

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:
МОНІТОРИНГ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН**

Випуск 2(16)

Київ 2015

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:
МОНІТОРИНГ
СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН**

Збірник наукових праць
Заснований
Інститутом соціології
НАН України

ISSN 2409-1103

Зареєстрований
Державною реєстраційною
службою України 18.03.2014 р.
Свідоцтво про державну
реєстрацію Серія КВ № 20636-10436Р

Виходить один раз на рік

**Зв'язок з редакцією
01021, Київ,
вул. Шовковична, 12
тел.: (044) 255-71-07
факс: (044) 255-76-96
e-mail: i-soc@i-soc.org.ua
http://www.i-soc.com.ua**

РЕДАКЦІЯ

Валерій ВОРОНА	головний редактор
Микола ШУЛЬГА	головний редактор
Ігор МАРТИНЮК	заступник головного редактора
Наталя СОБОЛЄВА	заступник головного редактора
Любов ЛЕЩЕНКО	відповідальний секретар
Ольга КУЗЬМІНА	редактор
Ірина ДАНИЛЮК	верстка
Олена СОКОЛОВА	верстка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Олександр ВИШНЯК, д.соц.н., Інститут
соціології НАН України
Євген ГОЛОВАХА, д. філос. наук, професор,
Інститут соціології НАН України
Олена ЗЛОБІНА д. соц. наук, професор,
Інститут соціології НАН України
Наталя КОСТЕНКО, д. соц. наук,
професор, Інститут соціології НАН України
Сергій МАКЕЄВ, д. соц. наук, професор,
Інститут соціології НАН України
Валентин НЕМИРОВСЬКИЙ, д.соц. наук,
професор, Сибірський федеральний
університет, м.Красноярськ
Тетяна ПЕТРУШИНА, д. соц. наук,
Інститут соціології НАН України
Володимир РЕЗНІК, д. соц. наук, Інститут
соціології НАН України
Юрій САЄНКО, д. екон. наук, професор,
Інститут соціології НАН України
Пал ТАМАШ, д. хабілітований, соціологія,
професор Корвінус університет, м.Будапешт
Лариса ТИТАРЕНКО, д. соц. наук,
професор, Білоруський державний
університет, м.Мінськ

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціології НАН України.
Протокол №9 від 25 грудня 2015 р.*

© Інститут соціології НАН України, 2015

Зміст

В.Ворона

Суспільство в умовах війни на Донбасі:
ризиками та загрози. (Замість передмови) 13

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

В. Казаков

Світовий порядок і соціальні конфлікти 24

Г. Чепурко

Культурна ментальність цивілізаційного вибору 31

І. Бекешкіна

Донбас–2015: деякі проблеми реінтеграції регіону 40

В. Резнік

Соціальний устрій та інтеграція українського суспільства:
вираження підвалин за умов воєнних втрат і загроз 51

У. Stepanenko

The post-Maidan civil society:
Between the war and the challenges of reforms 62

А. Ручка

Політико-ідеологічна сегментація українського соціуму:
поліментальні вияви і тренди (2012–2015 рр.) 73

<i>O. Burova, I. Burov</i>	
Social factors of national identification	83
<i>C. Makeev</i>	
Повсякденні практики часів війни та економії	91
<i>S. Dembitskyi</i>	
Geopolitical orientations of Ukraine’s population: Before and during the military conflict with Russia	98
<i>A. Домаранська</i>	
Практики допомоги: інноваційний потенціал у кризовому соціумі	104
<i>Л.Бевзенко</i>	
Волонтерський рух в Україні – соціальна підтримка та оцінка перспектив	112
<i>В. Бурлачук</i>	
Религиозное и политическое в современной Украине	122
<i>O. Вишняк</i>	
Моделі історичної пам’яті: регіональні особливості	129
<i>A. Арсеєнко, Н. Толстих</i>	
Колапс “транзитологічних” ілюзій у сучасному українському суспільстві	140
<i>В. Смакота</i>	
У пошуках справедливого суспільства	156

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

<i>O. Злобіна</i>	
Особливості мобілізації людського потенціалу в кризових умовах	165
<i>O. Резнік</i>	
Співпраця, індивідуалізм та пасивність у розв’язанні проблем: ризики та перспективи інтеграції постреволюційного суспільства	175

<i>І. Мартинюк</i> Механізм солідаризації як засіб реінтеграції Донбасу в українське суспільство	185
<i>Є. Головаха, О. Жуленьова</i> Соціальна напруженість і потенціал протесту в українському суспільстві: сучасний стан і динаміка	193
<i>О. Ivashchenko</i> Crises and social resilience of post-soviet Ukraine: Sociological evidences from everyday life	203
<i>Ю. Саєнко</i> Динаміка страху – тенденції на збурення	211
<i>М. Сакада</i> Динаміка оцінок масових протестів у Києві та регіонах 2013–2015 рр. громадянами України	219
<i>Т. Нікітіна, Т. Любива</i> Учасники “Революції гідності”: портрет, динаміка настроїв та погляди у майбутнє	227
<i>М. Наумова</i> Динаміка громадянських цінностей українців і перспективи ефективної демократії	239
<i>Т. Загороднюк</i> Ціннісні орієнтації населення регіонів України під час становлення нового соціального порядку	250
<i>С. Оксамитна, С. Стукало</i> Динаміка самоідентифікації соціального становища населення України	257
<i>М. Шульга</i> Ідентичнісна безвідповідальність як перешкода на шляху соціальної інтеграції	263
<i>М. Паращевін</i> Толерантність у сучасному українському суспільстві: загальний стан та регіональні особливості	270

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

О.Рахманов

Судження українців щодо форм власності в економіці:
суспільні ризики приватизаційних ініціатив 281

К. Іващенко, О. Стегній

Між близькістю та відчуженням:
ставлення населення України до
вимушених переселенців з Криму
та Донбасу (проблеми, тенденції та рекомендації) 290

І. Прибиткова

Пересувні ринки праці за доби
незалежності України та міграційні плани українців 316

Ю. Привалов, О. Гончарук

Вітчизняне підприємство: успіхи та ризики 328

А. Малюк

Соціально-економічні орієнтації робітників України 337

В. Буткалюк

Якість життя робітників в Україні 349

О. Беленок, А. Бова

Споживча поведінка населення України в умовах кризи 358

О. Іваненко

“Старим тут не місце”, або соціальний захист
деяких верств населення по-українськи 372

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Р. Шульга

Культура як простір національного порозуміння 384

Н. Костенко

Співвіднесеність із культурою в стані “emergency” 390

<i>Л. Скокова</i>	
Мовний аспект практик культурного споживання	406
<i>Т. Петрушина</i>	
Стан і роль науки в українському суспільстві за оцінками громадян	418
<i>Г. Чепурко, Н. Соболева</i>	
Інтерес громадян України до світу науки	429
<i>В. Пилипенко, О. Сапелкіна</i>	
Вища освіта в Україні : проблеми і шляхи модернізації	445
<i>Н. Лавріненко</i>	
Інститут сім'ї в Україні: напрями трансформації	463
<i>О. Максименко</i>	
Вплив сімейного виховання на розвиток екологічної свідомості студентської молоді	473
<i>Н.Бойко</i>	
Регіональні особливості соціально-громадянської активності в Інтернеті – інтегруючий чи дезінтегруючий чинник сучасного українського суспільства?	483
<i>О. Вишняк, О. Козловський</i>	
Соціологи на виборах 2014: успіхи та провали	495
<i>М. Шульга</i>	
Ризики для інтеграції суспільства в умовах воєнного конфлікту. (Післямова)	505
Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2015 рр.	
<i>М. Паращевін</i>	525

Contents

Instead of a preface:

V. Vorona

Society during the war in Donbas: Risks and threats 13

CHAPTER ONE

V. Kazakov

The world order and social conflicts 24

G. Chepurko

Cultural mentality of the ‘civilisational’ choice 31

I. Bekeshkina

Donbas-2015: Some problems of the region’s reintegration 40

V. Reznik

Distinct foundations of the social order
and integrative processes in Ukrainian society
experiencing war threats and casualties 51

V. Stepanenko

The post-Maidan civil society:
Between the war and the challenges of reforms 62

A. Ruchka

Political and ideological segmentation
of Ukrainian society: Manifestations
and trends of polymentality (2012–2015)..... 73

<i>O. Burova, I. Burov</i>	
Social factors of national identification	83
<i>S. Makeiev</i>	
Everyday practices during the war and reluctant economisation	91
<i>S. Dembitskyi</i>	
Geopolitical orientations of Ukraine’s population: Before and during the military conflict with Russia	98
<i>A. Domarans’ka</i>	
Charitable activities as a potential for innovation in the society undergoing crisis	104
<i>L. Bevzenko</i>	
Social support and evaluation of prospects for volunteerism in Ukraine	112
<i>V. Burlachuk</i>	
The religious and the political in today’s Ukraine	122
<i>O. Vyshniak</i>	
Region-related patterns of collective memory and historical consciousness	129
<i>A. Arseienko, N. Tolstykh</i>	
The collapse of ‘transitological’ illusions in today’s Ukrainian society	140
<i>V. Smakota</i>	
In search of a just society	156

CHAPTER TWO

<i>O. Zlobina</i>	
Distinctive features of human potential’s mobilisation under crisis	165
<i>O. Reznik</i>	
Cooperation, individualism and passivity in problem solving: Risks and prospects for integration of the post-revolutionary Ukrainian society	175

<i>I. Martyniuk</i>	
The mechanism of solidarisation as a way of reintegrating Donbas into Ukrainian society	185
<i>Ye. Golovakha, O. Zhuleniova</i>	
Social tension and potential for protests in Ukrainian society: The current state and dynamics	193
<i>O. Ivashchenko</i>	
Crises and social resilience of post-soviet Ukraine: Sociological evidences from everyday life	203
<i>Yu. Saienko</i>	
The dynamics of fear: Disturbing tendencies.....	211
<i>M. Sakada</i>	
How have the judgements and evaluations of mass protests in Ukraine changed since 2013?	219
<i>T. Nikitina, T. Liubyva</i>	
Profiles, the dynamics of moods and views on the future peculiar to the participants of the Revolution of Dignity	227
<i>M. Naumova</i>	
The dynamics of Ukrainian civic values and prospects for effective democracy.....	239
<i>T. Zahorodniuk</i>	
Value orientations peculiar to the population of different Ukrainian regions in the course of formation of a new social order	250
<i>S. Oksamytna, S. Stukalo</i>	
The dynamics of social self-identification of Ukraine's population	257
<i>M. Shul'ha</i>	
Identity-related irresponsibility as an obstacle on the path to social integration	263
<i>M. Parashchevin</i>	
Tolerance in the present-day Ukrainian society: The overall state and regional distinctions.....	270

CHAPTER THREE

O. Rakhmanov

Ukrainians' opinions on the forms of ownership
in the economy: Social risks of privatisation initiatives 281

K. Ivashchenko, O. Stehni

Between closeness and estrangement: The attitudes
of Ukraine's population towards forced immigrants
from Crimea and Donbas (problems, tendencies
and recommendations) 290

I. Prybytkova

Itinerant/mobile labour markets and Ukrainians' plans
concerning migration in the period of Ukraine's independence ... 316

Yu. Pryvalov, O. Honcharuk

Successes and risks of domestic entrepreneurship in Ukraine .. 328

A. Maliuk

Socio-economic attitudes of Ukrainian workers 337

V. Butkaliuk

Quality of life of the Ukrainian workers 349

O. Belenok, A. Bova

Ukrainians' consumer behaviour under the economic crisis..... 358

O. Ivanenko

"The elderly are not welcome here",
or the 'how' of social protection
for certain layers of Ukraine's population 372

CHAPTER FOUR

R. Shul'ha

Culture as a space for mutual
understanding at the national level 384

N. Kostenko

Belonging to a certain culture in the state of 'emergency' 390

L. Skokova	
Linguistic aspect of cultural consumption practices	406
T. Petrushina	
Ukrainians' assessments of the current state and role of science in the society	418
G. Chepurko, N. Soboleva	
Ukrainians' interest in the world of science	429
V. Pylypenko, O. Sapelkina	
Problems of the higher education system in Ukraine and ways of its modernisation	445
N. Lavrinenko	
Family institution in Ukraine: The main transformation trends	463
O. Maksymenko	
The influence of home environment on the characteristics and level of development of environmental consciousness in students	473
N. Boiko	
Regional peculiarities of social and civic engagement in the Internet: Do they contribute to the society's integration or disintegration?	483
O. Vyshniak, O. Kozlovs'kyi	
Successes and failures of sociologists at the Ukrainian parliamentary elections in 2014	495
M. Shul'ha	
Risks to the society's integration during armed conflict. (Afterword)	505
The annual national survey results (1992–2015). M. Parashchevin	525

*Героєм можеш ти не быть,
Но громадянином быть обязан!*

СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ ВІЙНИ НА ДОНБАСІ: РИЗИКИ ТА ЗАГРОЗИ

(Замість передмови)

Соціологічні виміри стану і соціальних змін у суспільстві, що вже півтора року перебуває в напруженому і навіть критичному, вибухонебезпечному стані, – справа не проста. Тут настрої часто може переважати над громадською думкою, а реальна поведінка людей не завжди збіжна з намірами та артикульованими заявами. А саме в такому стані (критичному, вибухонебезпечному) сьогодні українське суспільство, і саме так оцінили політичну ситуацію в Україні 77% респондентів у липні 2013 р. і 96% респондентів – як у липні 2014-го, так і у липні 2015 р.

Однак система соціологічних показників, які використовуються в Моніторингу Інституту соціології НАН України, дає змогу отримати достовірне уявлення як про стан суспільства, так і тенденції його розвитку, що й представляється в аналітичних матеріалах учених Інституту соціології, які публікуються.

Через дещо більш як півтора року після втрати державною владою контролю над Кримом і початку антитерористичної операції на Донбасі, що перетворилась на тривале кровопролитне збройне протистояння з тисячами убитих військових і мирних мешканців-українців, десятками тисяч покалічених, дітей-сиріт і вдів, мільйонами біженців, в Україні з'явилися **нові знедолені соціальні спільноти**, за своїм матеріальним і соціально-психологічним станом незадоволені насамперед владою. І не лише регіональною, а й центральною.

Крім того, фізично і психічно травмовані люди за насиченості країни мільйонами одиниць бойової зброї, неконтрольованої владою – серйозна **загроза безпеці життя громадян**

України і стабільності в країні. Помітний за цих умов сплеск волонтерського руху спрямований передусім на підтримку (продуктами, одягом, ліками) військових на Донбасі та нової спільноти знедолених українців. Патріотизм цього високого духовного пориву особливо значущий, якщо врахувати істотне й різке збідніння та навіть зубожіння у 2014–2015 рр. усього населення.

Якщо ще рік тому вистачало лише на продукти харчування 40% населення (у тому числі близько 6% інколи голодували або жебракували), то сьогодні – вже 47%. При цьому ще 37% вистачало тільки “загалом на прожиття”. За останній рік 35% населення змушене було економити на продуктах харчування і понад 50% обмежували купівлю необхідного одягу, взуття та інших речей. 30% обмежили купівлю ліків і відмовлялись від звичного відпочинку.

Якщо не спинити триваючого падіння рівня і якості життя населення, є ризик, і це вже стає помітним, згасання волонтерського руху, що так і не перетворився ще з піонерського на значущий стабільний сектор формування громадянського суспільства в Україні. Уже сьогодні майже 20% респондентів заявили, що самі потребують допомоги, а ще 30% вважають, що “все це має робити держава”.

Інша небезпека – комерціалізація волонтерського руху і таким чином його дискредитація, особливо якщо він базується на закордонній гуманітарній допомозі. Уже сьогодні нерідкісними є негативні оцінки волонтерського руху, який ще не став на ноги: 20% респондентів вважають, що “під виглядом волонтерів часто маскуються шахраї та оббирають довірливих людей”, а 8% – що “більшість волонтерів роблять це заради можливості зробити кар’єру”. І цього не можна не помічати.

При цьому декларована населенням готовність участі в акціях протесту (25,5%) помітно знизилась не тільки порівняно з 2013-м (42,5%), а й з 2014 р. (35,8%). Це, правда, без урахування населення Криму і деяких територій Донбасу.

Помітно зменшилась порівняно з 2013-м і навіть 2014 р. готовність населення брати участь у незалежних від державної влади збройних формуваннях. Однак безцеремонність (м’яко сказано) поведінки тих, що вже є в Україні, приватних збройних формувань, входження їх командирів у Верховну

Раду і, навпаки, явну “сором’язливість” (ухилення) влади їм протидіяти – **реальна загроза поширення озброєного самоуправства та самосуду “активістів” і навіть – державного перевороту.** Враховуючи втрату владою довіри народу, розраховувати (сподіватись), що народ вийде на захист діючої влади, не доводиться. Радше навпаки: на запитання *“Як би Ви оцінили людей, які знаходяться зараз при владі?”* лише 3,3% респондентів відповіли “Це гарна команда політиків, яка веде країну правильним курсом”, а 44% – “Це люди, які турбуються лише про своє матеріальне благополуччя і кар’єру”. Вважають також людей, які перебувають зараз при владі, “слабкими” (17,9%) і “хоча і патріотичними, та малокомпетентними” (14,5%). А майже кожен десятий респондент – “маріонетками”, які повністю залежать від зовнішнього управління.

Цінність миру, безпеки життя і спокою у липні 2015 р. виявилась для населення України **найвищою за всі роки незалежності.** 46% респондентів вважають, що “потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій” (при 43,8% у 1994 р., 29,4 – у 1998 р., 30,3% – у 2013 р. і 42,4% – у 2014 р.).

В умовах збройних звірств, бандитизму і розрухи, знецінення людського життя – **страх нападу зовнішнього ворога і навіть розвалу країни** істотно зменшився порівняно з 2014 р. **Проблеми елементарного виживання,** після деякого затухання у 2014 р., знову **істотно актуалізувались.** На запитання *“Як Ви вважаєте, чого люди зараз побоюються найбільше?”* було отримано такі відповіді: зростання цін – для 75% населення, безробіття – 71%, не виплата зарплат і допомоги – для 68% українців.

Коли за рік після обіцяного швидкого миру кровопролиття на Донбасі не припинилось, вбивства людей по всій Україні стали буденними, а бідність і беззахисність населення безупинно продовжують загострюватись (посилюватись) – **негативізм масової свідомості** став визначальною характеристикою стану українського суспільства.

При цьому особливої уваги заслуговує феномен **різкого,** практично удвічі протягом одного року, **падіння довіри** до Президента країни, Уряду і засобів масової інформації. Такого не спостерігалось за всі 24 роки незалежності України.

Аналіз результатів дослідження засвідчує те, що *трансляють засоби масової інформації*, і те, що *бачить і відчуває* на собі населення, багато в чому *не збігається*.

Влада ж, своєю чергою, наочно і переконливо демонструє “розрив слова і діла”. Відверто догідлива апологетика деяких послужливих, але дуже активних публічних ідеологів (одні користі ради, інші й того гірше – безкорисливо), які функціонують у ЗМІ, лише поглиблює недовіру як до влади, так і до самих засобів масової інформації. Так, як тільки миру на Донбасі не вдалось досягти за допомогою АТО, вмить за визначенням, і АТО перетворилась на затяжну братовбивчу війну, всі прихильники автономій окремих регіонів і федералізації України були оголошені “сепаратистами”, “кремлівськими найманцями”, самопроголошені ДНР і ЛНР повністю оголошені “терористичними організаціями”, а Росія – “крайною-агресором і головним ворогом України”. Майже всі біди і трагедії в Україні, навіть без будь-якого аналізу внутрішньо-українських чинників трагічних подій, стали пояснюватись зовнішніми причинами. Інакші ж трактування і версії того, що трапилось, стали подаватись як непатріотичні або сепаратистські. Коли ж в окремих випадках з’являються доказові спростування “кремлівської підступності”, і політики, і ЗМІ відмовчуються.

Громадська ж думка далеко не так однозначна в оцінці того, що відбувається. Так, на пряме запитання “*З ким сьогодні, на Вашу думку, головним чином, воюють українські силові структури на Донбасі?*” майже 20% респондентів взагалі не змогли відповісти і тільки 17,4% відповіли, що “з регулярною російською армією”. Причому якщо на Сході (ближче до війни) так вважає лише **кожен десятий** респондент, то на Заході та в Центрі країни (де не так чутно грім гармат) – **кожен п’ятий і четвертий** респондент відповідно.

Взагалі не вірять в агресивні наміри Росії 18,4% респондентів і ще 22,6% ухилились від звинувачення Росії в агресивних намірах. З тим, що Росія має намір захопити всю Україну, згодні 8,6% населення, а на додаток – ще й країни Балтії і Молдову (чим лякають Європу деякі політики і українські ЗМІ) – всього 7,2%. Навіть у Західному регіоні таких – лише **кожен 10-й мешканець**.

У ствердження, що сьогодні “Україна бореться з зовнішнім ворогом”, вірять трохи більше 30% населення (31,4%). Причому, що якщо на Донбасі це лишень кожен 10-й, то на Заході України – кожен 2-й, у Центрі – кожен 3-й, а на Півдні та Сході України – кожен 5-й мешканець. Найбільше (44,3%) те, що відбувається в Україні, вважають боротьбою між олігархами (при 28,9% на Заході і 60,8% – на Сході країни).

Результати соціологічних вимірів засвідчують: по-перше, переважна більшість населення України (82,6%) не підтримує ствердження, що силові структури України на Донбасі воюють головним чином “з регулярною російською армією”. Причому в Західному регіоні України (подалі від фронту) – 25% респондентів вважають, що війна йде з регулярною російською армією, а на Сході і на Донбасі – на лінії фронту – лише кожен 10-й вірить у війну з армією Росії. По-друге, мешканці Донецької і Луганської областей, як і інших регіонів України, які висловлюються за автономію їх територій, не є сепаратистами, а тим більше “російськими агентами” і зрадниками. У випадку референдуму про статус Донбасу за повну незалежність цим територіям готові проголосувати 12,5% населення України, причому на Сході країни і Донбасі й того менше – 10%. За автономію цих територій у складі України готові проголосувати 30,2% всього населення, у Східному і Південному регіонах – 39,0 і 36,3% відповідно.

Повернути ж Донбас під контроль Києва військовими силами вважають за можливе лише 19% населення, хоча особисто це робити зі зброєю в руках погодились лише 10% респондентів. При цьому у разі оголошення загальної мобілізації близько 40% респондентів вважають, що більшість їх знайомих ухиляться від мобілізації.

Привертає до себе увагу те, що чим далі регіон від фронту, тим войовничішими є наміри.

Об’єктивні соціологічні дані дають підстави зробити висновок: очевидним є ризик (загроза), що у разі продовження спроб вирішити конфлікт на Донбасі збройним шляхом, воювати буде нікому. Тому, як писав ще на початку АТО академік НАН України П. П. Толочко, “зі своїми людьми треба домовлятись, а не воювати”. А переважна більшість мешканців Донбасу – свої, українці, і хочуть жити в Україні, але

без приниження і нав'язування чужих їм цінностей. Не дослухались.

Втрата довіри населення до ЗМІ, Президента і Уряду країни багато в чому пов'язана зі звинуваченнями Росії, Кремля, Москви, Путіна і т.д. буквально в усіх невдачах повернути Донбас силою зброї під контроль державної влади України. Причому це робиться поспіхом, навіть до початку будь-якого розслідування. Обвинувачення Росії у злих намірах, часто у грубій, образливій формі стало для політиків чи не головною, а для багатьох і єдиною, **формою прояву українського патріотизму**. І йде, по суті, змагання, хто виразніше і безапеляційно хоча б у чомусь звинуватить Росію. Окремі наші політики публічно, не приховуючи, радіють невдачам і проблемам, що виникають у розвитку суспільства і економіки Росії. Хоча ще дітей у школі вчать, що “радіти чужим бідам негарно”. Тим більше, що це ніяк не сприяє розв'язанню наших внутрішніх проблем, а радше навіть шкодить їм.

Русофобія, без розмежування влади, політиків та народу Росії, що перетворилась за останні півтора року ледь не на офіційну політику України, лише **поглиблює розкол між владою і суспільством**, та й вносить розкол у саме суспільство. Сьогодні, всупереч цьому, 47,9% населення України хоче бачити відносини з Росією “як між сусідніми державами – з візами та митницями на кордоні”. І майже стільки ж (48,1%) – за більш тісні дружні відносини, включаючи об'єднання в економічний союз – з вільним пересуванням товарів і робочої сили (10,5%) і навіть об'єднання в одну країну (2,4%). Тільки у Західному і Центральному регіонах переважає бачення відносин з Росією “як з сусідніми державами – з візами і митницями на кордоні” (70 до 26% і 53 до 44% відповідно).

Але мати ж найближчого сусіда у якості головного ворога не хоче не тільки переважна більшість українців, а й європейців, та й навряд чи цього хоче будь-хто у світі.

А Європейський Союз навряд чи погодиться мати у своєму складі країну з таким ворогом. **Росія – головний ворог – це непереборна за європейськими стандартами перепона європейському майбутньому України.**

Аналіз стану і тенденцій змін українського суспільства дає підстави зробити висновок, що, прагнучи зберегти **тери-**

торіальну єдність і унітарний політичний устрій України силою зброї, ми ризикуємо втратити єдність народу України (української нації), не зберігши і територіальної цілісності країни. Якщо ще на початку АТО на Донбасі лише 5,7% населення всієї території Донецької і Луганської областей вважали, що “Україна і Росія мають об’єднатись в одну державу”, то за рік збройного протистояння цей показник збільшився майже удвічі. Причому так висловилось – за об’єднання з Росією – населення території Донбасу, що контролюється Україною.

Показовою також є оцінка населенням історичних діячів України (всього 19), починаючи від князя Ігоря (Рюриковича) до Петра Порошенка.

У першій п’ятірці за рейтингом найбільш позитивно оцінених виявились гетьман Богдан Хмельницький, Михайло Грушевський, князь Володимир (Святославич), В’ячеслав Чорновіл, Леонід Брежнєв. Привертає увагу те, що ніхто з них не розділяв українців і росіян і тим більше не вважав Росію ворогом. Богдан Хмельницький увійшов в історію “Переяславською радою”, що воз’єднала Україну з Росією з метою уникнення загрози підкорення Польщею або Туреччиною. А ось що стверджував М. Грушевський: “Після трьохлітньої кривавої боротьби під гаслами Незалежної України і Федеративної Совітської Росії ми переконались також, що об’єктивні дані, реальні умови українського життя, спадщина царської Росії не дають змоги будувати українське життя без замирення, без порозуміння з Росією. Зложивши пиху з серця, ми мусимо шукати порозуміння, мусимо доходити добросусідських, доброзичливих відносин з нею, навіть ціною певних уступок, бо інакше не зійдемо з нинішньої мертвої точки. Але й повний поворот від незалежної України до “Федеративної Росії” для українців, очевидно, також неможливий” (Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К. : Т-во “Знання”, 1991. – С. 234, 235.). А В’ячеславу Чорноволу належить ідея федералізації України.

Водночас молоді люди, ідеологічно сформовані вже в умовах незалежної України, до першої п’ятірки позитивних діячів замість Л. Брежнєва включили Степана Бандеру.

І в Західному регіоні С. Бандера також замінив Л. Брежнєва. На Півдні України Петро І замінив В. Чорновола, на

Сході до п'ятірки увійшли Петро І і В. Янукович (замість В. Чорновола і князя Володимира (Святославича)). На Донбасі за рейтингом В. Чорновола випередив Й. Сталін.

Серед найбільш **негативно** оцінених **історичних діячів** України (хоча деякі навряд чи є історичними, а не епізодичними) до **першої п'ятірки** за рейтингом увійшли: Віктор Янукович, Йосип Сталін, Віктор Ющенко, Володимир Ленін, Петро Порошенко.

За найбільш негативними діячами оцінки різних вікових груп практично не відрізняються. За регіонами окремі відмінності у складі п'ятірок мають місце. Якщо В. Янукович і Й. Сталін у якості негативних діячів названі в усіх регіонах і на перших ролях, то в Західному – Петро І відтісняє з п'ятої позиції П. Порошенка. На Півдні, Сході і на Донбасі до першої п'ятірки негативних діячів входить С. Бандера, але не входить В. Ленін.

Для розуміння специфіки регіонів України і прийнятності ними того чи іншого політичного устрою і забезпечення єдності суспільства є важливою оцінка населенням не лише історичних діячів, а й **знакових подій**, що мали місце в історії України.

З 21 історичної події – від заснування Київської Русі як “держави” до Майдану 2013–2014 рр., запропонованих для оцінки, до **першої п'ятірки** як **найбільш позитивні** за рейтингом увійшли:

1. Проголошення незалежності України в 1991 р.
2. Перемога СРСР та країн антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні 1939–1945 рр.
3. Заснування Київської Русі як держави.
4. Хрещення Русі у 988 р.
5. Майдан 2013–2014 рр.

За віковими групами оцінка всіх відмічених позитивних подій в історії України суттєво не відрізняється. За регіонами спостерігаються окремі відмінності у складі першої п'ятірки позитивних подій. У Західному – “Розпад СРСР у 1991 р.” витіснив “Перемогу у війні 1939–1945 рр.”, на Донбасі – “Проголошення Української народної республіки в 1917 р.” випередило в рейтингу “Майдан 2013–2014 рр.”. Є знакові перестановки в оцінці позитивних подій місцями всередині самої п'ятірки. Якщо в Центрі, на Півдні і Сході “Майдан

2013–2014 рр.” вийшов на 5-е місце в позитивних подіях, то на Заході виявився на 2-му, а на Донбасі поступився 5-м місцем “Проголошенню Української народної республіки у 1917 р.”.

Найбільш **негативними подіями в історії України** за рейтингом, як показало дослідження липня 2015 р., населення України вважає:

1. Голодомор 1932–1933 рр.
2. Майдан 2013–2014 рр.
3. Розпад СРСР у 1991 р.
4. Помаранчеву революцію 2004 р.
5. Велику Жовтневу соціалістичну революцію 1917 р.

Усі вікові групи, за винятком когорти 18–30 років, однакостайні в оцінці негативних подій. Молодь включила до негативної п’ятірки “Проголошення Російської імперії у 1721 р.”, виключивши з рейтингового негативу першої п’ятірки “Велику Жовтневу соціалістичну революцію”, а “Розпад СРСР у 1991 р.” з 3-го місця поставили на 5-е. “Помаранчеву ж революцію 2004 р.” підвищує в негативному рейтингу на третю позицію. Обидві Майданні революції, пережиті молоддю – головні негативні події після “Голодомору 1932–1933 рр.” у цьому рейтингу.

Знання регіональних і вікових відмінностей в оцінці населенням найважливіших подій в історії України та історичних політичних діячів просто необхідне діючим політикам для прийняття “сміливих” рішень і швидких “рішучих” дій як з політичної перебудови країни, так і з руйнування і перейменування всього і всякого, що пов’язане з нашою історією.

Поки що ці “сміливі” і “рішучі” дії (благо, що інколи лише вербальні), як показують соціологічні виміри, нічого, окрім **розколу в суспільстві і матеріального збитку**, країні **не приносять**. А галасливий агресивний ідеологічний супровід цієї “бурхливої діяльності” з руйнування, знесення і перейменування, по суті, підміняє творчу роботу і маскує патріотизмом нездатність до практичної ефективної роботи на благо народу України.

Не можна не звернути уваги, що **всі вікові групи населення і в усіх регіонах України віднесли силові революційні перетворення суспільства**, що мали місце в нашій країні, до п’яти найбільш **негативних** в усій історії України.

І це цілком можна пояснити. Всі покоління, які живуть у країні, на собі відчули ці революційні перетворення і продовжують сьогодні відчувати їх результати. Так, у результаті зміни влади у 2014 р. за самооцінкою у виборі виявився приблизно лише кожен 10-й громадянин України. У програші ж – майже кожен другий.

Духовні прагнення і добрі наміри “вождів” революцій, без сумніву, завжди благородні, не кажучи вже про жертвенні в ім’я перемоги втрати народу – вершителя революцій. Відкинемо у даному випадку злий намір світових конспіративних сил (хоча, можливо, це й потрібно мати на увазі у світі, що глобалізується).

І Помаранчева революція 2004 р., і Майдан 2013–2014 рр., що отримав назву Революція гідності, оцінені суспільством як найбільш негативні події в історії України, поступаючись у рейтингу тільки Голодомору 1932–1933 рр., попри обіцянки і, очевидно, щирого прагнення політиків, які прийшли до влади на революційній хвилі, негайно покращити життя народу. Не вийшло ні в одному, ні в іншому випадку. Очікування населення не виправдались. У 2015 р. це, звичайно, багато в чому пояснило відволікання величезних ресурсів на війну на Донбасі. А виробництво зброї, як і війна, не збільшують багатство нації, а тільки споживають його, знищуючи при цьому раніше створене народом. Збиток, який важко надолужити, завдається війною трудовим ресурсам – головній продуктивній силі суспільства. При цьому неминуче істотно зростають витрати на соціальне забезпечення. Тому продовження війни – **серйозна загроза** стабільності в країні, ризику соціального вибуху з наслідками, які важко передбачити.

Аналіз післяреволюційних перетворень в Україні засвідчує, що кожного разу вони розпочинаються з переформатування політичного устрою, включаючи навіть конституційні зміни суспільства. Образно кажучи, будівництво справедливого, демократичного Українського дому починається з даху. До цього підштовхують і західні кредити на розвиток демократії.

При цьому ніяк не враховується, чи є для втілюваних інститутів і процедур демократії достатньо надійні соціальні опори та економічний фундамент.

Ця ж проблема – неготовності Росії “за рівнем продуктивності праці і культурності населення” до соціалізму – гостро

дискутувалась під час Жовтневої революції 1917 р. Життя підтверджує, якщо нову політичну владу можна встановити силовим шляхом, на революційному ентузіазмі навіть без допомоги зброї, то продуктивність праці силою навіть зброї не підвищиш і середній клас не створиш.

Відсутність економічного і соціально-культурного підґрунтя для насаджуваної силою зброї західної демократії наочно проявилась зовсім нещодавно в трагічних подіях і практичному руйнуванні єдиного державного управління в Іраку, Лівії та Афганістані.

Економіка ефективна, середній клас охоплює більшість населення, зміцнюється єдність нації, влада і народ живуть однією долею – не тому, що це визначається тією чи іншою моделлю політичного устрою держави.

Все якраз навпаки, політична система ефективна, якщо вона має надійну соціальну опору і достатню економічну основу для неї. Це не виключає взаємовплив і закономірності певного, за інших незмінних умов, самостійного розвитку кожної зі сфер суспільного устрою. Але будувати стійкий, справедливий і демократичний дім потрібно починати все-таки з фундаменту.

Моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України дає науково обґрунтовані, незаангажовані уявлення про стан та тенденції змін соціальних устоїв українського суспільства.

Сподіваємось, що це знання допоможе українським політикам визначитись, яка політична модель буде найбільш ефективною для України.

Обговорення ж результатів соціологічного моніторингового дослідження серед суспільствознавців має, на нашу думку, сприяти об'єднанню досягнень філософів, економістів, соціологів, соціальних психологів і політологів для побудови стійкого, справедливого демократичного Українського дому.

***В. Ворона,
директор Інституту соціології
Національної академії наук України,
академік НАН України***

Розділ перший

УДК 316.322.316.48

В. Казаков,
кандидат соціологічних наук

СВІТОВИЙ ПОРЯДОК І СОЦІАЛЬНІ КОНФЛІКТИ

У статті досліджується проблема співвідношення світових порядків і соціальних конфліктів. У ній стверджується, що сучасні зміни балансу сил і рівноваги інтересів за рахунок можливого розширення НАТО і ЄС на схід за допомогою приєднання до них України не могло не спровокувати різного роду конфлікти між Росією, Заходом і Україною. Зроблено висновок, що на даний час в Україні склалися сприятливі внутрішні умови для вступу країни до НАТО.

Ключові слова: світовий порядок, конфлікт, зміна, НАТО, Росія, Україна, ЄС.

В статье исследуется проблема соотношения мировых порядков и социальных конфликтов. В ней утверждается, что произошедшее современное изменение баланса сил и равновесия интересов за счет возможного расширения НАТО и ЕС на восток посредством присоединения к ним Украины не могло не спровоцировать разного рода конфликты между Россией, Западом и Украиной. Сделан вывод, что в настоящее время в Украине сложились благоприятные внутренние условия для вступления страны в НАТО.

Ключевые слова: мировой порядок, конфликт, изменение, НАТО, Россия, Украина, ЕС.

The paper studies the relationship between world orders and social conflicts. The author asserts that changes in the alignment of forces and balance of interests presently occurring at the expense of EU's and NATO's eastward expansion by Ukraine's probable accession could not help but provoke various conflicts between Russia, the West and Ukraine. At present, inner socio-political conditions in Ukraine are quite favourable for the country's joining NATO.

Keywords: world order, conflict, change, NATO, Russia, Ukraine, EU.

Останнім часом багато політиків, експертів, політтехнологів та вчених (соціологів, політологів, економістів тощо) говорять і пишуть про зміну світового глобального порядку. З одного боку, вони констатують цю зміну як історичний факт, з другого – вимагають і домагаються змін, які ще не відбулися або вже відбуваються, стимулюючи цим самим їх перебіг.

Щодо даної проблеми, по-перше, існує велика кількість різноманітних точок зору, які якісно відрізняються і навіть суперечать одна одній. По-друге, нерозв'язаність даної проблеми породжує низку питань, а точніше, блоків взаємопов'язаних між собою питань.

Блок А. Які типи світоустрою або світових порядків існували або існують у новий і новітній час і які, власне, їх основні або атрибутивні характеристики? Яким є старий світовий порядок або той, що йде в минуле, але ще існує в сьогоденні і які його основні ознаки?

Блок Б. Чи існують або чи можливо виявити, встановити якісь емпіричні показники (індикатори) як найстарішого світового порядку, так і його зміни? І, власне, які саме це показники?

Передбачуючи можливі відповіді на питання блоку А. Валерстайн, наприклад, погоджуючись з тезою про кінець сучасної епохи та світопорядку, задається питанням: “Кінець якої сучасності?” [1, с. 124]. Та потім пропонує ряд відповідей на нього, зокрема, пише: “Давайте почнемо з кінця комуністичних режимів. Я визначив його як кінець епохи, але якої епохи? Чи будемо ми аналізувати його як кінець післявоєнної епохи (1945–1989 рр.), або як кінець комуністичної епохи (1917–1989 рр.), або як кінець епохи Французької революції (1789–1989 рр.), або як кінець завершення сучасної світової системи (1450–1989 рр.)? Його можна інтерпретувати у всіх цих сенсах” [1, с. 216].

Деяко іншої думки дотримується Ю. Габермас. Він вважає, що контури європейської системи держав остаточно сформувалися в результаті Вестфальського миру і проіснували до 1914 р., а “світ, контрольований національними державами, сьогодні перебуває у стані переходу до постнаціональної констеляції світового суспільства” [2, с. 104]. Більше того, Ю. Габермас вважає, що Європа постала перед вибором: чи прямувати у рідні політики США, з її “гегемоністським унілатералізмом”, з усією її однобічністю, чи створити свій,

“по суті, конкуруючий зі США проект універсалістської формули міжнародного світового порядку” [2, с. 49], тобто стати противагою політиці Америки.

В. Горбулін вважає, що в новий і новітній час послідовно існували: Вестфальська геополітична система міжнародних відносин (1648–1814 рр.), Віденська геополітична система (1815–1918 рр.), Версальська геополітична система міжнародних відносин (1919–1945 рр.), Ялтинсько-Потсдамська система (1945–1991 рр.), Біловезька геополітична система (1991–2001 рр.) і Вашингтонська геополітична система міжнародних відносин (2001 р. – до цього часу) [3, с. 16–23].

На нашу думку, всі наступні після вестфальського світопорядку системи міжнародних відносин є лише його модифікованими формами, тією чи іншою мірою зміненими і адаптованими до сучасних їм умов.

Серед основних атрибутивних ознак вестфальського світового порядку можна вказати лише на деякі з них. По-перше, основними суб'єктами міжнародного права і міжнародних відносин визнавалися суверенні, незалежні держави, державинації чи національні держави. До XIX століття такими суб'єктами визнавалися тільки європейські, так звані розвинені держави. Вони вважалися рівними і в своїй міжнародній політиці виходили виключно з власних преференцій, що розумілися як національні інтереси [2, с. 107]. Тривалий час не існувало ніякої супранациональної інстанції, яка б санкціонувала порушення міжнародного права або карала за подібні дії. По-друге, класичне міжнародне право вестфальського періоду формувало лише спілкування між суверенними державами, але не “втихомирювало” його. Воно стабілізуюче впливало лише тією мірою, в якій формальне зрівняння суб'єктів міжнародного права було забезпечене фактично досягнутою політичною рівновагою влади різних суб'єктів. Іншими словами, вестфальський порядок, на думку Ю. Габермаса, давав змогу “урівноважити інтереси занурених у взаємні ревнощі національних держав” [2, с. 70]. Або: вестфальський порядок передбачав – спочатку тільки в Європі – встановлення певного балансу сил і рівноваги інтересів між розвиненими країнами, що згодом поширилося і на весь світ.

Порушення цього неофіційного принципу європейською країною спричиняло в Європі “великі” війни, в яких майже всі європейські країни об'єднувалися проти “країни-вискочки”.

Більш конкретно і відносно поточного періоду – розширення НАТО на Схід після 1989–1990 рр. означало порушення існуючого раніше балансу сил і рівноваги інтересів, насамперед в Європі, а також у всьому світі. Ця нова ситуація не могла не спровокувати різного роду конфлікти, як за своїм характером, так і за своїми масштабами, в яких Росія не стала б захищати свої інтереси.

Професор кафедри історії Університету Південної Каліфорнії, М. Е. Саротт пише, що після падіння Берлінської стіни США, СРСР і Німеччина кілька місяців вели переговори про об'єднання Німеччини, виведення з її території радянських військ і можливості розширення НАТО на Схід. Зокрема, вона стверджує, що, “незважаючи на те, що згадані переговори 3 жовтня 1990 р. увінчалися возз'єднанням Німеччини, пізніше вони сприяли розпалу запеклої суперечки між Росією і Заходом”. І далі: “Яких саме домовленостей було досягнуто в питанні про майбутнє НАТО? Чи справді США офіційно пообіцяли Радянському Союзу, що, за умовами угоди, альянс відмовиться від планів подальшого розширення на Схід?” [4, с. А3].

Аналізуючи розсекречені наразі документи про ці переговори, вона доходить таких висновків. По-перше, переговори про можливість розширення НАТО на Схід між США, СРСР і Німеччиною насправді велися. По-друге, західні лідери в ході цих переговорів “натякали Москві” на те, що альянс не буде розширюватися. По-третє, СРСР не було надано жодних письмових гарантій і зобов'язань Заходу щодо планів альянсу на майбутнє. По-четверте, “російські дипломати регулярно заявляють, що Вашингтон пообіцяв, що альянс не буде поширюватися на Схід, в обмін на зобов'язання вивести радянські війська зі Східної Німеччини, а потім порушив його. НАТО в три етапи прийняло до своїх лав 12 країн Східної Європи” [4, с. А3]. Більше того, вона стверджує: “Агресивні дії президента РФ Володимира Путіна у Грузії в 2008 р. і в Україні у 2014-му почасті спровоковані його незмінним неприйняттям того, що він вважає порушенням Заходом пакту про відмову від розширення НАТО” [4, с. А3].

Блок Б. У сучасній літературі склалася стійка думка, що в країнах-претендентах на вступ до НАТО спочатку мають відбутися загальнонаціональні референдуми з даної проблеми і тільки за позитивної відповіді більшості населення країни “двері” НАТО “розчиняються” перед конкретною країною.

Як вже зазначено і як випливає з викладеного, приєднання України до НАТО і ЄС означає зміну в Європі та світі існуючого балансу сил і значною мірою існуючого світового порядку. Росія як сила протистоїть або претендує на протистояння Заходу і за таких умов втрачає, якщо не свого союзника, то країну, що дотримується позаблокового статусу. Більше того, даний факт означає значне, за рахунок України, посилення Заходу і водночас ослаблення Росії.

У цих умовах ставлення населення України до НАТО, ЄС і Росії набуває важливого значення і як певний феномен, що впливає на міжнародну ситуацію і розстановку сил у світі і як показник (індикатор), що оцінює дану ситуацію.

Ставлення населення України до НАТО тривалий період було дуже нестійким, нестабільним, схильним до значних коливань і навіть хаотичним. Так, за даними моніторингу соціальних змін, що регулярно проводиться Інститутом соціології НАН України, на запитання *“Як Ви ставитесь до вступу України до НАТО?”* варіант відповіді *“скоріше негативно”* 2000 р. вибрали 33,5% опитаних (мінімум), 2006-го – 64,4% (максимум). В інші роки (2000–2013) відсоток негативно налаштованих щодо вступу України до НАТО значно коливався в зазначених межах від 33,5% до 64,4%.

За цей самий період (2000–2013 рр.) кількість позитивно налаштованих щодо вступу України в НАТО коливалася від 24,9% опитаних у 2000 р. до 12,7% у 2006-му. Кількість осіб, які відповіли *“важко сказати”*, також значно коливалася – від 42,6 % у 2002 р. до 22,8% у 2006-му. Єдиною значущою характеристикою цього періоду було те, що відсоток негативно налаштованих завжди перевищував відсоток прихильників варіанта відповіді *“скоріше позитивно”*.

Дана ситуація змінилася 2014 р.: на зазначене запитання (*“Як Ви ставитесь до вступу України до НАТО?”*) вперше (без Криму і території АТО Донецької та Луганської областей) відсоток тих, хто вибрав варіант *“скоріше позитивно”* (34,9%) перевищив відсоток тих, хто спинився на варіанті *“скоріше негативно”* (34,8%).

Цей факт, імовірно, викликаний, по-перше, конфліктом на сході України, який багато респондентів розцінюють як *“намір Росії захопити”*: 1) *“всю Донецьку і Луганську області”*; 2) *“всі південно-східні області України”*, 3) *“всю Україну”*, 4) *“всю Україну, прибалтійські країни, Молдову”*.

По-друге, саме респонденти з Криму і зони АТО, виключені з опитування 2014 р., були когортою найбільш негативно налаштованих щодо приєднання України до НАТО.

Ця ситуація ще більш рельєфно проявилася у моніторинговому дослідженні 2015 р. Частка тих, хто відповів “скоріше позитивно”, 2015 р. становила вже 43,4%, а тих, хто відповів “скоріше негативно”, зменшилася до 34,5%. Тоді як кількість тих, хто не визначився з відповіддю, становила мінімум за весь період 2000–2015 рр. – лише 22,1%.

Власне, можна сказати, що у 2014–2015 рр. проявилася тенденція збільшення числа прихильників приєднання України до НАТО, і можна висунути гіпотезу, що на можливому референдумі щодо вступу України до НАТО вони б одержали перемогу, отримавши більшість (можливо, вельми переконливу). Інакше кажучи, саме зараз в Україні склалася найбільш сприятлива ситуація щодо її вступу до НАТО. А сучасна внутрішня ситуація в країні фіксує зміну балансу сил і рівноваги інтересів у Європі й у всьому світі.

Думка щодо сприятливості нинішньої ситуації в Україні для її вступу до НАТО є ще більш переконливою, якщо взяти до уваги низку інших моментів. По-перше, за результатами опитування 2015 р. порівняно із 2014-м значно зросла кількість тих, хто вважає, що відносини між Україною і Росією “повинні бути такими, як між сусідніми державами, – з візами та митницями на кордоні”: 36,9% у 2014 р. і 47,9% у 2015-му. Зростання відбулося за рахунок зменшення кількості тих, хто раніше вагався із відповіддю.

Кількість тих, хто вважає, що відносини між Україною і Росією “повинні бути такими, як між дружніми державами, – без віз і митниць на кордоні”, хоча й зменшилася з 36,2% у 2014 р. до 35,2% у 2015-му, але загалом можна сказати, що практично не змінилася. Також практично не змінилася кількість тих, хто вважає, що “Україна і Росія повинні об’єднатися в економічний союз – з вільним переміщенням товарів і робочої сили” – з 12,1% до 10,5% відповідно. Те саме можна сказати і про кількість респондентів, які дотримуються позиції, що “Україна і Росія повинні об’єднатися в одну державу”: 2,2% у 2014 р. і 2,4% у 2015-му.

Тобто загалом у 2015 р., незважаючи на те, що майже зберігається кількість осіб, які ставляться до Росії як до

дружньої держави, кількість прихильників такої точки зору зменшилася за рахунок тих, хто вагався із відповіддю.

По-друге, хоча за весь зазначений період (2000–2015 рр.) ставлення респондентів до вступу України до ЄС також було вельми нестабільним і схильним до значних коливань, воно було більш стійким, ніж ставлення до вступу до НАТО і демонструвало явну тенденцію переважання прихильників щодо супротивників. Так, на запитання “*Як Ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу?*” 2000 р. “швидше негативно” відповіли лише 9,6% опитаних, а “швидше позитивно” – 56%.

Беручи до уваги викладене і особливо емпіричні дані моніторингу 2015 р., можна ще раз висловити вже викладену гіпотезу, що у разі проведення сьогодні референдуму щодо вступу України до НАТО чи ЄС, прихильники даного кроку можуть отримати більшість порівняно із його супротивниками.

Рекомендації. Конфлікт на сході України розвивається за “ескалаційною” моделлю, і тому було б доцільно перевести його в площину моделі “конфлікту, що затухає”.

На нашу думку, реалізувати це можна за допомогою проведення різноманітних офіційних і неофіційних переговорів між різними суб’єктами на різних рівнях, аж до використання форм “народної дипломатії”. Необхідно переконувати представників протилежної сторони в тому, що офіційна Україна розуміє і визнає їх інтереси, а інша сторона повинна зрозуміти і визнати інтереси офіційної та цілісної України.

Література

1. *Валлерстайн Имануэль.* После либерализма / Имануэль Валлерстайн ; пер. с англ., под ред. Б. Ю. Кагарлицкого. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.

2. *Хабермас Ю.* Расколотый Запад / Юрген Хабермас ; пер. с нем. – М. : Весь Мир, 2008. – 192 с.

3. *Горбулін В. П.* Оборонна політика України на початку ХХІ століття : монографія / [Горбулін В. П. (кер. авт. кол.), Бечма В. М., Шемаєв В. М. та ін.] – К. : Іртертехнологія, 2009. – 104 с.

4. *Саротт М. Э.* Нарушенное обещание? Что именно говорил Запад Москве о расширении НАТО? / Мэри Элиз Саротт // “2000”. – 2015. – 3 июля. – С. А3, А4.

**КУЛЬТУРНА МЕНТАЛЬНІСТЬ
ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ВИБОРУ**

У статті розкривається сутність ментальності як важливої складової культури і цивілізації, з'ясовується суть ментальності українців, визначається вплив даного феномену на культурну ідентифікацію, вибір цивілізаційного шляху розвитку, обґрунтовується важливість етноментального фактору для сучасних суспільних процесів в Україні.

Ключові слова: ментальність, культура, цивілізаційний вибір, культурна традиція, система цінностей.

В статье раскрывается сущность ментальности как важнейшей составляющей культуры и цивилизации, выясняется суть ментальности украинцев, определяется влияние данного феномена на культурную идентификацию, выбор цивилизационного пути развития, обосновывается важность этноментального фактора для современных общественных процессов в Украине.
Ключевые слова: ментальность, культура, цивилизационный выбор, культурная традиция, система ценностей.

The paper sheds light on the essence of mentality as one of the most important components of culture and civilisation. The author describes the core features of Ukrainian mentality and tries to explain its influence on cultural identification and geopolitical choice (which in its turn implies belonging to a certain civilisation). Besides, the author emphasises the role of ethnomental factor in social processes occurring in today's Ukraine.

Keywords: mentality, culture, geopolitical choice, 'civilisational' choice, cultural tradition, system of values.

Поняття “менталітет” і “ментальність” у сучасній науковій літературі дедалі частіше використовуються при соціокультурному аналізі соціальної дійсності, цивілізаційних процесів, культури в цілому. Якщо поняття “цивілізація” використовується для позначення конкретного суспільства з його загальними й специфічними рисами, а поняття “культура” – для характеристики загальних і специфічних рис діяльності людей у цьому конкретному суспільстві, то поняття “менталі-

тет” і “ментальність” у цьому контексті виражають насамперед духовний світ суспільства й людини як особистості [1, с. 7].

Ментальність можна визначити як сформовану під впливом географічних і соціокультурних факторів систему стереотипів поведінки особистості, її чуттєво-емоційних реакцій і мислення, що є вираженням ієрархічно розташованих пріоритетів і культурних цінностей. Поняття ментальності, як і будь-яке наукове поняття, є результатом певної абстракції, і його не можна повністю ототожнювати з поведінкою й мисленням кожного окремого індивіда.

Ментальність і культура – структурно близькі, взаємозв’язані, але якісно різні явища, а відтак відрізняються і категорії, що їх означають. Більш широкий характер культури порівняно з ментальністю проявляється в тому, що різні культури не здатні сформувати єдиний менталітет, хоча й вступають при цьому у взаємодію, часто суперечливу. На основі ментальності формується певний тип культури і процес цей доволі тривалий, відповідальний і неоднозначний. Але і в тому, і в іншому випадку формується національна культура, особливості якої відображаються в різних культурних традиціях.

Так, визначаючи ментальність як важливу складову соціально-психологічної самоорганізації представників певної культурної традиції, науковці наголошують на тому, що вона характеризується єдністю установок, переживань, думок, почуттів і виявляється в тотожності світосприйняття і світобачення [2].

Таким чином, актуальність дослідження полягає в тому, що процес вибору цивілізаційного розвитку країни залежить значною мірою від ментальних характеристик домінуючого етносу.

Усі ментальні особливості української цивілізації отримують висвітлення в особливостях соціальних процесів, ідеології, своєрідності інституту державної влади. Таким чином, соціокультурні, ментальні основи й передумови соціальних рухів, незважаючи на те, що невіддільні від соціально-економічних і політичних основ і передумов, є фундаментальними в історичному змісті, і відіграють майже вирішальну роль у виборі того або іншого напрямку суспільного розвитку.

Формуючись під впливом складних історико-культурних обставин та різних зовнішніх чинників, українська ментальність набувала як позитивних, так і негативних рис. Основну

роль відіграло геополітичне розташування України на перехресті історичних шляхів зі Сходу на Захід і з Півночі на Південь. Ця обставина зумовила суперечливе поєднання у світогляді українця елементів західної (активно-раціоналістичної, з яскраво вираженим індивідуалістичним началом, прагматичної) та східної (метафізично-споглядальної, спрямованої на досягнення трансцендентних сутностей) ментальності [3].

Національна ментальність України після одержання країною незалежності перебуває в динамічному стані. Але й із самого початку даного процесу, враховуючи попередню історію населення України, вона не була механічною сумою ментальностей окремих складових її етносів. Намічена схема національної української ментальності є лише теоретичною моделлю, яка поки що не реалізована повною мірою на практиці, оскільки не можна вважати до кінця сформованою саму українську націю. Але врахування сказаного може суттєво оптимізувати рух України по шляху консолідації, соціально-економічного піднесення й забезпечення її національної безпеки.

Формування національного менталітету пов'язане з рядом історичних, соціальних, геополітичних, культурних і природних факторів. До характерних властивостей української ментальності відносять індивідуалізм, демократизм, прагнення до волі, поетичність, віротерпимість, відкритість у спілкуванні, доброзичливість. Також українцям притаманна глибока повага до традицій, обережність до нововведень, прагнення до постійності, господарювання [4].

Найбільш адекватне реальному змісту українського менталітету поняття його геополітичної сутності фіксують дані експертного опитування¹, згідно з яким чверть (25%) експертів вважають, що українська ментальність тяжіє до східноєвропейської культури з притаманними їй цінностями колективізму, взаємопідтримки і та ін. Приблизно стільки ж (24%) експертів вважають інакше – до західноєвропейської культури з характерними для неї індивідуалізмом і раціональністю. Більша ж частина (45%) експертів оцінюють українську мен-

¹Йдеться про опитування, проведене відділом економічної соціології ІС НАНУ у 2005 р. у рамках планової теми “Дослідження економічної культури сучасного українського суспільства”. Було опитано 623 експерта з 11 областей України.

тальність як результат напруженого зіткнення обох зазначених культур [5].

Дані моніторингу 2015 р., проведеного Інститутом соціології НАН України, підтверджують, що в українському національному характері явно переплітаються західні і східні елементи. Більше половини (від 51 до 56%) респондентів в усіх регіонах України відносять до характерних рис сучасних українців: демократичність, товариськість, обережність, цілеспрямованість. Хоча їх частка в деяких регіонах дуже різниться. Наприклад, на Заході України 69% респондентів відносять до характерних рис українців демократичність, а на Сході – 53%; обережність вважають характерною рисою 52%, на Сході – 67%; на Заході – 57% відносять до характерних рис цілеспрямованість, на Сході – 50%; відповідно щодо товариськості на Заході 64% відносять її до характерних рис, на Сході – 48%. Оцінки характерних рис мешканців Центру і Півдня близькі до загальноукраїнських.

Близько 40% мешканців України вважають, що українцям притаманні такі риси, як індивідуалізм, раціональність, матеріальність, ініціативність, прагнення до новизни. Причому, частка тих, хто визначає такі риси, приблизно однакова майже у всіх регіонах країни, окрім Заходу і Сходу, де кількість респондентів щодо оцінки окремих рис суттєво різниться. Отже, індивідуалізм відносять до характерних рис на Заході – 45%, на Сході – 52%, на Донбасі (підконтрольні Уряду України території Донецької та Луганської областей) – 39%; відповідно раціональність вважають характерною рисою на Заході – 47%, на Сході 52%, а на Донбасі – 38%; щодо матеріальності – на Заході – 33%, на Сході – 62%, на Донбасі – 43%; щодо ініціативності на Заході – 48%, на Сході – 37%, на Донбасі – 32%, щодо прагнення до новизни – на Заході – 46%, на Сході – 33%, на Донбасі – 26%.

Є й протилежні оцінки деяких характерних рис сучасних українців залежно від регіонального зрізу. Так, якщо на Заході більшість респондентів відносить до характерної риси українців духовність (51%), то на Сході – матеріальність (62%), на Заході – ініціативність (48%), на Сході – пасивність (41%); на Заході – прагнення до новизни (46%), на Сході – консервативність (41%). Що стосується Донбасу (Донецької та Луганської областей), то значна частка респондентів – від третини до половини – не визначилися з

оцінкою таких рис, як “демократичність – авторитарність” (53% зазначили, що “ніяка риса не переважає”); “прагнення до новизни – консервативність” (відповідно 45%); “раціональність – емоціональність” (відповідно – 40%); “індивідуальність – колективізм” – 38%.

Зазначене дає підстави зробити висновок, що під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників формується ментальне середовище особистісного, регіонального, національного та культурного життя. Процеси трансформації ментальності, зміна старої схеми мислення новою відбуваються в різних регіонах неоднаково.

Різність характерних рис мешканців різних регіонів України вплинула певним чином і на сприйняття системи цінностей, яка склалася в країні за роки незалежності (приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо).

Саме цінності формують ментальність націй і є необхідною умовою забезпечення економічного, політичного, культурного й соціального співробітництва між країнами, що засноване на ідентифікації певних етнічних груп і збереженні їх культурних традицій. Глибокі пізнання й розуміння національного характеру народів дають можливість для створення тривалих партнерських відносин між суб'єктами ринку й сприяють розвитку ефективного бізнесу.

За даними моніторингу, загалом у країні близько третини (32%) населення сприймає систему цінностей, яка склалася в Україні за роки незалежності; значна частка (44%) опитаних не сприймає цю систему цінностей і близько чверті (24%) не визначилися (*табл.*).

Найбільше тих, хто сприймає систему цінностей, яка склалася в Україні за роки незалежності, у західних областях – 41% жителів, тоді як у Центрі і на Сході – їх кількість приблизно однакова – 31–32%, на Півдні – 29%, а на Донбасі – 18%. Отже, ментальність мешканців Донбасу трансформується повільніше, переважає більшість (57%) його мешканців не сприймає систему цінностей, яка склалася за роки незалежності, домінуючою на рівні масової свідомості залишається система цінностей радянського часу.

У сьогоденні нашого суспільства ментальність продовжує відігравати важливу роль діючого координатора економічних, політичних та культурних подій. Водночас потрібно

Таблиця

Сприйняття населенням системи цінностей, яка склалася в Україні за роки незалежності (приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо) залежно від регіону (%)

	Регіони				
	Захід*	Центр**	Південь***	Схід****	Донбас*****
Однозначно ні	8	14	17	14	26
Скоріше ні	27	28	33	33	31
Скоріше так	26	23	19	26	14
Однозначно так	15	8	10	5	4
Важко відповісти	24	26	21	21	25

* Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області

** Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області

*** Миколаївська, Херсонська, Одеська області

**** Запорізька, Дніпропетровська, Харківська області

***** Донецька, Луганська області

зазначити, цей координатор є серйозною перешкодою на шляху реформування нашого суспільства, оскільки він не дає змоги надати розвиткові країни бажаної динамічності та здійснити масове впровадження в життя інноваційних політичних, соціальних технологій. Ментальність (суспільна свідомість) українців, з одного боку, продовжує зберігати елементи пострадянських цінностей, які не дають змоги швидко перейти на більш передові стандарти життя, з другого – триває формування нових ціннісних установок, притаманних ліберальному суспільству.

Ментальність забезпечує стійкість системоутворюючих ознак, які в культурології називають культурним ядром. Усвідомлення людиною належності себе до певної культури є важливою ланкою для розуміння свого буття серед інших народів, сприяє підвищенню його самооцінки у світі, а також впливає на вибір шляху розвитку.

У даний час переважна більшість громадян України майже однозначно визначає власну культурну ідентифікацію. Як у країні в цілому (84 %), так і в окремих її регіонах (Захід –

96 %, Центр – 91 %, Схід – 82 %, Південь – 74%), переважна більшість населення ідентифікує себе з українською культурою. Донбас вирізняється від решти регіонів неоднозначністю культурної ідентифікації: близько половини (49%) відносять себе до української, 29% до російської, 5% до іншої культури, а 16% не визначилися. При цьому ідентифікація з українською культурою зростає зі зменшенням віку респондентів і, навпаки, з російською культурою ідентифікують себе більше респондентів старшого віку.

Ментальність як своєрідний вияв “характеру”, “цивілізаційності нації”, яка може змінюватися, трансформуватися під впливом складних історико-культурних обставин, політичних подій та різних зовнішніх чинників, але не зникає, пов’язана з цивілізаційним вибором України. Цивілізаційний вибір покликаний інтегрувати й об’єднати все це розмаїття в якісно нову соціокультурну спільноту. Україна досі не завершила формування цивілізаційної ідентичності свого суспільства як самоідентифікації усіх мешканців країни на засадах загальної соціокультурної спільності українського громадянства, про що свідчать результати моніторингу 2015 р., за яким ідентифікують себе з громадянином України 58%.

Європейський вектор України, за даними моніторингу 2015 р., підтримують 56% громадян, і це максимальна підтримка за останні роки (2013 р. – 42%; 2014 р. – 51%). 19% населення вважає, що не варто вступати до ЄС, і чверть (25%) не визначилася з вибором.

Більшість населення трьох регіонів (Захід, Центр, Південь) виступає за ЄС (84%, 63% і 44% відповідно). На Сході частка тих, хто виступає за ЄС і Митний союз, майже однакова – 38% і 39% відповідно. На Донбасі (на неокупованій частині) кількість прихильників вступу до Митного союзу майже удвічі перевищує частку прихильників ЄС – 42% проти 22%, відповідно; при цьому дуже високою є частка тих, хто не визначився з вибором: відповідно 28% і 37%.

Отже, аналіз громадської думки дає змогу виявити деякі відмінності регіонів щодо ментальних характерних рис, культурної ідентифікації, сприйняття системи цінностей, яка склалася за роки незалежності, вибору шляху цивілізаційного розвитку, але вони не настільки категоричні, як на Донбасі. Більшість мешканців Донбасу не сприймають системи цінностей, яка склалася за роки незалежності, майже

третина ідентифікують себе з російською культурою, хоча більшість відносить себе до української культури, серед них менше прихильників вступу до ЄС і нарешті саме там мешкає більше росіян порівняно з будь-яким іншим регіоном України.

Однак, на нашу думку, етнокультурні та регіональні відмінності не є нездоланими, і в разі успішного проведення адміністративних, економічних реформ та євроінтеграції українське суспільство отримує суттєвий імпульс для консолідації. Переважна більшість українців виступає за єдину державну мову (61%), поступове покращення нашого суспільства шляхом реформ (69%), європейський вибір (56%), унітарний характер держави з розширеними повноваженнями регіонів (42%).

Аналіз громадської думки свідчить, що найважливішим чинником, який об'єднує сьогодні українське суспільство, є "патріотичні почуття громадянина України" (42%). Перед зовнішньою загрозою цей чинник переважив "невдоволеність владою" (36%), "віру в краще майбутнє" (35%), "прагнення спільно долати труднощі життя" (35%) тощо.

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства менталітет продовжує відігравати свою важливу роль як "вмонтованого в соціум" регулятора економічних, політичних, суспільних, культурних подій. Саме завдяки особливостям українського менталітету (певному консерватизму), обережності, уповільненості, зваженості в Україні не відбулося соціальних вибухів в періоди Помаранчевої революції кінця 2004 р. та політичної кризи початку 2006 р. Поряд з тим потрібно зазначити, що завдяки таким рисам, як демократичність, прагнення до новизни, цілеспрямованість, ініціативність відбулася Революція гідності 2013–2014 рр., яка була викликана відходом політичного керівництва держави від законодавчо закріпленого курсу на європейську інтеграцію та подальшою протидією цьому курсу.

Всі ці риси українського менталітету можуть як сприяти економічному, суспільному розвитку, так і гальмувати його. Підсумовуючи, можна сказати, що вибір Україною цивілізаційної моделі може бути зроблений лише з урахуванням її природних ментальних настанов і орієнтирів.

З погляду цивілізаційного вибору перед Україною стоїть завдання поглибленого осмислення нашого спадку, пов'язаного з етнокультурними відмінностями регіонів, а відтак обґрунтування шляхів їх стирання.

Сформована століттями українська ментальність має стати невід'ємною і важливою складовою культурної політики держави, основним завданням якої є збереження культурної самобутності. Напрями та завдання культурної політики держави повинні бути спрямовані на піднесення української культури в контексті європейських цінностей. Використання духовного багатвікового потенціалу української культури повинно слугувати актуалізації національного менталітету, формуванню національної еліти.

Культура є вагомим чинником консолідації українського суспільства в цілому, яким би національно та культурно розмаїтим воно не було, чинником, спроможним об'єднати ментально різні регіони нашої держави. Успіх реформування в країні лежить не лише в економічній та соціальній сфері, а й у сфері духовній і культурній.

Отже, одним з головних завдань культурної політики є модернізація моделі управління у сфері культури, зокрема її децентралізації. На часі – створення організаційних засад, які б уможливили децентралізацію управління закладами культури. Місцеві органи влади повинні мати більше повноважень і, відповідно, ресурсних можливостей для задоволення культурних потреб жителів регіонів.

Література

1. *Стельмашук Г. В.* Культура и ценности / Г. В. Стельмашук // Актуальные проблемы философии, социологии и культурологии : учен. зап. – Т. V. – Вып. 2. – СПб. : ЛГОУ им. А. С. Пушкина, 2000.
2. *Фурман А. В.* Психокультура української ментальності : наукове видання / Фурман А. В. – Тернопіль : Економічна думка, 2002. – 132 с.
3. Феномен української ментальності : світоглядні універсалії української нації. Декрет Маргарита ННК "ІПСА" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrconf.fl.kpi.ua/wp-content/uploads/2014/12/3. - Dekret-Margaryta.pdf>
4. *Пальм Н. Д.* Історія української культури : навч. посіб. / Н. Д. Пальм, Т. Є. Гетало. – Харків : Вид. ХНЕУ, 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.dut.edu.ua/uploads/l_668_35127676.pdf
5. *Петрушина Т.* О ментальности украинского этноса [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/svs_2011_3_33.pdf

**ДОНБАС—2015: ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ
РЕІНТЕГРАЦІЇ РЕГІОНУ**

У статті аналізуються деякі проблеми реінтеграції жителів Донбасу в український спільний простір. Проаналізовані питання визначення громадською думкою статусу Донбасу, а також ті ключові відмінності, що відділяють жителів Донбасу від решти регіонів України. Особлива увага приділена питанням зовнішньополітичних орієнтацій жителів Донбасу та електорального вибору.

Ключові слова: Донбас, статус регіону, зовнішньополітичні орієнтації, електоральний вибір, довіра до державних та недержавних інституцій.

В статье рассматриваются некоторые проблемы реинтеграции жителей Донбасса в единое общеукраинское пространство. Проанализированы вопросы определения статуса Донбасса в общественном мнении, а также те ключевые отличия, которые отделяют жителей Донбасса от остальных регионов Украины. Особое внимание уделено вопросам внешнеполитических ориентаций и электорального выбора.

Ключевые слова: Донбасс, статус региона, внешнеполитические ориентации, электоральный выбор, доверие к государственным и негосударственным институциям.

The paper analyses some problems associated with reintegration of Donbas's population into the common Ukrainian space. The following issues have been addressed: how is the political future of Donbas region being presently reflected in public opinion and what are the key differences between the population of Donbas and other regions of Ukraine. Special attention has been paid to the foreign policy orientations and electoral choices.

Keywords: Donbas, regional status, foreign policy orientations, electoral choice, local and national self-identifications, trust in governmental and non-governmental institutions.

Трагічні події, що сталися й досі відбуваються на Донбасі – сепаратистський заколот, збройне захоплення територій, утворення так званих ДНР та ЛНР, війна, розруха, людські жертви, біженці – істотно змінили як Донбас, так

і Україну загалом. Вочевидь, різкі соціальні зміни висувають підвищені вимоги до соціальних наук, які мають, по-перше, об'єктивно і доказово фіксувати та вимірювати зміни, по-друге, пропонувати рекомендації щодо тих заходів, які в першу чергу слід здійснити на Донбасі. І в цій справі соціології належить особлива роль, адже лише методами цієї науки можливо вивчити особливості цього регіону у його “людському” вимірі.

На жаль, у соціологів немає можливостей проводити надійні репрезентативні дослідження на територіях, окупованих так званими ДНР та ЛНР (за винятком деяких тематичних досліджень, присвячених вивченню потреб у гуманітарній допомозі, що, зокрема, проводяться Київським міжнародним інститутом соціології). Тому поки що йдеться про території Донбасу, що перебувають під контролем української влади. Деякі з цих територій свого часу були захоплені бойовиками-сепаратистами та російськими військовими та були звільнені українськими військами, а деякі з територій окупації не зазнали. Проте у будь-якому разі люди у цьому регіоні перебувають у ситуації стресу, бо зазнали серйозних втрат – рідних та друзів, руйнації житла, втрати роботи та засобів існування, вимушена міграція, розпад сімейних та дружніх стосунків, інфікований вплив російської пропаганди через ЗМІ, які традиційно на Донбасі були, а для багатьох і зараз залишаються основними джерелами отримання інформації.

Отже, як усі ці події вплинули на свідомість людей на Донбасі? Щорічний моніторинг, що здійснює Інститут соціології НАН України, дає змогу відстежити динаміку громадської думки з багатьох питань, проте, природно, питання про те, що зараз відбувається на Донбасі, не могли бути поставлені раніше. Втім, для з'ясування динаміки є можливість долучити дослідження інших соціологічних та громадських організацій.

Ми намагатимемося зосередитися на тих питаннях, які викликають дискусії у суспільстві, та тих, які вказують перспективу ухвалення тих чи інших управлінських рішень.

Донбас – це Україна?

Як засвідчують дані моніторингу та інші соціологічні опитування, що проводилися протягом багатьох попередніх

років, Донбас і Крим завжди вирізнялися більш проросійськими орієнтаціями порівняно навіть з іншими областями півдня та сходу. Цей факт певним чином нівелювався тим, що в соціологічних опитуваннях Донецька та Луганська області зазвичай за географічним принципом включалися до регіону Сходу, а Крим – до регіону Півдня, разом з сусідніми областями.

Ця відмінність, на яку раніше не акцентували увагу соціологи, чітко виявилася у подіях “російської весни” 2014 р., адже створити “Новоросію” попервах планувалося з восьми переважно російськомовних областей. І навряд чи вдалося б захопити Крим та райони Донбасу без підтримки значної частини місцевих жителів. А от у решті областей аналогічні спроби груп сепаратистів зазнали краху, насамперед через відсіч місцевих жителів, причому часто без підтримки правоохоронних органів, які займали очікувальну позицію.

Те, що сепаратистські настрої істотно вищі у регіонах Криму та Донбасу, засвідчило опитування Київського міжнародного інституту соціології, проведене у квітні 2014 р.¹ На запитання щодо підтримки ідеї приєднання свого регіону до Росії в Донецькій області ствердно відповіли 27%, в Луганській – 30%. Для порівняння: в Дніпропетровській області позитивних відповідей було 7%, в Одеській – 7%. Щоправда, і в Донецькій та Луганській областях негативно сприйняли ідею приєднання до Росії більшість – 52% в обох областях. Проте, звичайно, 30% потенційних сепаратистів – це багато.

Істотно відрізнялися ці дві області від інших областей півдня та сходу й у інших питаннях. Так, в опитуванні було поставлене запитання про вибір на уявному референдумі між приєднанням до Європейського Союзу чи до Митного союзу

¹ Дослідження “Думки та погляди населення Півдня та Сходу України; квітень 2014 року” було проведене Київським міжнародним інститутом соціології 8–16 квітня 2014 р. у кожній з восьми областей Півдня та Сходу України (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Харківська, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька та Донецька області). У кожній з цих областей було опитано по 400 респондентів за вибіркою, репрезентативною для дорослого населення області (18 років і старше). Див.: http://zn.ua/UKRAINE/mneniya-i-vzglyady-zhiteley-yugo-vostoka-ukrainy-aprel-2014-143598_.html

з Росією, Білоруссю та Казахстаном. Загалом на той час більшість опитаних обрали Митний союз – п'ять областей з восьми. Проте в жодній області результат не був настільки однозначний: у Донецькій області вступ до Митного союзу підтримали 72,5%, до ЄС – лише 9%; в Луганській області – відповідно, 64% і 11%. Для порівняння: у Харківській області теж переважно було підтримано членство у Митному союзу, але “з рахунком” 46,5% і 26,5%, в Одеській області – 36,5% і 25%, у Запорізькій – 36% і 31%.

Отже, ще раз підкреслимо, що напередодні подій захоплення територій Донбасу про-російськими сепаратистами значна частина населення воліла об'єднання з Росією, а більшість загалом була налаштована на співпрацю з Росією та СНД, а не з ЄС.

Тепер, коли Мінські домовленості діють лише почасти, а збройні дії тривають уже майже півтора року, призвели до численних жертв і серед військових, і серед мирного населення, постійно лунають голоси деяких політиків, журналістів, аналітиків щодо відмови від окупованих територій загалом, посилаючись на те, що там начебто не залишилося проукраїнськи налаштованих громадян, що там суцільно антиукраїнськи налаштоване населення.

На жаль, ми не маємо змоги дослідити, об'єктивно і репрезентативно ставлення населення окупованих територій Донбасу до України, їх оцінки того, що відбувається нині. До того ж, на цих територіях монополюють впливають на свідомість російські ЗМІ. Проте два фактори можуть слугувати аргументами проти такої позиції – відокремлення від України окупованих територій Донбасу.

Перше – це громадська думка населення України, де, за даними моніторингу, лише 14% громадян вбачають вихід з конфлікту на сході у тому, щоб відокремити території “ДНР” та “ЛНР” від України та відмовитися від них, причому на Донбасі таких найменше 8%. Так само на Донбасі не отримав підтримки такий сценарій, щоб визнати за ДНР та ЛНР часткову незалежність і почати переговори щодо їх особливого статусу в складі України (20% на Донбасі і 19% по Україні). А загалом у цьому питанні панує велика розгубленість – 39% на Донбасі не змогли визначитися з відповіддю.

Ми не знаємо, як наразі ставляться до України жителі окупованих територій так званих ЛНР та ДНР, проте дані

соціологічних досліджень свідчать, що цілком можливі швидкі зміни та територіях Донбасу, які контролює Україна у разі реалізації правильної політики та правильно вибраних пріоритетів (табл. 1).

Як бачимо з таблиці, ще у січні 2015 р. значна частина мешканців Донецької області – 20% вважали, що для їхнього регіону найкраще було б вийти зі складу України та стати незалежною державою і ще 15% воліли б приєднатися до

Таблиця 1
Яким має бути статус регіону, де Ви проживаєте? (%)

Де має бути Ваш регіон?	Захід		Центр		Південь		Схід		Донбас	
	Січень 2015	Липень 2015	Січень 2015	Липень 2015	Січень 2015	Липень 2015	Січень 2015	Липень 2015	Січень 2015	Липень 2015
У складі унітарної України з нині існуючими повноваженнями	52,6	37,2	39,2	43,4	21,5	30,2	25,1	30,3	2,5	22,9
У складі унітарної України з розширеними повноваженнями	31,3	53,5	42,8	43,2	60,1	52,6	54,2	53,0	26,9	44,0
У складі федеративної України в статусі автономії	4,2	3,5	3,5	3,9	6,8	5,7	10,9	9,1	30,4	12,0
Вийти зі складу України і стати незалежною державою	0,8	1,3	1,9	1,1	2,0	1,6	1,0	1,7	19,8	0,0
Вийти зі складу України та приєднатись до іншої держави	0,0	0,8	0,6	0,5	0,7	0,5	1,0	1,5	14,8	4,8
Важко відповісти	3,1	3,7	12,0	7,9	8,8	9,4	7,7	4,4	5,5	16,3

² Дослідження проведено Фондом “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою “Ukrainian Sociology Service” з 25 грудня 2014 року по 15 січня 2015 р. Було виділено 11 регіонів України, в кожному опитано по 400 респондентів (загалом опитано 4413 респондентів). У Криму та Луганській області опитування не проводилося. У Донецькій області половина респондентів була опитана на територіях, контрольованих Україною, половина – на окупованій території “ДНР”.

іншої держави (зрозуміло, що це Росія). Отже, загалом 35% донеччан хотіли б так чи інакше відокремлення Донбасу від України, щоправда, лише 15% воліли б доєднатися до Росії. Ще третина опитаних донеччан хотіли б, щоб Донбас залишився в складі України, але у статусі автономії.

Проте вже за півроку громадська думка різко змінилася. Вже ніхто (!), жоден з опитаних не бажав приєднання Донбасу до Росії і лише 5% хотіли б утворення Донбасу як незалежної держави. Звичайно, можна розмірковувати, що стало причиною такої різкої зміни поглядів, проте очевидно, що цьому сприяло, з одного боку, налагодження життя на звільнених територіях Донбасу, з другого – досвід життя людей у так званих ДНР та ЛНР. Водночас втратила свою привабливість й ідея федеративної України та Донбасу як автономії (на чому постійно наполягають російські переговори в Мінську). Загалом громадська думка на Донбасі щодо статусу їх території нині не відрізняється від загальноукраїнської: бути у складі унітарної України, але з розширеними повноваженнями регіонів. Власне, це і є в руслі процесу децентралізації, який розпочався.

Україна – до ЄС, а куди Донбас?

Майже усі роки незалежності Україна намагалася “сидіти на двох стільцях”, інтегруючись одночасно у двох напрямках – і з Росією та країнами СНД, і з Європейським Союзом, причому значна частина населення підтримувала обидва напрями інтеграції одночасно.

Події останніх двох років радикально змінили зовнішньополітичні орієнтації українців (*табл. 2*). Східний вектор орієнтацій просто рухнув, і тепер єдиним регіоном, де позитивно ставляться до приєднання України до союзу Росії й Білорусі, є Донбас. Проте й там відбулися радикальні зміни громадської думки: якщо у 2013 р. до союзу України з Росією та Білоруссю позитивно ставилися 74%, то у 2015-му – лише 41%, натомість відсоток тих, хто ставиться до такого союзу негативно, зріс з 8,5% аж до 31%.

Зміни у ставленні до вступу України до Європейського Союзу теж відбулися, хоча і в меншому масштабі, причому переважно за рахунок Західного та Центрального регіонів, де різко зменшилася частка не визначених з вибором, які

Таблиця 2

**Ставлення населення різних регіонів України
до імовірних об'єднань (%)**

Ставлення до об'єднань	Захід		Центр		Південь*		Схід		Донбас	
	Травень 2013	Липень 2015	Травень 2013	Липень 2015	Травень 2013	Липень 2015	Травень 2013	Липень 2015	Травень 2013	Липень 2015
До союзу Росії і Білорусі										
Позитивне	13,5	3,8	41,4	15,7	61,3	33,0	62,5	35,3	74,2	41,0
Негативне	59,9	89,2	31,6	70,7	21,0	44,0	17,5	44,7	8,5	31,3
Важко сказати	26,5	7,0	27,0	13,7	17,7	23,0	20,0	20,0	17,3	27,7
До вступу до ЄС										
Позитивне	67,4	84,1	45,8	63,0	40,8	44,0	37,8	39,6	12,5	21,7
Негативне	7,2	3,8	20,3	19,1	38,1	31,4	30,5	42,6	52,7	41,6
Важко сказати	25,3	12,1	33,9	17,9	21,0	24,6	31,7	17,8	34,9	36,7
До вступу до НАТО										
Позитивне	35,4	75,0	14,4	43,6	6,7	33,5	12,0	32,3	0,3	12,0
Негативне	22,8	7,0	50,0	33,0	62,7	44,0	56,7	50,0	84,4	53,6
Важко сказати	41,8	18,6	35,6	23,5	31,1	22,5	31,4	17,7	15,2	34,3

*Регіон Півдня 2013 р. уніфікований з 2015 р., тобто без Криму.

перейшли до категорії тих, хто підтримує членство в ЄС. Сталася зміна у ставленні до вступу України у ЄС і на Донбасі, де підтримка членства в ЄС зросла майже вдвічі – з 12,5% до 22%. Проте й тепер Донбас залишається єдиним регіоном, налаштованим проти вступу до ЄС і за приєднання до союзу з Росією та Білоруссю.

Найбільш різючі зміни сталася у ставленні українців до вступу до НАТО. Протягом усіх років незалежності ставлення до НАТО було негативним, причому з року в рік цей негативізм зростав. Останніми роками перед Майданом підтримка членства України в НАТО становила стабільні 14–16%. Українці вважали, що оптимальним засобом безпеки буде дотримання Україною нейтрального статусу. Анексія Криму та військова агресія Росії чітко показали, що Україна не зможе забезпечити свою безпеку без сильних військових союзників. І підтримка перспективи вступу України до НАТО різко зросла – з 14,5% у 2013 р. до 43% у 2015-му; натомість нега-

тивне ставлення до членства в НАТО впало з 55% до 34,5%, і тепер позитивне ставлення до членства в НАТО вперше переважає негативне.

І хоча ставлення до членства України в НАТО ділить Україну регіонально, все ж і в тих регіонах, де до членства ставляться переважно негативно, відбулися істотні зміни: так, у Південному регіоні, де у 2013 р. членство в НАТО підтримували лише 7%, а у 2015 р. – уже 33,5%, на сході – 12% і 32%. Та й на Донбасі в опитуванні 2013 р. підтримка членства України в НАТО була майже нульовою, а тепер – 12%. Проте очевидно, що переважно негативне ставлення до членства в НАТО у Південному та Східному регіонах, а особливо – на Донбасі становить серйозну проблему, оскільки очевидно, що в Україні немає іншого шляху забезпечити безпеку, окрім членства в НАТО. Реінтеграція Донбасу в український політичний простір, вочевидь, буде раз по раз стикатися з антинатовськими упередженнями населення цього регіону, які формувалися протягом десятиліть, ще з Радянського Союзу. І немає сумнівів, що певні політичні сили будуть максимально ці страхи використовувати, аби повернути собі тих виборців, яких втратила колись могутня на Донбасі Партія регіонів.

Донбас – політична пустеля. Як зростити оази?

Протягом багатьох років політичну монополію на Донбасі тримала Партія регіонів, отримуючи на виборах – і загальнонаціональних, і місцевих абсолютну більшість голосів. Міноритарним партнером Партії регіонів виступала Комуністична партія України, яка стабільно, протягом усіх років існування незалежної України отримувала на Донбасі вагомі відсотки на виборах.

Події 2014 р., особливо втеча Віктора Януковича, якого Донбас вважав “своїм” і якого на президентських виборах на Донбасі підтримали ледь не одностайно, зруйнували і довіру до колишнього президента, і рейтинг Партії регіонів. Напередодні парламентських виборів 2014 р., за даними соціологічних опитувань, рейтинг Партії регіонів становив лише 2% (на Донбасі – 10%). Очевидно, що партію, яка ще у 2012 р. набрала на виборах 30%, очікував повний крах. Тому очільники партії вирішили не йти на вибори під дис-

кредитованою назвою Партії регіонів і створили на її уламках нове утворення – партію “Опозиційний блок”.

Проте новоутвореному об’єднанню не вдалося “підібрати” втрачених Партією регіонів виборців. Моніторинг Інституту соціології, проведений у липні 2014 р., засвідчив, що 60% жителів Донеччини не збиралися брати участі у прийдешніх парламентських виборах, а половина (20%) серед тих, хто мав намір голосувати, не визначилися, за кого. Так і трапилося: явка на парламентських виборах 2014 р., за даними ЦВК, становила 32,47% у Донецькій області і 32,87% у Луганській. Лідером виборів таки став Опозиційний блок, але з результатом 38% у Донецькій області і 36% – у Луганській, тобто політична монополія у цьому регіоні “регіоналами” була втрачена. Окрім того, 36–38% від 32% означає, що реально партію підтримало не більше 15% населення цього регіону.

Моніторинг Інституту, проведений у липні 2015 р., засвідчив подібну ситуацію. Лише 37% населення регіону висловили готовність взяти участь у парламентських виборах у разі, якщо вони відбудуться, ще 40% сказали чітко “ні” і ще 22% остаточно не вирішили. Серед тих, хто таки має намір голосувати, значна частина не знає, за кого. І на період липня 2015 р., лише дві політичні сили на Донбасі були спроможні подолати бар’єр 5% : “Опозиційний блок” – 16% та “Самопоміч” – 11%.

Проте це відсотки стосовно тих, хто готовий взяти участь у виборах, тобто до усього населення це становить, відповідно, 6,4% та 4,4%. Таким чином, політичне поле Донбасу, звільнене після втечі Януковича та його оточення та краху Партії регіонів, залишається пустим.

Очевидно, що і владі, і партіям, які прагнуть здобути прихильність жителів Донбасу, слід долучати у свої лави тих, хто користується довірою донеччан. А це – волонтери та представники громадських організацій, які діють на Донбасі (табл. 3).

Дані таблиці 3 засвідчують важливу тенденцію – зростання довіри на Донбасі до армії, до громадських організацій та до волонтерів. На жаль, закон про місцеві вибори не дає права громадським організаціям висувати на виборах своїх представників. Тож партіям слід висувати від себе громадсь-

Таблиця 3

Довіра до державних та недержавних інституцій на Донбасі
*(за 5-бальною шкалою, де “1” – зовсім не довіряють”,
 “5” – цілком довіряють”)*

<i>Інституції</i>	<i>Січень–2015</i>	<i>Липень–2015</i>
Президент	2.0	2.3
Верховна Рада	2.0	2.0
Місцева влада	2.6	2.4
Армія	2.1	2.8
Громадські організації	2.6	2.9
Волонтери	2.9	3.3
Церква	3.0	3.2

ких активістів регіону, волонтерів, формуючи майбутню владу майбутнього українського Донбасу.

Висновки і рекомендації

Насамперед потрібно підкреслити, що Донбас – це Україна, жителі Донбасу (принаймні на контрольованих Україною територіях) воліють залишатися в Україні і не мають бажання ані ставати “незалежною республікою”, ані приєднуватися до Росії. Важко робити висновки щодо думок та інтенцій жителів окупованої частини Донбасу, проте зміни у громадській думці населення на контрольованій Україною території доводять, що можливі швидкі позитивні зміни у думках і настроях донеччан. Тому, навіть у разі, якщо свідомість жителів окупованих територій сформовано під впливом російської пропаганди, це не є вироком для цих територій, оскільки свідомість міняється насамперед ефективними діями влади з відбудови цих територій. Для “українізації” регіону потрібні спільні зусилля громадських організацій, волонтерів та влади у максимальному “доєднанні” Донбасу до життя країни – проведення на Донбасі загальнонаціональних конференцій, семінарів, фестивалів, організація поїздок молоді у різні регіони України і з різних регіонів на Донбас. Донбас – травматичний, депресивний, песимістичний – повинен відчувати “чуття єдиної родини”.

Істотною проблемою Донбасу є його налаштованість проти європейської інтеграції України і за інтеграцію з Росією та країнами СНД – це попри війну, агресію Росії. Причина

полягає насамперед не у мовних чи культурних чинниках, а у побоюваннях (і не безпідставних) економічних наслідків для регіону, пов'язаних з втратою економічних зв'язків та ринків Росії і відсутністю відповідних компенсативів у Європейському Союзі. Вочевидь, на часі серйозний економічний аналіз та публічне обговорення перспектив розвитку та напрямів модернізації Донбасу, формування у жителів розуміння, що консервація нинішньої економіки Донбасу (застарілої, неефективної, енергоємної) була необхідна у будь-якому разі. Для пом'якшення негативних наслідків ймовірних санкцій Росії, які можливі вже з 1 січня 2016 р., коли вступає в дію економічна частина Угоди про асоціацію з ЄС, потрібно створювати сприятливі можливості для розвитку дрібного та середнього бізнесу, самозайнятості на Донбасі. На часі також утворення вільної економічної зони та всілякого сприяння інвестиціям у цей регіон.

Обрання нової місцевої влади на Донбасі набуває безпрецедентної важливості. Існує небезпека, що вибори проігнорує більшість жителів, а меншість обере тих, хто буде їх підкупувати продуктовими наборами (як це було на парламентських виборах у деяких містах Донбасу). Потрібна інтенсивна підготовка нових потенційних лідерів, які дійсно виражали б інтереси місцевих громад і користувалися б їхньою довірою. Це дало б змогу налагодити той канал ефективної комунікації, який поєднував би громаду, місцеву та центральну владу. Очевидно, реальним резервом для партій, які представляють зараз владу, мають бути насамперед місцеві активісти, нинішній громадський сектор.

СОЦІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ТА ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: УВИРАЗНЕННЯ ПІДВАЛИН ЗА УМОВ ВОЄННИХ ВТРАТ І ЗАГРОЗ

У статті аналізується процес увиразнення думок про підвалини соціального устрою українського суспільства у масовій свідомості. Йдеться про думки громадян України щодо державної мови, геополітичного вибору та державно-територіального устрою. В даний час громадяни України найбільше воліють виняткового державного статусу української мови, європейського вибору та унітарного державно-територіального устрою.

Ключові слова: соціальний порядок, мова, геополітичний вибір, унітарна держава.

В статье анализируется процесс прояснения мнений об основах социального строя украинского общества в массовом сознании. Речь идет о мнениях граждан Украины по поводу государственного языка, геополитического выбора, государственно-территориального устройства. В настоящее время граждане Украины больше всего предпочитают исключительный государственный статус украинского языка, европейский геополитический выбор и унитарное государственно-территориальное устройство.

Ключевые слова: социальный порядок, язык, геополитический выбор, унитарное государство.

The paper focuses on how the ideas about foundations of social order and political system of Ukraine are crystallised and represented in Ukrainian public consciousness. Special attention is given to the opinions of Ukrainian citizens on the state language, geopolitical choice and state-territorial structure. At present, most Ukrainians say that Ukraine should remain a unitary state and move towards EU. Besides, Ukrainian should have an exclusive status (as the only official language).

Keywords: social order, language, geopolitical choice, unitary state.

Передумовою інтеграції суспільства є його соціальний устрій, прийнятний для більшості громадян. Такий соціальний устрій як макросоціальний порядок виявляє свої інтеграційні властивості через: а) координацію співіснування

та взаємодії людей; б) кооперацію їх діяльності для досягнення спільних цілей [1, р. 29–30]. Але ці суспільнокорисні властивості соціального устрою проявляються тоді, коли його підвалини не суперечать потребам та уподобанням громадян.

Комунікативною підвалиною соціального устрою суспільства є передусім загальнонавчана і загальновизнана у ньому мова – засіб спілкування та порозуміння між людьми, що уможлиблює їх координацію та кооперацію [1, р. 44]. Роль загальнонавчаної мови в сучасних суспільствах виконує державна мова. Зокрема, в Україні чинна Конституція (ст. 10) визначає державною мовою для функціонування в усіх сферах суспільного життя на всій території держави виключно українську мову. Водночас у Конституції України також гарантовано вільний розвиток, використання та захист широко вживаної в українському суспільстві російської мови. Але цей усталений упродовж 19 років порядок вжитку мов не задовольняв окремі політичні сили ззовні та всередині України. Їхні домагання підвищення статусу російської мови користувалися підтримкою дуже значної частини громадян України (рис. 1).

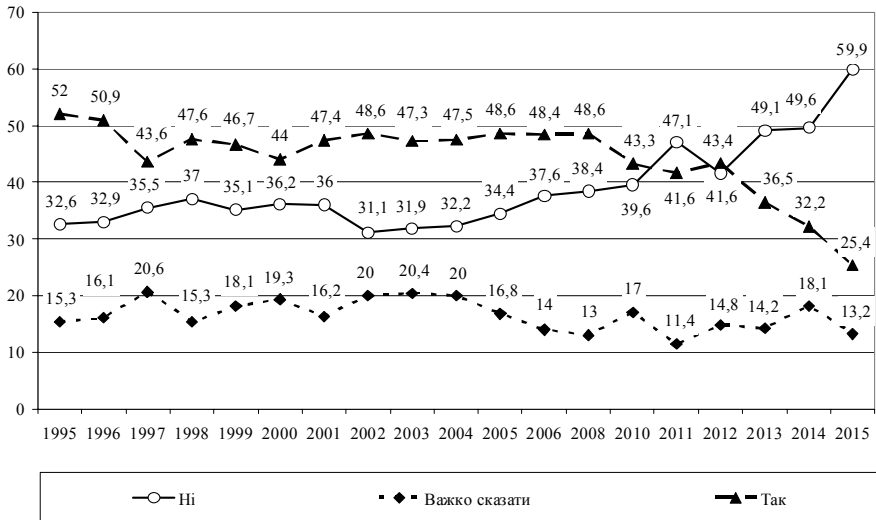

Рисунок 1. Динаміка розподілу відповідей громадян України на запитання “Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні?” (% до кількості опитаних)

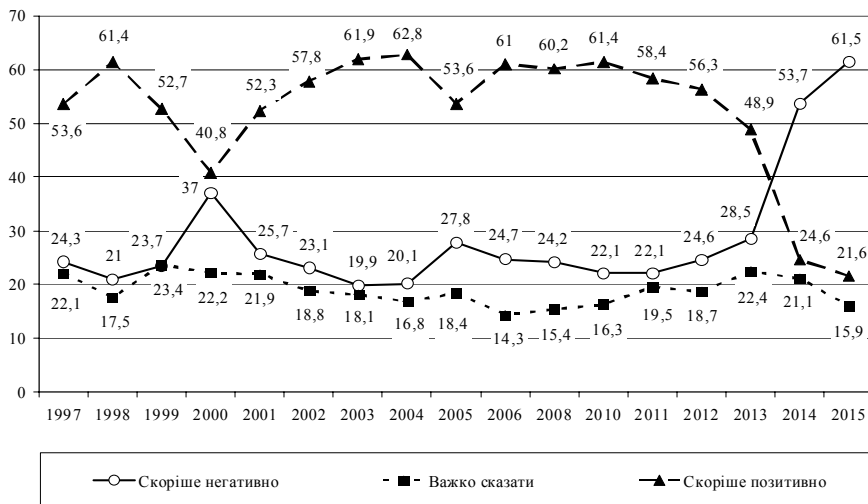
Але за останні роки підтримка громадянами надання російській мові статусу офіційної в Україні скоротилася майже удвічі. Поряд із тим зазначена “офіційність мови”, “офіційна мова” або “статус офіційної мови” – доволі широкі за змістом концепти, що уможливають різні тлумачення. Може йтися про офіційно визнаний статус державної мови, статус регіональної мови, статус мови національної меншини або статус мови міжнаціонального спілкування. Можливо, різні опитувані могли мати на увазі усі ці різні статуси мови, коли відповідали ствердно або заперечували. Але загальна тенденція цілком очевидна – підвищення статусу російської мови в Україні наразі суперечить думці більшості опитаних.

Утім, мова надає людям тільки спільні засоби для опису речей, дій та почуттів. А координація та кооперація взаємодії громадян можливі, коли вказані речі, дії чи почуття мають для них спільне значення (*shared meaning*) – сенс або цінність. Відтак соціальний устрій суспільства ґрунтується також на спільних для громадян цінностях – культурних феноменах, що мають значною мірою “західні” або “східні” цивілізаційні витоки. Спільні цінності мотивують громадянську спільноту на досягнення спільних цілей. Зокрема, вони зумовлюють її координацію, кооперацію та інтеграцію у цивілізаційному просторі з громадянськими спільнотами інших суспільств. Вкрай драматичне увиразнення цих ціннісно-цивілізаційних підвалин соціального устрою сучасного українського суспільства відбиває динаміка геополітичних уподобань опитаних (*рис. 2 і 3*).

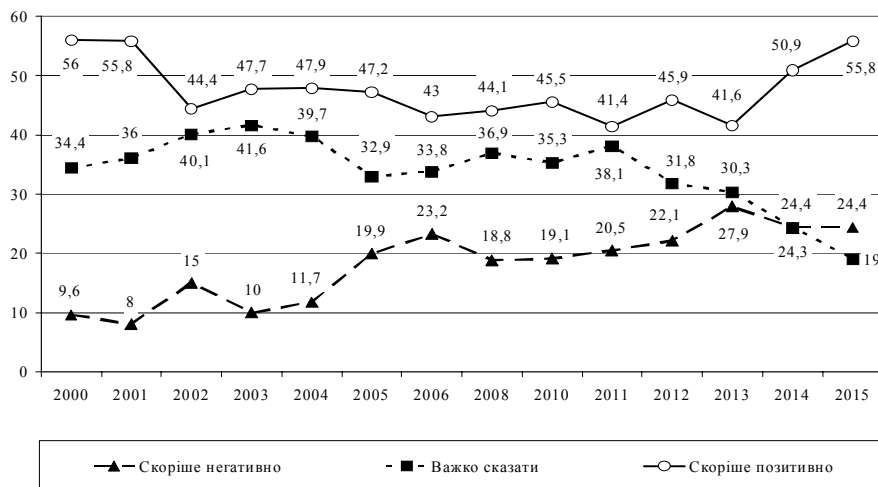
Упродовж останніх років суттєво знизилася міра амбівалентності цих уподобань – співіснування у масовій свідомості кількісно відмінної, але значної одночасної підтримки взаємовиключних “східного” та “західного” напрямів зовнішньополітичної інтеграції України. Переважання підтримки приєднання України до союзу Росії й Білорусі змінилося переважанням підтримки вступу України до Європейського Союзу.

Невід’ємним складником соціального устрою суспільства є державно-територіальний устрій – співвідношення держави як цілого утворення із її територіальними частинами, її центральних та регіональних органів влади. 2015 року уподобання опитаних стосовно державно-територіального устрою вирізняються абсолютним переважанням прихильності до

Розділ перший

Рисунки 2. Динаміка розподілу відповідей громадян України на запитання "Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі?" (% до кількості опитаних)

Рисунки 3. Динаміка розподілу відповідей громадян України на запитання "Як Ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу?" (% до кількості опитаних)

Рисунок 4. Розподіл відповідей громадян України на запитання “Який з варіантів державно-територіального устрою Ви підтримуєте?”, 2015 р. (% до кількості опитаних)

Рисунок 5. Розподіл відповідей громадян України на запитання про те, де має перебувати регіон, в якому вони проживають, 2015 р. (% до кількості опитаних)

унітарної єдності України над прихильністю ідеям її федералізації або виходу із неї окремих регіонів (рис. 4 і 5).

Тобто інтеграція сучасного українського суспільства навряд чи можлива на підґрунті федерації – державно-територіального устрою, за якого декілька державних утворень, що юридично володіють певною політичною самостійністю, утворюють єдину союзну державу. Опитувані віддають безперечно перевагу унітарному державно-територіальному устрою із централізованим керівництвом адміністративно-територіальними одиницями та відсутністю відособлених або самостійних державних утворень. При цьому серед самих прихильників унітаризму – більше половини тих, хто уподобав його децентралізовану версію із розширеними повноваженнями регіонів.

Таким чином, уподобання підвалин соціального устрою та інтеграції сучасного українського суспільства за останні роки увиразнилися у свідомості громадян України, тобто стали більш однозначними. Втім, це увиразнення відбувалося за умов анексії Росією Криму і захоплення за її підтримки та участі окремих районів Донецької та Луганської областей сепаратистсько-терористичними угрупованнями. Позаяк опитування 2015 р. не охопило ці окуповані території, думки громадян України, що мешкають на них, стосовно підвалин соціального устрою не спостережені і не відображені у відповідному масиві соціологічних даних. Втім, наразі наявні лінії воєнних розмежувань на Півдні та Сході України вкорочують разом із генеральною сукупністю опитаних й електоральне поле країни, її різні мовні, етнічні, культурні та політико-ідеологічні ареали. У підсумку втрата Україною контролю над частиною своїх територій та населення об'єктивно змінює співвідношення уподобань у масовій свідомості, що наразі досяжна для спостережень.

Водночас, окрім зауважених втрат, дотепер дійсні військові загрози та викликане ними патріотичне піднесення в Україні також вплинули на уподобання підвалин соціального устрою опитуваними. Про це свідчить вимірювання та порівняння впливу незалежних змінних, що ними виступають показники низки вказаних чинників, на уподобання згаданих підвалин з використанням моделі множинної лінійної регресії.

Залежними змінними у регресійному рівнянні виступають:

1) “статус російської мови”, вимірювана на основі запитання “*Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові*

статусу офіційної в Україні?” з можливими варіантами відповіді “1 – ні, 2 – важко сказати, 3 – так” (рис. 1);

2) “євразійський вибір”, вимірювана на основі запитання “Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі?” з можливими варіантами відповіді “1 – скоріше негативно, 2 – важко сказати, 3 – скоріше позитивно” (рис. 2);

3) “європейський вибір”, вимірювана на основі запитання “Як Ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу?” з можливими варіантами відповіді “1 – скоріше негативно, 2 – важко сказати, 3 – скоріше позитивно” (рис. 3);

4) “унітарність України” – адитивний індекс (варіація значень – від 0 до 2, $M = 1,63$, $S = 0,70$, $Me = 2,0$, $N = 1795$), утворений додаванням значень 2 фіктивних дихотомічних змінних, серед яких:

а) приймає значення 1 для тих, хто зазначив, що Україна має бути унітарною (єдиною, цілісною) з нині існуючими або розширеними повноваженнями регіонів, і значення 0 – для решти опитаних, які не зазначили цього (модифікація показника, наведеного на рис. 4);

б) приймає значення 1 для тих, хто зазначив, що регіон, у якому він проживає, має бути у складі унітарної України з нині існуючими або розширеними повноваженнями, і значення 0 – для решти опитаних, які не зазначили цього (модифікація показника, наведеного на рис. 5).

Незалежними змінними у регресійному рівнянні виступають:

1) “мова”, вимірювана на основі запитання “Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтесь у Вашій родині (вдома)? (Відмітьте одну відповідь, що найбільше підходить)” з можливими варіантами відповіді “1 – переважно українською, 2 – і українською, і російською (залежно від обставин), 3 – переважно російською; іншою”;

2) “культура” – фіктивна дихотомічна змінна, яка приймає значення 1 для тих, хто зазначив, що в першу чергу відносить себе до української культури, і значення 0 – для решти опитаних;

3) “антиімперіалізм” – адитивний індекс (варіація значень – від 0 до 3, $M = 0,77$, $S = 0,73$, $Me = 1,0$, $N = 1802$), утворений додаванням значень трьох фіктивних дихотомічних змінних, серед яких:

а) приймає значення 1 для тих, хто оцінив як найбільш негативну подію в історії України Переяславську раду 1654 р. – приєднання частини українських земель до Московського царства, і значення 0 – для решти опитаних, які не вдалися до цієї оцінки;

б) приймає значення 1 для тих, хто оцінив як найбільш негативну подію в історії України проголошення Російської імперії у 1721 р., і значення 0 – для решти опитаних, які не вдалися до цієї оцінки;

в) приймає значення 1 для тих, хто оцінив як найбільш негативну подію в історії України Голодомор 1932–1933 р., і значення 0 – для решти опитаних, які не вдалися до цієї оцінки.

4) “Антимайдан” – адитивний індекс (варіація значень – від 0 до 3, $M = 0,63$, $S = 0,85$, $Me = 0$, $N = 1802$), утворений додаванням значень 3 фіктивних дихотомічних змінних, серед яких:

а) приймає значення 1 для тих, хто оцінив як найбільш негативну подію в історії України Помаранчеву революцію 2004 р., і значення 0 – для решти опитаних, які не вдалися до цієї оцінки;

б) приймає значення 1 для тих, хто оцінив як найбільш негативну подію в історії України Майдан 2013–2014 р., і значення 0 – для решти опитаних, які не вдалися до цієї оцінки;

в) приймає значення 1 для тих, хто оцінив як найбільш негативну подію в історії України розпад СРСР у 1991 р., і значення 0 – для решти опитаних, які не вдалися до цієї оцінки;

5) “національна гордість”, вимірювана на основі запитання “Якою мірою Ви пишастесь чи не пишастесь тим, що є громадянином України?” з можливими варіантами відповіді “1 – зовсім не пишуєсь, 2 – скоріше не пишуєсь, 3 – важко сказати”, 4 – скоріше пишуєсь, 5 – дуже пишуєсь”;

6) “вихід Галичини”, вимірювана на основі запитання “Іноді висловлюється думка, що Галичина має вийти зі складу України. Як Ви до цього ставитесь?” з можливими варіантами відповіді “1 – підтримую, 2 – важко сказати, 3 – не підтримую”;

7) “відносини з Росією”, вимірювана на основі запитання “Якими б Ви хотіли бачити відносини України з Росією?” з можливими варіантами відповіді “1 – вони мають бути

такими, як між сусідніми державами – з візами та митницями на кордоні, 2 – вони мають бути такими, як між дружніми державами – без віз та митниць на кордоні, 3 – важко відповісти, 4 – Україна і Росія мають об'єднатися в економічний союз – з вільним пересуванням товарів і робочої сили, 5 – Україна і Росія мають об'єднатися в одну державу”;

8) “загроза нападу” – фіктивна дихотомічна змінна, яка приймає значення 1 для тих, хто зазначив, що люди наразі побоюються найбільше нападу зовнішнього ворога на Україну, і значення 0 – для решти опитаних;

9) “загроза розпаду” – фіктивна дихотомічна змінна, яка приймає значення 1 для тих, хто зазначив, що люди зараз побоюються найбільше розпаду України як держави, і значення 0 – для решти опитаних.

З огляду на значення коефіцієнтів детермінації R Square та Adjusted R Square побудована модель однозначно є прогностичною для перших трьох залежних змінних (табл.).

Стандартизовані коефіцієнти регресії beta показують відносний статистично значущий (виділено жирним шрифтом) або незначущий, позитивний або негативний (виділено знаком “-”) вплив окремих незалежних змінних на залежні

Таблиця
Коефіцієнти рівняння множинної лінійної регресії
(2015, N = 1802)

Незалежні змінні	Залежні змінні							
	Статус російської мови		Євразійський вибір		Європейський вибір		Унітарність України	
	Beta	Sig.	Beta	Sig.	Beta	Sig.	Beta	Sig.
Мова	0,191	0,000	0,076	0,000	-0,068	0,003	-0,030	0,212
Культура	-0,142	0,000	-0,047	0,031	0,049	0,039	0,115	0,000
Антиімперіалізм	-0,067	0,001	-0,062	0,003	0,093	0,000	0,070	0,002
Антимайдан	0,156	0,000	0,212	0,000	-0,181	0,000	0,042	0,076
Національна гордість	-0,102	0,000	-0,077	0,000	0,116	0,000	0,158	0,000
Вихід Галичини	-0,119	0,000	-0,105	0,000	0,119	0,000	0,133	0,000
Відносини з Росією	0,188	0,000	0,315	0,000	-0,191	0,000	-0,237	0,000
Загроза нападу	-0,031	0,129	-0,100	0,000	0,065	0,003	0,038	0,099
Загроза розпаду	-0,042	0,031	-0,001	0,944	0,044	0,035	0,002	0,943
R Square	0,389		0,401		0,303		0,238	
Adjusted R Square	0,386		0,398		0,300		0,234	
F	121,093		128,411		83,438		60,255	
F Sig.	0,000		0,000		0,000		0,000	

змінні. На підставі аналізу їх значень можна зробити низку таких спостережень.

У соціальних ареалах української мови, культури, історичної пам'яті (незалежна змінна “Антиімперіалізм”), громадянсько-національної гордості, прагнення незалежності від Росії та небажання виходу Галичини зі складу України переважає: а) неприйняття піднесення статусу російської мови та євразійської перспективи України; б) підтримка європейської інтеграції та державно-територіальної унітарності України.

Натомість переважання діаметрально протилежних уподобань в аналогічних випадках помітне у соціальних ареалах російської мови та культури, неприйняття пострадянського розвитку України (незалежна змінна “Антимайдан”), відсутності громадянсько-національної гордості, прагнення приєднання до Росії та бажання виходу Галичини зі складу України: а) підтримка надання російській мові статусу офіційної в Україні та її євразійської інтеграції; б) неприйняття європейської інтеграції України та її унітарного державно-територіального статусу.

При цьому бажаний формат відносин із Росією є найпотужнішим чинником цієї поляризації уподобань стосовно підвалин соціального устрою сучасного українського суспільства. Водночас імовірним є усвідомлення опитуваними значення Галичини або, точніше, її населення як важливої і стійкої підвалини української та європейської ідентичності в сучасній Україні. Відтак не виключено, що опитувані розуміють наслідки перебування Галичини у складі України для перспектив втілення своїх проукраїнських чи проросійських інтересів і через це виявляють відповідно небажання чи бажання її виходу.

Зауваження опитуваними переживання людьми загрози нападу зовнішнього ворога на Україну корелює із їхнім неприйняттям євразійської та уподобанням європейської інтеграції України. Із цим уподобанням, а також із запереченням необхідності надання російській мові статусу офіційної в Україні корелює зауваження опитуваними переживання людьми загрози розпаду України. Не виключено, що частина громадян вбачає у підвищенні статусу російської мови ризик розколу України, а в європейській інтеграції – можливість його нейтралізації. Водночас у європейській інтеграції України частина громадян може вбачати передумову підвищення

опірності України нападам зовнішнього ворога, тоді як її євразійська інтеграція в уяві зазначених громадян постає як потурання цьому ворогу.

Зауважені переважні особливості масової свідомості громадян наразі контрольованій Українською державою території враховані у таких рекомендаціях центральним органам державної влади:

1. З огляду на переважання в суспільстві негативної думки щодо необхідності надання російській мові статусу офіційної в Україні (*рис. 1*), Верховній Раді України дуже важливо законодавчо не оскаржувати виключність державного статусу української мови і не створювати легальні можливості цілковитого нехтування нею для витіснення з ужитку на догоду зовнішнім та внутрішнім деструктивним силам.

2. З огляду на переважні геополітичні уподобання громадян (*рис. 2 і 3*), Верховній Раді України та Кабінету Міністрів України необхідно прискорити упровадження положень Угоди про асоціацію між Україною, з одного боку, і Європейським Союзом і його державами-членами, з іншого боку.

3. З огляду на абсолютне переважання прихильності громадян України її унітарному устрою (*рис. 4 і 5*), Президентові України, Верховній Раді України та Кабінету Міністрів України важливо не піддаватися зовнішньополітичним та внутрішньополітичним домаганням здійснення федералізації України, законодавчого виокремлення на неконтрольованій державою частині території Донбасу автономного утворення із винятковим правовим статусом.

4. Міністерству освіти і науки України, Міністерству культури України та Національній академії наук України вкрай важливо вжити дієвих заходів щодо розвитку української мови, культури, історичної пам'яті та почуття громадянсько-національної гордості, що значуще впливають на самовизначення громадян стосовно підвалин соціального устрою суспільства і сприяють соціальній інтеграції суспільства (*табл. 1*).

Література

1. *Theories of Social Order: A Reader* / Michael Hechter and Christine Horne (Ed.). – Palo Alto, CA : Stanford University Press, 2003. – 356 pp.

**THE POST-MAIDAN CIVIL SOCIETY:
BETWEEN THE WAR
AND THE CHALLENGES OF REFORMS**

The paper analyses the transformation of Ukraine's civil society activities after Euromaidan in the current context of social tiredness of both the war and reform challenges. The following three main directions in the 'post-Maidan' civil society's development are examined: volunteer military units; volunteers' movement for support of the army and dealing with issues of social adaptation for forced intra-country migrants; civil society activities aimed at lobbying reforms. It is argued that achieving trust between the government and civic activists is a decisive factor for the country's successful modernisation.

Keywords: *civil society, volunteers' movement, reforms, modernisation.*

У статті аналізується трансформація активності українського громадянського суспільства після Євромайдану у поточному контексті соціальної втоми від війни та викликів реформ. Досліджені три основні напрями розвитку пост-Майданного громадянського суспільства, а саме: добровольчі військові формування, волонтерський рух у підтримці армії та у допомозі розв'язання проблем соціальної адаптації вимушених переселенців та активність громадянського суспільства у лобюванні реформ. Стверджується, що встановлення довіри поміж урядовими структурами і громадянськими активістами є вирішальною умовою успішної модернізації країни.

Ключові слова: *громадянське суспільство, волонтерський рух, реформи, модернізація.*

В статье анализируется трансформация активности украинского гражданского общества после Евромайдана в текущем контексте социальной усталости от войны и вызовов реформ. Исследованы три основных направления развития пост-Майданного гражданского общества, а именно: добровольческие воинские формирования, волонтерское движение поддержки армии и в помощи решения проблем социальной адаптации вынужденных переселенцев и активность гражданского об-

щества в лоббировании реформ. Утверждается, что установления доверия между правительственными структурами и гражданскими активистами является решающим условием успешной модернизации страны.

Ключевые слова: гражданское общество, волонтерское движение, реформы, модернизация.

A year after the political victory of the Maidan's movement it has become evident that everyday routine work in civilizing the country is a much stiffer challenge that throwing the dictator from his throne. At the stage of the protests it was at least clear who is enemy and what one should do. The aim of this text is to explore how and in which spheres the Maidan's political energy and the new capacities of Ukraine's civil society were redirected. However, at the beginning I would like to characterize shortly Ukraine's current socio-political context.

The social tiredness from the war and survival as the contexts for reforming the country

A year after the Euromaidan revolution Ukraine found itself in the zone of high institutional turbulence, in which one should speak not only about the results of the revolution and plans for the country's reformation but also about its own survival, at least in the framework of its internationally recognized borders. Alike a year ago Russia by Yanukovich's hands tried to steal Ukrainians' dream about their dissent life, the current "hybrid" war against Ukraine on Donbas is the Putin regime's attempt to keep Ukraine's political dependency and put the cross on the people's hopes for European modernization of the country. Indeed, even if in the peaceful period the reforms in the country would face many institutional traps of former political order, the challenges of the reforms are much more harder in the period of the military conflict. And the government can find many excuses to justify errors and or even failure of the reforms with the argument of the war and other unfavorable circumstances. And there are plenty of such circumstances. The country's economics and financial system, robbed by Yanukovich's clan, are under deep crisis. The crisis is aggravated by huge military expenses (according to some estimations, the war costs about 5 million US dollar a day for the country) and by the drop about 20% of country's GDP as

the result of territorial lost, occupation and distraction of economic infrastructure of Donbas. The need of social rehabilitation and accommodation of more than one million refugees from the zone of military conflict is also a hard burden on the state budget. Because of more than 100% inflation of *hryvnya* and freezing the indexation of salaries and social expenses from the budget the people's living standards are significantly dropped.

Under these pressing circumstances the government has to fight simultaneously in two fronts. The task of the first front, political-military one, is the protection of territorial integrity of the country, the search for, if not military, then political solution to the conflict on Donbas and the achievement of the peace which is a vital condition for the country's development. The task of another front, that could be called the "second" only in the list but not in its significance, is the search for optimal strategies in reforming the country. Among the challenges are overcoming the system of corruption, the need in reforms almost in every sphere of public policy and government and the neutralization of negative trends in the country's economics and peoples' social feelings. This is the most important "second" front that combines the people's demands, hopes and aspirations at the Euromaidan for the renewing the country. Even because at the beginning of 2014 one hardly could imagine Russian aggression and the first military front as such.

The government recognizes all these threats and risks and, at least, in its declarations proclaims the need in fighting on two fronts. There is also the understanding that the war is not excuse for postponing the reforms. If social-economic reformist moves could take some time and largely depend on peaceful country's development, some decisions depends only on the government's will and determination. To name only some of such desirable steps, these are the reform of court system and law enforcement institutions, deregulation in economics, reduction of the state bureaucratic agencies controlling upon business activities, the state decentralization and, above all, the concrete actions in fighting corruption. Unfortunately, there is still no visible progress in those directions. The people who heroically stood at the Maidan could understand the current economic troubles and even accept the drop in their living standards. But they hardly can understand why a year after the Maidan

nobody is punished for hundred deaths, why the billions of dollars that were stolen from the state budget by Yanukovych and his clans have not yet returned back, why former corruptive officials are often still sitting at their high-rank positions or coming to the parliament? The economist Andriy Novak sees the reasons of the government's inconsistency in the fact that the representatives of former political elite again mostly came to the power after the Maidan. These people, in his opinion, are not interested in the radical change of the corruptive system's rules, comfortable for them. That's why they "do not undertake real changes but rather do imitations of the changes and only talk about reforms" [1]. And the war could be a good excuse for these people and also the opportunity to cover many corruption schemes behind it.

Currently, there are two decisive factors of pushing the reforms in the country: the external pressure by EU and the USA and international donors institutions (IMF and World Bank) on the government and internal pressure on it by civil society groups. All these actors demands from Ukrainian government to undertake concrete steps in reforming the country and fighting corruption.

And the government should also be aware that the society still keeps a high level of its readiness to mass protest. And if one take into account the experience and the "maidans" protest tradition gained during last ten years, the possibility of another maidan always looks actual for any government. According to the data of the nation-wide representative survey by Institute of Sociology, National Academy of sciences of Ukraine more than a third of respondents were ready to active protest, particularly if considerable deterioration of socio-economic situation would take place in the country (*table 1*).

Table 1

"What is better, in your opinion, – be patient for keeping order, calm and peace in the country or, in a case, of significant deterioration of standards of life to protest on streets?", 1998–2015,

	1998	2005	2012	2014	2015
To keep order, calm and peace	29,4	35,2	32,1	42,4	46,1
Hard to say	32,0	19,3	23,4	21,6	20,0
To protest actively	38,5	45,4	44,2	35,8	33,9
No respond	0,1	0,2	0,3	0,2	0,0

Among various forms of protest – legitimate (constitutional) and non-legitimate – more than one fifth (21.6%) of respondents chose in 2014 non-legitimate forms of protest as the most effective ones. These are boycott (a refusal to fulfill the government's decisions), non-sanctioned meetings and demonstrations, taking the state's buildings, blocking the roads, and forming militant armed groups.

The political situation is also shaky because a considerable part of population (42% among those who have been asked in the 2014 survey mentioned) were still not certain whether they were winners or losers as the result of the Euromaidan and the fall of Yanukovich's regime.

That situation of tense public's expectations and uncertainty has two consequences. First, the people are waiting for real changes for the better. And second, the government has to prove its efficiency to the whole society and establish the partner relations with the network of the most active citizens – the groups that usually called a “civil society” in the country. The building of the bridges of trust between the government and civic activists, their engagement in decision-making at the central and, particularly, at the local levels, and more broadly – an effective use of the Maidan's political energy and of the people's skills for self-organisation – these are the decisive condition of the country's successful modernization.

Civil society in post-Maidan Ukraine: the new challenges

To begin the characteristics of the main trends in the development of the post-Maidan civil society I would like firstly to point two methodological positions:

1) Any protest movement (and, in this sense, the Maidan is not an exclusion) does not entirely equal to the broader concept of civil society. A protest against the government could be an important part of a civil society, one of its tactics. Though a sustainable civil society always keep in mind more strategic questions “*a protest for what?*” and “*what after a protest?*”

2) Interrelations between the government (state) and a civil society are always a persistent “struggle for positions” (A.Gramsci's term). And these dispositions are particularly changeable and controversial under post-authoritarian transformation. The Maidan protest movement has its result in the shift to a somewhat paradoxical domination of a strong civil

society above weak and ineffective state institutions. Moreover, the new government owes to the Maidan's political energy and to the inertia of people's protest wave that brought it up and legitimated it at the top of the state decision-making. However, the "struggle for positions" does not stop even though it doesn't already go in the form of open conflict between the state and civil society. The new trend has appeared, namely the active mutual exchange (up to mutual conversion) between the state's and civil society's positions. The government actively uses a civil society's approaches, such as transparency (though often declarative one) and the attempts in organizing new public initiatives. On the other hand, the representatives of a civil society are actively incorporating in the government, the parliament and state institutions. They have been converting their public capital into the positions at the state offices and in the places at the parliament. The newly elected parliament after the 2014 elections is substantially renewed. Firstly, in the Ukrainian politics the number of firstly elected members (236 persons) overwhelms the number of those, who were elected before (185 persons). The activists of the Maidan, leaders of NGOs, combats of voluntary military divisions fighting in Donbas are among the newly elected mp's in the major parliamentary fractions.

The dramatic and unforeseen post-Maidan crisis, particularly an accession of Crimea by Russia and the war in Donbas, made their own corrections to the would be ideal conditions under which one could observe how the Maidan's protest energy could transform and in which directions. Apart of the need in the reforms the country is now facing the new challenges including also the task of protection of its territorial integrity. In this complexity of challenges one could distinguish at least three main directions in which the efforts and activities of civil society are focused. These are: 1) participation in the war in Donbas, particularly engaging into voluntary military units ; 2) voluntary activities in helping the army and dealing with the forced refuges' issues; 3) activities in lobbying the reforms.

1) *Voluntary military units*. It was natural decision for many activists of the Maidan, particularly those who were members of self-defense groups, to join voluntary military units (voluntary battalions) formed for the war against armed separatists

in Donbas. For these people the protection of the country against separatists and Russian military aggression was considered alike the protection of the large Maidan in the country's geographical borders. The initiatives coming both from the state and from the people themselves for forming voluntary battalions were forced reaction to the situation with professional army which appeared to be unprepared to the new threats to national security and country's integrity. First two voluntary battalions were created under wings of National Guard divisions at the spring 2014 and their cores consisted of the Maidan activists. Then the Ministry of defense initiated the creation of voluntary battalions of territorial defense for considerable part of the people who expressed their wish to protect their country. Currently there are about 30 voluntary battalions which engaged in military actions in Donbas. The battalions "Aidar", "Dnipro-1", "Donbas", "Azov" are the most known among them. At the beginning of 2015 the number of militants of these battalions fighting in Donbas was about 5 thousands persons, that was almost 10 percent of the whole Ukrainian army engaged in the military conflict in Donbas [2].

In the expert' opinion, the large part of volunteers as the most motivated and patriotically oriented soldiers with valuable military experience could create the core for the future Ukrainian professional army [2]. However, there are also some problems of adaptation of these battalions under the structures of the regular army, for example the Ministry of defense is still reluctant in equipping them with hard weapons. There are also some prejudices from the state army headquarters to voluntary battalions partly due to their weak subordination and even some fears that armed patriots could raise a riot or make coup d'état [3]. In a broad context this might be seen as the appearances of usual distrust of government to the initiatives of a civil society, even in such extreme form of its activities as voluntary participation in a war. However, there is the real problems that are behind of these fears. After the military clashes in which the representatives of voluntary militants were involved in Mukachevo in summer 2015 it had become evident how dangerous for public security could be the lost of the state monopoly on violence and what could be the trade-off of it.

2) *Volunteerism and philanthropy.* The new challenges of the country's development brought also a new impulse to citi-

zens' voluntary activism and philanthropy, that were initiated by the Maidan. In fact, the state appeared to be unprepared to the demands of modern supply of the army. From 2014, the beginning of active military conflict in Donbas, the people mostly themselves took responsibility for the supply to the army. At the beginning of the war the army has been getting from the state only weapons, bullets and orders. All the rest – from soldiers' ammunition and modern equipment to complex logistics in supply – were on the volunteers' and peoples' shoulders. And it would be not an overestimation to say that this were the people who themselves have recreated the Ukrainian army. It is not only symbolic that one of the most successful nation-wide voluntary network for assisting the army is called “Wings of Phoenix” (“Army SOS”, “Return Alive” and “Volunteers' Hundred” are among many other effective voluntary networks working in this sphere). The help of volunteers to the army is effective and vital. For example, at the initial stage of the conflict the major part of ballistic helmets for Ukrainian soldiers fighting in Donbas are provided by volunteers. They also supplied to the army much more reliable anti-bullet jackets than the official structures of Ministry of defense did. The volunteers' organizations and network are also deeply involved in facilitating the social issues and problems of adaptation of more than 1 millions refugees coming from the Crimea and Donbas in various country's regions, mostly in large cities Kyiv, Kharkiv, Odesa, Dnipropetrovsk.

The powerful wave of volunteers' movement is one of the signs of raising the people's social responsibility and solidarity. And this also is the vivid manifestation of strengthening and of institutionalization of a civil society in the country. With the great wave of volunteers' activism the public trust to civic non-governmental organizations (NGOs) has significantly raised up in 2015. And the volunteers themselves have also gained a high level of public trust – according to the 2015 data of nationwide survey of the Institute of Sociology almost two third of respondents (58,9% from all of being asked) trust them. Such a level of public trust is even higher than the trust to such a usually trustful institution as the army (41,2% of respondents' trust in 2015) and considerably higher than public's trust to governmental and state institutions, the court and political parties – all of them together have no more than 20% of public trust in 2015 (*table 2*).

Table 2

**The level of public trust to various institutions,
2015 (% , N=1800)**

	The volunteers	The army	The court	The government	The parliament	Political parties
Do not trust at all	7,5	15,0	44,6	38,3	35,8	39,5
Mostly do not trust	10,0	15,8	30,3	30,7	34,2	35,4
Hard to say	23,5	28,0	18,9	22,3	21,7	20,0
Mostly trust	44,5	33,4	5,6	8,4	8,1	4,9
Totally trust	14,4	7,8	0,7	0,4	0,3	0,2

The results of 2015 nation-wide survey of the Institute of Sociology confirm also the public recognition of the volunteering movement and its efficiency. Responding to the survey's question "*What can you say about the people who are actively engaged in volunteering movement?*", 38% of respondents of this survey agree that these were volunteers, who "really saved the country and nobody knows what would happen without them", 42,7% of respondents, who were asked in the survey, believe that volunteers "in many ways replaced the state structures and appeared much more effective than these structures", and about a third part of the respondents agree with the statement that volunteers are "the true patriots of Ukraine and these people would be the next leaders of the state".

Volunteering activities in helping the army and also in dealing with issues of settlement for many thousands forced migrants coming from the military conflict areas appeared to be a good example of higher efficiency of the civil society networks comparing to the state institutions in resolving urgent social issues and needs. The state structures due to various factors (long administrative procedures, complex bureaucratic regulations, and also corruption) appeared to be not so effective and mobile in dealing with the challenges of crisis. And it is the positive turn that the state has also already recognized the role and importance of volunteering movement and established the partnership with it. For example, the Council of volunteers was created at the Ministry of Defense and the changes to the legislation (particularly those to the Tax code) facilitating and encouraging volunteering were adopted by the Verkhovna Rada (the parliament).

3) *Lobbying the reforms*. The third important direction of the transformation of the Maidan's social energy is the activities by civic networks and NGOs (mostly think-tanks and expert centers) in elaborating and lobbying the reforms, in fighting corruption and in establishing the networks of public control upon the government. This direction, in my opinion, is decisive because it identifies the main accent in changing the strategy of civil society from the protest *against* the government to the constructive activities *for* the reforms and changes in the country. And if there would not be an external military aggression against the country the major efforts of civil society's activities should be entirely concentrated in this sphere. At the same time, activities in lobbying and implementing the reforms often demand a certain level of expert knowledge, and they do not imply mass public engagement. The role of civic activists and experts could be in proposing and debating the alternatives on public policy, in building the "bridges" of trust between the people and the government, and also in explaining the perspectives and outcomes of reforms (often unpopular ones) for broad public.

The coalition called "the Reanimation Package of Reforms" (RPR) is one of the most well-known and successful civic networks working in this direction. The idea of coalition was born at the Euromaidan in January 2014. The coalition's slogan "from protest – to request" symbolizes the attempt of activists to redirect the energy of protest of millions people in creative direction, for pushing the reform in country. The RPR coalition combines about 300 experts, activists, journalists, researchers, lawyers representing 50 national NGOs and think-tanks. The coalition's members together elaborate legislative initiatives, lobby their adoption by the parliament and try to control the implementation of new laws. The civic coalition for reform has already its own representatives at the parliament and at the Cabinet of Ministers, newly created the Centre for support of reforms.

The RPR activists focus their attention on the six main directions of reforms – the court system, the institution of law enforcement and prosecutor's office, decentralization and local self-government reform, anti-corruption activities, education policy and taxation. Some important laws, that were

elaborated and pushed by RPR, have already adopted or are in the process of adoption by the parliament. Among these laws are the changes to the Law on access to public information, the Law on restoration of the trust to court, the Law on prosecutor's office, the Law on fundamentals of the state anti-corruption policy on 2014–2107 and some other legislative initiatives.

Though, the traditional problem of Ukraine's political development was not the lack in laws (their number), but rather their inconsistency and controversial character, and also – the lack in real mechanisms of law implementation and enforcement. But the positive fact is that post-Maidan activists realize the problem and try to change the entire strategy in the development of a civil society which long period used to be focus upon mostly political not institutional changes.

For understanding further perspectives and the chances for success of the “revolution of dignity” one should get the respond to the still open questions: 1) will the Maidan social energy be effectively transformed in shaping the broad public consensus regarding the changes and in actual peoples' demands on reforms? and 2) how efficient will a civil society be in institutionalizing new c

ivil rules, norms and values and in its constructive pressure upon the government in lobbying the changes?

References

1. *Novak A.* Poky zho jdut' spekuljatsii na viyni [electronic recourse]: Vidido. – February 13, 2015. – access: http://vidido.ua/index.php/pogliad/article/ekonomist_andrii_novak_poki_o_idut_spekuljacji_na_viyni/.

2. *Shurkhalo D.* Dobrovolchi bataljony – mizh viynoyu i politykoyu [electronic recourse]: Radio Svoboda. – August 15, 2014. – access: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26531775.html>.

3. *Butusov Y.* Dobrovolchi bataljony: strukturam strakhy, problemy boyovogo zastosuvannia / *Y.Butusov* // *Zerkalo tyszhnia*. – August 29, 2014.

**ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНА СЕГМЕНТАЦІЯ
УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ: ПОЛІМЕНТАЛЬНІ ВИЯВИ
І ТРЕНДИ (2012–2015 рр.)**

У статті на основі ідентифікаційних поліментальних проявів і трендів аналізується стан політико-ідеологічної сегментації сучасного українського соціуму. За період 2012–2015 рр. стали ще більш виразними лінії схожості й несхожості між прихильниками різних політико-ідеологічних течій, які можуть бути предикторами консенсусу чи дисенсусу між ними.

Ключові слова: політико-ідеологічна сегментація соціуму, політико-ідеологічні течії, ідентифікаційна поліментальність громадян.

В статье на основе идентификационных полиментальных проявлений и трендов анализируется состояние политико-идеологической сегментации современного украинского социума. За период 2012–2015 гг. стали еще более выразительными линии сходства и различий между сторонниками различных политико-идеологических течений, которые могут быть предикторами консенсуса или дисенсуса между ними.

Ключевые слова: политико-идеологическая сегментация социума, политико-идеологические течения, идентификационная полиментальность граждан.

Manifestations of polymentality in Ukrainians' self-identification and its currents trends have been used as a basis for analysis of political and ideological segmentation occurring in Ukrainian society today. The imaginary lines of similarity and discrepancy between supporters of different political and ideological trends and movements have become more distinct over the last three years. These lines can serve as predictors of consensus or dissensus between them.

Keywords: political and ideological segmentation of society, political and ideological trends and movements, polymentality in the citizens' self-identification.

Як відомо, сучасне багатоскладове суспільство має у своєму середовищі багато різноманітних “сегментарних розрізень”. Останні можуть мати територіальну, соціальну, культурну,

релігійну, мовну, етнічну, ідеологічну та ін. природу. Групи населення, які виокремлюються на основі зазначених розрізень, у науковій літературі називаються *сегментами* багатоскладового суспільства. Тут і далі йдеться про політико-ідеологічну сегментацію сучасного українського соціуму, яка базується на виділенні трьох типологічних груп його членів (громадян), а саме *лівих, центристів і правих*. На мій погляд, ця сегментарна тріада має значний аналітичний потенціал. Його реалізація допомагає більш адекватно відобразити стан і особливості політико-ідеологічного спектра суспільного життя.

Форму і структуру політико-ідеологічної сегментації соціуму часто з'ясовують через преференції людей щодо політичних партій. Звідси переваги громадян, які вони віддають певним політичним партіям, розглядаються як показник їхньої партійної ідентифікації. Оскільки політичні партії можна в принципі розташувати на “ліво-правій” шкалі ідеологічних орієнтацій, то партійна ідентифікація громадян нерідко тлумачиться як їхня політико-ідеологічна ідентифікація. Однак для політико-ідеологічного спектра сучасної України даний момент не є консистентним, бо більшість існуючих політичних партій однозначно не артикулюють свою ідеологічну спрямованість. Тому означувати партійну ідентифікацію громадян як їхню політико-ідеологічну спрямованість є у більшості випадків ризикованою аналітичною ситуацією.

Але тут існує інша аналітична можливість. Політико-ідеологічну сегментацію соціуму можна спробувати з'ясувати не на основі партійних ідентифікацій громадян, а за допомогою їхньої самоідентифікації з широкими політико-ідеологічними течіями, які існують у сучасному українському соціумі. В інструментарії соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України репрезентовані такі політико-ідеологічні течії, як комуністична, соціалістична, соціал-демократична, “зелена”, ліберальна, християнська, національно-демократична, націоналістична. Зрозуміло, що кожна із зазначених течій може бути представлена не однією, а кількома політичними партіями. Водночас кожен політико-ідеологічну течію можна аналітично ідентифікувати як “ліву”, “центристську” чи “праву”. Так, комуністичну і соціалістичну політико-ідеологічні течії прийнято ідентифікувати з “лівими”;

соціал-демократичну, “зелену”, ліберальну – з “центристами”; християнсько-демократичну, національно-демократичну і національну – з “правими”. Опитаних громадян, які змогли здійснити політико-ідеологічну самоідентифікацію, можна відповідно кваліфікувати як прихильників “лівих”, “центристських” і “правих” політико-ідеологічних течій. Ті ж громадяни, які в ході опитування не змогли або не бажали визначити свою політико-ідеологічну позицію, зараховувалися до угруповання “неідентифікованих” респондентів. У цілому дослідник буде так чи інакше мати справу з *ідентифікаційною поліментальністю* опитаних, яка показуватиме міру *консенсусу* (узгодженої думки) прихильників певних політико-ідеологічних течій з тих чи інших питань суспільного життя.

Тепер щодо аналітики отриманих емпіричних даних. Спочатку про динаміку розподілу респондентів у межах політико-ідеологічного спектру соціуму за період 2012–2015 рр. Нижче наводяться дані (%), які показують їхню динаміку за цей період:

	<i>2012 р.</i>	<i>2013 р.</i>	<i>2014 р.</i>	<i>2015 р.</i>
“Ліві”	20	18	13	13
“Центристи”	14	13	14	21
“Праві”	13	16	18	28
“Неідентифіковані”	53	52	49	39

Наведені дані свідчать, що у 2012 р. (№=1800) більш як половині опитаних (53%) було важко визначити свою прихильність до запропонованих політико-ідеологічних течій. Проте через два роки “неідентифікованих” респондентів стало менше (49%). У 2015 р. (№=1800) таких опитаних стало ще менше (39%). Це означає, що в умовах надзвичайних подій 2013–2015 рр., пов’язаних з військовою АТО проти сепаратистів на сході країни, політико-ідеологічна ідентичність соціуму набуває більш виразної концентрації. Якщо у 2012 р. лише 47% респондентів змогли себе ідентифікувати з тими чи тими політико-ідеологічними течіями, то у 2015 р. таких уже стало 61%.

Як бачимо, за період 2012–2015 рр. відбувається значне зменшення прихильників “лівої” політико-ідеологічної течії. Натомість значно збільшується кількість прихильників “цент-

ристів” і особливо “правих”. При цьому, якщо у 2012 р. прихильники “центристів” і “правих” разом переважали прихильників “лівих” на 7%, то у 2015 р. ця перевага вже становить 36%. Отже, за означений період політико-ідеологічна сегментація соціуму підлягає зміні за рахунок кількісного збільшення прихильників “центристів” і “правих” та відповідного зменшення прихильників “лівих”.

Вивчення політико-ідеологічної самоідентифікації громадян у динаміці повинно брати до уваги їхнє ставлення щодо “лівих”, “центристських” і “правих” течій як *до*, так і *під час* надзвичайних об’єктивних обставин, у яких опинився український соціум. З урахуванням цієї аналітичної особливості нижче наводяться дані, які показують ставлення прихильників зазначених течій до певних питань соціально-економічного і соціально-політичного штибу.

Спочатку про ставлення прихильників різних політико-ідеологічних течій щодо *участі держави в управлінні економікою*. Емпіричні дані (*табл. 1*) свідчать, що за період 2012–2015 рр. серед опитаних значно скоротилася частка прихильників планової економіки (від 34% у 2012 р. до 25% у 2015 р.).

Зменшилась також частка “неідентифікованих” громадян з цього питання. Натомість зросла чисельність громадян, які вважають, що треба поєднати державне управління економікою і ринкові методи (від 43% у 2012 р. до 50% у 2015 р.). Крім того, зросла і частка громадян, які вважають, що треба мінімізувати участь держави в управлінні економікою, ринок все тут урегулює (від 6% у 2012 р. до 13% у 2015 р.).

Водночас дані таблиці 1 засвідчують певну ідентифікаційну поліментальність прихильників різних політико-ідеологічних течій щодо питання про участь держави в управлінні економікою. Як бачимо, найбільше прихильників планової економіки є серед “лівих”, хоча за період 2012–2015 рр. їхня чисельність тут зменшилася (з 61% у 2012 р. до 47% у 2015 р.).

Значно менше прихильників планової економіки серед “центристів”, “правих” і “неідентифікованих” респондентів. Серед цих типологічних угруповань, особливо серед “центристів” і “правих”, значно більше тих, хто вважає, що треба поєднати державне управління економікою і ринкові методи. Зростання прихильності щодо цього варіанта участі держави в управлінні економікою спостерігається і серед “лівих” (з

Таблиця 1

**Ставлення прихильників різних політико-ідеологічних течій
щодо участі держави в управлінні економікою,
2012–2015 рр. (%)**

<i>Прихильники політико- ідеологічних течій</i>	<i>Треба мінімізувати участь держави, – все регулює ринок</i>	<i>Треба поєднати державне управління і ринкові методи</i>	<i>Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю</i>	<i>Важко відповісти</i>
<i>“Ліві”</i>				
2012	2	29	61	8
2015	10	38	47	5
<i>“Центристи”</i>				
2012	6	59	27	8
2015	16	56	20	8
<i>“Праві”</i>				
2012	12	53	23	11
2015	15	55	25	5
<i>“Неіденти- фіковані”</i>				
2012	6	42	28	24
2015	10	48	21	21

29% у 2012 р. до 35% у 2015 р.). Ліберальне ставлення до участі держави в управлінні економікою більш притаманне “центристам” і “правим”, хоча кількість їх не дуже велика (15–16%). Таким чином, емпіричні дані показують існуючу ідентифікаційну поліментальність прихильників різних політико-ідеологічних течій щодо такого соціально-економічного питання, як участь держави в управлінні економікою країни. При цьому найбільший дисенсус спостерігається між “лівими”, з одного боку, і “центристами” та “правими”, – з другого, саме з приводу повернення планової економіки (“на основі повного державного обліку і контролю”). Тим не менш, за період 2012–2015 рр. цей дисенсус почав показувати певне пом’якшення насамперед за рахунок скорочення прихильників планової економіки серед “лівих”.

Таблиця 2

Ставлення прихильників різних політико-ідеологічних течій до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі, 2012–2015 рр. (%)

Прихильники політико-ідеологічних течій	Скоріше негативно	Важко відповісти	Скоріше позитивно
“Ліві”			
2012	11	10	79
2015	33	21	46
“Центристи”			
2012	28	20	52
2015	62	17	21
“Праві”			
2012	61	15	24
2015	84	8	8
“Неідентифіковані”			
2012	20	23	57
2015	56	20	24

Тепер щодо ставлення наших громадян до двох контраверсійних соціально-політичних питань, а саме до *ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі та вступу до Європейського Союзу*. Дані таблиці 2 показують динаміку ставлення опитаних з першого питання.

Як бачимо, у 2012 р., тобто до надзвичайних обставин в Україні, серед “центристів” і, особливо, серед “лівих” переважало позитивне ставлення до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі (52–79%). Негативно щодо цієї ідеї висловлювалися лише “праві” (61%). Проте під час надзвичайних об’єктивних обставин, що пов’язуються із загрозою зовнішньої агресії з боку Росії, ситуація тут, можна сказати, різко змінюється. Тепер ідею приєднання України до союзу Росії й Білорусі підтримують лише 46% (2015 р.) “лівих”. Проти цієї ідеї виступає переважна більшість “центристів” (62%) і “правих” (84%). Відносна більшість “неідентифікованих” опитаних (56%) теж проти неї. Отже, з даного питання в ментальності прихильників різних політико-ідеологічних течій спостерігається прояв певного ідентифікаційного консенсусу.

Дані таблиці 3 демонструють динаміку ставлення наших громадян до вступу України до Європейського Союзу.

Таблиця 3

Ставлення прихильників різних політико-ідеологічних течій щодо вступу України до Європейського Союзу, 2012–2015 рр. (%)

<i>Прихильники політико-ідеологічних течій</i>	<i>Скоріше негативно</i>	<i>Важко відповісти</i>	<i>Скоріше позитивно</i>
<i>“Ліві”</i>			
2012	37	37	26
2015	45	20	35
<i>“Центристи”</i>			
2012	17	29	54
2015	25	19	56
<i>“Праві”</i>			
2012	13	19	68
2015	9	11	80
<i>“Неідентифіковані”</i>			
2012	20	34	46
2015	28	25	47

Як бачимо, у 2012 р., тобто до надзвичайних обставин в Україні, серед “лівих” панувало скоріше негативне ставлення до вступу України в Євросоюз. Майже таке ж ставлення “лівих” залишається й сьогодні. Натомість у 2012 р. серед “центристів” переважала відносна більшість (54%) на користь вступу України до Євросоюзу. Таким це ставлення “центристів” залишається й сьогодні (56%). Переважна більшість “правих” виступала у 2012 р. за вступ України до Євросоюзу (68%). У 2015 р. це ставлення “правих” ще більше зросло (до 80%).

Отже, з даного питання серед прихильників різних політико-ідеологічних течій спостерігається скоріше дисенсус, аніж консенсус. Це стосується передусім контраверсійних позицій “лівих”, з одного боку, і “центристів” та “правих” – з другого. Як надалі розвиватиметься цей дисенсус, покаже час.

Резюмуючи наведеної аналітику політико-ідеологічної сегментації нашого сучасного соціуму, можна зробити декілька узагальнених висновків:

➤ соціологічні опитування громадян дають змогу установити їхні політико-ідеологічні ідентичності, тобто прихильність щодо певних політико-ідеологічних течій, які існують чи мають місце в сучасному українському соціумі. На підставі з’ясованих ідентифікаційних диспозицій громадян справді

вимальовується певна політико-ідеологічна сегментація соціуму, яка охоплює типологічні угруповання “лівих”, “центристів” і “правих”. Цікаво, що у 2012 р. лише 47% опитаних громадян країни могли себе ідентифікувати з тими чи тими політико-ідеологічними течіями. У 2015 р. таких уже стало значно більше (61%);

➤ соціологічний моніторинг свідчить, що за період 2012–2015 рр. відбувається значне скорочення прихильників “лівої” політико-ідеологічної течії (від 20% у 2012 р. до 13% у 2015 р.). Натомість значно збільшується кількість прихильників “центристів” (від 14% у 2012 р. до 21% у 2015 р.) і особливо “правих” (від 13% у 2012 р. до 28% у 2015 р.). При цьому, якщо у 2012 р. прихильники “центристів” і “правих” разом переважали прихильників “лівих” на 7%, то у 2015 р. ця перевага вже становить 36%. Отже, за означений період політико-ідеологічна сегментація соціуму підлягає певній зміні за рахунок кількісного збільшення прихильників “центристів” і “правих” та відповідного зменшення прихильників “лівих” і “неідентифікованих” громадян;

➤ соціологічна аналітика отриманих емпіричних даних фіксує стан ідентифікаційної поліментальності прихильників тих чи тих політико-ідеологічних течій. Це має прояв у відповідному ставленні “лівих”, “центристів”, “правих” і “неідентифікованих” до певних питань соціально-економічного і соціально-політичного штибу;

➤ у межах питання про участь держави в управлінні економікою найбільше прихильників планової економіки фіксується серед “лівих”, хоча за період 2012–2015 рр. їхня чисельність тут скоротилася (від 61% у 2012 р. до 47% у 2015 р.). Значно менше прихильників планової економіки серед “центристів”, “правих” і “неідентифікованих”. Серед цих типологічних політико-ідеологічних угруповань, особливо серед “центристів” і “правих”, значно більше тих, хто виступає за поєднання державного управління економікою і ринкових методів. Ліберальне ставлення до участі держави в управлінні економікою (“все урегулює ринок”) також більш притаманне “центристам” і “правим”, хоча кількість їх не дуже значна (15–16%). Отже, емпіричні дані засвідчують ідентифікаційну поліментальність прихильників різних політико-ідеологічних течій щодо такого соціально-економічного питання, як

участь держави в управлінні економікою. При цьому найбільший дисенсус спостерігається між “лівими”, з одного боку, і “центристами” та “правими” – з другого боку, саме з приводу повернення планової економіки (“на основі повного державного обліку і контролю”). Водночас за період 2012–2015 рр. цей дисенсус почав показувати певне пом’якшення насамперед за рахунок скорочення прихильників планової економіки серед “лівих”;

➤ у 2012 р., тобто до надзвичайних подій в Україні, пов’язаних із зовнішньою агресією з боку Росії, серед “центристів” і, особливо, “лівих” переважало позитивне ставлення до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі (52–79%). Негативно до цієї ідеї ставилися тоді лише “праві” (61%). Проте під час надзвичайних подій 2013–2015 рр. ці орієнтації громадян радикально змінюються. Тепер ідею приєднання України до Росії й Білорусі підтримує лише 46% “лівих”. Проти цієї ідеї виступає переважна більшість “центристів” (62%) і “правих” (84%). Відносна більшість “неідентифікованих” теж проти неї (56%). Отже, з даного питання в ментальності прихильників різних політико-ідеологічних течій спостерігається прояв певного ідентифікаційного консенсусу;

➤ у 2012 р., тобто до надзвичайних подій в Україні, викликаних зовнішньою агресією з боку Росії, серед “лівих” панувало скоріше негативне ставлення до вступу України в Євросоюз. Майже таке ж ставлення “лівих” залишається й сьогодні. Серед “центристів” у 2012 р. переважала відносна більшість (54%) на користь вступу України в Євросоюз. Таким же ставлення “центристів” залишається й сьогодні (56%). Переважна більшість “правих” виступала у 2012 р. за вступ України до Євросоюзу. У 2015 р. це ставлення “правих” ще більше посилюється (до 80%). Отже, з даного питання серед прихильників різних політико-ідеологічних течій спостерігається скоріше дисенсус, аніж консенсус. Це стосується насамперед контраверсійних позицій “лівих”, з одного боку, і “центристів” та “правих” – з другого;

➤ ідентифікаційна поліментальність прихильників різних політико-ідеологічних течій має прояв і в аксіологічному вимірі. Серед політико-громадянських цінностей “ліві” віддають перевагу передусім “соціальної рівності”. Для “правих” найбільш важливими виступають “державна незалежність

України”, “демократичний розвиток країни” і “національно-культурне відродження”. Водночас “центристи” віддають перевагу таким політико-громадянським цінностям, як “демократичний розвиток країни”, “державна незалежність України” і “соціальна рівність”. У цілому запропонований каталог політико-громадянських цінностей сприймається опитаними громадянами позитивно, проте їхня значущість для них певним чином варіюється. Ці цінності є найбільш важливими саме для “правих” і “центристів”. Для “неідентифікованих” громадян і прихильників “лівих” вони мають поки що середньоважливе значення;

➤ строкатий політико-ідеологічний спектр сьогоденного українського соціуму змінюється за рахунок збільшення прихильників “центристів” та “правих” і відповідного зменшення “лівих” і “неідентифікованих”. При цьому, виходячи зі специфіки проявів і трендів ідентифікаційної поліментальності, мабуть, наші “ліві” заслуговують назви “консерваторів” (на відміну від початку ХІХ ст.), а “центристи” та “праві”, – “лібералів”. “Неідентифіковані” є поки що резервом і тих, і тих, бо за своїми прихильностями вони можуть бути близькими в одних випадках до “лівих”, в інших – до “центристів” та “правих”.

Література

1. Ручка А. Політико-ідеологічна самоідентифікація населення сучасної України / А. Ручка // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 29–40.
2. Ручка А. Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян України під час надзвичайних подій 2014 р. / А. Ручка // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 1 (15). – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – С. 117–124.

SOCIAL FACTORS OF NATIONAL IDENTIFICATION

Tendencies and contradictions of the development of national identity in Ukrainian society today are considered in the paper. Peculiarities of factors influencing its formation are shown. Dynamic changes of national identity indexes in Ukrainian society are analyzed. A conclusion is made about the necessity of achieving a permanent peace in this country as the cause of maintaining its unity.

Keywords: *national identity, national policy, ideology, contradictions, unifying idea, trust, distrust, vital comfort.*

У статті розглядаються тенденції і протиріччя розвитку національної самосвідомості в українському суспільстві в сучасних умовах. Аналізується динаміка змін показників національної самосвідомості в українському суспільстві. Обґрунтовується висновок про необхідність досягнення міцного миру в країні як умови збереження її цілісності.

Ключові слова: *національна самосвідомість, національна політика, ідеологія, протиріччя, об'єднуюча ідея, довіра, недовіра, життєвий комфорт.*

В статье рассматриваются тенденции и противоречия развития национального самосознания в украинском обществе в современных условиях. Раскрываются особенности факторов, влияющих на его формирование. Анализируется динамика изменения показателей национального самосознания в украинском обществе, обосновывается вывод о необходимости достижения прочного мира в стране как условия сохранения ее целостности.

Ключевые слова: *национальное самосознание, национальная политика, идеология, противоречия, объединительная идея, доверие, недоверие, жизненный комфорт.*

After the collapse of the USSR a situation typical for all post-soviet republics appeared when people realized their new status as citizens of independent state which was directly connected with the problem of national identification. Today 67,3%

of citizens are proud of such status: it's not an absolute majority but this indicator is tending upwards, the huge leap forward taking place in 2014. During the whole period of independence this index had been no more than 50% and last year (2014) it reached 60,7%. To be sure, the increase of this indicator was caused not only by anti-Russian rhetoric of Verchovna Rada, the government, of all Ukrainian mass media and ban of Russian TV channels, but also by unprecedented events taking place in this country: Crimea becoming a part of Russia and a real war in Donbas region which turned out to be so protracted and destructive. The war has markedly influenced the answers of Donbas residents to the above question, the contrast being evident: according to 2014 opinion poll only 18,2% of residents

Table 1

Dynamics of answers to the question: “To what extent are you proud of being the citizens of Ukraine?” (%)

	2012	2013	2014	2015	Donbas residents 2014
Not proud at all	7,9	9,3	5,1	5,0	11,3
Rather not proud than proud	14,1	15,5	6,0	8,5	13,9
Hard to answer	35,3	27,5	28,2	19,2	56,5
Rather proud than not	35,0	38,1	36,8	50,2	13,9
Very proud	7,7	9,6	23,9	17,1	4,3

were proud to be the citizens of Ukraine (*see table 2*). Unfortunately in 2015 poll such data are not available.

Table 1 shows potential contradictions in national identification of Ukrainian citizens, which can occur in social practices. Such contradictions may increase because self-consciousness is directed to the subjective word of a person who realizes and correlates the acts of consciousness in relation to himself (his “ego”). From the point of view of sociology, of great importance is the fact that identity formation process, including national one, is due to the influence of the whole complex of both objective and subjective factors. It is important to emphasize that

“consciousness develops autonomously i.e. independently, not always in agreement with social – economic trends”[1].

This fact must be taken into account in analyzing cause – effect relationships that determine national features of self-consciousness. We often forget that while assessing the processes and events taking place in that country we consider them as a consequence not taking into account the cause.

In forming and developing national identity it is very important for the majority of people to understand and to appreciate national program of political – economic development. But so far in Ukraine there is no clearly formulated ideology of post-soviet development. Nobody proclaimed capitalism as the main path of the development of the state. As a result, today we have 34,0% of citizens who are in search of their place in public life trying to adapt themselves to the current situation and 32,8% of those who don't want to adapt themselves and are looking forward to changes for the better.

Therefore, it's not surprising that according to the survey of 2014 there were more proponents of socialism than those of capitalism (15,7% vs 13,6 respectively). Unfortunately, in 2015 poll there is no direct question about the choice between two radically different paths of development of society (capitalism and socialism), but if we compare the figures indicating preferences in political spectrum, we should note that a portion of those supporting the left political direction (communist, socialist, social-democratic) was 23% in 2014 and 28,4% in 2015 respectively, no decrease among the supporters of communism noticed.

The amount of supporters of social – democratic process increased dramatically (15,2% in 2015 vs 9,8 in 2014) along with that of supporters of national – democratic processes (19% vs 14,1% respectively). It should be emphasized that the number of those who could not determine their position and those who claimed that they didn't understand these processes had decreased. In other words, society despite the significant presence of radical movements generally swung to the left.

Here we must admit the fact that Ukrainian society is rather polarized. It would be too easy to consider this difference in terms of external – territorial factor only: the West and the Centre against the East and the South-East. The reason for

such confrontation is not at all the difference in preferences of the electorate of the “orange“ and the “white-blue” politicians. This is only a consequence, the real cause having its roots in history. It’s a pity that our politicians during the whole period of constructing the new independent state have not understood that the agreement between the East and the West must be sought not only in language and culture which have mixed and assimilated greatly but in proper correlation of “Western” and “Eastern” mentality of Ukrainians and in seeking the common cultural values which could unite people as citizens of a single state.

In our opinion, if the Ukrainian top-ranking officials had followed the example of British government and after learning about the desire of certain part of the country to become independent hurried to Donbas not having the arms and mobilized army but the intention to negotiate, then the war could have been avoided and the agreement could be reached. However this didn’t happen and as a result we are having not only the destruction of infrastructure of the two previously economically powerful regions, but also the destruction of spiritual unity of one nation. This is a fatal path for any state, however for a state, which is seeking the way of its development in between the East and the West, the lack of spiritual unity is a catastrophic impasse. Therefore, the first step of the newly elected President of Ukraine must have been aimed at an immediate ending the war and establishing peaceful negotiations, which would be in line with his pre-election program. However, the president who was elected on May 25 presented his program of reforms “Ukraine 2020” not until September 28 in which he expressed hope that by 2020 90% of population would be proud of Ukraine and said that the conflict in Donbas could be resolved by dialogue. Time will show whether the President’s hope is realistic or not. Nevertheless, for the dream to come true it is necessary to have the idea, which could unite the whole society.

Monolithic cohesion of society can arise only when the President as the leader elected by the majority of people will formulate the idea uniting all strata of society. So far there is no such an idea declared and as a result one –fifth of the adult population (20,3%) showed the desire to leave Ukraine.

Appreciation of national political-economic program by the majority of people is the necessary requirement of its successful

implementation, but hardly can we discuss any program today when the problem of surviving has become the priority in Ukraine. Surviving is unlikely to become the uniting idea while about half of population (45,6%) have noted that today “it is impossible to tolerate our plight any longer”. Everybody is surviving individually, the main principle of society being “every man for himself”.

The lack of free choice of job, occupation, along with democratic rhetoric are forming cynicism, apathy and social pessimism in society. It is mainly fear and uneasiness that reign in society. The question – “what do you feel when you think about the future of Ukraine”, was answered in the following way – one fifth of respondents (20,9%) answered – fear, and 39,8% – anxiety (*Table 2*).

Table 2

The psychological state of the citizens of Ukraine

State	Annual distribution of people’s estimation of their own feelings in connection with:			
	With the future of Ukraine, %		With your own future, %	
	2014	2015	2014	2015
Anxiety	44,5	39,8	40	36,6
Fear	23,6	20,9	18,2	20,8
Confusion	13,4	16,4	17,5	23
Optimism	23,5	22,9	24,7	26,6
Hope	48,8	44,1	48,6	40,5

Referring to the data over the period of two years the level of fear and anxiety has decreased among the citizens, but the level of optimism and hope has also dropped. It should be noted that Ukrainian citizens care more about the future of the country than about personal fate as well as they rely on future of the country more then on their own future. This fact shows the high level of their national identity. The rise of insecurity and fear leads to the formation of a normative ideal, focused not on the development, but on safety. The main task of risk society becomes maintaining its status quo, but the ruling elite forgets that the more uncertainty an ordinary citizen feels the greater is his desire to have a “strong hand” in charge of the state, which would reduce the level of risk,

and strengthen the weakening public order in society. Such trend is very dangerous... Democratic ideas are being increasingly discredited, rapidly losing their popularity among the masses. Therefore, actions of law enforcement agencies and institutions are becoming more and more significant. However, in this case it should be taken into account that the causes of social conflict may lie in incompatibility of interests and objectives of the relevant social groups, which at one time was referred to by Emile Durkheim and Talcott Parsons.

In many ways, the growth of social tension, a sense of anxiety and fear is reinforced by ever burning anti-Russian rhetoric of Parliament and Ukrainian media. Such “mobilization of patriotism” against Russia does not contribute to consolidation of society, primarily because it is not accompanied by a simultaneous increase of trust in society. Lack of trust to media and President is higher than 50% (51,1% and 55,6%, respectively); As for the top institutions of the legislative, judicial and executive authorities – the Court, Prosecutor’s Office, Verchovna Rada, the Government, the level of distrust towards them is more than 70% (!). A permanent source of tension in society since requiring independence is the different attitude to property: some groups believe that economy of Ukraine should be built on the basis of state property taking into account national interests (8,9%), others support only private ownership (9,5%); Some groups believe that state ownership should prevail in economic development (17,4%), while others think it should be the private one (9,5%). The same is true about the language problem – some believe that the Russian language should be given official status (25,8%, a fourth of the population, excluding the population of Donbas territory being at war), others are against it. These noticeable differences in the basic issues of reaching agreement in society, lead to the conflicts, which essentially weakens the polity. That is why the wisdom of political leaders is not to plant these groups on the opposite sides, creating a greater rift, but to draw out a course of development, which would unite them to perform the common tasks, that would unite these at first sight, different groups primarily because they live in the same country. It is unacceptable that more than half of the population (53,2%) said they are not satisfied with their position in society at the moment; It should be noted that this figure was not only the

highest over all the years of monitoring (!), but also significantly increased compared to the year of 2014 (42,4%)

It should be noted that vital comfort and its constituents such as – the level of uneasiness and the level of satisfaction unlike social wellbeing depends not only on meeting basic demands but also reflects the state of functional convenience and feeling of psychological satisfaction which is hardly relevant to global crisis situation.

Table 3

Will our life change for the better next year or it will not? (%)

	2014	2015
It will not change for the better	40,0	52,8
Hard to say	37,7	27,9
It will be more or less better	22,3	19,4

In such circumstances of social and political instability and complete disappointment, people hardly think about comfort of life, they mostly begin thinking about survival. The criteria and landmarks of comfort perception are changing, discomfort becoming the start point. The person do not appreciate the word “better”, the main point here being “not worse”.

In recent 2 years, expectations of life improvement among the Ukrainian population decreased significantly.

The portion of those who think that “it will not change for the better”, was (40,0%) in 2014, and(52,8%) in 2015 respectively. The portion of people who think that “everything is not so bad, you can live” was (5, 3%)in 2014 and (5,0%) in 2015. At the same time, the portion of those who think“, it is impossible to bear out plight any longer” was (45, 6%) in 2015.

Today in our society there exists the lowest level of hierarchy according to A. Maslow motivation theory[2], i.e. meeting physiological demands in food, water, home: and until we reach full satisfaction at this level, we will not be able to come to the next level – the level of security and confidence in the future. Today almost the whole Eastern Ukraine is living at the first level. Unfortunately, very soon we would speak about vital comfort of main part of population in Ukraine only in terms of meeting the first and partly the second levels of A.Maslow hierarchy i.e. life – saving demands.

Table 4

Which of the statements given below most closely corresponds to the situation in the country (%)

	2014	2015
Everything is not so bad, you can live	5,3	5,0
Life is hard, but you can bear it	45,1	42,7
It's impossible to bear our plight any longer	38,7	45,6
It's difficult to answer	10,8	6,7

Conditions of emergency and instability or stress factors make people change their attitude to objective features of life and comfort elements. People stop thinking about their job being good or bad but are happy to have any job at all.

Therefore, the authorities must focus main efforts to meet the first level of Maslow hierarchy on Donbas territory, i.e. the demands of Donbas people in life – saving necessities are to be fully satisfied.

Not until this process is completed can we speak about focusing on the second level of Maslow hierarchy, i.e. on the problem of security and confidence in the future.

References

1. *Toschenko J.T.* Social consciousness / *J.T.Toschenko* // Sociological encyclopedia: 2 volumes. – V.2 // National public-scientific foundation; manager of the project Semigin G.Y. – M. : Mysl, 2003. – 436 p.
2. *Maslow A.* Motivation and Personality / *A. Maslow* // Eurasia, 1999. – 478 p.

ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ ЧАСІВ ВІЙНИ ТА ЕКОНОМІЇ

Кризова ситуація в Україні стосується усіх категорій населення та надає статусу доміантного режиму економії. Наслідком стає звуження шансів і можливостей доступу до бажаних чи звичних благ і ресурсів. 46 ознак (подій, практик) використані для характеристики того, якою мірою кризова ситуація торкнулася різних категорій населення, які дії адаптаційного чи інноваційного типу застосовували індивіди, які способи економії були ними задіяні. Під практиками розуміються виключно дії, що відбулися та про які повідомили респонденти. Виявлена і описана помітна асиметрія у розподілі тягарів та злиднів між громадянами країни з різною статусною самооцінкою.

Ключові слова: криза, режим економії, повсякденні практики, соціальний статус, самооцінка.

Кризисная ситуация в Украине затрагивает все категории населения и возводит в статус доминантного режим экономии. Следствием оказывается сужение шансов и возможностей доступа к желаемым или привычным благам и ресурсам. 46 признаков (событий, практик) использованы для характеристики того, в какой мере кризисная ситуация коснулась различных категорий населения, какие действия адаптационного или инновационного типа использовали индивиды, какие способы экономии были ими задействованы. Под практиками понимаются исключительно состоявшиеся действия, о которых сообщали респонденты. Выявлена и описана заметная асимметрия в распределении тягот и лишений между гражданами страны с различной статусной самооценкой.

Ключевые слова: кризис, режим экономии, повседневные практики, социальный статус, самооценка.

Today's large-scale crisis has affected almost all population categories in Ukraine and made them greatly reduce their expenses. Thus, the so-called "cost-saving mode" became dominant. It significantly restricts Ukrainians' chances and opportunities for access to usual (or desirable) benefits and resources. In order to evaluate

how profound is the impact of economic crisis on different population categories, whether innovative or adaptive actions do the respondents usually choose to cope with crisis and its consequences and what ways of saving costs do they use, the authors have developed a questionnaire including 46 attributes which are either events or practices. Practices in their turn are defined as actions that have already taken place (according to respondents' reports). There is a distinct asymmetry in distribution of burdens and hardships among Ukraine's citizens depending on how they assess their own status.

Keywords: *crisis, cost-saving mode, daily practices, social status, self-assessment.*

Остання третина ХХ ст. минула під знаком кризи, що стала перманентним чинником еволюції суспільств, їхнього нестійкого розвитку на усіх континентах планети. У 1977 р. E. Quarantelli і R. Dynes відмічали, що 20 років тому наукової літератури з проблем криз техногенного, природного, політичного, економічного спрямування майже не було, 10 років тому огляд її зайняв би декілька сторінок, а нині (майже сорок років потому) це зробити в усій повноті практично неможливо [1]. Проте значна кількість публікацій, що помітно примножилася до середини другого десятиліття ХХІ століття, не привела до кращого розуміння причин та наслідків розладів різного виду, які періодично повторюються у найрозвиненіших країнах світу. Принаймні саме такий стан речей констатує тодішній президент Міжнародної соціологічної асоціації (ISA) M. Vieviorka у 2010 р., коли він, реагуючи на фінансово-економічну кризу в Європі і Північній Америці, закликав до створення кризології, спеціальної дисципліни, що аналізує усі аспекти сучасних кризових явищ і їхнього впливу на культуру, соціальні структури і повсякденне життя людей [2]. На двох конгресах європейської соціологічної асоціації (ESA, Женева 2011, Турин 2013) тема кризи обговорювалася як центральна [3], такий же порядок денний конференції ради національних асоціацій під егідою ISA у травні 2013 р. в Анкарі – *Sociology in times of turmoil: Comparative approaches*, а у Празі у серпні 2015 р. на черговій конференції ESA дискутували про соціальну нерівність як основний наслідок кризи, що триває.

І хоча формування кризології залишається невирішеним завданням, склалося уявлення про кризу як відхилення від звичного ходу речей, що найчастіше погіршує статусні характеристики індивідів і вимагає від них реакції у відповідь адаптаційного або інноваційного типу. Її український варіант особливий внаслідок поєднання фінансово-економічних негараздів і збройного конфлікту на сході країни. Йому властивий ряд важливих рис: а) мілітаризація повсякденності й насильство, яке масово присутнє в найрізноманітніших формах; б) близьке до критичного збіднення ресурсів і можливостей державного і приватного секторів економіки, зростаюча дефіцитарність життєво значущих соціальних благ і звуження спектру можливостей задовольняти особистісні та сімейні потреби у звичних масштабах та ритмі; в) зниження регуляторного потенціалу соціальних інститутів, запізнілі реакції державних управлінських інстанцій по введенню компенсаторних рішень і відповідних механізмів як внаслідок обмежених ресурсів, насамперед фінансових, притаманної їм інерційності, так і рівним чи асиметричним чином внаслідок спротиву інтересів зацікавлених категорій управлінців і скоріше низького рівня державного менеджменту у центрі та на місцях; г) вимушена рухливість населення по кризовому соціуму, що супроводжується втратою роботи, майна, накопичень, житла.

Негаразди й страждання від кризи, як відомо, нерівномірно розподілені між індивідами з різним статусом. До анкети традиційно включалося запитання про самооцінку – респондентів просили розмістити себе на уявних щаблях у сім сходинок, де перші дві означали низький статус (Н.1 – 5% тих, хто обрав першу сходинку, Н.2 – 15%), дві серединні – середній (С.3 – 31%, С.4 – 31%), а три останні – вищий, де 6-а і 7-а об'єднувалися зважаючи на малу наповнюваність (В.5 – 14%, В.6-7 – 4%). Крім того, опитувані повідомляли про те, що з ними або членами їх сім'ї відбувалося в останні 12 місяців (робота, втрата близьких, хвороби, травми або нічого не відбувалося – всього 15 варіантів); що вони або члени сім'ї робили в минулому до моменту опитування році (брали кредити, страхували майно, давали гроші у позику, брали гроші, здавали щось в оренду, працювали на присадибній ділянці або нічого з переліченого не робили – 15 дій); на чому

економили – на їжі, одязі, відпочинку, навчанні, на поверненні боргів, на оплаті комунальних послуг або не економили (16 позицій). Розподіл 46 ознак серед шести статусних категорій отримано методом аналізу відповідностей (correspondence analyses) і представлено на *рисунок*.

Як виявилось, запропонований в анкеті перелік подій погано диференціює респондентів, адже 59% з них повідомили, що нічого подібного з ними не відбувалося. Перелік дій, що робляться, в цьому відношенні кращий, оскільки третина (36%) відповіли, що не робили включених до списку дій. І, нарешті, тільки 7% респондентів ні в чому себе не обмежували, не економили, а вели звичний спосіб життя.

У правому нижньому сегменті зосереджені основні тяготи кризи. Індивіди, які оцінюють свій соціальний статус як низький (Н.1, Н.2), частіше за інших втрачали роботу, переводилися на скорочений робочий тиждень, економили на ліках і їжі, не віддавали борги, не оплачували комунальні послуги і зверталися за субсидіями. Йому протистоїть сегмент благополуччя. Ті, хто оцінює свій статус як високий (В.5, В.6-7), частіше просувалися по службі, переходили на цікавішу роботу, хоча і втрачали в заробітній платі, ні на чому не економили, змінювали професію, займалися самоосвітою, відвідували курси. І кредити у банку беруть переважно ті, хто платоспроможний. Загалом, це сегмент інноваційних повсякденних практик, активної зустрічної реакції на несприятливі обставини.

Ресурси інноваційних та адаптаційних практик, а також, як можна припускати, здатності до їхнього використання, нерівномірно розпорошені за різними типами поселень. Так, з 5% тих, хто обрав першу сходинку, 3% проживають у селах та селищах міського типу, а з 15% на другій сходинці – 8%, тобто більше половини. І навпаки, серед 14% тих, хто обрав 5-у, у цих населених пунктах живе 4% – третина таких респондентів, тоді як у містах з населенням понад 500 тис. – 3%. Втім, третина тих, хто розміщував себе на С.3 та С.4, також живе у сільській місцевості: різниця у самооцінках статусу не дуже велика у територіальному вимірі, проте вона очевидна: протистояти кризовим явищам перспективніше у великих містах, тоді як сільська місцевість вимагає більше обмежень у споживанні, праці на присадибних ділянках за відсутності постійного доходу.

У правому верхньому сегменті локалізовані ті, хто розмістив себе на третьому ступені соціальної ієрархії (С.3). Вони близькі за своїми практиками до Н.1 і Н.2: тут домінує ситуація економії на одязі, на мобільному зв'язку, тут займають гроші і частіше відсутня постійна зайнятість, а випадкові підроботки є основною статтею доходу. Практики економії характерні і для тих, хто упевнено зараховує себе до середнього класу, поміщаючи себе в саму середину семиступінчастих сходів (С.4). Проте характер економії дещо інший: на спорті, ресторанах, поїздках, освіті, святкуваннях; до того ж індивіди цього статусу частіше влаштовуються на додаткову роботу і дають гроші у позику. Втім, такий режим супроводять і втрати, С.4, з тією ж вірогідністю, мабуть, що і С.3, втрачають бізнес у зв'язку з тим, що відбувається в країні.

Отже, тягар кризи нерівномірно лягає на різні статусні категорії громадян. Найуразливішими залишаються найслабкіші, з низьким статусом, індивіди, вимушені економити на життєво важливому, на їжі та ліках: саме тут концентруються ризики для інтеграційних процесів в українському суспільстві. Сегмент благополуччя утворюють люди з високою статусною самооцінкою, хоча саме вони частіше за інших повідомляють про поранення рідних і близьких. Переважна більшість населення демонструє як здатність нести жертви, незважаючи на погіршення власної та сімейної матеріально-фінансової ситуації, так і ентузіазм, загальнодержавні чи регіональні патріотичні практики, спрямовані на подолання не стільки власних, скільки проблемних і кризових ситуацій, у яких опинилося суспільство і деякі категорії громадян. Такі два соціальні різновиди здатності є, безумовно, ресурсами суспільної солідаризації, однак і здатність на жертви, і прояви ентузіазму не підлягають і не піддаються тривалій експлуатації з огляду на їхню очевидну обмеженість, вони гідні як подиву і прославляння, так і певних форм державного визнання і підтримки.

Таким чином, військові дії на сході країни мають своїм наслідком створення “паралельної” соціальної структури у вигляді внутрішньо переміщених осіб, загиблих і поранених, їхніх сімей, волонтерів та громадян, які допомагають постраждалим. Міністерство соціальної політики повинно мати детальні та прозорі для зовнішнього громадського контро-

лю сценарії допомоги як жертвам збройного конфлікту, так і традиційно слабким категоріям населення – пенсіонерам, інвалідам, сиротам. Міністерству інформаційної політики варто розширити перелік соціальної реклами для внутрішнього споживання в контексті взаємодії з Міністерством соціальної політики, тобто наповнити її гуманітарним смислом і змістом.

Література

1. *Quarantelli E.* Response to social crisis and disaster / E. L. Quarantelli and Russell R. Dynes // *Annual Revue of Sociology.* – 1977. – 3. – P. 23–49.
2. *Wieviorka M.* Sociology in Times of Crisis / Michel Wieviorka [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ios.sinica.edu.tw/cna/download/proceedings/03.Wieviorka>
3. *Mucha J.* Crisis, Critique and Change. *Sociology of Europe at the Beginning of the 21st Century* / Janusz Mucha, Lukasz Krzyiowski // *Polish Sociological Review.* – 2013. – 4 (184). – P. 543–551.

GEOPOLITICAL ORIENTATION OF UKRAINE'S POPULATION: BEFORE AND DURING THE MILITARY CONFLICT WITH RUSSIA

Using the data of monitoring survey, the paper describes the dynamics in changes of geopolitical orientations of Ukraine's population (from 2013 to 2015). Respondents are divided into four groups: 1) supporters of European vector; 2) supporters of the union with Russia and Belarus; 3) ambivalent-uncertain; 4) negativists.

Keywords: *geopolitical orientations, Ukraine, European Union, Russia and Belarus.*

У статті проаналізована динаміка змін геополітичних орієнтацій населення України з 2013 по 2015 рр. Респонденти поділені на чотири групи: 1) прихильників європейського вектора; 2) прихильників союзу з Росією та Білоруссю; 3) амбівалентно-невизначених; 4) негативістів.

Ключові слова: *геополітичні орієнтації, Україна, Європейський Союз, Росія та Білорусь.*

В статье проанализирована динамика изменений геополитических ориентаций населения Украины с 2013 по 2015 гг. Респонденты разделены на четыре группы: 1) сторонников европейского вектора; 2) сторонников союза с Россией и Беларусью; 3) амбивалентно-неопределившихся; 4) негативистов.

Ключевые слова: *геополитические ориентации, Украина, Европейский Союз, Россия и Беларусь.*

The main objective of the article is the unambiguous distribution of respondents into groups according to their geopolitical orientation – European (Western) or Russian-Belarusian (Eastern) for the period of 2013–2015.

Units of analysis and variables. Respondents from the Autonomous Republic of Crimea are excluded from the data for 2013 to ensure the comparability of results with the corresponding data for 2014 and 2015. In order to achieve the objective of the article three variables of monitoring were used: a) the attitude of the respondents to the alliance with Russia and Belarus;

- b) the attitude of the respondents to joining the European Union;
- c) the attitude of the respondents to joining the NATO.

Main results. An important feature of Ukrainians' attitude to further development is their ambiguity and ambivalence. A part of respondents (this share was particularly large in 2013) is equally positive about the alliance with Russia and Belarus as well as about joining the EU. In addition, there is a considerable part of those uncertain. It is this group of people (ambivalent and uncertain) that is the most interesting in terms of which category they should be finally allocated to – those of eastern orientation, those of western or those of their own.

First, let us consider the attitude of the population of Ukraine towards different prospects of integration simultaneously.

In accordance with this we can distinguish six groups:

1) certain (view one prospect positively and another – negatively);

2) ambivalent (view both prospects positively);

3) completely uncertain (those who find it difficult to formulate an opinion in both cases);

4) partially certain with a plus sign (in one case, the assessment is positive, in another is not formed);

5) partially certain with a minus sign (in one case, the assessment is negative, in another is not formed);

6) negativists (both cases have negative evaluation).

In 2013 the percentage of those solely oriented towards the east was 20,4% (in 2014 – 15,9%, in 2015 – 12,8%), and those solely oriented towards the west – 22,7% (in 2014 – 43,3%, in 2015 – 46,9%). The number of those ambivalent in 2013 was about half of the groups of certain respondents, namely, 11,1% (in 2014 their number dropped to the record low 2,5%, and in 2015 it changed to 4,7%). The number of those uncertain was also 11,1% in 2013 (in 2014 – 12,0%, in 2015 – 7,1%). Thus, in 2013 the total number of those ambivalent and uncertain was 22,2% (which was on the same level with any of the unambiguously identified groups), but in 2014 their number dropped to 14,5%, and in 2015 – dropped even lower to 11,8%.

The number of partially certain respondents with a plus sign was 15,4% in 2013 (in 2014 – 5,6%, in 2015 – 4,5%) for the eastern prospect, and 9,1% (in 2014 – 5,9%, in 2015 – 4,1%) for the western. And the number of partially certain

respondents with a minus sign was 2,9% in 2013 (in 2014 – 3,1%, in 2015 – 5,0%) for the eastern prospect, and 4,2% (in 2014 – 6,8%, in 2015 – 7,7%) for the western.

If we assume that, if it were necessary to clearly express their position (e.g., in a referendum), the representatives of these groups would opt (or would have opted in 2013 and 2014) for the prospect they estimate as positive or don't estimate as negative, the percentage of supporters of the eastern integration would reach 38,7% for 2013, 24,6% for 2014, and 22,3% for 2015. As for the western orientation, this number would reach 36,0% for 2013, 56,0% for 2014, and 58,7% for 2015.

The number of negativists was circa 3% in 2013, and increased to 5% in 2014 and just over 7% in 2015, which is too small a value to have an impact on the situation.

Hence, the orientation balance in 2013 can be named “12/11/7”: for 12 people with the eastern orientation there were about 11 people with the western orientation and 7 people whose orientation was not certain or who were ambivalent. In 2014, this ratio was “8/17/5”, and in 2015 – “7/19/4”. Thus, the final position of those ambivalent and uncertain could have been a significant factor in 2013, but ceased to be such after the conflict with Russia.

However, I will try to further allocate the group of uncertain and ambivalent respondents on the basis of their attitude towards Ukraine joining the NATO, which is also, in my opinion, an indicator of geopolitical choice.

If respondents view such prospect positively, they will be allocated to the European integration group. If they view it negatively – to the group of integration with Russia and Belarus. If they have difficulty with forming their opinion even now, they will be left in the ambivalent-uncertain category.

The results of the analysis show that in 2013 7,3% of the ambivalent-uncertain group (in 2014 – 3,5%, in 2015 – 3,2%) shift to the group with eastern orientation, 2,1% (in 2014 – 1,6%, in 2015 – 3,0%) – to the group with western orientation. The remaining 12,8% in 2013 (in 2014 – 9,2%, in 2015 – 5,7%) do not change the group.

As a result, the following situation is observed over the years (*Table 1*). In addition, to determine the heterogeneity of

Table 1

**The Dynamics of Geopolitical Orientation
of the Population of Ukraine in 2013–2015 (%)**

<i>Geopolitical Orientation</i>	Year		
	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>2105</i>
Europe	38,1	57,6	61,7
Russia and Belarus	46,0	28,1	25,5
Ambivalent-uncertain	12,8	9,2	5,7
Negativists	3,1	5,0	7,1
IQV	0,83	0,78	0,72

society for this parameter the index of qualitative variation (IQV) is calculated.

What happened seemed unlikely to me in late 2013 – early 2014 (even during the “Euromaidan”) – the number of supporters of European integration substantially exceeded the number of supporters of the alliance with Russia and Belarus. In fact, the leap in the geopolitical preferences was almost 20% and it continues increase. On the other hand, it should be also noted that the number of respondents who support the eastern vector of development is still large enough (especially in the context of the acute confrontation with the Russian Federation). The group of ambivalent-uncertain respondents demonstrates decreasing. The opposite can be said about the group of negativists. As for the heterogeneity of society in general, it decreased slightly.

Regional peculiarities. The distribution of groups with different geopolitical orientation in various regions of Ukraine is of additional interest. For my analysis I used the division of Ukraine into three big regions – Western, Central and South-Eastern. I distinguished them on the basis of the 2013 data using the hierarchical cluster analysis (using variables for electoral preferences, attitude to Ukrainian citizenship, geopolitical orientation, and attitude to the status of the Russian language).

The Western region includes Volyn, Lviv, Ivano-Frankivsk, Chernivtsi, Ternopil, Rivne and Transcarpathian regions. The Central region includes Khmelnytsky, Zhytomyr, Vinnytsia, Kyiv, Chernihiv, Sumy, Poltava, Kirovohrad and Dnipropetrovsk regions. The South-Eastern region includes Kharkiv, Lugansk, Donetsk, Zaporizhzhya, Mykolayiv, Odessa, and Kherson regions.

The sizes of the groups with different geopolitical views by region are shown below (*Table. 2*).

As can be seen, in 2014 significant changes happened in the attitudes in all three regions. However, the attitudes of the population in the South-Eastern region of Ukraine demonstrate the greatest inertia. On the other hand, if in 2013 the South-Eastern region was the most homogeneous in terms of geopolitical preferences (this can be seen in the IQV), in 2014 and this region became the most heterogeneous.

Brief conclusions. It is easy to see that the main tendency in the dynamics of geopolitical preferences lies in the weakening of the orientation “towards the east” and strengthening of the orientation “towards the west”. In 2013, this was due to the deliberate policy of our state, first promoting the idea of European integration but then refusing to enter the association with the European Union. In 2014 and 2015, the main factor was the multifaceted conflict with the Russian Federation.

Table 2

**The Dynamics of Geopolitical Orientation
of the Population of Ukraine by Region (%)**

Geopolitical orientation	Region / Year								
	West			Centre			South-East		
	2013	2014	2015	2013	2014	2015	2013	2014	2015
Europe	66,7	85,7	91,4	40,5	69,2	65,6	18,4	27,4	39,5
Russia and Belarus	13,8	5,0	3,8	42,4	15,9	20,4	69,3	56,1	44,3
Ambivalent-uncertain	16,4	5,5	2,7	13,3	10,8	4,7	10,1	9,6	8,7
Negativists	3,1	3,8	2,2	3,9	4,0	9,2	2,3	6,8	7,5
IQV	0,68	0,35	0,22	0,85	0,64	0,69	0,63	0,80	0,85

It should also be noted that, regarding geopolitical values, in 2014 the Western and Central regions became much closer, but the South-Eastern region is significantly different from the rest of Ukraine in this context. In 2015 heterogeneous of South-Eastern region continues to increase. The same can be said about differences between Western and Central regions. And last but not least, in the result of 2015 is negativists' group growing in Central and South-Eastern regions.

Recommendations:

1) It is necessary to continue the fulfillment of the reputational projects (such as police reform) for the intensification of the European attitudes among the population of Ukraine and the reduction the number of ambivalent and completely uncertain citizens.

2) It is necessary to implement the programs which can solve the problem of corruption. They will reduce the number of negativists in Ukrainian society.

3) It is necessary to initiate the really efficient developmental programs for the population of the South-East of Ukraine. Such programs can improve the life condition as well as reduce the effects of Russian propaganda.

ПРАКТИКИ ДОПОМОГИ: ІННОВАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ У КРИЗОВОМУ СОЦІУМІ

Статтю присвячено вивченню участі громадян у практиках благодійної допомоги. З використанням даних моніторингового обстеження 2015 р. розглянуто зв'язок між практиками і цінностями, переконаннями та ставленнями. Результати вказують на те, що участь у благодійній допомозі та волонтерстві пов'язана з тим, що громадяни поділяють цінності духовності, товариськості, цілеспрямованості, демократичності та позитивне ставлення до ідеї вступу України до Європейського Союзу.

Ключові слова: волонтерських рух, благодійна допомога, практика, цінності.

Статья посвящена изучению участия граждан в практиках благотворительной помощи. С использованием данных мониторингового обследования 2015 г. рассмотрена связь между практиками и ценностями, убеждениями. Результаты указывают на то, что участие в благотворительной помощи и волонтерстве связано с тем, что граждане разделяют ценности духовности, товарищества, целеустремленности, демократичности и положительное отношение к идее вступления Украины в Европейский Союз.

Ключевые слова: волонтерское движение, благотворительная помощь, практика, ценности.

The paper focuses on the participation of Ukrainian citizens in charitable activities. The Ukrainian Longitudinal Monitoring Survey data for the year 2015 has been used to reveal the relationship between voluntary activities which the respondents get involved in and values/convictions they share. The results of study have led to the conclusion that respondents who adhere to democratic values, appreciate friendship, purposefulness and spirituality and, besides, have a positive attitude towards Ukraine's accession to the European Union are more inclined to participate in volunteering and charitable activities.

Keywords: volunteer movement, charity, practices, values.

Кризова ситуація, що наразі склалася в Україні, стала поштовхом до змін у структурі повсякденної життєдіяльності. Погіршення матеріального становища змусило деякі категорії населення відмовитися від звичної структури споживання, зокрема, 59,3% обмежили придбання одягу й взуття, 42,6% – продуктів харчування, 32,6% – ліків, витрати на медичні послуги, і лише 7,1% респондентів не обмежували споживання. Попри це, поширеним явищем стала участь громадян у практиках благодійної допомоги і волонтерському русі, що як потужний інструмент соціального, культурного, економічного розвитку дає змогу долати вплив кризи, а головне є важливим базисом у процесі розбудови громадянського суспільства [5]. У цьому контексті вивчення даного явища є неабияк актуальним, тож запропоновано розвідку присвячено вивченню участі у практиках благодійної допомоги, зв'язку між практиками і цінностями, переконаннями, ставленнями та пошуку відповідей на запитання, які саме відмінності у ціннісних орієнтаціях спостерігаються серед громадян, які віддають перевагу тим чи іншим практикам.

П. Бурдье розглядав властиву людині дію як практику, зосереджуючись власне на тому, що люди фактично роблять, а не на тому, що вони кажуть, що роблять. Він керувався одним із основних своїх концептів габітусу і вважав, що кожна дія підпорядкована практичному глузду. Будучи сформованим особливим класом історичних, соціальних умов існування, результатом засвоєного досвіду й виховання, габітус є системою стійких диспозицій, уявлень про соціальний світ, несвідомих схем мислення, сприйняття, інтерпретації й оцінки усякого наступного досвіду індивіда. Габітус керує практикою та прагне вилучити будь-яку поведінку, яка приречена на несхвальну оцінку, віддаючи перевагу розумній поведінці, тобто тій, що може бути позитивно санкціонованою [1–4]. Виходячи з цього, має існувати зв'язок між практиками і цінностями, переконаннями, ставленнями, а структура практик у громадян з різними системами цінностей має відрізнятися.

Для вимірювання цінностей у моніторинговому обстеженні цього року респондентам було запропоновано відмітити, які характерні риси переважають серед людей їхнього оточення. По кожній парі протилежностей, як-от “раціональність – емоційність”, “ініціативність – пасивність”, “прагнення до

новизни – консервативність”, загалом дев’ять пар протилежних рис, необхідно було обрати варіанти відповіді “переважає перша риса” (1), “ніяка риса не переважає” (2) і “переважає друга риса” (3). Так, 56,1% опитаних відповіли, що серед людей їхнього найближчого оточення переважає демократичність, тоді як 14,3% обрали авторитарність (табл. 1).

Крім того, важливою ознакою, що характеризує цінності та переконання громадян, є їх ставлення до ідеї вступу України до Європейського Союзу. Наразі 56,3% українців ставляться позитивно, 24,6% – негативно і 19,1% вагаються із відповіддю (табл. 2).

Змінні, що репрезентують практики, виміряні за дихотомічною шкалою, тому для аналізу зв’язку між цінностями і практиками було обрано метод аналізу відповідностей (cor-

Таблиця 1

Характерні риси, що переважають серед людей найближчого оточення (за результатами моніторингу Інституту соціології НАН України 2015 р.)

Перелік характерних рис	I	II	I	II	I	II
	риса	риса	риса	риса	риса	риса
	%	%	Вік (медіана)	Вік (медіана)	Дохід (медіана)	Дохід (медіана)
Демократичність – авторитарність	56,1	14,3	42*	47,5*	1500*	1300*
Духовність – матеріальність	35,6	43,2	44	43	1500	1500
Ініціативність – пасивність	42,0	30,9	42*	45*	1500*	1400*
Прагнення до новизни – консервативність	39,3	29,6	40*	46*	1500	1500
Індивідуалізм – колективізм	44,4	30,2	44	44	1500	1500
Товариськість – закритість	55,0	24,0	42*	47*	1500*	1300*
Ризикованість – обережність	21,2	52,5	39*	47*	1500	1500
Раціональність – емоційність	43,8	30,1	44	44	1500	1400
Цілеспрямованість – безвільність	51,3	16,4	41*	45,5*	1500*	1200*

* Відмінність статистично достовірна ($p < 0,05$).

Таблиця 2

**Динаміка ставлення до ідеї вступу України
до Європейського Союзу, 2006–2015 рр. (%)**

	2006	2007	2008	2009	2010	2012	2013	2014*	2015*
Скоріше негативно	23,2	17,5	18,8	20,9	19,1	22,1	28,0	24,4	24,6
Важко сказати	33,8	39,2	37,0	38,4	35,3	31,9	30,3	24,5	19,1
Скоріше позитивно	43,0	43,4	44,2	40,7	45,6	46,0	41,7	51,1	56,3

*Без урахування території Автономної Республіки Крим.

respondence analysis). Зважаючи на те, що викиди значно погіршують якість рішення, з огляду були виключені категорії, наповненість яких не перевищувала 30 респондентів.

Загалом 57,1% українців протягом останніх 12 місяців брали участь хоча б в одній із практик благодійної допомоги (табл. 3), 42,9% населення такої допомоги не надавали. Найбільш поширеними видами благодійної допомоги серед українців виявилися: передача речей, ліків, продуктів харчування (21,2%) і перерахування коштів з благодійною метою (20,4%). Крім того, 6,2% громадян брали участь у заходах зі

Таблиця 3

**Практики благодійної допомоги, в яких брали участь
громадяни протягом останніх 12 місяців**

<i>Зворотню реакцією на збройний конфлікт на сході України стали ініціативи громадян, що із наведеного нижче переліку Ви і члени Вашої сім'ї робили протягом останніх 12 місяців? (%)</i>	
Передавали речі, ліки, продукти харчування	21,2
Перераховували гроші в благодійних цілях	20,4
Брали участь у заходах зі збору коштів	6,2
Добровільно виконували роботу на безоплатній основі	3,7
Долучалися до організації благодійних концертів, виставок, дозвілля	2,2
Працювали в одній з благодійних організацій	1,2
Залучалися до охорони громадського порядку	1,0
Організовували лікування поранених і постраждалих	1,0
Інше	0,3
Не робили нічого із наведеного	42,9

Таблиця 4

Категорії населення, яким громадяни надавали благодійну допомогу протягом останніх 12 місяців

<i>Якщо Ви і члени Вашої сім'ї протягом останніх 12 місяців долучалися до таких дій, то яких категорій населення вони стосувалися? (%)</i>	
Військові	34,0
Поранені військові	15,6
Вимушені переселенці зі сходу України та Криму	9,5
Жителі району, де ми мешкаємо	7,0
Люди, які проживають у зоні бойових дій	5,3
Хворі та інваліди	5,1
Сім'ї військових	5,0
Сироти у будинках дитини та інтернатах	3,7
Багатодітні сім'ї	3,5
Одинокі пенсіонери	2,7
Безпритульні	1,8
Мешканці будинків престарілих	0,9
Ув'язнені в тюрмах та колоніях	0,5
Важко відповісти	5,3

збору коштів, 3,7% виконували роботу на безоплатній основі, 2,2% брали участь у організації благодійних концертів, виставок, дозвілля, 1,2% працювали в одній з благодійних організацій, 1,0% залучалися до охорони громадського порядку, 1,0% організовували лікування поранених і постраждалих. Переважно така допомога стосувалась військових (разом 49,6%) (табл. 4), 9,5% допомагали вимушеним переселенцям зі сходу країни і Криму, 7,0% мешканцям району, 5,3% людям, які проживають у зоні бойових дій.

Карта відповідностей представлена в двовимірному просторі, відсоток поясненої інерції становить 81,6%, що є достатньо добрим показником якості. Горизонтальна вісь відображає ключовий фактор, що найбільшою мірою диференціює практики і описує найбільшу частку інерції – 71,4% (рис.). Інтерпретація вісі здійснювалась на основі точок, значення абсолютних вкладів яких перевищують середнє, а значення відносних вкладів свідчить про високу кореляцію точок з віссю. Так, лівий полюс горизонтальної вісі представлений точками “позитивне ставлення до ідеї вступу України до Європейського Союзу” і “духовність”. Крім того, високі зна-

чення квадрата кореляції з віссю мають такі точки, як “товариськість” і “цілеспрямованість”. Протилежний правий полюс представлений точками “негативне ставлення до ідеї вступу України до Європейського Союзу” і “закритість”. Точки “індивідуалізм” і “пасивність” корелюють з віссю (значення квадрата кореляції рівні 0,530 і 0,514 відповідно) і розташовуються у напрямку правого полюсу. Вертикальна вісь описує лише 10,2%, її верхній полюс представлений точками “авторитарність” та “матеріальність”, нижній – “демократичність”.

У лівій частині карти опинились всі точки, що зображують практики допомоги і категорії населення, яких вони стосувались, тоді як у правій частині карти – всі практики неучасті. Інакше, участь у благодійній допомозі та волонтерстві пов’язані з тим, що громадяни поділяють цінності духовності, товариськості, цілеспрямованості, демократичності та позитивне ставлення до ідеї вступу України до Європейського Союзу, натомість неучасть у практиках благодійної допомоги пов’язана з переважанням закритості, індивідуалізму, пасивності, авторитарності, матеріальності та негативного ставлення до ідеї вступу України до Європейського Союзу.

Так, найближче до лівого полюсу знаходиться точка, що зображує допомогу сім’ям військових, трохи далі розташувались практики “переказ грошей у благодійних цілях”, “передача речей, ліків, продуктів харчування” і “участь у заходах по збору коштів”. Ці практики асоціюються з такими категоріями населення, як “військові”, “поранені”, “хворі та інваліди”. Ближче до полюсу “демократичність” розташовується практика “участь у організації благодійних концертів, виставок, дозвілля”, поруч із точкою “сироти у будинках дитини та інтернатах”. Далі по горизонтальній вісі розміщується практика “виконання роботи на безоплатній основі” разом з такими категоріями населення, як “люди, які проживають у зоні бойових дій” та “вимушені переселенці зі Сходу України та Криму”.

Найближче до центру горизонтальної вісі опинились точки “жителі району, де ми мешкаємо”, “багатодітні сім’ї” та “одинокі пенсіонери”, категорії, вразливість яких пов’язана скоріш з економічною кризою в країні, аніж безпосередньо з конфліктом на сході. У центрі горизонтальної вісі розмістились точки “не долучалися до організації благодійних кон-

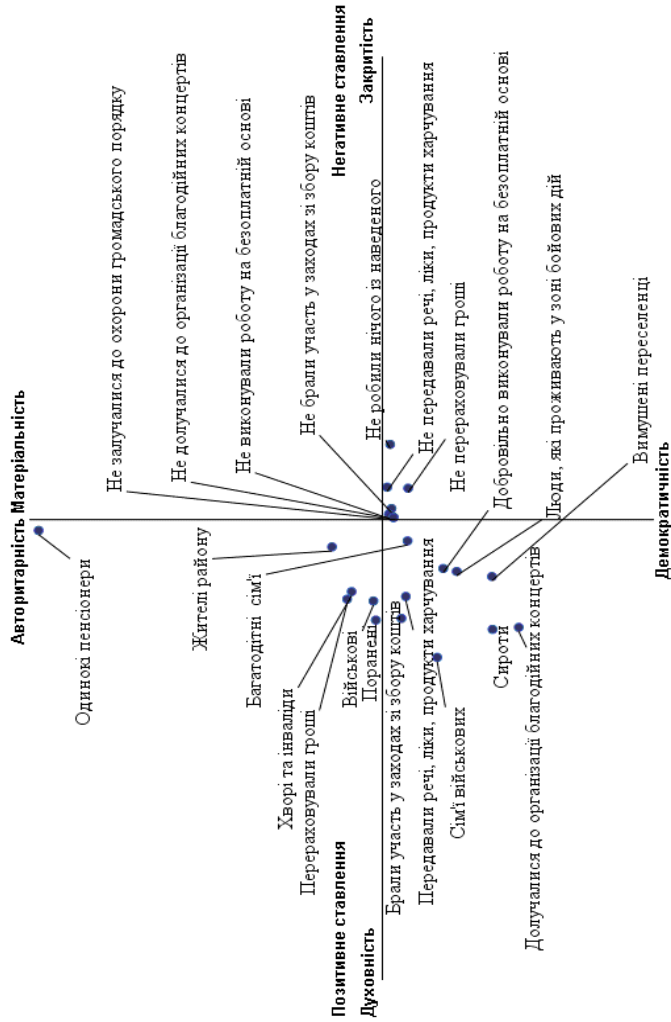

Рисунок. Карта відповідності участі у практиках благодійної допомоги і цінностей

цертів, виставок, дозвілля”, “не виконували роботу на безоплатній основі” та “не брали участі у заходах зі збору коштів”. Найближче до правого полюсу розташовуються точки “не перераховували гроші в благодійних цілях”, “не передавали речі, ліки, продукти харчування” і “не робили нічого із наведеного”.

Отримані результати є ще одним свідченням на користь положення П. Бурдьє про те, що практика є продуктом габітусу. Участь у благодійній допомозі та волонтерстві, яка, незважаючи на кризу й погіршення матеріального становища, здійснюється 57,1% українців, пов’язана з тим, що вони поділяють цінності духовності, товариськості та демократичності. Волонтерство є рисою, характерною громадянському суспільству і виявом позитивної динаміки суспільної трансформації. Попри це, існує відсоток громадян, які не залучені до таких практик, серед найближчого оточення яких переважає закритість, індивідуалізм, пасивність, авторитарність, матеріальність. Зважаючи на це, будь-які спекуляції та політизація існуючих відмінностей у цінностях, що виявляються в практиках, несуть ризики для єдності суспільства та можуть стати поштовхом до його розколу.

Література

1. *Bourdieu P.* Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste / Pierre Bourdieu. – Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press. 1984. – 640 p.
2. *Bourdieu P.* Outline of a theory of practice / Pierre Bourdieu. – Cambridge : Cambridge University Press. 1977. – 250 p.
3. *Бурдьє П.* Практический смысл / П. Бурдьє ; пер. с фр. : А. Т. Бикбов, К. Д. Вознесенская, С. Н. Зенкин, Н. А. Шматко ; отв. ред. пер. и послесл. Н. А. Шматко. – СПб. : Алетейя, 2001. – 562 с.
4. *Домаранська А.* Соціокультурний вимір соціальної стратифікації українського суспільства / Анна Домаранська // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2015. – № 2. – С. 52–69.
5. *Юрченко І. В.* Інституціоналізація волонтерського руху в Україні : дис.... канд. соціол. наук : 22.00.03 / Юрченко Ірина Вадимівна ; Інститут соціології НАН України. – К., 2009. – 219 с.

**ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ –
СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА ТА ОЦІНКА ПЕРСПЕКТИВ**

*Статтю присвячено феноменові волонтерського руху в Україні, що набув особливої активності з початком військових дій на сході країни. На підставі даних емпіричного дослідження показано, що цей рух має високу як моральну, так і матеріальну підтримку серед громадян нашої країни. Ця підтримка має регіональні відмінності, зменшуючись від заходу до сходу. Громадяни відмічають більшу ефективність волонтерів порівняно з державою, що відкриває перспективу “походу волонтерів у владу”.
Ключові слова: волонтерський рух, соціальна підтримка, регіональні особливості.*

Статья посвящена феномену волонтерского движения в Украине, которое приобрело особую активность с момента начала боевых действий на востоке страны. На основании данных эмпирического исследования показано, что это движение имеет высокую моральную и материальную поддержку среди граждан нашей страны. Эта поддержка имеет региональные особенности, уменьшаясь от запада к востоку. Граждане отмечают большую эффективность волонтеров в сравнении с государственными структурами, что открывает перспективу “похода волонтеров во власть”.

***Ключевые слова:** волонтерское движение, социальная поддержка, региональные особенности.*

The paper focuses on the phenomenon of volunteerism in Ukraine, which has been particularly evident since the military operations in the country's eastern regions began. Using empirical data, the author concludes that volunteerism enjoys strong support (both moral and financial) from Ukraine's citizens. However, the level of support varies between regions, decreasing from West to East. Many Ukrainians notice high performance of volunteer organizations in comparison to governmental authorities. Thus, volunteers have a good chance of being elected to the parliament.

***Keywords:** volunteerism, social support, regional features.*

Волонтерський рух в Україні, що почав набирати сили одразу після початку військових дій на сході нашої країни, за твердженням багатьох оглядачів, є безпрецедентним. Ця безпрецедентність впливає з того, що за всіма своїми ознаками цей рух насправді не дуже підпадає під традиційне розуміння волонтерства, що є прийнятим на даний час.

У цьому дослідженні ми мали за мету, базуючись на отриманих емпіричних даних, відшукати відповіді на такі питання:

1. Як наші співвітчизники оцінюють вагомість волонтерського руху у справі порятунку країни в ситуації загрози та нестабільності, що виникла після революційних подій 2014 р. і наступних подій на сході країни. І чи взагалі вбачають таку вагомість.

2. Як бачиться нашим громадянам майбутнє волонтерського руху і його найактивніших учасників – чи підтримують вони їх похід у владу. Навіть у середовищі волонтерів це питання є дуже дискусійним.

3. У який спосіб наші громадяни надавали підтримку цьому рухові, чи була масштабною ця підтримка в моральному та матеріальному планах.

4. Як відповіді на всі ці питання залежать від різних демографічних параметрів – насамперед від регіону проживання наших респондентів.

Почнемо з того факту, який констатують усі дослідники останнім часом – рівень довіри до волонтерів в Україні є найвищим серед широкого спектру соціальних інституцій.

У *табл. 1* ми навели для порівняння відповідні цифри. Як бачимо, вчені й духовенство теж поступилися місцем волонтерам, не кажучи вже про органи влади, суди, міліцію та прокуратуру. Причому, цей відрив для останніх виглядає доволі суттєвим. Сумарна довіра (%) до волонтерів становить майже 60%, тоді як найближчі до них за цією ознакою вчені України мають 51% довіри. Але найбільш наочним у цьому сенсі є індекс довіри, який враховує як довіру, так і недовіру. Поруч з 3,48 для волонтерів цей індекс є 2,33 для Президента, 2,02 для Уряду, 1,91 – до прокуратури, і лише 1,88 – довіра до суддів.

Подивимось докладніше, з чого ж складається ця довіра–недовіра до волонтерів.

Таблиця 1

Який рівень Вашої довіри до:
(середній бал за 5-бальною шкалою у %)

Довіра:	Індекс довіри	%				
		Цілком довіряю	Переважно довіряю	Важко сказати	Переважно не довіряю	Зовсім не довіряю
Волонтерам	3,48	14,4	44,5	23,5	7,0	3,5
Ученим України	3,39	8,2	43,2	34,4	8,3	5,9
Духовенству	3,30	15,5	34,7	25,0	13,7	11,0
Армії	3,03	7,8	33,4	28,0	15,8	15,0
Місцевим органам влади	2,35	0,8	15,4	27,4	31,0	25,4
Президентів	2,33	1,1	16,6	26,8	25,3	30,3
Верховній Раді	2,03	0,3	8,1	35,8	34,2	21,7
Уряду	2,02	0,4	8,4	22,3	30,7	38,3
Міліції	1,95	0,6	6,0	19,4	36,2	37,8
Прокуратурі	1,91	0,8	5,5	18,9	34,1	40,8
Політичним партіям	1,91	0,2	4,9	20,0	35,4	39,5
Судам	1,88	0,7	5,6	18,9	30,3	44,6

Аналізуючи результати, представлені в *табл. 2*, можемо сказати таке. Думка, що волонтери завдяки своїй активності і своєчасності реагування на події реально врятували країну, не є перебільшенням з точки зору наших громадян. З цим висловом погоджуються 38% наших респондентів. Тут же в таблиці представлено розподіл регіональної підтримки. Розшифровка регіонального складу за областями є такою:

Захід: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області;

Центр: Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області, Київ;

Південь: Миколаївська, Херсонська, Одеська області;

Схід: Запорізька, Дніпропетровська, Харківська області;

Донбас: Донецька, Луганська області.

Як бачимо з наведених у першому стовпчику даних, результати є доволі очікуваними. Відповідь “Вони реально врятували країну, і не відомо, що було б, якби не вони” най-

більшу підтримку отримала на Заході (52,7%), і найменшу – на підконтрольних українській владі територіях Донбасу – 22,4%. У всіх інших висловлюваннях теж явно проступає регіональна складова. Рівень підтримки, загалом, падає при просуванні від заходу країни на схід. Докладно по кожному варіанту відповіді це можна відстежити в *табл. 2*. Але для більш рельєфного аналізу решти відповідей (окрім першої) поділимо наші варіанти відповідей на три групи, в кожній з яких по три можливі відповіді:

1. *Активна підтримка*. Це ті, хто активно підтримує і високо оцінює волонтерський рух, і обрали варіанти відповідей під номерами 2, 3 та 7. У цих відповідях явно присутня висока оцінка волонтерського руху з точки зору його перспективи як неформального лідерства (патріоти, лідери нації), та і формального – уряд та міністерства. Сумарний відсоток, що набрали ці відповіді по країні загалом, дорівнює 84,7% (*табл. 3*, респонденти могли обрати до трьох відповідей).

2. *Нейтрально-скептичне ставлення*. До цієї групи належать ті, хто про це або нічого не знає, або доволі скептично ставиться до цього руху, хоча і не заперечує його активно. В цю групу можна поставити тих, хто дав відповіді 4, 5, 10. Це такі відповіді: *“В цьому немає нічого особливого, люди завжди допомагали країні в скрутні часи”* (9,7%); *“Волонтерам не варто було брати на себе обов’язки чиновників, бо ті цим добре користуються, продовжуючи нічого не робити”* (13,7%); *“Я нічого про цей рух не знаю”* (5,1%). Тут сумарна цифра становить 28,5%. Як бачимо, порівняно з підтримкою байдужих втричі менше.

3. *Упереджене ставлення*. Ті, хто явно або дещо приховано з упередженням ставиться до цього явища. Це відповіді під номерами 6, 8, 9. Їх зміст: *“Волонтерський рух не такий потужний, щоб про це багато говорити”* (4,9%); *“Більшість волонтерів роблять це заради можливості зробити кар’єру”* (8,0%), *“Під виглядом волонтерів надто часто маскується шахраї та обирають довірливих людей”* (19,6%). Сумарна підтримка такого погляду має 32, 5%. Це трохи більше, ніж нейтрально-скептичних, але набагато менше тих, хто ставиться до волонтерського руху схвально.

Регіональний розподіл відповідей за цими трьома групами представлено в *табл. 3*. Як бачимо, у першій групі (активна підтримка) перед веде Західний регіон. Тут відповіді першої

Таблиця 2

“У країні наразі активно розвивається волонтерський рух. Що Ви можете сказати про людей, що до цього активно долучилися?” (Загальна картина та розподіл за регіонами. N= 1781, % *)

Варіанти відповідей	% до всіх відповідей	Розподіл відповідей за регіонами				
		Захід N=374	Центр N=657	Південь N=193	Схід N=405	Донбас N=166
1. Вони реально врятували країну, і не відомо, що було б, якби не вони	37,8	52,7	37,8	35,8	31,6	21,7
2. Вони багато в чому замінили державні структури і працюють набагато ефективніше	42,6	51,9	42,9	49,2	38,5	22,9
3. Це справжні патріоти України і саме з них вийдуть наступні лідери держави	29,0	37,7	31,2	30,1	23,0	13,9
4. У цьому немає нічого особливого, люди завжди допомагали країні в скрутні часи	9,8	6,2	10,2	15,0	8,4	13,3
5. Волонтерам не варто було брати на себе обов'язки чиновників, бо ті цим добре користуються, продовжуючи нічого не робити	13,9	7,2	14,8	14,0	21,2	7,8
6. Волонтерський рух не такий потужний, щоб про це багато говорити	5,2	3,7	6,4	4,7	5,2	4,2
7. З цих людей треба формувати новий уряд і міністерства, бо вони проявляють себе не словами, а ділами	13,3	15,0	13,6	3,0	13,8	7,8
8. Більшість волонтерів роблять це заради можливості зробити кар'єру	7,9	4,6	8,7	9,3	10,4	4,8
9. Під виглядом волонтерів надто часто маскуються шахраї та обирають довірливих людей	19,4	19,3	21,5	13,5	22,5	11,5
10. Я нічого про цей рух не знаю	4,9	0,8	4,4	5,7	4,4	18,1
11. Важко сказати	6,8	2,9	5,6	5,7	7,7	19,9

* Респондент мав змогу обрати до трьох варіантів відповідей.

групи мають сумарну підтримку у 104,6% (понад 100% завдяки можливості обирати три варіанти). Такі ж відповіді набрали лише 48,6% у жителів Донбасу. Решта регіонів знаходиться значно ближче до максимуму, що дав Захід, аніж до мінімуму Донбасу. Центр – 87,7%; Південь – 92,3%;

Таблиця 3

“У країні наразі активно розвивається волонтерський рух. Що Ви можете сказати про людей, що до цього активно долучилися?” (Розподіл за регіонами щодо згрупованих варіантів відповідей. N= 1781, %)

<i>Згруповані варіанти відповідей (номера вказані відповідно до загального списку)</i>	Захід N=374	Центр N=657	Південь N=193	Схід N=405	Донбас N=152
Активна підтримка: 2. Вони багато в чому замінили державні структури і працюють набагато ефективніше 3. Це справжні патріоти України і саме з них вийдуть наступні лідери держави 7. З цих людей треба формувати новий уряд і міністерства, бо вони проявляють себе не словами, а ділами	104,6	87,7	92,3	75,3	48,6
Нейтральність, скептичність: 4. У цьому немає нічого особливого, люди завжди допомагали країні в скрутні часи 5. Волонтерам не варто було брати на себе обов'язки чиновників, бо ті цим добре користуються, продовжуючи нічого не робити 10. Я нічого про цей рух не знаю	14,2	29,4	34,7	34,0	40,2
Упередженість: 6. Волонтерський рух не такий потужний, щоб про це багато говорити 8. Більшість волонтерів роблять це заради можливості зробити кар'єру 9. Під виглядом волонтерів надто часто маскуються шахраї та обирають довірливих людей	27,6	36,6	27,5	38,1	20,5
Важко сказати	2,9	5,6	5,7	7,7	19,9

Схід – 75,3%. Тут варто звернути увагу на те, що відповіді даної групи на Півдні країни мають навіть більшу підтримку, ніж у Центрі, який традиційно вважається більш патріотичним за Південь, і словосполучення “південно-східні регіони” досі є вживаним.

Що стосується другої групи відповідей – 4, 5, 10, яку ми позначили як нейтральну або скептичну, то тут розподіл приблизно протилежний попередньому – на Донбасі скептиків 40,2%, а на Заході – лише 14,3%.

Щодо останньої групи відповідей, то найбільш упередженими (відповіді під номерами 6, 8, 9) виявилися Центр і Схід. Донбас показав тут низькі відсотки, але при цьому на Донбасі значно більший, ніж в інших регіонах, відсоток тих, хто утримувався від відповіді (*табл. 3*).

У *табл. 4* представлено відповіді на запитання, за допомогою якого ми намагалися з’ясувати: яким є рівень підтримки населенням волонтерського руху не лише на словах, а й на ділі. Найчастіше наші громадяни надають допомогу волонтерам, кидаючи гроші у скриньки на вулицях та у транспорті (14,0%), допомогу у вигляді харчів, одягу надавали 15,5% наших респондентів. Смс на номер 565 відправляли 7,2% українців, зарплатою ділилися 7,2%. А от 17,3% сказали, що самі потребують допомоги.

Тут же в *табл. 4* наведено регіональний розподіл цих відповідей. Загальна картина виглядає так, що найбільше волонтерам допомагають жителі Західного регіону. Це можна відстежити майже по переважній більшості рядків у *табл. 4*. І, відповідно, з різних причин цього не роблять на Сході. Так, тих, хто сказав, що сам потребує допомоги, очікувано найбільше виявилось на Донбасі (23,0 %) і на Сході (21,8 %). Щоправда, таку ж відповідь обрали 16,7 жителів Заходу, що теж є не набагато менше. Можна припустити, що в цьому випадку матеріальна невідтримка не є наслідком невідтримки моральної. Але ця тенденція зміни підтримки від Заходу до Сходу не завжди виглядає лінійною. Так, серед тих, хто категорично відмовляється допомагати, вважаючи це справою держави, тенденція наростання кількості таких громадян іде від Заходу (13,7 %) до Півдня (41,4 %) через Схід (37,6%) та Донбас – 33,9%.

Підсумовуючи викладене з погляду суспільних ризиків, пов’язаних із подіями на сході, можна констатувати: суспіль-

Таблиця 4

“Наразі багато пересічних людей долучилися до волонтерської діяльності. Якщо це стосується і Вас, то яким чином долучалися до цього Ви?” (% до відповідей та розподіл за регіонами. N=1781, %*)

Варіанти відповідей	% до відповідей	Розподіл за регіонами				
		Захід N=372	Центр N=657	Південь N=191	Схід N=399	Донбас N=165
1. Я регулярно переказую гроші на банківські рахунки, що їх називають волонтери, або передаю їх знайомим волонтерам особисто	4,4	7,3	4,4	4,2	3,5	0,0
2. Я переказую гроші на банківські рахунки, але роблю це лише зрідка	7,4	11,6	7,5	6,3	6,0	2,4
3. Я даю гроші волонтерам зі скриньками, що зустрічаються в метро та на вулицях	14,0	21,5	17,8	8,4	8,5	1,8
4. Я сам є волонтером і постійно буваю у зоні АТО, у госпіталі чи на пунктах допомоги біженцям	1,0	2,2	0,3	0,0	1,0	1,8
5. Я надаю волонтерську допомогу шляхом безоплатних професійних консультацій (юридичних, бізнесових, психологічних та ін.)	1,7	2,7	1,8	0,5	1,8	0,0
6. Я допомагав ліками, харчами, одягом, передаючи їх через волонтерів чи безпосередньо воякам, у госпіталі, біженцям	15,5	27,2	19,0	5,8	7,8	4,9
7. Я час від часу чергую у госпіталах, допомагаючи пораненим, працюю на пунктах допомоги біженцям	0,7	0,0	1,1	0,5	1,3	0,0
8. Я переказував гроші не волонтерам, а на рахунок Міністерства оборони через смс 565	7,2	10,2	6,2	9,4	4,8	7,3
9. Я перераховував на підтримку армії частину власної зарплати, інших доходів	9,1	7,0	9,9	12,0	10,8	4,9
10. На жаль, я не маю змоги допомагати, бо сам потребую допомоги	17,3	16,7	16,3	22,0	21,8	23,0
11. Жодної допомоги не надавав, бо вважаю, що все це має робити держава	28,5	13,7	28,5	41,4	37,6	33,9
12. Важко сказати	9,4	5,4	7,9	5,2	11,8	25,5

* Респондент мав змогу обрати до трьох варіантів відповідей.

ство високо оцінює внесок волонтерського руху в справу порятунку країни від дезінтеграції за непередбачуваним сценарієм. А ризики такого сценарію після початку військового протистояння на сході були великими і зберігаються й досі, хоча, можливо, рівень їх зменшився не в останню чергу завдяки своєчасним і потужним діям волонтерів. З наведених даних видно, що населення надає широку як моральну, так і матеріальну підтримку цьому рухові, високо оцінюючи його ефективність, особливо порівняно з офіційними державними структурами.

Останнє дає підстави для таких рекомендацій для влади і державних інституцій:

1. Спираючись на довіру громадян, їх переконання в тому, що саме серед волонтерів є справжні патріоти країни, майбутні лідери держави, варто шукати формати поєднання громадської активності волонтерів з політичною активністю суб'єктів політичного життя. Причому це в жодному разі не має бути у вигляді експлуатації популярності волонтерів для покращення іміджу тієї чи іншої політичної сили через включення волонтерів у партійні виборчі списки. Структури місцевого самоврядування та місцевої самоорганізації можуть бути ефективно сформовані саме на підставі волонтерських осередків, і від держави головна допомога тут – не заважати, а всіляко сприяти (наприклад, наданням приміщення або інформаційних ресурсів). Тим більше, що кожна область наразі має такі осередки і вони відомі громадянам. Але є ризик, що політичні сили напрацьовуватимуть технології нейтралізації волонтерів на шляху їх залучення до місцевих владних органів.

2. Оскільки наші громадяни вважають, що у розв'язанні багатьох пекучих проблем волонтери виявилися більш ефективними, ніж державні органи, доцільно було б продовжити досвід співпраці держави з волонтерами на кшталт того, що зроблено у Міністерстві оборони. Хоча сам по собі цей досвід неоднозначно сприймався навіть самими волонтерами, практика показала його доцільність. За дуже короткий час стандарти забезпечення армії обмундируванням, ліками покращилися в рази. Позбавлені бюрократичних стереотипів мислення, маючи живу мережу зв'язків між собою, а також канали швидкого зворотного зв'язку з людьми (у даному

разі – з військовими), волонтери вирішують всі питання в разі швидше, ніж це можливо за звичайною бюрократичною процедурою. Волонтери ретельно відстежують (через зворотний зв'язок з військовими до самої нижньої ланки), чи справді поставки в армійські підрозділи відповідають тому, що обіцяли виробники. Вмотивованість результатом, сміливість брати на себе відповідальність вигідно відрізняє їх від державних посадовців, де практика ухилення від відповідальності є одним з основних гальм у вирішенні питання (це за умови, що ми виносимо за дужки питання корупції).

Цей досвід співпраці “волонтери – держава” може бути успішно застосований і в інших державних структурах. Волонтери показали свою надзвичайну ефективність у справі пошуку ліків, обладнання, кваліфікованих лікарів для лікування поранених в зоні АТО – їх досвід може стати неоціненним у Міністерстві охорони здоров'я. Вимушеним переселенцям термінову допомогу і до цього часу надають переважно волонтери. І це не спорадична допомога окремим сім'ям, а добре організований процес, як, наприклад, Центр допомоги у Києві на вулиці Фролівській, 9/11. Міністерство соціальної політики має шанс якісно змінити свою роботу у співпраці з цією ланкою волонтерського руху.

Досвід МО показав: з волонтерів формується новий тип державного службовця, який справді дбає про державний, а не про власний інтерес. Той факт, що, перейшовши на державну службу, волонтер підтримує тісний зв'язок з друзями – волонтерами, які залишилися в лавах добровольців, є запобіжником того, що стара система не перетворить такого волонтера на звичайного чиновника. А процес піде якраз у зворотному напрямі, і система почне змінюватися завдяки волонтерам. Окрім усього іншого, залучення волонтерів до роботи у міністерствах – це ефективний шлях боротьби з корупцією, оскільки у волонтерських лавах механізм недопущення і зупинення корупції є внутрішньо вбудованим.

**РЕЛИГИОЗНОЕ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ
В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ**

Новая постановка вопроса о религиозном и политическом обусловлена теми процессами, которые наблюдаются в жизни современной Украины и связаны с острым военным конфликтом на востоке. Этот конфликт бросил вызов основам украинской государственности и поставил вопрос о праве государства на насилие и на принуждение к насилию. Принуждением к насилию являются законы о частичной мобилизации, которые вынуждают одних граждан государства убивать других на законных основаниях. Это право нельзя обосновать только рационально исходя из абстрактной сущности государства. Такое право государство может черпать из своей символической сущности.

Ключевые слова: религиозное, политическое, государство, украинское общество, символизация.

Нова постановка питання щодо релігійного та політичного зумовлена тими процесами, які спостерігаються в житті сучасної України і пов'язані з гострим війсьним конфліктом на сході. Цей конфлікт кинув виклик засадам української державності і поставив питання про право держави на насильство та примус до насильства. Примусом до насильства є закони про часткову мобілізацію, які примушують одних громадян держави вбивати інших на законних підставах. Це право не можна обґрунтувати лише раціонально, виходячи з абстрактної сутності держави. Таке право держава може черпати зі своєї символічної сутності.

Ключові слова: релігійне, політичне, держава, українське суспільство, символізація.

The processes presently occurring in social and political life of Ukraine, especially those which are associated with severe military conflict in eastern regions have determined a new formulation of the question about the religious and the political. This military conflict has caused a threat to the foundations of Ukrainian statehood and raised the question whether the state has the right for using violence and coercion to violence. Coercion to violence is

represented in the law of partial mobilisation legally compelling the citizens to kill the other ones. This right cannot be justified merely on rational grounds while taking into account the abstract nature of the state. Only the symbolic nature of the state can be a "source" for this right.

Keywords: *the religious, the political, state, Ukrainian society, symbolisation.*

В XIX веке было широко распространено представление о государстве как о политическом институте, отделенном от религиозных институтов, как о некоей самостоятельной сущности, проводящей независимую политику и удаляющем религиозные верования в частную сферу. Уже в начале XX века во Франции появляется "Закон о разделении церквей и государства" (1905 г.), который стал первым законом, положившим начало процессу полного отделения церкви от государства. Появление светского государства в Европе, утверждавшего полную секуляризацию общественной жизни, казалось, навсегда лишило церковные институты возможности влиять на государственную политику.

Особенно демонстративно о своей светской сущности заявило советское государство, которое своим "Декретом об отделении церкви от государства и школы от церкви" (1918 г.) запрещало религиозное образование во всех государственных и общественных, а также частных учебных заведениях. Однако отделение политических институтов от религиозных еще не означало, что религиозные верования перешли в частную сферу. На деле место религиозных объединений в государстве заняли институты, занятые разработкой и распространением коммунистической идеологии, а запрет на установление общеобязательной религии обернулся установлением общеобязательной идеологии. Так, свобода "исповедовать любую религию или не исповедовать никакой" на деле обернулась утверждением государственной идеологии, ставшей разновидностью светской религии.

Распад Советского Союза привел к разрушению идеологических институтов, обосновывающих его легитимность. И как только атеизм перестал быть характерной чертой общественного сознания, религиозные институты стали возвращать себе утраченные позиции, которые они потеряли в тоталитарном государстве. Связь политического и религиоз-

ного, которую отрицала эпоха Просвещения, на самом деле не исчезла, она стала скрытой частью общественной жизни, она лежит в основе порядка и определяет образ жизни людей.

Несмотря на век Просвещения и атеизма религиозное сохраняется под чертами новых верований, новых представлений; стоит исчезнуть идеологическому прессингу, как оно возвращается на поверхность в традиционных или новых формах, особенно когда конфликты начинают потрясать здание государства. О религиозной чувствительности могут свидетельствовать верования непосредственно не связанные с догмой, свободные от верности церкви, сопровождающиеся воинствующим атеизмом.

Новая постановка вопроса о религиозном и политическом в определенной мере обусловлена теми процессами, которые мы наблюдаем в жизни современной Украины. Специфика современной политической жизни Украины в первую очередь связана с военным конфликтом на востоке. Этот конфликт бросил вызов основам украинской государственности, он со всей остротой поставил вопрос о праве государства на насилие и на принуждение к насилию. Принуждением к насилию являются законы о частичной мобилизации, которые вынуждают одних граждан государства убивать других на законных основаниях. Впервые украинское государство в таком объеме получило право распоряжаться жизнью и смертью своих граждан. Это право нельзя обосновать только рационально исходя из абстрактной сущности государства, когда государство понимается чисто функционально как политическая организация, обладающая аппаратом управления и принуждения на определенной территории. Такое право государство может черпать из своей символической сущности. Когда Президент Украины П. Порошенко назвал войну на востоке Отечественной войной 14-го года, войной за свободу, честь и славу, то его риторика опиралась не на политико-правовую сущность государства, а на его воображаемую символическую составляющую. Что означает символическая составляющая? Символизация предполагает религиозное основание политического порядка. Это означает, что власть определяется через отношение к чему-то большему, чем власть, к Богу, к священной земле, т. е. образ власти связан с образом другой трансцендентной силы. С другой стороны,

власть обладает модусом воплощения, т. е. те, кто использует власть, на самом деле ею и обладают. Отсутствие функции воплощения означает, что общество больше не представимо как тело государя, т. е. не обладает субстанциональным единством. Такая ситуация характеризует демократическое государство.

Разделение власти и общества в демократическом государстве обладает определенными особенностями, это единственный режим, предполагающий разрыв символического и реального при обосновании власти. Такая природа власти в демократическом обществе позволила французскому социологу Клоду Лефору говорить о пустом месте власти, когда пустое место власти соответствует обществу, не имеющему позитивной детерминации, непредставимое в образе общности. Этот фундаментальный недостаток демократического устройства означает, что человеческое общество всегда будет сталкиваться с невозможностью обосновать себя исходя из самого себя, и поэтому будет находиться в поисках своего фундамента. Такой фундамент и предлагает религия, когда она разрабатывает представление о едином, и оно оказывается условием союза граждан в обществе.

Что значит объявить войну отечественной в демократическом государстве?

Это забыть о том, что основным принципом демократического общества является институциональный конфликт, который существует между властью и обществом; это значит попытаться вернуть власти символический порядок, когда власть не просто решает проблемы управления и обеспечения жизнедеятельности общества, а обретает новую функцию – функцию защитника отечества и тем самым надевает на себя символические одежды; она пытается указать на то, что существует некая субстанция общности, объявив, что государство и есть отечество, и утрата или изменение границ государства оказывается утратой отечества. Тем самым рождается иллюзия реальности, которая бы содержала основу своего собственного определения в совокупности многочисленных отношений фактов.

Предполагается, что, если государство ведет войну, то оно должно быть единым, чтобы защитить себя, но единым оно может быть благодаря некоей субстанции, лежащей в его

основе. Такую субстанцию хотят предложить обществу в виде нации. Нация и есть тот фундамент, который делает общество единым. Однако такое условие единства общества трудно реализуемо. Во-первых, современные общества, как правило, полиэтничны. Во-вторых, наличие единства в свою очередь предполагает наличие общей связи между соотечественниками и определенную форму самоидентификации. Однако большинство граждан Украины не готовы идентифицировать себя в качестве украинского этноса. Так по данным мониторинга, проводимого Институтом социологии НАН Украины, на вопрос анкеты *“Кем Вы себя прежде всего считаете?”* лишь 2–3% опрошенных на протяжении тринадцати лет рассматривают себя в качестве представителей своего этноса, нации.

С другой стороны, желанию представить общество в качестве единого монолита противостоит кризис доверия среди граждан Украины. Всего лишь половина (52%) опрошенных доверяют своим соотечественникам.

Постоянно обреченное на поиск своего основания демократическое общество вынуждено обращаться к религиозным представлениям, поскольку именно религиозное представление о едином является мощным инструментом для объединения людей. Но такое обращение наталкивается на светскую сущность государства, которая исключает религиозные идеи и принципы. Поэтому демократическая власть, лишенная собственного основания, занята символической переработкой понятий народ, нация, государство, родина, чтобы придать им субстанциональное значение. Общество, находящее свою опору в индивидуальных свободах, должно создать мотивацию для честного государственного служения и патриотизма при отсутствии христианской веры. Ведь многое, что выражает идею социального единства, общей принадлежности, взаимной связи проистекает из религиозного чувства.

Религиозное в понимании государства предполагает наличие в нем чего-то большего чем аппарата по управлению людьми и ресурсами, оно противостоит сведению его сущности к инструментальной функции. Только благодаря этому большему возможно постоянство и связность общества, только благодаря ему государство может требовать от гражданина безусловного подчинения, уничтожения частного интереса перед необходимостью сохранить государство.

Можно утверждать, что демократическое государство пытается сформировать новую религиозную веру, чтобы уйти от такого понимания общества, когда считаются реальными только индивиды и коалиции, организованные в соответствии с интересами и мнениями. Такое понимание общества, поддерживаемое либеральной мыслью, видит в вере всего лишь знак чистой иллюзии, а реальным признает только индивидов и их групповые интересы, делает невозможным создание символической действенности демократической системы.

Демократический способ основания власти, как правило, бессилён дать форму и смысл социальному разделению, в нём исчезает различие власти как символической инстанции (религиозное измерение власти) и как реального органа. В отсутствии символической составляющей власть не может требовать от своих граждан принуждения к насилию, а тем более умирать за свои интересы. В отсутствие символической составляющей власть людей, хранящих общественные решения или стремящихся им овладеть, исчезает, оставляя для созерцания только индивидов или кланы, занятые удовлетворением их потребности во власти.

Такая ситуация не удовлетворяет ни общество, ни власть. И те, и другие стремятся, учитывая опыт построения светского государства, придать власти новую символизацию. Такими попытками символизировать власть были фашизм и коммунизм, когда место государственной религии занимала государственная идеология. В советском государстве понятие религиозного было активировано в поиске мистического союза и в изображении тела, одна часть которого – пролетариат, политическая партия одновременно представляют голову народа и весь народ целиком.

Можно констатировать, что власть находится в постоянных попытках тем или иным образом придать власти субстанциональную реальность, отвергнуть социальное разделение во всех его формах, придать обществу тело.

Дефицит символизации проявляется не только в защищающей свою государственность Украине, он явно видим по обе стороны вооруженного конфликта. В документе, озаглавленном “За что сражается ополчение Новороссии”, первым абзацем идет следующий довольно неожиданный текст:

“Прежде всего, мы сражаемся за Веру Христову, завещанную нам нашими отцами и дедами. Выше и важнее этого – для нас нет ничего. Эта вера не позволяет нам остаться в стороне, когда Западом развязан новый поход с целью уничтожения православно-славянского мира. Именно поэтому Ополчение называют Православным Воинством, поэтому над нашими блокпостами, над нашими боевыми машинами развеваются флаги с ликом Христа Спасителя”. Данный текст размещен на российском Интернет-портале “Москва – Третий Рим”, и этот документ вполне можно было бы отнести к второстепенным маргинальным свидетельствам, касающимся украинско-российского вооруженного конфликта, если бы не выше приведенные обстоятельства. Интересно, что такой текст был бы более уместен в 1914, в годы Первой мировой войны, чем в 2014-м. Это лишний раз подтверждает живучесть религиозных верований, которые особенно ярко актуализируются во время кризисных состояний общества.

Стремлению государства придать значимость своей мобилизирующей функции противостоит инструментальное отношение к государству. В обществе, находящем свою опору в индивидуальных свободах и подвергающем сомнению постулаты христианской веры, сложно обосновать этику государственного служения и патриотизма. Такое понимание общества аннулирует символическую действенность демократической системы. Подобное аннулирование означает, что власть не может требовать от своих граждан повиновения и готовности умереть за свои интересы, поскольку за государственными интересами обнаруживаются чьи-то корпоративные интересы.

**МОДЕЛІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ:
РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ**

У статті на матеріалах масштабного міжрегіонального соціологічного дослідження 2014–2015 рр. аналізуються особливості ставлення громадян різних історичних регіонів України до важливих подій та постатей історії українського народу, виявляються регіональні моделі історичної свідомості громадян.
Ключові слова: історичні регіони України, ставлення громадян до історичних подій і історичних діячів, моделі масової історичної свідомості.

В статтє на матеріалах масштабного межрегіонального соціологіческого исследования 2014–2015 гг. анализируются особенности отношения граждан различных исторических регионов Украины к важным событиям и деятелям истории украинского народа, выявляются региональные модели исторического сознания граждан.

Ключевые слова: исторические регионы Украины, отношение граждан к историческим событиям и историческим деятелям, модели массового исторического сознания.

The data of the large-scale interregional social survey conducted in 2014–2015 have served as a basis for analysis of people's attitudes towards important events and figures in the history of Ukraine and Ukrainian nationality. The survey covered Ukraine's regions with different historical background. The author has revealed and described different patterns of collective memory and historical consciousness depending on region.

Keywords: Ukrainian historical regions, Ukrainians' attitudes toward historical events and figures, patterns of collective memory and historical consciousness.

У наших попередніх дослідженнях ставлення громадян України та її різних регіонів до історичних постатей та історичних подій [див.: 1, 2] були виявлені кілька регіональних моделей історичної пам'яті. І хоча під час цих досліджень було використано не зовсім репрезентативний (хоча й великий) список історичних постатей та дуже обмежений спи-

сок історичних подій історії України, усе ж це дало змогу викристалізувати такі “моделі” регіонального ставлення до них:

– у **Західній Україні** дуже позитивно оцінюються Богдан Хмельницький, Михайло Грушевський, В’ячеслав Чорновіл, Іван Мазепа та Степан Бандера, а дуже негативно – Йосип Сталін, Леонід Кучма, Леонід Кравчук та Володимир Ленін;

– у **Центральній Україні** дуже позитивні оцінки громадяни дали Богдану Хмельницькому, Михайлу Грушевському, Петру I та В’ячеславу Чорноволу, а негативні – Леоніду Кучмі, Йосипу Сталіну та Леоніду Кравчуку;

– на **Південному Сході** (Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська та Харківська області) дуже позитивне ставлення до Богдана Хмельницького, Петра I, Леоніда Брежнєва, Микити Хрущова та Михайла Грушевського, а негативно – до Леоніда Кучми, Степана Бандери, Симона Петлюри та Михайла Горбачова;

– на **Донбасі та в Криму** дуже позитивним виявилось ставлення до Петра I, Богдана Хмельницького, Леоніда Брежнєва, а дуже негативним – до Степана Бандери, Симона Петлюри, Леоніда Кучми та Михайла Горбачова.

Таким чином, у Західній Україні переважає власне національно-демократична модель ставлення до історичних постатей, у Центральній Україні – суперечлива національно-проросійська, на Південному Сході – радянсько-проросійська, а на Донбасі та в Криму – російсько-радянська [1, с. 171–172].

Аналогічні моделі історичної пам’яті в регіонах України, на матеріалах цього ж національного соціологічного дослідження, було виявлено і стосовно оцінок подій історії України [2, с. 38].

Але це дослідження 2006 р., хоча і групувалось на великій національній вибірці (N=5000), що давало можливість отримати надійні дані по кожному регіону України, але сама типологія регіонів (Західна Україна, Центральна Україна, Південний Схід, Донбас та Крим) була сформована на результатах поточної електоральної статистики президентських та парламентських виборів 2005–2006 р., тобто була ситуативною. І не мала достатнього теоретичного та емпіричного обґрунтування. А список історичних подій, до яких вивчалось ставлення громадян (сформульованих політологом М. Томенком), був дуже обмеженим і не вельми коректним.

Більш обґрунтована типологія регіонів України, що заснована на історичній долі земель України в останнє тисячоліття і відбилась на сучасних особливостях мовно-культурних практик та ідентифікацій громадян [див. З], застосовувалась нами для аналізу масової історичної свідомості громадян різних регіонів України в міжрегіональному соціологічному дослідженні, проведеному Фондом “Демократичні ініціативи” та фірмою “Юкрейніан соціолоджи сервіс” у грудні 2014 – січні 2015 р. (N=4410) та Інститутом соціології НАН України та Фондом “Інтелектуальна перспектива” у липні 2015 р. (N=1800).

Теоретичним підґрунтям цієї типології був різний історичний досвід різних регіонів України. Як зазначав український культуролог М. Рябчук, “Захід був інкорпорований до СРСР після Другої світової війни, завдяки чому зазнав істотно меншої советизації та русифікації, ніж решта краю. Проте ще важливішим для регіону був його досвід перебування у складі Першої й Другої Речі Посполитої та, особливо, Габсбурзької імперії. Принципова відмінність українських Півдня і Сходу від решти краю полягає в тому, що вони ніколи не мали іншого політичного та культурного досвіду, ніж російсько-советський. Центр України у цьому сенсі є проміжним регіоном – він не перебував ані у складі міжвоєнної Польщі, ані у складі Австро-Угорщини, а, проте, історично належав до польсько-литовської Речі Посполитої, інституційний і культурний вплив якої (у широкому значенні слова) зберігався ще принаймні сто років після її зникнення. Це стосується не лише Правобережжя, де польська шляхта зберігала домінуюче становище до 1860-х років, а й Лівобережжя, де домінуюче становище зберігали козацькі еліти... Колонізація півдня та сходу розпочалася приблизно в той самий час – після ліквідації імперією Кримського ханства, котре, власне, й контролювало до того часу нинішні Південь та Схід України – так зване Дике Поле. Таким чином, російське домінування на цих теренах виводиться більш-менш із того самого часу, що й на Правобережжі та Лівобережжі – з кінця XVIII століття. І відмінність між сьогодинішнім Півднем і Сходом України та її Центром зумовлена не так тим, що було після їхньої інкорпорації до імперії, як тим, що було до – з відсутності будь-якого іншого досвіду (і лояльності),

крім імперського, з одного боку, і в його наявності – з другого” [4, с. 2].

Ці відмінності в історичному досвіді різних регіонів України відбилися на їх мовних практиках та культурній ідентифікації. І як засвідчили результати наших досліджень, з точки зору мови та культурної ідентифікації регіональна диференціація України є дуже близькою (хоча й не ідентичною), і практично збігається з політичною диференціацією на чотири-п'ять регіонів:

1. **Галичина і Волинь** – з домінуванням української мови та українсько-європейської культурної ідентичності (на Волині меншою мірою).

2. **Центральна та Північна Україна** (Київська, Чернігівська земля, Поділля, Порубіжжя, Центр і, меншою мірою, Закарпаття та Буковина), де переважають українська мова та українсько-європейська культурна ідентичність.

3. **Південна та Південно-Східна Україна**, де переважають російська мова та слов'янсько-радянська культурна ідентичність.

4. **Донбас** – домінують російська мова та слов'янсько-радянська культурна ідентичність.

5. **Столиця (місто Київ)** – у культурному сенсі не належить до жодного з типів, у ній переважає російсько-українська двомовність, але європейсько-українська культурна ідентичність [3, с. 34].

Особливості масової історичної свідомості саме цих регіонів України ми і вивчали в міжрегіональному соціологічному дослідженні 2014–2015 рр.

Інструментарій цього дослідження був розроблений працівниками Міжнародного Центру перспективних досліджень та автором даної статті.

Ставлення до подій в історії України вивчалось за чотирибальною шкалою (позитивно, негативно, байдуже, нічого про це не знаю). Всього до опитувального листа було включено 22 події з історії України, але деякі з них через їх сумнівність (перша письмова згадка про Україну 1187 р.), малозначущість (написання П. Орликом конституції 1710 р.) чи некоректність (Лютнева революція 1917 р. в Російській імперії та утворення УНР) нами були вилучені з аналізу. А тому аналізується ставлення до 19 подій в історії України: хрещення Русі 988 р.; остаточне звільнення української частини Русі литов-

ськими військами після битви 1362 р.; Берестейська церковна унія 1596 р.; Заснування Січі Дмитром Вишневецьким на о. Хортиця; національно-визвольна війна під проводом гетьмана Богдана Хмельницького; наслідки Переяславської ради 1654 р. (так зване об'єднання); перемога українсько-кримськотатарських військ проти військ Московського царства під Конотопом (1659 р.); Полтавська битва та закінчення правління І. Мазепи (поразка шведських військ 1709 р.); проголошення Російської імперії 1721 р., перемога над французькими військами на чолі з Наполеоном у французько-російській війні 1812 р.; створення Української Радянської Соціалістичної Республіки у Харкові в 1917 р., заснування ОУН (організація українських націоналістів) 1929 р.; створення Української повстанської армії (УПА) в 1942 р.; перемога СРСР у війні 1941–1945 рр. проти третього рейху; розпад Радянського Союзу; проголошення незалежності України в 1991 р.; Помаранчева революція 2014 р., Майдан 2013–2014 рр.; Угода про асоціацію з ЄС у 2014 р.

Ставлення до історичних діячів усіх цих періодів української історії вивчалось за допомогою двох інших запитань: *“Кого з перелічених історичних діячів України Ви оцінюєте найбільш позитивно?”* (виберіть до 3-х діячів) та *“Кого з перелічених історичних діячів України Ви оцінюєте найбільш негативно?”* (виберіть до 3-х діячів). Усього до списку історичних діячів було включено 18 історичних постатей (князь Володимир (Великий), Ярослав Мудрий, великий князь литовський Ольгард, гетьман Дмитро Вишневецький, Богдан Хмельницький, гетьман Іван Мазепа, цар Петро І, Михайло Грушевський, Володимир Ленін, Степан Бандера, Йосип Сталін, Микита Хрущов, Володимир Щербицький, Леонід Кравчук, Леонід Кучма, Віктор Ющенко, Віктор Янукович, Петро Порошенко).

Аналіз результатів цього дослідження засвідчив, що **попри те, що громадяни різних регіонів України навчалися у радянських та українських школах за єдиними програмами та підручниками, жили в єдиному інформаційному полі, вони мають доволі різну історичну пам'ять (табл. 1, 2, 3, 4).** Особливо вирізняється історична пам'ять громадян Галичини та Волині, з одного боку, та Донбасу – з другого.

У Галичині та на Волині, які перебували в СРСР тільки чотири десятиліття, сформувалась західноукраїнська (галицько-

Таблиця 1

Оцінки позитивних подій в історії України в різних регіонах
(% тих, хто оцінює події позитивно)

Регіони України	Позитивні події в історії України					
1. Галичина та Волинь	Проголошення незалежності України 1991 р. (93,0)	Асоціація з ЄС у 2014 р. (91,9)	Майдан 2013–2014 рр. (91,8)	Хрещення Русі 998 р. (87,0)	Створення УПА в 1942 р. (85,5)	Національно-визвольна війна Б. Хмельницького (84,9)
2. Центральна і Північна Україна, Буковина та Закарпаття	Перемога СРСР у війні 1941–1945 рр. (77,4)	Проголошення незалежності України в 1991 (74,2)	Хрещення Русі 988 р. (68,3)	Національно-визвольна війна Б. Хмельницького (61,0)	Асоціація з ЄС у 2014 р. (60,0)	Майдан 2013–2014 рр. (59,9)
3. Південь та Південний Схід	Перемога СРСР у війні 1941–1945 рр. (90,8)	Хрещення Русі 988 р. (74,3)	Національно-визвольна війна Б. Хмельницького (70,9)	Проголошення незалежності України 1991 р. (67,8)	Перемога над Наполеоном в 1812 р. (67,8)	Утворення УРСР в 1917 р. (56,9)
4. Донбас	Перемога ССРСР у війні 1941–1945 рр. (96,5)	Перемога над Наполеоном у 1812 р. (79,6)	Хрещення Русі 988 р. (76,2)	Утворення УРСР в 1917 р. (65,8)	Національно-визвольна війна Б. Хмельницького (65,1)	Проголошення Російської імперії в 1721 р. (55,4)
Україна загалом (без Криму та Севастополя)	Перемога ССРСР у війні 1941–1945 рр. (84,0)	Хрещення Русі 988 р. (74,4)	Проголошення незалежності України 1991 р. (71,1)	Національно-визвольна війна Б. Хмельницького (68,6)	Асоціація з ЄС у 2014 р. (55,6)	Заснування Січі Д.Вишневецьким (55,2)

волинська) національна антиімперська та антирадянська модель історичної свідомості, в якій найбільш позитивними подіями в історії України вважають: проголошення її незалежності 1991 р., Асоціацію з ЄС 2014 р., Майдан 2013–2014 р., створення УПА у 1942 р., а найбільш негативними – наслідки Переяславської ради (так зване об'єднання), утворення УРСР

Таблиця 2

Оцінки найбільш негативних подій в історії України в різних регіонах
(% тих, хто оцінює події негативно)

Регіони України	Найбільш негативні події в історії України				
1. Галичина та Волинь	Наслідки Переяславської ради (так зване об'єднання) (63,9)	Утворення УРСР у Харкові в 1917 р. (52,2)	Проголошення Російської імперії в 1721 р. (50,6)	Поразка шведських військ під Полтавою 1709 р. (39,0)	Перемога над Наполеоном в 1812 р. (15,4)
2. Центральна і Північна Україна, Буковина та Закарпаття	Наслідки Переяславської ради (так зване об'єднання) (25,9)	Проголошення російської імперії в 1721 р. (25,1)	Заснування ОУН в 1929 р. (19,2)	Створення УПА в 1942 р. (18,7)	Утворення УРСР в Харкові в 1917 р. (18,2)
3. Південь та Південний Схід	Помаранчева революція 2004 р. (47,7)	Майдан 2013–2014 р. (44,9)	Створення УПА в 1942 р. (44,7)	Заснування ОУН в 1929 р. (44,2)	Розпад СРСР в 1991 р. (43,0)
4. Донбас	Помаранчева революція 2004 р. (71,4)	Розпад СРСР в 1991 р. (70,3)	Створення УПА в 1942 р. (70,0)	Заснування ОУН в 1929 р. (70,3)	Майдан 2013–2014 рр. (69,2)
Україна загалом (без Криму та Севастополя)	Помаранчева революція 2004 р. (37,7)	Майдан 2013–2014 р. (34,4)	Розпад СРСР в 1991 р. (32,2)	Заснування ОУН в 1929 р. (31,4)	Створення УПА в 1942 р. (31,2)

у Харкові 1917 р., проголошення Російської імперії 1721 р. Найбільш позитивними ж діями української історії в Галичині та на Волині вважають Степана Бандеру, Богдана Хмельницького та князів Володимира (Великого) та Ярослава (Мудрого), а негативними – Віктора Януковича та творців радянської (Сталін, Ленін) та російської імперії (цар Петро I). Зовсім іншою (російсько-радянською, антинаціональною) є модель історичної свідомості мешканців Донбасу (опитування проводилось як на окупованій проросійськими терористами, так і на звільнених територіях Донбасу). Мешканці цього регіону вважають, що найбільш позитивними подіями є перемога СРСР

у війні 1941–1945 р., перемога над Наполеоном у 1812 р., хрещення Русі в 988 р., утворення УРСР у 1917 р., проголошення Російської імперії 1721 р., міфологізовані в російській імперській та радянській свідомості, а найбільш негативними – Помаранчева революція 2004 р., розпад СРСР, створення Української повстанської армії в 1942 р., заснування ОУН у 1929 р., Майдан 2013–2014 рр.

Найпозитивнішими діячами “української” історії серед мешканців Донбасу є цар Петро I, що проголосив Російську імперію, та князі Володимир і Ярослав (за російською версією – як засновники російської держави).

А головними “антигероями” української історії тут виступають Степан Бандера, Віктор Ющенко та Петро Порошенко (останні як діячі Помаранчевої революції та Майдану 2013–

Таблиця 3

**Оцінки найбільш позитивних історичних діячів
у регіонах України (%)**

<i>Регіони України</i>	<i>Найбільш позитивні діячі</i>					
1. Галичина та Волинь	Степан Бандера (43,3)	Богдан Хмельницький (40,0)	Князь Володимир (Великий) (38,4)	Князь Ярослав (Мудрий) (37,0)	Михайло Грушевський (23,4)	Петро Порошенко (12,8)
2. Центральна і Північна Україна, Буковина та Закарпаття	Князь Ярослав (Мудрий) (31,8)	Князь Володимир (Великий) (38,4)	Богдан Хмельницький (25,9)	Михайло Грушевський (20,0)	Степан Бандера (12,0)	Петро Порошенко (11,5)
3. Південь та Південний Схід	Богдан Хмельницький (36,7)	Князь Ярослав (Мудрий) (34,8)	Князь Володимир (Великий) (31,6)	цар Петро I (18,8)	Михайло Грушевський (17,2)	Леонід Кучма (8,2)
4. Донбас	цар Петро I (30,3)	Князь Володимир (Великий) (29,6)	Князь Ярослав (Мудрий) (27,3)	Богдан Хмельницький (27,1)	Йосип Сталін (16,3)	Михайло Грушевський (13,0)
Україна загалом (без Криму та Севастополя)	Князь Ярослав (Мудрий) (32,9)	Богдан Хмельницький (31,7)	Князь Володимир (Великий) (30,7)	Михайло Грушевський (18,7)	цар Петро I (12,9)	Степан Бандера (12,5)

Таблиця 4

**Оцінки найбільш негативних історичних діячів
у регіонах України (%)**

<i>Регіони України</i>	<i>Найбільш негативні діячі</i>				
1. Галичина та Волинь	Віктор Янукович (68,4)	Йосип Сталін (85,2)	Володимир Ленін (44,2)	цар Петро I (19,2)	Леонід Кучма (15,7)
2. Центральна і Північна Україна, Буковина та Закарпаття	Віктор Янукович (68,4)	Йосип Сталін (35,7)	Віктор Ющенко (28,4)	Володимир Ленін (21,6)	Петро Порошенко (15,5)
3. Південь та Південний Схід	Віктор Янукович (50,7)	Йосип Сталін (45,1)	Степан Бандера (30,8)	Володимир Ленін (21,6)	Віктор Ющенко (22,9)
4. Донбас	Степан Бандера (44,6)	Віктор Ющенко (40,4)	Петро Порошенко (38,3)	Віктор Янукович (24,6)	Йосип Сталін (16,3)
Україна загалом (без Криму та Севастополя)	Віктор Янукович (54,0)	Йосип Сталін (39,4)	Віктор Ющенко (25,4)	Володимир Ленін (23,1)	Степан Бандера (19,8)

2014 рр.). Хоча і Віктор Янукович на Донбасі вже потрапив до “антигероїв”.

Особливою є і модель історичної пам'яті Центральної, Північно-Східної та Південно-Західної (Буковина, Закарпаття) України. Вона суттєво відрізняється від моделей галицько-волинської та моделі Донбасу.

В оцінці історичних подій вона є національною, антиімперською, як і галицько-волинська масова свідомість, але не є антирадянською, адже головними позитивними подіями громадян Центру, Півночі та Південного Заходу поряд з проголошенням незалежності, асоціації з ЄС та Майданом 2013–2014 рр. вважають і перемогу СРСР у війні 1941–1945 рр., а серед негативних подій поряд з Переяславською радою та утворенням Російської імперії вважають і заснування ООН та утворення УПА (хоча й відносна меншість, а не більшість громадян).

У центральноукраїнській моделі історичної свідомості найбільш позитивними діячами є князі Ярослав і Володимир, Гетьман Богдан Хмельницький і Президент Михайло Грушевський, а саме історичні діячі як творці української державності, а найбільш негативними є Президент Янукович і

Ющенко та творці СРСР – Сталін та Ленін. Тобто на відміну від ставлення до історичних подій, яке є українсько-антиімперським, ставлення до історичних діячів є українсько-антикомуністичним (але не антирадянським). Адже дуже високо оцінюється перемога СРСР у війні проти Третього рейху, зберігається переважно позитивне ставлення до Леоніда Брежнєва та Микити Хрущова.

Що ж стосується Півдня та Сходу України (окрім Донбасу), то модель історичної пам'яті тут є доволі суперечливою – *радянсько-українською*. Серед найбільш позитивних подій в історії в ній присутні ті ж події, що й у Центральній Україні (хіба що проголошення незалежності України тут оцінюється нижче, а утворення УРСР у 1917 р. вважається позитивною подією, а не негативною). А ось серед негативних подій Південний Схід виділяє ті ж, що й Донбас. І всі вони стосуються національного самоствердження України – розпад СРСР, Помаранчева революція, Майдан 2013–2014, створення ОУН та УПА. Однак за всього негативного ставлення більшості громадян Півдня та Південного Сходу до важливих подій ствердження національної історії України тут на відміну від Донбасу вони не персоналізовані – серед “антигероїв” нема ні Кравчука, ні Ющенка, ні Порошенка. А тільки міфологізований Степан Бандера (та й то не головний “антигерой”, як на Донбасі). А оцінки позитивних діячів дуже близькі до центральноукраїнських, окрім позитивного ставлення до Петра І.

Тобто можна констатувати, що історичні регіони України мають доволі відмінні моделі історичної свідомості, хоча в останні десятиліття багато в чому ці моделі мають і багато спільного – особливо в оцінці подій середньовічної історії та нової історії, та діячів цього періоду (київських князів, гетьманів і навіть Президента УНР Михайла Грушевського). Дуже відмінним є тільки ставлення до подій та діячів у Західній Україні ХХ століття та подій й окремих діячів незалежності України (хоча негативне ставлення до президента Януковича та Ющенка переважає у всіх регіонах), як і до Сталіна та Леніна. Відбулась дуже суттєва зміна у ставленні громадян усіх регіонів (навіть на Донбасі) до комуністичних лідерів та подій радянської історії (найменшою мірою на Донбасі). А тому при зваженій політиці національної пам'яті та розумній регіональній політиці можна сподіватись, що в найближче десятиліття моделі історичної свідомос-

ті українців будуть зближуватись, а не віддалятись. Але попередні дослідження за роки незалежності показали, що процес цей буде інерційним і складним. І для уникнення конфліктів потрібно проводити виважену регіональну політику.

По-перше, потрібно розробити і реалізувати програми вивчення і викладання в середніх та вищих навчальних закладах історії регіонів України та їх зв'язку з загальною історією українського народу з урахуванням сучасних соціологічних та культурологічних концепцій, а не катерининських схем імперської історії Росії.

По-друге, потрібно розробити програму вшанування пам'яті в кожному з регіонів як національних, так і регіональних історичних діячів з урахуванням думки регіонів щодо місцевих діячів. При цьому не потрібно нав'язувати пам'ятники, назви поселень та вулиць тих діячів, які не мали жодного відношення до окремих регіонів і поселень. Особливо тих, що викликають несприйняття в певних регіонах.

По-третє, потрібно розробити та реалізувати програму виробництва художніх і публіцистичних фільмів та програм, присвячених різним історичним періодам українського народу та історичним діям із залученням провідних істориків, соціологів та культурологів.

По-четверте, потрібно максимально враховувати мовно-культурні особливості регіонів у навчальному процесі, з одночасним посиленням вивчення української мови, історії та культури в тих регіонах, де знання української мови, історії та культури є ще недостатнім.

Література

1. Вишняк О. Соціологічний аналіз ставлення громадян України до історичних постатей / О. Вишняк // Національна та історична пам'ять: зб. наук. праць. – К. : ВВЦ “Пріоритет”, 2012. – Вип. 2.
2. Вишняк О. Історичні події в оцінках масової свідомості громадян України (соціологічний аналіз) / О. Вишняк // Національна та історична пам'ять: зб. наук. праць. – К. : ВВЦ “Пріоритет”, 2013. – Вип. 6.
3. Вишняк О. Історичні регіони України: критерії типологізації, соціокультурні відмінності та політична свідомість / О. Вишняк // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2015. – № 2.
4. Рябчук М. Без Дикого Поля / М. Рябчук // Zbruii.eu – 2013. – 27 березня.

КОЛАПС “ТРАНЗИТОЛОГІЧНИХ” ІЛЮЗІЙ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

На підставі даних соціальної статистики і соціологічного моніторингу – 2015 автори аналізують “радикальні економічні реформи” і показують розчарування їх результатами більшості населення. Виходячи з цього, вони доводять необхідність зміни сучасної соціально-економічної моделі розвитку України.

Ключові слова: радикальні економічні реформи, зубожіння, нерівність, бідність.

На основании данных социальной статистики и социологического мониторинга – 2015 авторы анализируют “радикальные экономические реформы” и показывают разочарование их результатами большинства населения. Исходя из этого, они доказывают необходимость смены современной социально-экономической модели развития Украины.

Ключевые слова: радикальные экономические реформы, обнищание, неравенство, бедность.

Using the data of social statistics and sociological monitoring-2015, the authors make a detailed analysis of the so-called “radical economic reforms” and demonstrate that most of Ukraine’s population are disappointed with their results. They reach the conclusion that the current model of Ukraine’s socio-economic development is needed to be changed.

Keywords: radical economic reforms, impoverishment, inequality, poverty.

Від початку переведення народного господарства Української РСР на ринкові рейки минуло майже чверть століття. В історичному вимірі це значний проміжок часу. За цей період Китай успішно здійснив радикальні перетворення економіки, перевершив США з більшості показників і став державою номер один у сучасному світі. На жаль, за той же проміжок часу наша країна, яка була однією з передових

республік у складі СРСР і в усьому світі, перетворилася на “хвору людину” Європи, яка замикає наразі список найбільш проблемних країн у межах сучасного глобального капіталізму і з кожним днем дедалі більше втрачає свою здатність до відтворення державного суверенітету. З витісненням її на узбіччя світового розвитку не виправдалися надії мільйонів українців на те, що “транзитна” дорожня карта, накреслена їм заокеанськими “доброзичливцями”, приведе 52-мільйонний народ УРСР до заповітного берега щастя в новому суспільстві без “...ізмів”.

У тому, що такі очікування на “пострадянському просторі” не мали і не мають під собою жодних підстав, свідчить відомий польський вчений і державний діяч, колишній віцепрем’єр і міністр фінансів Польщі Гжегож Колодко, автор монографії “Глобалізація, трансформація, криза – що далі?”. Він підкреслює, що “декларативна турбота Заходу про прогрес і демократію, розвиток та добробут постсоціалістичних суспільств – це насамперед риторика, що приховує заклопотаність своєкорисливими інтересами, причому не тільки політичними, а головним чином економічними, насамперед інтересами фінансових еліт багатих країн” [1, с. 147]. Вичерпна характеристика уявної турботи Заходу про “нові ринкові економіки”, дана Г. Колодко, не залишає сумніву в тому, якими міркуваннями в дійсності керується західна “транзитологія” у реалізації “радикальних ринкових реформ” в колишніх радянських республіках, у т.ч. в Україні.

У 1980-х роках УРСР часто порівнювали з Францією виходячи з того, що ці дві країни були приблизно рівними за розміром території та чисельністю населення. У той час Радянська Україна випереджала Францію за більшістю показників індустріального та аграрного виробництва або перебувала з нею на одному рівні. Відставання першої від другої за низкою другорядних економічних індикаторів було незначним і переборним у найближчому майбутньому [2, с. 12–13]. У наш час порівняння економічної могутності цих двох великих європейських держав виходило б за межі здорового глузду. За оцінками ЦРУ США, у 2014 р. валовий внутрішній продукт Франції в розрахунку на душу населення (за паритетом купівельної спроможності) становив 40 400 дол., України – 8700 дол. США. За згаданим показником Франція минулого

року займала 39-е місце в світі, Україна – 139-е [3]. До цього слід додати, що лакмусовим папірцем добробуту громадян є не тільки розмір ВВП на душу населення, а й додержання соціальної справедливості при його розподілі, які повністю ігнорують українські можновладці протягом усіх років затяжного “транзиту”.

Перехід України до капіталістичних відносин супроводжувався ринковою ейфорією, яка з часом змінилася глибоким розчаруванням у підсумках економічних реформ. У результаті щорічного “стиснення” ВВП протягом перших дев’яти років незалежності названий показник знизився майже на 60%. Цей спад удвічі перевищив глибину падіння економіки США в роки Великої депресії 1929–1933 рр. До чергового Дня Незалежності в 2015 р. реальний ВВП в Україні становив лише 65% ВВП УРСР напередодні розвалу СРСР. За даними Світового банку, це – найгірший результат у світі за останні 24 роки (!). З 166 країн, що мали і оприлюднили повну статистику ВВП за 1991–2014 рр., він знизився тільки в п’яти державах. У цьому економічному мартирологу Україна (-35%) випередила Молдову (-29%), Грузію (-15,4%), Зімбабве (-2,3%) і ЦентральноАфриканську Республіку (-0,94%). ВВП решти країн зріс. Наприклад, у Китаї – у десять разів [4].

Наведені дані переконливо ілюструють глибину падіння народного господарства України внаслідок “радикальних економічних реформ” під егідою Світового банку та МВФ. Український народ заплатив за них непомірно високу ціну, насамперед різким падінням тривалості життя і чисельності населення. Впровадження “перехідних” моделей Світового банку і МВФ в економічну практику в Україні з метою лікування її “хворої” економіки обійшлося їй дорожче самої хвороби. Іншого результату і бути не могло! Бо ці бреттонвудські фінансові інститути були задіяні під кінець минулого століття не для створення сприятливих умов “новим демократіям” на глобальному ринку, як зазначалося в їхніх рекламних проспектах, а для просування країнами “золотого мільярда” планети своїх колоніалістських цілей під прикриттям глобалізації по-американськи. З втратою потужної радянської технологічної бази Україна перетворилася на сировинний придаток західних країн, в які вона експортує сталь, пшеницю, азотні добрива, соняшник тощо. У цих умовах

власники сировини багатіють, а більшість населення України бідніє.

За свідченням англійського автора Джеремі Сібрука, “навіть внутрішні дослідження МВФ і Світового банку показали, що в багатьох країнах макроекономічні приписи не тільки погіршували нерівність, а й відкидали ще більше людей в абсолютну убогість” [5, с. 112]. Те ж саме відзначає колишній голова Ради економічних консультантів при президентові США (1995–1997) і шеф-економіст Світового банку (1997–2000), нині професор Колумбійського університету, лауреат Нобелівської премії з економіки Джозеф Стігліц у своїй роботі “Ціна нерівності”. У ній підкреслюється, що “улюблена політика МВФ заснована не на кращих напрацюваннях економіки; навпаки, велика частина доктрин, які фонд просуває, детально дискредитована дослідженнями економіки в попередні чверть століття” [6, с. 250]. Під кінець ХХ ст., як пише відомий американський соціолог і економіст Джованні Аррігі, “бреттон-вудські інститути були перетворені на інструменти американського панування на дедалі більш інтегрованому глобальному ринку” [7, с. 288].

Критична оцінка Дж. Сібруком, Дж. Стігліцем, Дж. Аррігі та іншими вченими зі світовим ім’ям підсумків хазяйнування Світового банку і МВФ в якості “драйверів” економічної глобалізації цілком і повністю підтверджується на прикладі України. У країнах з “перехідною економікою” на “пострадянському” просторі, в т.ч. в Україні, симбіоз СБ – МВФ робив головну ставку на приватизацію державних підприємств нібито з метою підвищення їх ефективності та приходу на зміну “червоним директорам” ефективних власників. Ні того, ні іншого в Україні не сталося. Тому що так звана “народна приватизація” в нашій державі вилілася в розграбування за допомогою “вилучення” загальнонародної власності, створеної працею кількох поколінь радянських людей.

Приватизація та збагачення для одних стали депривацією і зубожінням для інших з трагічними наслідками для останніх, які стали жертвами “соціального виключення” в результаті “прихватації” народного господарства УРСР. На думку Дж. Сібрука, “депривація” – це “дуже точне слово: воно означає, що деякі люди “позбавлені” чогось – це або забрали у них, або не дали”, “це має на увазі людські дії: хтось

позбавив когось іншого речі, необхідної для гідного життя” [5, с. 78]. В українських “транзитологічних” реаліях цими “хтось” були олігархічні клани, які привласнили понад 90% національного багатства, а “позбавленими необхідного для гідного життя” – більшість населення країни.

Практично більшість новоявлених “ефективних власників” в Україні були зацікавлені не в підвищенні конкурентоспроможності вітчизняних товарів і послуг на глобальному ринку, а в збагаченні “тут і зараз”. У прагненні до задоволення “спраги наживи” багато з них пустили на металобрухт обладнання радянських заводів і фабрик, а виробничі цехи здали в оренду торгівцям. Підсумком такої “реформаторської” діяльності стали інволюційні зміни в народному господарстві, “негативна деіндустріалізація” економіки і тотальна примітивізація господарського життя. На відміну від *позитивної деіндустріалізації* як “природного результату” успішного економічного розвитку, асоційованого зі зростаючим рівнем життя, *негативна деіндустріалізація* визначається в економічній соціології як патологічний процес, як таке структурне порушення економічної рівноваги, яке перешкоджає реалізації економікою її зростання або повного використання її ресурсів і асоціюється зі стагнацією реальних доходів і збільшенням безробіття [8, р. 139]. У результаті специфічної форми української приватизації наша країна знову повернулася до технологічного укладу “вугілля і сталі” тоді, коли провідні західні держави широко використовують інформаційно-комунікаційні технології і переходять до нового, шостого технологічного укладу на базі біотехнологій, нанотехнологій, штучного інтелекту тощо.

Наслідком негативної деіндустріалізації в Україні стало не тільки “вимивання” високооплачуваних хороших робочих місць і скорочення зайнятості в промисловості, а й інноваційний дефолт країни, тому що індустріальна галузь, особливо машинобудування, є головною нішею технічних і технологічних нововведень. В умовах низької індустріальної зайнятості населення України порівняно з багатьма розвиненими західними державами наша країна у 2014 р. продемонструвала різке падіння темпів зростання промислового виробництва порівняно з 2013 р., яке становило -9%, і опинилася на передостанньому місці за цим показником серед 198 країн

світового співтовариства [9]. Передувала їй у цьому пере- ліку лише Лівія, понівечена варварськими натовськими бом- бардуваннями. Таким чином, Україна замість обіцяного їй успішного входження у глобальний економічний простір була витіснена на периферію світового капіталістичного розвитку з трагічними наслідками для її трудового народу. Останній у наш час змушений вести завзяту повсякденну боротьбу за виживання в умовах жорстокої економії засобів і сил, необ- хідних для задоволення первинних потреб людини.

Занурення України в економічну прірву в роки “транзиту” від соціалізму до капіталізму супроводжувалося колосальною соціальною поляризацією її населення. Якщо на порозі ХХІ ст. в Європі так званий децильний (10% і 10% одного і другого “полюсу”) показник розриву становив 1:5 – 1:6, у Росії – 1:23, то в Україні цей індикатор дорівнював 1:40 [10, с. Е3]. На цьому фоні ще більш рельєфно виглядають досягнення “китайського дива” за останню чверть сторіччя. За оцінкою відомого американського соціолога і економіста Дж. Аррігі, внаслідок “прагматичного звернення до ринку як інстру- менту зміцнення КПК всередині країни і зміцнення позицій КНР у світі” китайські “економічні реформи принесли при- голомшливий успіх” [7, с. 416].

Неминуче розширення нерівності в умовах ринкової еко- номіки, що вимірюється індикатором Джині, має місце і в КНР, але воно “пояснюється більшою мірою поліпшенням (а не погіршенням) становища людей із середніми доходами” [7, с. 413]. Поряд з тим посилення соціальної несправедли- вості в КНР змусило керівництво КПК “змінити не тільки риторику, а й політику в напрямі вирівнювання рівня життя міста і села, різних районів, в напрямі узгодження економіч- ної політики з потребами суспільства” [7, с. 416]. На відміну від цього кожна президентська адміністрація в Україні по- слідовно забезпечувала накопичення капіталу олігархічними кланами через вилучення і побудову “капіталізму для своїх”, але ніколи не обтяжувала себе проявом турботи про потре- би суспільства в цілому і людей праці зокрема.

“Транзитологічна” історія України майже у чверть сторіч- чя є переконливим спростуванням багатьох міфів і фундамен- тальних моральних виправдань вільно-ринкової економіки, які, в інтерпретації відомого англійського соціолога Зігмунта

Баумана, зводяться до того, що *“прагнення до особистої наживи водночас створює оптимальний механізм забезпечення суспільних благ”* [11, с. 11]. У дійсності, динаміка зубожіння населення України впродовж усіх 20 з гаком років проведення *“радикальних економічних реформ”* доводить протилежне: *“Багатство, що накопичується у верхніх прошарках суспільства, відверто не бажає “просочуватися вниз” і робити інших людей багатішими, щасливішими або впевненішими і оптимістичнішими щодо свого власного майбутнього та майбутнього своїх дітей...”* [11, с. 12].

Розширення і поглиблення прірви між багатими і бідними країнами і між заможними і незаможними і в багатих, і в бідних країнах є вічним супутником капіталізму. Але прояв соціальної несправедливості в цьому відношенні набув безпрецедентних масштабів на порозі ХХІ ст. Це свідчить про неможливість вирішення проблеми нерівності у межах капіталістичного способу виробництва, який фактично вичерпав свої прогресивні потенції у ХХ ст. і має поступитися місцем більш гуманному, справедливому і демократичному соціально-економічному ладу заради порятунку життя на Землі. В іншому випадку, як свідчать відомі і видатні вчені-екологи, людству загрожує неминуча катастрофа.

Таких висновків останнім часом доходить дедалі більше зарубіжних соціологів та економістів. За словами З. Баумана, *“головне – те, що “світ глобального капіталізму” відверто неадекватний для того, щоб вирішувати, не кажучи вже про те, щоб ставити перед собою ті “довгострокові завдання”, виконання яких необхідне для запобігання катастрофі”* [11, с. 76]. З цією думкою З. Баумана перегукується висновок російського соціолога, професора Московського держуніверситету імені М. В. Ломоносова А. Ш. Вікторова, який зазначає, що *“сучасна капіталістична система та її “авангард” – західноєвропейська модель суспільного розвитку – вичерпали основоположні ідеї капіталізму про вільний і творчий розвиток людини, протиставивши благополуччя меншини неблагополуччю більшості, що призвело до загострення проблеми соціальної нерівності і наростання соціальних катаклізмів у світі”* [12, с. 218]. На думку А.Ш. Вікторова, існуюча капіталістична система втратила свої основоположні цінності (гуманітарні, морально-етичні та духовні), що призвело до

перетворення соціальної нерівності в одну з глобальних проблем сучасності і поставило на порядок денний міжнародної спільноти пошук нової моделі соціального світоустрою як пріоритетне завдання.

Прогнозуючи перспективи світової цивілізації в першій половині ХХІ ст., видатний американський соціолог Іммануїл Валлерстайн підкреслює: “Сучасна світова система існувала впродовж приблизно 500 років і з точки зору її провідного принципу нескінченного накопичення капіталу була незвичайно успішною. Однак, як ми стверджуємо, на сьогодні її здатність функціонувати на такій основі виявилася майже вичерпаною” [13, с. 25]. У пошуках дороги з економічної безвиході та до формування нової сталої системи людство може піти шляхом збереження нинішньої ієрархії, експлуатації та поляризації, що може виявитися набагато гірше історичного капіталізму, або побудови альтернативної системи, яка буде “відносно демократичною і відносно егалітарною” [13, с. 57]. На думку провідних американських соціологів, у недалекому майбутньому в світі глобального капіталізму можлива реалізація однієї з таких альтернатив: остаточна криза капіталізму як світосистеми, зміна старих капіталістичних гегемонів новими, екологічна криза планетарного масштабу. “Є і гірший сценарій – диктатура фашистського типу, підтримувана громадськими рухами розлючених патріотів-реваншистів і під п’ятою все проникаючої поліцейської держави” [13, с. 302]. Яке майбутнє чекає світову цивілізацію у ХХІ ст., залежатиме від співвідношення сил, які виступають за збереження і проти соціальної нерівності й зубожіння.

У цьому контексті варто відзначити, що внаслідок “радикальних економічних реформ” Україна побила всі рекорди розширення і поглиблення прірви між багатими і бідними. У сучасній соціології вважається, що децильний розрив між ними 10:1 загрожує стати одним з чинників соціальних вибухів. У нашій країні цей показник перевершений, за даними майже десятирічної давності, в чотири рази. Є всі підстави припускати, що в наш час цей індикатор є ще більшим, але офіційна статистика не оприлюднює цей показник. Все це переконливо свідчить про те, що заради порятунку нашої країни конче необхідно терміново відмовитись від нинішньої неоліберальної парадигми розвитку і вийти на

шлях більш перспективної, більш гуманної моделі економіки. Інакше Україні не уникнути революційних потрясінь або вона приречена зникнути з політичної карти світу.

“Люди повстають, коли нерівність або класові відмінності стають нестерпними або коли руйнуються надії на кращі часи. Однак крайня нерівність може з тим же успіхом призводити до покірності і втрати віри в революцію. Вона також залишає бідні верстви без ресурсів, за допомогою яких можна було б створити дієву революційну силу”, – підкреслює американський соціолог, професор Університету Джорджа Мейсона Джек Голдстоун. І далі: “Що перетворює злидні і нерівність у рушійний мотив революції? Головну роль тут відіграє переконання в тому, що існуючий стан речей не є неминучим, а виникає з вини режиму. Народ піднімається проти влади, тільки коли еліти й інші групи населення кидають режиму звинувачення в несправедливості, породжуваній його некомпетентністю та корупцією або фаворитизмом і перевагою одних груп населення над іншими” [14, с. 24]. Виходячи з цього, науковий соціологічний аналіз суб’єктивного сприйняття населенням України свого становища в суспільстві та оцінка ним діяльності правлячого режиму через призму обіцянок “євромайданної революції гідності” і реалій сучасного життя набувають сьогодні особливо важливого і актуального значення.

Результати опитування населення України, проведеного Інститутом соціології НАН України влітку 2015 р., свідчать, що обрані владою як орієнтир реформування неоліберальні економічні основи організації суспільства – скорочення державного втручання в економічні процеси і приватна власність на засоби виробництва – не знаходять підтримки у більшості населення. Економічній моделі, заснованій на мінімізації участі держави і необмеженому ринку, висловила свою прихильність найменша частка респондентів (12,7%). Майже вдвічі більше (24,8%) опитаних підтримали б повернення до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю. Найбільша ж частка респондентів, що майже дорівнювала їхній половині (49,4%), вважала, що необхідно поєднувати державне управління і ринкові методи. Результати опитування не виявили помітної різниці в уявленнях про роль держави в управлінні економікою у працівників, які

були зайняті в державному і приватному секторах економіки. Як серед зайнятих у державному, так і в приватному секторі економіки працівників половина віддають перевагу поєднанню державного управління і ринкових методів (55,4% та 50,8% респондентів відповідно). Частка прибічників повернення до планової економіки серед зайнятих у кожному з секторів у півтора раза перевищувала частку тих, хто вважав, що необхідно мінімізувати участь держави на користь ринку (табл. 1).

Респондентів, які вважали, що в інтересах всього суспільства економіку України слід будувати на основі державної власності (26,3%), було вдвічі більше, ніж тих, хто віддавав перевагу приватній власності (11,3%). Як і стосовно участі держави в управлінні економікою, майже половина всіх опитаних (45,8%) обирали змішану модель, тобто вважали, що економіка має бути заснована на державній і приватній власності. При цьому така думка була переважаючою як серед опитаних працівників державного сектору (50,1%), так і серед зайнятих у приватному секторі респондентів (45,3%). Серед зайнятих у приватному секторі економіки частка респондентів, які вважали, що економіка має буду-

Таблиця 1

Роль держави в управлінні економікою в оцінках працівників приватного і державного секторів економіки (2015, %)

<i>Яким чином, на Вашу думку, держава має брати участь в управлінні економікою?</i>	<i>Працівники, зайняті в державному секторі економіки N=341</i>	<i>Працівники, зайняті в приватному секторі економіки N=657</i>
Треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок	12,6	15,2
Треба поєднувати державне управління і ринкові методи	55,4	50,8
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	19,6	22,7
Важко відповісти	11,1	10,4
Не відповіли	1,2	0,9

ватися на основі державної власності (23,9%), перевищувала частку тих, хто надавав перевагу приватній власності (16,3%). У підгрупі працівників, зайнятих у державному секторі, це співвідношення було контрастнішим і становило 26,4 і 7,9% респондентів відповідно.

Результати опитування свідчать, що заснована виключно на приватній власності з мінімальним державним управлінням економічна модель знайде підтримку у зовсім незначної чисельності (4,9%) населення. Цілком протилежні засади організації економіки – державну власність на засоби виробництва водночас з поверненням до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю – підтримали помітно більше респондентів (11,4%). Стільки ж (11,0%) виявилось й респондентів, які вважали, що слід поєднувати державні і ринкові методи регулювання економіки, але заснована вона має бути на державній власності. Поєднанню державних і ринкових методів управління економікою, заснованою на приватній власності, висловлювали підтримку 3,8% респондентів. Найбільша частина всіх опитаних (29,8%) вважали, що слід в управлінні поєднувати державні і ринкові важелі, а власність має бути державною і приватною.

Недовіра населення до основних економічних суб'єктів становить соціальний фон ринкових трансформацій. Більше половини опитаних не довіряють Верховній Раді (69,6%) та Уряду (68,6%). Стільки ж респондентів (68,1%) не довіряють і податковій інспекції. Чисельність тих, хто довіряє цим інститутам, серед опитаних була багаторазово меншою. Місцевим органам влади не довіряють 56,1%, а висловлюють їм довіру втричі менше (16,5%) респондентів. Подібним виявилось й чисельне співвідношення між тими, хто довіряє і не довіряє профспілкам (16,7% і 50,7% респондентів відповідно). Банкам висловлювали недовіру 66,7% опитаних, страховим компаніям – 66,4% опитаних. Керівникам державних підприємств не довіряє 50% опитаних, довіряє – 11,8%. Приватні підприємці були чи не єдиним економічним суб'єктом, до яких недовіру висловлювали менше половини опитаних (39,4%). Але при цьому стільки ж респондентів (38,3%) відзначали, що їм важко сказати, довіряють вони приватним підприємцям чи ні, а тих, хто довіряє їм, серед опитаних було 21,5%, тобто вдвічі менше, ніж тих, хто висловлював їм недовіру (табл. 2).

Таблиця 2

**Рівень довіри населення України
до суб'єктів економічної діяльності (2015, N=1802, %)**

Суб'єкти економічної діяльності	Рівень довіри					Не відповіли
	Зовсім не довіряю	Скоріше не довіряю	Важко сказати, довіряю чи ні	Скоріше довіряю	Цілком довіряю	
Верховна Рада	35,6	34,0	21,6	8,0	0,3	0,5
Уряд	38,1	30,5	22,2	8,3	0,4	0,5
Податкова інспекція	34,3	33,8	24,9	5,6	0,8	0,7
Місцеві органи влади	25,2	30,9	27,2	15,3	0,8	0,6
Профспілки	24,0	26,1	32,5	15,5	1,2	0,7
Керівники державних підприємств	21,8	28,2	37,5	11,4	0,4	0,7
Приватні підприємці	16,6	22,8	38,3	20,1	1,4	0,8
Банки	33,7	33,0	20,7	11,2	0,6	0,8
Страхові компанії	36,3	30,1	21,9	9,4	1,2	1,1

Сьогодні населення України є незадоволеним ані державним управлінням, ані діяльністю приватного бізнесу, перевагами розширення свобод для якого безвідповідально користуються олігархи. На запитання про те, що заважає владі реалізовувати реформи, дві третини опитаних (68,5%) назвали корупцію, більше половини (58,5%) – небажання олігархів відмовитися від надприбутків, і дещо менше (48,3%) – небажання політичних еліт змінювати систему.

Соціальна та економічна ситуація в Україні є сьогодні нестабільною. Зростання цін як наявну загрозу в свідомості співгромадян відзначали 75,4% опитаних. Дві третини респондентів вказували на те, що сьогодні люди бояться безробіття (70,3%) і стільки ж (68,5%) – невиплати зарплат, пенсій тощо. Кожний третій опитаний відзначав, що населення боїться зупинки підприємств (38,7%) і голоду (39,0%). Серед усіх опитаних лише 5,0% вважають, що зараз усе не так погано і можна жити. На противагу їм майже половина респондентів (45,2%) відзначали, що не можуть вже терпіти важке становище. Стільки ж (42,4%) респондентів вважали,

що сьогодні жити важко, але ще можна терпіти. Така ситуація — реальний низький рівень добробуту і високі соціальні ризики — загрожує не тільки масовими акціями протесту, а й руйнує людський потенціал подолання економічної кризи, оскільки несприятливі умови життя та очікування подальшого погіршення не дають значній частині населення можливостей та стимулів для підвищення освітнього та культурного рівня, вимагають спрямовувати всі сили на виживання чи занурюють в апатію.

Рівень життя більшості населення України, за винятком багатіїв та чисельно незначного прошарку заможних громадян, можна охарактеризувати як малозабезпеченість. Середньоподушний дохід у домогосподарствах 31,8% опитаних був меншим, ніж офіційно встановлений розмір прожиткового мінімуму на момент опитування (1176 грн на особу на місяць). Ще третина (36,7%) опитаних належали до домогосподарств з доходами, які перевищували офіційно встановлений розмір прожиткового мінімуму, але були нижчими, ніж його подвійний розмір. І тільки в родинах кожного п'ятого респондента (19,2%) середньоподушні доходи були вище подвійного розміру офіційно встановленого прожиткового мінімуму. Не дали відповіді на запитання про розмір середньоподушного доходу в своїй родині 12,2% опитаних. Сам офіційно встановлений розмір прожиткового мінімуму, за даними опитування, не відповідає уявленням населення про соціальні стандарти. Розмір прожиткового мінімуму, у кількісних оцінках 93,8% респондентів, які дали відповідь про достатній його розмір, має становити сьогодні в середньому 3690,1 грн на особу на місяць, тобто втричі перевищувати офіційно встановлений його розмір.

Половина всіх опитаних (53,3%) оцінювали матеріальне становище своєї родини як середнє, що свідчить скоріше про зіставлення власного добробуту цими респондентами з у цілому невисокими рівнями доходів та споживання пересічних громадян, ніж про готовність віднести себе до середнього класу. Дещо менша частка (41,8%) всіх опитаних оцінювали його як бідне і 3,7% — як злиденне. На тлі такої оцінки матеріального стану своїх родин третина всіх опитаних (32,0%) відзначали, що їм не вистачає можливості купувати найнеобхідніші продукти харчування. Обновляти свій гарде-

роб необхідним одягом не мали можливості, за власною оцінкою, 22,5% опитаних. Половина (48,9%) респондентів вказували на нестачу можливості отримувати необхідну медичну допомогу. Умови життя 13,8% респондентів, яким водночас не вистачає ані можливостей купувати найнеобхідніші продукти, ані забезпечувати собі необхідний одяг, слід визначити як ситуацію множинної депривації. Протягом року, що передував опитуванню, сім'ям третини опитаних довелося обмежити споживання продуктів харчування (34,4%) і купівлю ліків та інших медичних послуг (31,8%). Половина (51,4%) всіх опитаних відзначали, що їхнім сім'ям довелося обмежити купівлю одягу, взуття, інших речей. Серед респондентів з сімей з середньоподушними доходами нижче офіційно встановленого прожиткового мінімуму 68,1% відзначали, що їм довелося скоротити споживання хоча б одного з названих товарів чи послуг, серед представників домогосподарств з доходами від одного до двох прожиткових мінімумів – 61,8%, в підгрупі з доходами вище подвійного розміру прожиткового мінімуму – 48,3%.

Низький рівень життя не дає можливості 23,8% респондентів далі терпіти погіршення умов існування задля здійснення реформ. Ще 26,5% опитаних не згодні і далі жертвувати добробутом ліберальній трансформації, оскільки не вірять в її успішність. Отже, половина опитаних (50,3%) відзначали, що вони не згодні і далі терпіти погіршення життя задля здійснення реформ. І далі жертвувати добробутом на користь реформ, але недовго готові 34,0% респондентів. Тільки 7,4% респондентів погоджувалися заради реформ терпіти скільки завгодно довго погіршення рівня життя і такій же чисельності опитаних було важко відповісти на це запитання. Серед респондентів із домогосподарств з доходами нижче офіційно встановленого розміру прожиткового мінімуму кожний третій (32,6%) респондент відзначав, що його умови життя не дають змоги терпіти їхнє погіршення заради реформ, а серед представників домогосподарств з доходами вище подвійного офіційно встановленого прожиткового мінімуму так вважали 14,2% респондентів. Частка тих, хто готовий потерпіти деякий час зниження рівня життя заради подальших реформ у цих підгрупах становила 26,3% і 42,8%

Таблиця 3

Підтримка реформ серед респондентів з різним розміром середньоподушного доходу (2015, N=1802, %)

Здійснення реформ призвело до зниження рівня життя людей. Як довго Ви згодні терпіти погіршення рівня життя?	Розмір середньоподушного доходу, грн на особу на місяць			Масив у цілому
	Менше 1176 N=573	1177– 2352 N=662	Понад 2353 N=346	
Так, готовий терпіти скільки треба	5,2	8,6	9,8	7,4
Якийсь час готовий потерпіти, але недовго	26,3	35,3	42,8	34,0
Ні, не готовий, бо не вірю в успішність тих реформ	26,7	27,0	25,7	26,5
Не готовий, бо мій рівень життя вже зараз нестерпний	32,6	22,2	14,2	23,8
Важко сказати	7,8	5,9	7,5	7,4
Не відповіли	1,4	0,9	0,0	0,9

респондентів відповідно, а готових терпіти скільки треба виявилась меншість, яка становила 5,2% та 9,8% респондентів відповідно (табл. 3).

Протиріччя між неоліберальним характером реформ, наслідком яких стало значне падіння рівня та якості життя більшості населення країни і небачена в цивілізованому світі соціальна-економічна нерівність в українському суспільстві, ще більше підсилюються внаслідок соціальних потрясінь, що переживає сьогодні Україна. Вони були спричинені неоліберальними реформами, а теперішня ситуація тільки загострила ці протиріччя. Тому вихід країни з сучасної системної кризи потребує не тільки якнайшвидшого припинення війни на сході країни, яка, за даними ООН, уже забрала життя майже 8000 її громадян і 17,8 тис. зробила каліками [15, с. 5], а й вибору країною принципово іншої моделі соціально-економічного розвитку. Остання має забезпечити реіндустріалізацію і модернізацію суспільного виробництва в Україні, справедливий розподіл економічних благ між усіма членами суспільства та створення ефективної системи гарантованого державою всебічного соціального захисту.

Література

1. Колодко Г. В. Глобалізація, трансформація, кризис – що далі? / Колодко Г. В. ; вводная глава Р.С. Гринберга. – М. : Магістр, 2015. – 176 с.
2. Арсеєнко А.Г. Вызовы глобализации и Украина / Арсеєнко А. Г., Малюк А. Н., Толстих Н. В. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – 517 с.
3. The World Factbook. Country Comparison: GDP – PER CAPITA (PPP) [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2004rank.html#fr>
4. Кораблин С. Великая депрессия. Украина [Электронный ресурс] / Сергей Кораблин. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/macrolevel/velikaya-depressiya-ukraina_.html
5. Сибрук Дж. Мировая бедность / Джереми Сибрук ; пер. с англ. А. Захарова. – М. : Книжный Клуб Книговек, 2014. – 192 с.
6. Стиглиц Джозеф. Цена неравенства. Чем расслоение общества грозит нашему будущему : [пер. с англ.] / Стиглиц Д. Е. – М. : Эксмо, 2015. – 512 с.
7. Арриги Дж. Адам Смит в Пекине: Что получил в наследство XXI век / Джованни Арриги; [пер. с англ. Т.Б. Менская]. – М. : Ін-т общественного проектирования, 2009. – 456 с.
8. Alderson A. S. Deindustrialization / Arthur S. Alderson // International Encyclopedia of Economic Sociology. Eds. J.Beckert, M.Zafirovski. – L.; N.Y. : Routledge, 2011. – P. 138–140.
9. The World Factbook. Country Comparison: INDUSTRIAL PRODUCTION GROWTH RATE [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2089rank.html#up>
10. Пахомов Ю. Левоцентризм как фактор преодоления патовой ситуации в Украине / Юрий Пахомов // Газета “2000”. – 2008. – 25 янв.
11. Бауман З. Идет ли богатство немногих на пользу всем прочим? / Зигмунт Бауман ; пер. с англ. Н. Эдельмана. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2015. – 112 с.
12. Викторов А. Ш. Введение в социологию неравенства : монография / Викторов А. Ш. – М. : “Канон+” РООИ “Реабилитация”, 2015. – 240 с.
13. Есть ли будущее у капитализма? Сб. статей И. Валлерстайна, Р. Коллинза, М. Манна, Г. Дерлугяна, К. Калхуна / пер. с англ. под ред. Г. Дерлугяна. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2015. – 320 с.
14. Голдстоун Джек А. Революции. Очень краткое введение / Голдстоун Д. А. пер. с англ. А. Яковлева. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2015. – 192 с.
15. Новое время. – 2015. – №33. – 11 сентяб.

У ПОШУКАХ СПРАВЕДЛИВОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті здійснюється розгляд уявлень про соціальну справедливість (як оцінку економічного устрою суспільства) та їх відображення в громадській думці України та інших країн світу.

Ключові слова: соціальна справедливість, економічний лад, соціальний розвиток.

В статье осуществляется рассмотрение представлений о социальной справедливости (как оценке экономического устройства общества) и их отражение в общественном мнении Украины и других стран мира.

Ключевые слова: социальная справедливость, экономическое устройство, социальное развитие.

The paper focuses on the ideas of social justice (as estimations of the society's economic order) and their reflections in public opinion of Ukrainians and other world nations.

Keywords: social justice, economic order, social development.

Справедливість як термін соціологічної науки на перший погляд має абстрактний характер, і її наявність або відсутність не може впливати ані на суспільні відносини, ані на темпи розвитку суспільства. Але якщо включити оцінку соціальної справедливості до індикаторів рівня соціальної довіри, що існує в суспільстві (як сприйняття суспільством правил розподілу різноманітних благ), отримуємо погляд “з іншого кута зору”.

Взаємозалежність соціальної довіри та економічного розвитку стала об’єктом досліджень порівняно недавно (одним із перших її виявив Ф. Фукуяма). Згодом соціологічні дослідження доводили необхідність розгляду довіри як фактора, що здатен безпосередньо впливати на економіку (як передумова вкладення інвестицій чи перешкода міжособистісним або міжгруповим контактам, яка ускладнює коопераційні процеси). Як правило, у кризовий період розвитку суспільства рівень довіри громадян до його інститутів знижується,

а поновлення цього рівня вимагає тривалого періоду і зусиль, спрямованих на втілення визнання правильності та доцільності існуючого соціального порядку.

Як свідчать міжнародні та українські дослідження, дефіцит соціальної довіри, пов'язаний з низькою оцінкою ступеня соціальної справедливості суспільного устрою, стає домінуючим у багатьох країнах світу, у тому числі в Україні. Особливо гострим стає неприйняття системи економічного устрою (як правил, що діють всередині цієї системи і стосуються розподілу доходів, умов зайнятості, впливу рядових громадян на економічну сферу і т. д.).

На думку Ш. Барроу, генерального секретаря Міжнародної конфедерації профспілок, результати останніх глобальних досліджень демонструють падіння довіри населення до урядових інституцій і водночас зростання невдоволення посиленням влади корпорацій. На його думку, саме “корисливість останніх є головною причиною невиплати мінімальних зарплат трудящим у Камбоджі (177 \$ на місяць) і Бангладеш (120 \$ на місяць)” [1, р. 3]. Підставою для таких висновків стала низка масштабних міжнародних досліджень, проведених з 2012 по 2015 рр. За їх результатами з'ясувалось, що більша частина населення різних країн світу відзначає брак впливу пересічних громадян на встановлення правил в економіці (84% респондентів). Навпаки, вплив корпоративних інтересів на ці процеси надто великий (60% респондентів погодились з таким твердженням). Крім того, 78% опитаних вважають, що економічна система їх країни є прихильною до багатих і несправедливою для більшості населення¹.

Основні тенденції громадської думки щодо невдоволення сформованим соціальним порядком і економічним устроєм повторюються в українських дослідженнях. У 2013 р. у моніторингу Інституту соціології НАН України опитані давали доволі низьку оцінку ступеня справедливості українського суспільства (відповіддю на запитання “*Можна чи не можна назвати теперішнє суспільство, у якому Ви живете, справедливим?*” були 1,9 бала за 5-бальною шкалою). Дотримання

¹ Глобальне опитування МКП 2014 р. було проведене в 14 країнах світу, населення яких становить половину світового населення (3,7 млрд осіб); N = 14006.

порядку в суспільстві не вистачало 75% опитаних. У тому ж році 77% опитаних зазначили, що “не мають жодної можливості контролювати діяльність владних структур”. При цьому бачення бажаного (тобто справедливого) типу суспільного устрою є цілком точним: це створення в суспільстві рівних можливостей для всіх і відсутність у ньому значного соціального розшарування (83% і 74% опитаних відповідно у 2014 р. вважають для себе важливими дані фактори суспільного розвитку). Матеріальне благополуччя визнається важливим практично всіма учасниками дослідження (93% респондентів).

Практично ті ж вимоги до соціального устрою характерні для мешканців інших країн світу. У ITUC Global Poll 2014 більшість (79% опитаних) наполягають, що уряд їхньої країни має робити більше у сфері скорочення розриву між багатими і бідними. Крім того, уряд, на думку більшості, має використовувати свій вплив у економічній сфері для забезпечення соціальної справедливості (у забезпеченні справедливої зарплати його більш значущу роль убачає 82% респондентів, у підвищенні безпеки робочого місця – 81%, у встановленні тривалості робочого часу – 60%). Також більшість опитаних у цих країнах загалом підтримує активніше втручання національного уряду в економіку з метою більш рівномірного розподілу багатства (максимальною мірою впевнені в необхідності такого втручання 49% опитаних і 37% – підтримують такі заходи деякою мірою). За активнішу діяльність уряду щодо забезпечення доступної освіти впевнено висловилися 69% опитаних (скоріше згодні з цим – 26%), щодо доступного медичного обслуговування – 72% і 23% відповідно, гідних пенсійних виплат – 71% і 23% відповідно, допомоги по безробіттю – 47% і 40% відповідно. У цілому ж понад 87% опитаних підтримують заходи більш активної діяльності держави в забезпеченні основних соціальних потреб людини.

На запитання “*Чи повинен національний уряд діяти рішучіше для зменшення влади корпорацій?*” варіант відповіді “має зробити більше” відзначає 62% опитаних у цілому за масивом, а найбільш категоричні в цьому респонденти Італії та Великої Британії (де 70% опитаного населення згодні з даним твердженням), Канади і Австралії (68%).

Як свідчать дослідження громадської думки в Україні, населення нашої країни також схиляється до встановлення

регулятивної ролі держави в економіці. У 2015 р. 13% опитаних згодні з тим, що в управлінні економікою “необхідно мінімізувати участь держави”, а половині мешканців нашої країни (50% опитаних) властива прихильність до поєднання ринкового та державного регулювання економіки (“треба поєднати державне управління і ринкові методи”); на доцільності повної державної регуляції економічної сфери (“треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю”) наполягає 25% опитаних.

Що стосується суб’єктів впливу на соціальні процеси, то тут українське суспільство схильне віддавати головну роль олігархам (у дослідженні 2015 р. був відсутній варіант відповіді “корпорації”, проте схожість цих суб’єктів у тому, що роль і тих, і інших сприймається громадськістю як відчужено деструктивна) (табл. 1).

Рейтинг професійних груп, наведений у правій частині таблиці 1, відображає оцінку їх трудової діяльності в зна-

Таблиця 1

Порівняльна оцінка ролі і значущості трудової діяльності деяких соціальних і професійних груп у житті та економічному розвитку українського суспільства, 2015 р.

<i>Як Ви вважаєте, хто зі згаданих нижче відіграє значну роль у житті українського суспільства? (N=1767)</i>		<i>Трудова діяльність яких професійних груп сьогодні є найбільш значущою для економічного розвитку нашої країни? (N=1761)</i>	
<i>Соціальні групи</i>	<i>%</i>	<i>Професійні групи</i>	<i>%</i>
Олігархи	43	Працівників сільського господарства	43
Робітники	35	Підприємців	40
Підприємці, бізнесмени	33	Робітників промислових підприємств	37
Лідери політичних партій	26	Політиків	34
Селяни	25	Керівників підприємств	23
Військові	25	Медичних працівників	23
Журналісти, співробітники ЗМІ	25	Інженерно-технічного персоналу	22
Інтелігенція	24	Наукових працівників	21
Мафія, злочинний світ	22	Вчителів, педагогів	20
Службовці держaparату (“чиновники”)	21	Державних службовців	18

ченні корисності для суспільства. На відміну від ролі (яка може бути як позитивною, так і негативною) трудова діяльність, що розглядається в якості внеску в економічний розвиток, має скоріше позитивне значення для суспільства. Як випливає з отриманих даних, громадською думкою України на сьогодні найбільш корисною визнається праця сільських трудівників. Вельми показовим є те, що в оцінці значущості для економічного розвитку країни стільки ж (кількісно), як і при оцінці ролі олігархів, отримують працівники сільського господарства; тобто значення сільськогосподарської праці суспільством оцінюється найбільш високо, проте роль, яку відіграють працівники села в житті українського суспільства, оцінюється набагато нижче. Потужний внесок в економічний розвиток країни, на думку респондентів, своєю діяльністю роблять також підприємці, робітники промисловості та політики. Працівники промислових підприємств, як виявляється, найбільш оптимально наділяються як роллю у суспільстві, так і оцінкою трудової діяльності (35% і 37% відповідно). Підприємці за значущістю своєї діяльності оцінюються високо (40%), але роль у суспільстві відіграють трохи меншу (33%). Ще більший розрив спостерігається між роллю і значенням діяльності політиків (лідерів політичних партій): чверть опитаних визнає їх роль і третина – значення діяльності. Найменш значущою для економічного розвитку уявляється діяльність офісних (конторських) службовців (2%) і працівників сфери культури і мистецтва (4%), мінімальна роль у житті українського суспільства – у вимушених переселенців (4%) і пенсіонерів (6%).

При тому, що як українські, так і міжнародні дослідження фіксують погіршення матеріального становища більшості опитаних, ситуація в нашій країні є більш неблагополучною. Так, у 2014 р. 60% опитаного населення України відзначили погіршення матеріальних умов життя за останні 12 місяців; 53% опитаних жителів 14 країн світу відповіли так само (оцінюючи дворічний період). (Зауважимо, що у 2015 р. ITUC Global Poll наводить інші дані (що пов'язано скоріше зі зміною географії дослідження, ніж з поліпшенням матеріальних умов). У ньому більшість респондентів (55%) не вбачають поліпшення свого добробуту: погіршення свого матеріального стану відзначили 18% респондентів, не відчули жодних змін 37% опитаних. При цьому значна кількість опитаних жите-

лів Китаю (74%) та Індії (61%) повідомили про поліпшення свого матеріального стану; нечасто така оцінка висловлювалась у Франції (10% опитаних)).

У ширшому форматі дослідження ITUC Global Poll 2014 р., за поєднання таких факторів, як низький рівень освіти з віком 40+, практично дві третини респондентів (64%) відчують падіння своїх доходів нижче прожиткового мінімуму. Практично така ж кількість (61%) українських респондентів віком понад 40 років в опитуванні 2014 р. відзначила погіршення свого матеріального стану, але при цьому майже стільки ж (58%) опитаних віком до 39 років відзначають таку тенденцію. Високий рівень освіти в Україні також не є гарантією стабільності матеріальних умов життя. Так, 57% респондентів з мінімальним рівнем освіти відзначили погіршення свого матеріального стану, і водночас 63% респондентів із вищим рівнем освіти відповіли так само. Загалом же по масиву для 35% опитаних у 2014 р. матеріальні умови сім'ї залишилися незмінними; лише 5% відзначили її поліпшення. Тривога, пов'язана з погіршенням насамперед матеріального стану (зростання цін, безробіття та не виплата зарплат і пенсій) домінує в українській громадській думці й у 2015 р. і є достатньо обґрунтованою, адже населення має мінімальний запас витривалості на випадок економічної нестабільності (такої, як втрата джерела доходу).

Понад третину (38% опитаних) впевнені, що у разі втрати ними основного джерела доходу їхня сім'я “зможе прожити, забезпечуючи мінімальні потреби при використанні всіх можливостей (заощаджень, підсобного господарства, підробітків)” не більше одного місяця. Чверть усіх опитаних (25%) вважають, що цей термін може тривати до 3 місяців (частіше це особи з вищою освітою), тоді як найбільш уразливими виявляються непрацюючі пенсіонери та особи з мінімальним рівнем освіти – більше половини і тих, і інших змогли б прожити без джерела доходу мінімальний період часу. Більш тривалі терміни існування у відсутності основного джерела доходу може собі дозволити 18% опитаного населення.

Щодо стратегії поведінки у разі втрати роботи українське населення переважно обирає пошук роботи в своєму населеному пункті (52%) або вирощування овочів і фруктів для власних потреб (28%), що свідчить про невисоку трудову мобільність та схильність до пасивного типу економічної поведін-

ки на ринку праці. Третя за популярністю альтернатива – пошук роботи в інших населених пунктах країни (частіше за інших її обирають респонденти з вищою освітою). Загалом 1–4 альтернативи можна умовно назвати соціально активними стратегіями. На ризиковані стратегії поведінки готові піти 20% опитаних, і майже стільки ж припускають для себе варіант зайнятості в сільськогосподарському секторі. На пошук роботи в більш віддалених місцях відважується невелика кількість опитаних. Деструктивні (в сенсі економічного розвитку) моделі поведінки (8–12 альтернативи) в сумі набирають 30% відповідей респондентів.

Активність у пошуку нової роботи падає з віком і зниженням освітнього рівня.

Громадська думка щодо оцінки стану економіки в країні значною мірою ґрунтується на показниках ринку зайнятості.

Таблиця 2

Стратегії поведінки населення у разі втрати основного джерела доходу (N=1778), 2015 р. (%)

<i>У разі втрати Вами основного джерела доходу, що будете робити? (Оберіть усі варіанти, що підходять)</i>	<i>%</i>
1. Вести активний пошук підходящої роботи в своєму населеному пункті	52
2. Вести активний пошук підходящої роботи в інших населених пунктах України	21
3. Вести активний пошук підходящої роботи в Росії чи інших країнах СНД	6
4. Вести активний пошук підходящої роботи в країнах Європейського Союзу та інших країн світу	12
5. Погоджусь на будь-яку роботу (тимчасову, випадкову, нелегальну, з ризиком для здоров'я і життя) в будь-якому місці	20
6. Вирощувати на своїй ділянці овочі і фрукти (для власних потреб)	28
7. Вирощувати (збирати) овочі, фрукти, ягоди, гриби або розводити птицю, рибу, тварин для продажу	19
8. Продавати (перепродавати) товари на ринку	10
9. Здавати квартиру, дачу, кімнату	6
10. Брати гроші в борг у банку, кредитних організаціях, ломбардах	5
11. Розпродавати майно (житло, товари тривалого користування тощо)	5
12. Піду на все заради порятунку сім'ї, навіть на продажу своїх органів	4
13. Важко відповісти	15

Саме в країнах, де опитані максимально негативно охарактеризували стан економіки (93% респондентів Франції і 92% – Італії назвали його “поганим”), отримано найбільшу кількість негативних прогнозів щодо зайнятості майбутнього покоління (у Франції 76%, в Італії 80% респондентів вважають, що майбутнє покоління, скоріше, не знайде гідної роботи). Негативні відповіді переважали також у США (51%), Бельгії та Великій Британії (56%), ПАР (65%), Японії (69%). Доволі оптимістично ситуацію оцінювали в Бразилії (82% опитаних вважають, що наступне покоління, скоріше, знайде гідну роботу), в Індії (80%), у Китаї (69%), у Німеччині (62%), у Австралії (61%), у Канаді (59%) і у Росії (58%). Загалом же половина опитаного населення 14-ти країн світу переконана, що наступне покоління знайде гідну роботу (51%), половина (49%) такої впевненості не має. При цьому 68% респондентів цих країн негативно оцінювали дії уряду у розв’язанні проблем із безробіттям [1].

У українських респондентів на поставлене у 2015 р. запитання “Як Ви вважаєте, чи буде наступне покоління мати в Україні гідну роботу?” думки загалом рівномірно розподілилися за варіантами “так”, “ні”, “важко відповісти”. Також відповідь на дане запитання не залежить від віку респондентів. Деякий вплив має професійна належність: найчастіше (майже в половині випадків) негативну відповідь дають різноробочі (48%) і працівники сільського господарства (у тому числі фермери) – 47%. Найбільш позитивні настрої демонструють підприємці (великі та дрібні – 45% разом) і студенти (40%). Чіткі відмінності виявляються в регіональному розподілі отриманих відповідей: за великої кількості тих, кому важко відповісти, позитивні відповіді переважають у Західному, Центральному та Південному регіонах країни; негативні – на Сході та Донбасі (табл. 3).

Найбільша кількість негативних відповідей фіксується в промислово розвинених регіонах – Дніпропетровській, Донецькій, Луганській, Харківській областях. Населення цих областей відчуває найбільші побоювання з приводу зупинення роботи підприємств: більше половини опитаних Донецької, Харківської, Дніпропетровської областей (при 39% в цілому по масиву) вважають, що люди наразі бояться цього найбільше.

Взагалі зайнятість і працевлаштування виявляються основною проблемою, що викликає стурбованість у населення:

Таблиця 3

**Регіональні відмінності щодо думок про зайнятість
майбутнього покоління (N=1802), 2015 р. (%)***

Як Ви вважаєте, чи буде наступне покоління мати в Україні гідну роботу?	Регіони					У цілому
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	
Скоріше так	37	37	39	25	13	32
Скоріше ні	27	31	32	43	40	34
Важко відповісти	36	32	30	33	47	34

* Захід – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області.

Центр – Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області, м. Київ.

Південь – Миколаївська, Херсонська, Одеська області.

Схід – Запорізька, Дніпропетровська, Харківська області.

Донбас – Донецька, Луганська області.

77% опитаних у нашій країні вважають, що працевлаштування, створення робочих місць є першочерговим завданням держави. Довготривале нерозв'язання цієї проблеми є найбільш небезпечним для економічного та соціального розвитку суспільства, адже посилює відчуття відсутності справедливості (що розуміється, як впливає з отриманих даних, як гарантія рівних можливостей у розподілі соціальних благ, зменшення соціально-економічної нерівності і забезпечення гідних умов життя та праці) та породжує зростання недовіри в суспільстві. Актуальною проблемою соціальної справедливості є не тільки для України, але саме тут вона набуває загрозливих масштабів, охоплюючи в тому числі активну та освічену частину суспільства. Прогресуюче різке зростання соціальної нерівності в суспільстві, негативні процеси у сфері зайнятості та нездатність держави забезпечити гідний рівень соціального захисту своїх громадян навряд чи може сприяти прогресивному розвитку.

Література

1. ITUC Frontlines Poll, June +2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ituc-csi.org> .

Розділ другий

УДК 316.023

О. Злобіна,
доктор соціологічних наук

ОСОБЛИВОСТІ МОБІЛІЗАЦІЇ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ В КРИЗОВИХ УМОВАХ

Стаття присвячена дослідженню особливостей мобілізації активності населення в умовах суспільної кризи. Від початку 1990-х у моніторингових дослідженнях фіксувалася динаміка протестної та громадянської активності населення. Короткий огляд зафіксованих трендів дає підстави говорити про наростання цієї активності у середньотривалій перспективі. Запропоновано використати для оцінки мобілізаційного потенціалу населення новий показник – міру готовності людей впливати на життя країни. Для оцінки готовності застосовано шкалу, крайні пункти якої позначали готовність кожного робити все від нього залежне, щоб допомогти країні вийти з кризи, та неможливість для окремої людини це зробити. Виявлено, що наразі населення поділяється на приблизно три рівні групи: “активної підтримки”, “помірної підтримки” та “пасивних”. Група “активної підтримки” є ресурсом, який може бути використаний у впровадженні реформ, “пасивна група” є джерелом ризиків на шляху їх втілення. Виокремлено чинники, які визначають диференціацію населення за рівнем активності у соціальному житті. Серед соціально-демографічних чинників зафіксовано зв’язок активності з рівнем освіти та регіоном проживання. Виявлено, що різні диспозиції відбивають відмінне ставлення до напрямку і характеру соціальних змін. Запропоновано рекомендації щодо зменшення ризиків, пов’язаних із блокуванням індивідуальної ініціативи, що гальмує суспільні перетворення.

Ключові слова: рівень соціальної активності, соціальні зміни, відповідальність, ініціатива.

Статья посвящена исследованию особенностей мобилизации активности населения в условиях общественного кризиса. С начала 1990-х в мониторинговых исследованиях фиксировалась динамика протестной и гражданской активности населения. Обзор зафиксированных трендов позволяет говорить о нарастании этой активности в среднесрочной перспективе. В статье предложено использовать для оценки мобилизационного потенциала населения новый показатель – степень готовности людей влиять на жизнь страны. Для оценки готовности

применена шкала, крайние пункты которой обозначали готовность каждого делать все от него зависящее, чтобы помочь стране выйти из кризиса и невозможность для отдельного человека это сделать. Показано, что сейчас население делится на три примерно равные группы: “активной поддержки”, “умеренной поддержки” и “пассивных”. Группа “активной поддержки” является ресурсом, который может быть использован при внедрении реформ, “пассивная группа” является источником рисков на пути их воплощения. Выделены факторы, которые определяют дифференциацию населения по уровню активности в социальной жизни. Среди социально-демографических факторов зафиксирована связь активности с уровнем образования и регионом проживания. Выявлено, что различные диспозиции отражают разное отношение к направлению и характеру социальных изменений. Предложены рекомендации по уменьшению рисков, связанных с блокировкой индивидуальной инициативы, что тормозит общественные преобразования.

Ключевые слова: уровень социальной активности, социальные изменения, ответственность, инициатива.

The aim of the paper is to describe specific features of population's mobilisation under social crisis. The dynamics of civic engagement and protest activity has been studied and recorded in monitoring surveys since the early 1990^s. Empirical data allow the author to reveal major trends in these spheres of social life and subsequently make mid- and long-range forecasts. Civic engagement and protest activity are likely to grow in future. The author suggests a new indicator for evaluating potential of population's mobilisation: this is people's readiness to exert influence on social life in the country. The scale for measuring this indicator has two extreme points representing a readiness to do one's best to help the country get out of the crisis and inability to do this on one's own. At present, Ukraine's population can be divided into three equal groups: “active supporters”, “moderate supporters” and “passive” ones. “Active supporters” are believed to be useful in introducing reforms while “passive” group constitutes a certain risk on the path to their implementation. The author has identified a number of factors determining population's differentiation by level of activity in social life (including socio-demographic ones) and revealed a correlation between social activity, on the one hand, and educational attainment and region of residence, on the other. Different dispositions are asserted to reflect different attitudes towards the nature and direction of social changes. In conclusion, the author gives some recommendations for reducing risks related to hampering individual initiatives, which in turn impede social transformations.

Keywords: level of social activity, social transformations, responsibility, initiative.

Поміж загроз і ризиків, які виникають у ситуаціях суспільної нестабільності, особливе місце займають ті, що пов'язані з напрямом і характером поведінкової активності різних соціальних груп. Деякі з таких загроз наочні, наприклад, участь у акціях протесту, інші мають латентний характер, але не стають від того менш небезпечними. До останніх належить, зокрема, високий рівень патерналізму, який блокує ініціативу і гальмує суспільні перетворення. До латентних загроз можна віднести і низький рівень особистісної відповідальності за те, що відбувається у країні в цілому, у власному регіоні і, нарешті у власному житті. З іншого боку, підвищення рівня відповідальності людей сприяє зміцненню громадянського суспільства і виступає важливим ресурсом розвитку країни.

На тлі загальної спокійної обстановки у країні у 2013 р. 67,1% респондентів вважали, що вони не несуть ніякої відповідальності за те, що відбувається у країні, 57,9% не готові були нести відповідальність за стан справ у своєму місті/селі. Але події, що розгорнулися в країні згодом, значно розширили для населення зону особистісної відповідальності. У 2015 р. частка тих, хто готовий нести відповідальність за стан справ у власному населеному пункті, зросла з 26% до 41,9%, а тих, хто відчуває повну чи часткову відповідальність за те, що відбувається у країні, стало 33,1% проти 17,7% у 2013 р. Саме по собі це зростання можна розглядати як важливий соціальний ресурс, який можна ефективно використати для впровадження та підтримки суспільних змін.

Щоб з'ясувати, як саме проявляється це розширення зони власної відповідальності, респондентів просили визначити за 11-бальною шкалою своє ставлення до необхідності допомоги людей країні, що перебуває у кризі. Крайні пункти шкали позначали твердження: “сьогодні кожна людина має робити все від неї залежне, щоб допомогти країні вийти з кризи” (1 бал) та “окрема людина нічого не може зробити, щоб допомогти країні вийти з кризи” (11 балів).

Виявилось, що наразі населення поділяється на три приблизно рівні групи, які графічно можна подати так (*рис. 1*).

Групу “активної підтримки” утворюють респонденти, які тяжіють до підтримки позиції “сьогодні кожна людина має робити все від неї залежне, щоб допомогти країні вийти з кризи” (від 1 до 3-х балів), групу помірної підтримки утворили

респонденти, які позиціонувалися на проміжку 4–6 балів, до пасивної групи було віднесено респондентів, які позиціонувалися у діапазоні від 7 до 11 балів, що тяжіє до підтримки твердження “окрема людина нічого не може зробити, щоб допомогти країні вийти з кризи”.

Хоча обраний індикатор репрезентує лише готовність до певної моделі поведінки, а не саму поведінку, виявилось, що фактично представники виділених груп реалізують моделі, що загалом узгоджуються з їхніми орієнтаціями. Так, серед тих, хто задекларував готовність до активної підтримки країни, зазначили, що не долучалися до волонтерської діяльності, бо вважають, що все це має робити держава, 18,4% респондентів, а в “групі пасивних” таких виявилось майже удвічі більше – 36,1% опитаних. З іншого боку, реальну участь у різних громадських ініціативах протягом останніх 12 місяців брали 61,2% з “групи активних” і лише 36,8% з “групи пасивних”. Значно відрізняється і розмір грошової допомоги, яку представники цих груп надавали за той же період волонтерським організаціям, які допомагають українським військовим або переселенцям. У “групі активних” середній розмір допомоги становив 640 грн, у “групі пасивних” він був майже удвічі меншим – 248 гривень.

Рисунок 1. Загальний розподіл респондентів за критерієм готовності допомагати країні у виході з кризи

Очевидно, група “активної підтримки” реально є доволі важливим ресурсом, діяльність якого може бути залучена до впровадження нагальних суспільних реформ, “пасивна група”, навпаки, виступає джерелом ризиків на шляху їх втілення в життя. Тому надалі зосередимось на виокремленні суттєвих ознак цих груп і спробуємо окреслити як можливий потенціал, так і можливі небезпеки, пов’язані з їхнім впливом на суспільні перетворення.

Традиційні демографічні показники, зокрема стать і вік, фактично не диференціюють зазначені групи. Так само немає відмінностей і у наповненості їх за територіальною ознакою. Серед активних трохи вища частка людей з вищою освітою (40,8% проти 34,2% серед пасивних), але під впливом цього чинника формується взагалі більш активна життєва позиція, що відбивається і в готовності допомагати країні вийти з кризи. Зокрема, відповідаючи на запитання “Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?”, зазначають, що “активно включилися в нове життя” 24,9% респондентів з неповною та повною вищою освітою і лише 11,8% респондентів з початковою і неповною середньою освітою. У групі тих, хто має вищу готовність допомагати країні у виході з кризи, вища самооцінка матеріального стану своєї сім’ї. Проте цей чинник навряд чи можна вважати вирішальним, зважаючи на те, як матеріальні негаразди впливають на здійснення задекларованих моделей поведінки. Виявилось, що частка тих, хто зазначив, що не мають змоги допомагати, бо самі потребують допомоги, відрізняється залежно від групи не дуже суттєво. Таких серед активних виявилось 15,1%, а серед пасивних – 19,7%. Водночас одним із найбільш диференціюючих ці групи чинників виявився регіон проживання¹(рис. 2).

¹ Регіональний розподіл здійснено за схемою:

Захід – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області;

Центр – Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області, Київ;

Південь – Миколаївська, Херсонська, Одеська області;

Схід – Запорізька, Дніпропетровська, Харківська області;

Донбас – Донецька, Луганська області.

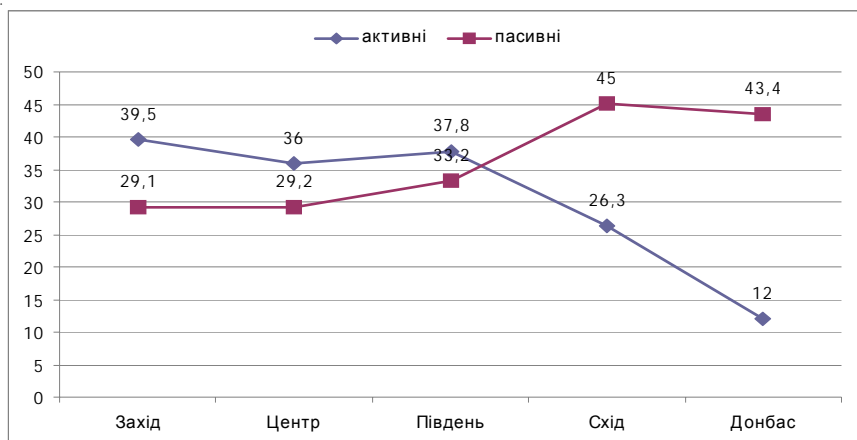

Рисунок 2. Регіональний розподіл респондентів по групах з високою та низькою готовністю допомагати країні у виході з кризи (%)

На графіку чітко видно тенденцію до більшої наповненості групи активних порівняно з групою пасивних на Заході та в Центрі, зближенні їхньої кількості на Півдні і стрімкого падіння наповненості групи активних і з одночасним зростанням групи пасивних на сході і особливо на Донбасі. Очевидно, що низький рівень особистісної відповідальності за те, що відбувається у країні, є суттєвим чинником, що ускладнює відновлення нормального життя людей на територіях у зоні АТО. Що ж спричиняє таку ситуацію?

Результати дослідження дають підстави стверджувати, що ці різні диспозиції насамперед відбивають відмінне ставлення до напрямку і характеру соціальних змін. Зрештою, чому люди мають вважати, що потрібно допомагати країні в кризі, якщо вони не мають бажання жити за правилами, які їм не подобаються. А те, що група пасивних має особливу думку, підтверджує насамперед той факт, що серед них ідентифікують себе в першу чергу як громадяни України лише близько половини опитаних (49,6%). До того ж 41,1% респондентів з цієї групи погоджуються з тим, що сьогодні в Україні люди не можуть вільно висловлювати свої політичні

погляди. Натомість у групі активних громадянами України вважають себе в першу чергу 65% опитаних, а сумніваються у можливості вільно висловлювати свої політичні погляди лише 26,6%. Такий же помітний розрив маємо і щодо оцінки роботи Президента України. Серед пасивних вона становить 3.26 за 10-бальною шкалою, що майже на бал нижче оцінки, яку дають представники групи активних (4.19 бала). Значно вищий у представників цієї групи і рівень недовіри² як до Президента (61,2% проти 48% у групі активних), так і до Уряду (відповідно 74,1% проти 63,9%). При цьому головні відмінності у поглядах стосуються саме так званого “східного вектора”.

Як ми вже бачили, пасивне ставлення до кризи, небажання брати особистісну участь у доланні її наслідків, яскравіше виражено серед жителів сходу і Донбасу. Традиційно саме ці регіони завжди демонстрували високу орієнтацію на співпрацю зі східним сусідом. Те, що ці стосунки наразі радикально переглядаються, не може не впливати на загальну оцінку ситуації в країні представниками цих регіонів. І дійсно, представники групи пасивних все ще налаштовані більшою мірою на зближення з Росією. Тут відносно більше тих, хто вважає, що стосунки між нашими державами мають бути дружніми – без віз та митниць на кордоні (42,5%), і менше тих, хто хоче дистанціюватися від сусідньої держави візами та митницями на кордоні (33,9%). Натомість серед групи активних це співвідношення фактично протилежне – ідею збереження добросусідських відносин підтримують тільки 27,5%, а за чітке відмежування виступають 61,2%.

Цю ж тенденцію, хоча і у менш виразному вигляді, спостерігаємо при порівнянні орієнтацій на східний та західний вектори (рис. 3).

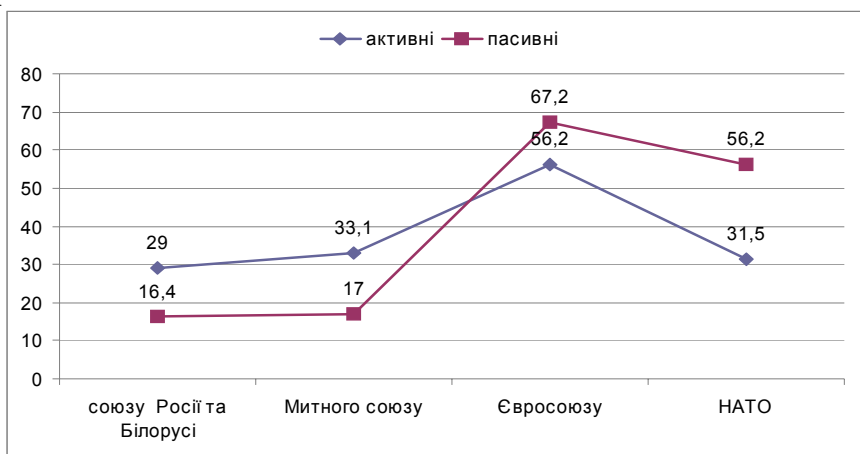
Загалом ставлення до ідеї євроінтеграції є позитивним у більшості представників обох порівнюваних груп. Водночас доволі виразним у представників пасивної групи залишається бажання в той чи інший спосіб наблизитися до Росії і дистанціюватися від ідеї приєднання до НАТО. Фактично ці люди перебувають у стані адаптації до зміни державного курсу. Вони не є активними противниками влади, але зовсім не

² Об'єднано позиції “зовсім не довіряю” та “переважно не довіряю”.

готові їй сприяти. І якщо у питаннях реалізації зовнішньополітичних кроків їхня позиція не створює сьогодні суттєвих перешкод, то у змінах всередині позиція цієї групи є чинником, що створює певні ризики.

Насамперед потрібно зазначити, що сама оцінка наслідків змін у групі пасивних є доволі стриманою. Ніяких позитивних результатів не очікують від соціально-економічних змін у державі більше третини представників цієї групи (35,6%), приблизно стільки ж (36,6%) згодні з тим, що результати будуть позитивними для країни в цілому. Натомість у групі активних це співвідношення зовсім інше, “скептиків” тут майже утричі менше, ніж “оптимістів” (19,7% проти 53,3%). Оскільки фокусом нашого дослідження є події на Донбасі, розглянемо ті ризики, які виникають у зв’язку з тим, що саме тут зосереджена найбільша частка тих, хто вважає, що окрема людина нічого не може зробити, щоб допомогти країні вийти з кризи.

Якщо розглянути відповіді представників досліджуваних груп на запитання “Чи має Уряд продовжувати фінансувати життєдіяльність неконтрольованих територій Донецької

Рисунк 3. Позитивне ставлення респондентів по групах з високою та низькою готовністю допомагати країні у виході з кризи до можливого приєднання України до... (%)

та Луганської областей?”), бачимо, що більшість групи активних воліють перекласти відповідальність за цей регіон на очільників самопроголошених утворень (35,3%) чи Росію (21,4%). Натомість відповідальність української влади перед громадянами України, які проживають на цих територіях визнають у цій групі лише 31,2%. Група пасивних більшою мірою покладається на підтримку української влади (41,1%). Нехтування цією думкою може підсилити у групі пасивних негативне ставлення до влади країни і спровокувати перехід представників цієї групи з позиції пасивного споглядання до позиції активної конфронтації. Зважаючи, що йдеться про населення регіонів, безпосередньо прилеглих до зони АТО, це є суттєвим ризиком ескалації протистояння.

Так само важливим є врахування позицій представників цих груп щодо державної політики стосовно вимушених переселенців з Донбасу. Хоча загалом підтримку держави вважають необхідною представники обох груп, активні є більшою мірою прихильниками підтримки зусиль самих переселених і забезпечення для них можливостей самостійно інтегруватися на новому місці (52,7%). Натомість пасивні роблять акцент на постійній фінансовій підтримці переселених з бюджету (38,5%) та на відшкодуванні державою втраченого майна (24,6%). Загалом намагання перекласти усю відповідальність за фінансове забезпечення підвищення рівня життя на державу доволі характерне для представників цієї групи. Так, відповідаючи на запитання “Як довго Ви згодні ще терпіти погіршення рівня життя?”, майже третина респондентів (31,7%) зазначили, що не готові терпіти взагалі, бо не вірять в успішність реформ.

Отже, підсумовуючи проведений аналіз, можна визначити певні рекомендації щодо практичного використання отриманих результатів. З одного боку, виявилось, що в країні існує доволі значна група активних людей, зусилля якої можуть бути використані для покращення ситуації в країні, особливо у питаннях відновлення територій, що постраждали під час конфлікту на сході. Група активних може бути задіяна у цьому процесі значно більшою мірою, ніж тепер. На жаль, досі у країні активно не працює Державне агентство з питань відновлення Донбасу. Навіть не ведеться робота по формуванню Програми його діяльності. Важливо ство-

рити при агентстві консультаційну раду, яка б сприяла виробленню ефективної співпраці з населенням постраждалих територій. Також доволі перспективним є створення і впровадження під егідою агентства спеціальних проектів відновлення Донбасу, в яких активна частина населення могла б брати участь як на оплатній основі, так і на добровільних засадах. Це водночас дало б можливість пом'якшити проблему безробіття, рівень якого останнім часом суттєво зріс. Зважаючи на високий рівень соціальної активності населення у Західному, Центральному та Південному регіонах і відносно нижчий рівень такої активності у Східному регіоні і на Донбасі, варто позиціонувати ці проекти як “Країна – Донбасу”.

Щодо групи пасивних, то, як ми бачили, суттєвий ризик пов'язаний з можливістю їх трансформації у групу активної протидії перетворенням. Тут насамперед потрібна активна робота по формуванню нових смислів, зміні ментальності цієї частини населення, формування толерантного ставлення до нових векторів суспільного розвитку і нової ролі людини в житті країни. Оскільки нашим пріоритетним питанням є ситуація на Донбасі, спинимося на конкретних рекомендаціях для Міністерства інформації. Має бути створена спеціальна група експертів для вироблення комунікативної стратегії для мешканців звільнених та окупованих територій. На основі аналізу системи цінностей, уподобань, переконань, очікувань, страхів мешканців Донбасу, зокрема і матеріалів, представлених у цьому дослідженні, експерти мають розробити стратегії формування проукраїнського ментального поля, визначити ключові меседжі, які транслюватимуться на інформаційних каналах. Паралельно необхідно створити докладну карту інформаційних потоків Донбасу, в якій будуть описані ЗМІ та їх покриття, карта телевізійного покриття українських телеканалів та телеканалів ДНР на звільнених та окупованих територіях, опис інтернет-провайдерів тощо. Ефективні наробки можуть бути згодом активно впроваджені у всіх регіонах.

СПІВПРАЦЯ, ІНДИВІДУАЛІЗМ ТА ПАСИВНІСТЬ У РОЗВ'ЯЗАННІ ПРОБЛЕМ: РИЗИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІНТЕГРАЦІЇ ПОСТРЕВОЛЮЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті порівнюються детермінанти співпраці, індивідуалізму та пасивності у розв'язанні соціальних/власних проблем. Вирішальними чинниками диференціації способів розв'язання проблем є відповідальність, солідарність та досвід громадянського активізму. Відсутність соціальних відмінностей за етнокультурною ознакою може сприяти інтеграції суспільства. Посилення повноважень територіальних громад є проблематичним у малих населених пунктах і на Донбасі.

Ключові слова: співпраця, індивідуалізм, пасивність, інтеграція.

В статті порівнюються детермінанти співпраці, індивідуалізму та пасивності у розв'язанні соціальних/власних проблем. Вирішальними факторами диференціації способів розв'язання проблем є відповідальність, солідарність та досвід громадянського активізму. Відсутність соціальних відмінностей за етнокультурною ознакою може сприяти інтеграції суспільства. Посилення повноважень територіальних громад є проблематичним у малих населених пунктах і на Донбасі.

Ключевые слова: сотрудничество, индивидуализм, пассивность, интеграция.

The paper compares the determinants of cooperative, individualistic and passive problem solving. Key differentiating factors for ways of solving social and personal problems are responsibility, solidarity and civic engagement experience. The absence of social differences associated with ethnocultural background in problem-solving ways is likely to favour the society's integration. However, extending competency frameworks for local communities looks rather problematic in small-sized settlements and in Donbas region.

Keywords: cooperation, individualism, passivity, integration.

Вичерпання пострадянського інституціонального ресурсу в Україні дедалі частіше увиразнює неефективність державного апарату, соціальної системи та спроможності економіки.

“Перезапуск” державних інститутів, який намітився після Революції гідності, зумовив послаблення державної політики соціального захисту на невизначений час. Відтак, патерналістська або егоїстична стратегія поведінки українців вже не виправдовує себе і не забезпечує від різного роду загроз. З іншого боку, швидкоплинні контакти, які диктуються темпом життя та новітніми комунікаціями, зумовили зростаючу індивідуалізацію особистості. Ця індивідуалізація різко звузила потребу в колективних діях. Усе це разом ставить під питання процес інтеграції суспільства, оскільки послаблення державного контролю та звуження міжособистісних взаємодій обмежує механізми соціальної згуртованості. У світлі заявлених реформ щодо децентралізації влади та розвитку місцевого самоврядування важливим є аналіз груп людей, які сповідують відмінні моделі розв’язання власних/соціальних проблем.

Існування у соціумі соціальної диференціації за ознакою громадянської поведінки є традиційним структуруванням населення. Наприклад, відоме дослідження Р. Патнама “Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії” ставило завданням пояснити суттєві регіональні відмінності результатів адміністративної реформи в Італії 1970-х років, метою якої була децентралізація державного управління та посилення повноважень регіональних урядів з широкого кола місцевої політики. Виявилось, що причини цього крилися в регіональних традиціях розвитку громадянської співпраці та здатності громадян до об’єднань [1]. У революційні моменти розвитку суспільства диференціація суспільства за ознакою громадянської активності чи пасивності провокує дезінтеграційні процеси, оскільки практики та орієнтації цих суб’єктів зазвичай є відмінними, а на момент різких соціальних перетворень їхні соціально-демографічні відмінності можуть дестабілізувати соціальний порядок. На підставі соціальних розколів виникають суперечності між інтересами активних і пасивних спільнот, спричиненими соціальною стратифікацією за різними ознаками. Внаслідок цього соціальні конфлікти можуть набувати політичних форм.

Однак можливість таких конфліктів залежить від ступеня єднання та організованості соціальної групи. Елементарний рівень спільності визначається об’єктивною ознакою, наприк-

лад класовою, регіональною, етномовною тощо. Втім, така група не виступає як соціально-психологічна єдність. Більш високий рівень маємо тоді, коли члени макрогрупи усвідомлюють належність до неї, відрізняючи “своїх” від “чужих”. Тут важливим чинником є міжособистісна довіра у різних її проявах. Довіра допомагає формуванню групової свідомості. Найвищий рівень виникає у випадку наявності соціально-психологічного підґрунтя – відчуття відповідальності за тим, що коїться у повсякденному житті у місці проживання, та солідарності – готовності до спільних дій заради групових інтересів. У цьому випадку члени групи не тільки довіряють один одному і себе ідентифікують як групу, а й мають достатньо розроблену систему уявлень про мету своєї групи на макросоціальної арені.

У цьому ключі стало важливим з'ясування не тільки самої конфігурації практик співпраці в українському суспільстві, їхнього співвідношення з індивідуальною схильністю до розв'язання проблем або пасивною позицією, а й чинників кожного типу поведінки. Зокрема, об'єктивними стимулами того, чому люди у певних ситуаціях об'єднуються задля розв'язання проблем, або надають перевагу самостійному вирішенню проблем, або ж взагалі не вбачають потреби вирішувати якісь проблеми, є ресурси, вільний час, навички та компетенція, які є похідними від віку, освіти, доходу, матеріального статусу, місця проживання людини. З огляду на регіональні та етнокультурні відмінності українського суспільства доцільною є перевірка впливу змінних, які відображають регіон проживання, етнічну належність та мовну поведінку. Натомість суб'єктивними чинниками є традиційні для єдності певної соціальної групи: міжособистісна довіра; солідарність, коли співпереживання з певними людьми та їхніми проблемами викликає готовність діяти. Контрольною змінною, яка відображає наявність досвіду громадянського активізму, стала участь у протестних діях проти влади у 2013–2014 рр.

В опитуванні Інституту соціології НАН України, проведеному у червні–липні 2005 р., було запропоновано перелік найбільш поширених власних та соціальних проблем, які траплялися на даний момент в українському суспільстві (табл. 1). Загалом кількість людей, які об'єднувалися з іншими людьми для розв'язання соціальних/власних проблем, сягнула

41,8%. Частка людей, які самостійно розв'язували свої проблеми, становила 22,2%. І дещо більше третини (36,0%) населення заявили, що жодної із запропонованих в опитуванні ситуації в них не виникало.

Якщо взяти до уваги зміст практик співпраці, то найбільша кількість людей була залучена у колективному розв'язанні найбільш нагальних побутових потреб: спільний благоустрій місць сумісного проживання (21,1%) та спільну органі-

Таблиця 1

**Розподіл відповідей населення України на запитання
“У яких випадках Вам доводилось об'єднуватися з іншими
людьми заради вирішення соціальних/власних проблем
протягом останніх 12 місяців?”, 2015 р.**

<i>Перелік соціальних чи власних проблем</i>	N	%
Благоустрій місць сумісного проживання (ремонт під'їздів, утеплення стін, озеленення тощо)	381	21,1
Створення об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ)	68	3,8
Підведення електроенергії, води, газу до своїх будинків	90	5,0
Протидія незаконній забудові, будівельним аферам, корупції	84	4,7
Подолання наслідків стихійного лиха (буревію, снігопаду, дощу, затоплення)	86	4,8
Участь у добровільних народних дружинах	62	3,4
Організація культурного дозвілля, поліпшення умов навчання (виховання) своїх дітей	178	9,9
Протидія діяльності об'єктів, яка несе небезпеку здоров'ю людей	62	3,4
Участь у пікетах, демонстраціях для захисту своїх трудових, соціальних і культурних прав та інтересів	82	4,6
Захист своїх трудових прав, обстоювання прав на пенсійне забезпечення	82	4,6
Боротьба за реструктуризацію валютних кредитів, повернення коштів збанкрутілих установ	22	1,2
Захист громадянських прав та свобод	117	6,5
Волонтерська робота, підтримка переселенців, лікування та забезпечення воїнів АТО	146	8,1
Інше	6	0,3
Розв'язував проблеми самостійно і ні з ким не об'єднувався	398	22,1
Жодної з цих ситуацій в мене не виникало	646	35,8

зацію культурного дозвілля, поліпшення умов навчання (виховання) своїх дітей (9,9%). У зв'язку із війною на сході країни та революційними змінами в суспільно-політичному житті, практики соціальної кооперації набули розвитку у волонтерській роботі, підтримці переселенців, лікуванні, забезпеченні воїнів АТО (8,1%) та захисті громадянських прав та свобод (6,6%). У решті випадків кількість залучених у спільні дії не перевищувала 5%.

Для з'ясування детермінант співпраці, індивідуалізму та пасивності у розв'язанні проблем було застосовано метод бінарної логістичної регресії. Він дає змогу якнайточніше вивчити вплив вирізнених чинників на залежну дихотомічну змінну. В якості залежних змінних було використано три дихотомічні змінні, які набувають значень від 1 для групи тих, хто практикував відповідно співпрацю, індивідуалізм або ж пасивність, до 0 для групи тих, хто так не поведивсь.

В якості незалежних змінних використано чотири типи соціальної диференціації.

1. Об'єктивні виміри. *Вік*: вимірюваний як кількість повних років життя. *Освіта*: із можливими варіантами відповіді "1 – початкова, неповна середня; 2 – середня загальна; 3 – середня спеціальна; 4 – перший ступінь вищої освіти; 5 – повна вища освіта". *Дохід*: вимірюваний розміром заробітної плати (стипендії, пенсії) за останній місяць (у грн). *Матеріальне становище сім'ї*: із можливими варіантами відповіді "1 – злиденне; 2 – бідне; 3 – середнє; 4 – заможне; 5 – багате". *Розмір населеного пункту*: за 9-бальною шкалою, де 1 – місто з населенням понад 1 млн осіб, а 9 – село.

2. Регіональні та етномовні виміри. *Регіон*: категоріальна змінна, яка набуває значення "1" для тих, хто проживає на Заході (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області); "2" для тих, хто проживає у Центрі (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області, м. Київ); "3" для тих, хто проживає на Півдні (Миколаївська, Херсонська, Одеська області); "4" для тих, хто проживає на Сході (Запорізька, Дніпропетровська, Харківська області); "5" для тих, хто проживає на контрольованих українським урядом територіях Донбасу (Донецька, Луганська області). Донбас був

вибраний в якості референтної категорії, оскільки тут зафіксована найменша кількість суб'єктів співпраці (27% від населення регіону), тому через порівняння з цим регіоном перевірялися решта регіонів. *Етнічне походження*: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто вважає себе етнічним українцем, і значення "0" – для тих, хто визначив себе як росіянина. *Мова спілкування у сім'ї*: із можливими варіантами відповіді "1 – переважно українською; 2 – і українською, і російською (залежно від обставин); 3 – переважно російською".

3. Соціально-психологічні виміри. *Міжособистісна довіра* (відповідно сім'ї та родичам; співвітчизникам; сусідам; колегам): виміряна за допомогою 5-бальної шкали "1 – зовсім не довіряю; 2 – переважно не довіряю; 3 – важко сказати, довіряю чи ні; 4 – переважно довіряю; 5 – цілком довіряю". *Відповідальність за стан справ у місці проживання*: із можливими варіантами відповіді "1 – повна; 2 – часткова; 3 – ніяка". *Протестна солідарність*: особиста участь у мітингах, демонстраціях населення проти падіння рівня життя, на захист своїх прав із можливими варіантами відповіді "1 – скоріше ні; 2 – важко сказати; 3 – скоріше так".

4. Практичний досвід активізму. *Участь в акціях на Євромайдані у 2013–2014 рр.*: фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто вважає, що брав участь в акціях у Києві, в іншому місті, допомагав мітингуючим (продуктами, речами, грошима тощо), і значення 0 – для тих, хто не брав участі.

Побудова рівнянь бінарної логістичної регресії впливу чинників на залежні дихотомічні змінні виявила невисоке значення показників Nagelkerke R Square щодо індивідуального способу розв'язання проблем (табл. 2). Натомість частка дисперсії чинників, які висвітлюють співпрацю, є найбільшою і пояснює 23,6% їхнього впливу.

Аналіз коефіцієнтів побудованих рівнянь демонструє, що впливовими детермінантами (*значущі коефіцієнти тут і далі вирізняє жирним шрифтом*) співпраці у розв'язанні проблем з усіх відібраних об'єктивних чинників виявилися вік і розмір населеного пункту. Серед відібраних соціально-психологічних змінних міжособистісної довіри свою значущість проявив лише чинник довіри до колег. Це наштовхує

на думку, що довіра до колег з-поміж решти показників міжособистісної довіри є найбільш ефективним чинником соціальної співпраці, оскільки свідчить, по-перше, про наявність в індивіда прийняттого для нього місця зайнятості як об'єктивного ресурсу, по-друге, про невимушеність індивіда у соціальних взаємодіях, оскільки довіряти колегам можуть переважно соціабельні люди. Втім, найбільш значущі коефіцієнти ($p < 0,001$) простежуються серед показників протестної солідарності та відповідальності за стан справ. Також найвища значущість впливу зафіксована щодо участі в акціях на Євромайдані.

Аналіз регресії, що пояснює детермінанти самостійного розв'язання проблем, вказує на зворотні значення впливу зазначених чинників. Так, серед об'єктивних чинників свій вплив продемонстрував показник розміру населеного пункту зі зворотним значенням: зі зниженням розміру населеного пункту зростає ймовірність до індивідуального способу розв'язання проблем. Крім цього, зафіксовано значущість коефіцієнтів, які відображають Південний і Східний регіон, з негативним значенням. Це означає, що порівняно з жителями Донбасу мешканці Півдня (Миколаївська, Херсонська, Одеська області) і, особливо, Сходу (Запорізька, Дніпропетровська, Харківська області) найменше схильні до індивідуальних способів розв'язання проблем.

Тобто ці відмінності увиразнюють схильність мешканців Донбасу, порівняно з мешканцями Півдня і Сходу, до індивідуальних способів розв'язання власних/соціальних проблем. Соціально-психологічний вплив на індивідуальний спосіб вирішення проблем проявився недовірою сусідам та неготовністю солідаризуватися у разі виникнення масових протестів. Крім цього, така практика стала більш імовірною, якщо респонденти не брали участі в акціях на Євромайдані.

І нарешті, регресійне рівняння стосовно тих, хто вказав, що жодної із ситуацій розв'язання власних чи соціальних проблем не виникало, показує, що пасивність у вирішенні проблем проявляється із зниженням віку та освіти. Парадоксальним фактом, який залишається незрозумілим, є те, що схильність до пасивної форми практик збільшується зі зростанням довіри до співвітчизників і сусідів та зниженням довіри до колег. Очікувано, що відсутність досвіду в цій

Таблиця 2

**Детермінанти розв'язання проблем шляхом співпраці,
самостійно та пасивної позиції**

	<i>Об'єднується з іншими людьми заради розв'я- зання соціальних/ власних проблем</i>	<i>Вирішує проблеми самостійно і ні з ким не об'єднується</i>	<i>Жодної з цих ситуацій в мене не виникало</i>
Вік	0,008* (1,008)	0,004 (1,004)	-0,011** (,989)
Освіта	0,090 (1,094)	0,087 (1,090)	-0,136* (0,873)
Дохід	0,067 (1,069)	-0,138 (,871)	0,022 (1,023)
Матеріальне становище сім'ї	0,166 (1,180)	0,022 (1,023)	-0,171 (0,842)
Розмір населеного пункту	-0,043* (0,958)	0,055* (1,056)	0,005 (1,005)
Захід	0,045 (1,046)	-0,306 (0,736)	0,158 (1,171)
Центр	0,208 (1,231)	-0,502 (0,605)	0,211 (1,235)
Південь	0,192 (1,212)	-0,603* (0,547)	0,259 (1,295)
Схід	0,378 (1,460)	-1,116*** (0,327)	0,437 (1,548)
<i>Донбас</i>			
Етнічне походження	0,153 (1,165)	0,189 (1,208)	-0,340 (0,712)
Мова спілкування у сім'ї	0,075 (1,078)	-0,056 (0,946)	-0,074 (0,929)
Довіра сім'ї та родичам	-0,129 (0,879)	0,095 (1,100)	0,103 (1,109)
Довіра співвітчизникам	-0,168 (0,845)	-0,023 (0,977)	0,177* (1,194)
Довіра сусідам	-0,114 (0,892)	-0,195* (0,823)	0,275** (1,316)
Довіра колегам	0,263** (1,301)	0,048 (1,050)	-0,303*** (0,739)
Відповідальність за стан справ у місці проживання	-0,815*** (0,443)	0,310* (1,363)	0,626*** (1,8710)

Продовження таблиця 2

	Об'єднувався з іншими людьми заради розв'язання соціальних/ власних проблем	Вирішував проблеми самостійно і ні з ким не об'єднувався	Жодної з цих ситуацій в мене не виникало
Протестна солідарність	0,499*** (1,647)	-0,400*** (,670)	-0,236** (0,790)
Участь в акціях на Євромайдані в 2013–2014 рр.	1,205*** (3,337)	-0,759*** (0,468)	-0,866*** (0,421)
Constant	-0,074 (0,929)	-1,562 (0,210)	-1,024 (0,359)
Nagelkerke R Square	0,236	0,106	0,143

Примітка: У таблиці показані В-коефіцієнти предикторів з відповідними відношеннями шансів їхнього впливу на залежну змінну в дужках.

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Донбас – референтна категорія.

сфері детермінується безвідповідальністю за стан справ у своєму населеному пункті та відсутністю протестної солідарності. Аналогічним чином імовірність такої позиції зростає, якщо людина не брала участі в акціях на Євромайдані.

Отже, підсумовуючи, можна сказати, що практики соціальної співпраці є більш поширеними серед зрілих за віком мешканців великих населених пунктів, які довіряють своїм колегам та здатні брати відповідальність за стан справ у своєму місці проживання. Крім цього, активна громадянська позиція, яка сформувалася завдяки досвіду участі у Революції гідності, посилюється готовністю солідаризуватися з учасниками можливих масових протестних дій. Таким чином, суб'єкти співпраці стають соціальним ресурсом для здобуття соціальних позицій та благ, збільшуючи шанси у стратифікаційному суперництві та спрямовуючи перебіг політичної інституціоналізації у місцевих громадах. Відсутність соціальних диференціацій за етнічним походженням та мовою спілкування збільшує перспективи інтеграції постреволюційного суспільства. До того ж цьому сприятиме відсутність регіональних відмінностей щодо практик співпраці.

Певні ризики інтеграції суспільства та розвитку місцевого самоврядування можуть нести поселенські відмінності. Адже мешканці малих населених пунктів, які не мають досвіду громадянського активізму, відчуття відповідальності та протестної солідарності, схильні самі розв'язувати свої чи соціальні проблеми. Їх буде вкрай важко залучити до активної співпраці у місцевій громаді. Слід зважати на схильність мешканців Донбасу до індивідуалізму у розв'язанні проблем. Так само проблематичним для формування спроможних територіальних громад буде залучення людей з пасивною позицією, а це переважно молодь з низьким рівнем освіти та відсутністю відповідальності за стан справ у місці проживання. Залучення людей з відсутністю громадянського досвіду та активістських амбіцій до формування спроможних територіальних громад може призвести до провалу політики децентралізації.

Дані висновки можуть слугувати рекомендаціями для Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, яке є відповідальним за проведення децентралізації влади та формування спроможних територіальних громад.

1. Для успішного проведення децентралізації влади та формування спроможних територіальних громад у великих містах потрібно покладатися на громадських активістів, які довіряють своїм колегам по роботі та відчувають відповідальність за стан справ у своєму населеному пункті. Місцевій владі не слід остерігатися їхнього протестного потенціалу, а цілеспрямовано передавати свої повноваження громаді.

2. Проведення децентралізації влади та формування спроможних територіальних громад у малих населених пунктах та на Донбасі потребує окремої просвітницької роботи щодо переваг колективної співпраці серед молоді з низьким рівнем освіти шляхом залучення місцевого освіченого громадянського активу. У цій ситуації на перших порах місцевій владі треба взяти ініціативу у свої руки і поступово передавати владні повноваження підготовленому активу.

Література

1. Патнам Р. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Патнам та ін. – К. : Основи, 2001. – 302 С.

**МЕХАНІЗМ СОЛІДАРИЗАЦІЇ ЯК ЗАСІБ РЕІНТЕГРАЦІЇ
ДОНБАСУ В УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО**

Аналізуються соціальне значення механізму солідаризації та теоретичні напрацювання щодо його вивчення, надано визначення поняття “солідаритет” та обґрунтовано доцільність його використання в соціології. На підґрунті емпіричних даних зроблено висновок про вибірковість створюваних останнім часом в українському суспільстві солідаритетів, концентрацію їх головним чином у суспільно-політичній сфері.

Ключові слова: солідарність, солідаритет.

Анализируется социальное значение механизма солидаризации и теоретические наработки относительно его изучения, дано определение понятия “солідаритет” и обоснована целесообразность его применения в социологии. На основании эмпирических данных сделан вывод об избирательности создаваемых в последнее время в украинском обществе солидаритетов, концентрации их главным образом в общественно-политической сфере.

Ключевые слова: солидарность, солидаритет.

A number of theoretical studies focused on the mechanism of solidarisation have served as a basis for analysis of its social importance. The author gives a definition of what he means by “solідаритет” and argues for expediency of using this notion in sociology. Empirical data lead to the following conclusions: “solідаритетс” that have been recently formed in Ukrainian society are of a selective nature and concentrated mainly in socio-political sphere.

Keywords: solidarity, solідаритет.

Соціальна солідарність є одним із найпотужніших механізмів саморегуляції та самоорганізації як окремих спільнот, так і суспільства у цілому, створюючи передумови для його вчасної адаптації до викликів новітньої доби. Залежно від розвитку суспільної ситуації змінюється подібно до зміни візерунків у калейдоскопі зміст солідаритетів, що структурують соціум відповідно до даного історичного моменту; незмінним лишається сам механізм солідаризації як спосіб

об'єднання людей, згуртування їх задля подальших дій. Вивчення цього явища стає особливо актуальним за часів соціальних потрясінь, бо відновлення нормального стабільного функціонування суспільних інститутів, реінтеграція соціуму відбувається саме на підґрунті пошуку адекватних форм і засобів солідаризації, здатних привести до згуртування суспільства для вирішення надзвичайних завдань, що постають перед ним у цей період.

Аналіз наукових розвідок у цьому напрямі засвідчує складність і багатоплановість наукового дискурсу щодо проблеми формування соціальної солідарності, оскільки дослідники спрямовують свої зусилля на її різні аспекти, починаючи від солідарності малих груп (наприклад, сім'ї) і закінчуючи соціальною солідарністю суспільства в цілому, де усталення форм солідаризації забезпечує самоідентифікацію соціальних акторів. При цьому одні фахівці наголошують на таких ознаках, як кооперація, згуртованість, єдність, інші в якості основних ознак виділяють довіру, наявність загальних ідей, поглядів, цілей, треті – належність до якогось цілого, певного “ми”, четверті пропонують власні варіанти теоретичних конструктів соціальної солідарності, поєднуючи у різних комбінаціях наведені характеристики або додаючи інші.

Об'єднуючи найістотніші ознаки механізму солідаризації, розглядатимемо соціальну солідарність як ґрунтоване на певній збіжності поглядів, норм, цінностей, осмислене активне ставлення актора до соціальних подій, явищ, ситуацій, процесів, що викликає співчуття, співпереживання, згуртованість з іншими акторами, що дотримуються відповідної позиції і виражається в готовності діяти певним чином і нести за це відповідальність.

Будь-яка солідаризація супроводжується, бажають того її учасники чи ні, самовизначенням власної позиції, а відтак потенційним конфліктом з прибічниками іншої позиції, що обстоюють свої інтереси. Тому невід'ємною рисою механізму досягнення і підтримки соціальної солідарності в будь-якому суспільстві є такий чинник, як насильство. У стабільній фазі існування суспільства воно набирає форми санкцій, спрямованих на захист і підтримку певного status quo у разі реальної або потенційної загрози його порушення. У випадку революційного конфлікту, пов'язаного з насильницькою зміною

влади в цьому суспільстві, ставиться під питання одна система засад (символічний універсум) соціальної солідарності й пропонується альтернативна їй система консолідації соціуму. Остання включає в себе погляди, переконання, стереотипи, вірування, ідентифікації, норми і правила. Наявність такої системи є обов'язковою умовою для інтеграції як традиційного, так і сучасного суспільства, що однаково потребують легітимації і санкціонування певних суспільних відносин. Зокрема, П. Бурдье вбачав витoki соціальної солідарності в конструйованих домінуючою групою і індукованих на інше суспільство складно структурованих символічних комплексах, відзначаючи при цьому дуальну природу соціальної солідарності, що включає як символічну складову, так і примус. Джерелами соціальної солідарності, з одного боку, виступають макросоціальні заходи влади, спрямовані на формування та підтримку соціетальної цілісності та консолідацію суспільства на макрорівні. З другого боку, солідарність ґрунтується на мікросоціальних інтеракційних практиках повсякдення, які є первинною основою функціонування будь-якого суспільного ладу.

Тобто на практиці спрацювання механізму солідаризації, що втілює у соціальну дію або принаймні готовність актора до неї, передбачає об'єднання за щось або проти когось або чогось. Кінцевим підсумком такого об'єднання стає формування *солідаритету*, тобто певного типу раціоемоційного ставлення до тієї чи тієї нагальної суспільної проблеми, що набув масового поширення за даного суспільного хронотопа. Співвідношення раціональної й почуттєвої складових солідаритету може бути різним як щодо різних, насамперед – за суб'єктивною значущістю, проблем чи ситуацій, так і до тієї самої проблеми у різних соціальних акторів. Особливу увагу слід звернути на ту обставину, що хоча раціональна компонента, як правило, присутня в процесі утворення солідаритету (як мінімум, у вигляді раціоналізації своїх дій постфактум), однак не менш значущою є ірраціональна, почуттєва складова, котра здатна відігравати роль “спускового гачка” в ініціації утворення нового солідаритету.

Предметом солідаризації може виступати будь-яка масштабна або принаймні резонансна проблема (подія, ситуація), що певною мірою заторкує інтереси чималої частини соціуму,

унаслідок чого відбувається поділ на прихильників і противників того чи другого способу її вирішення. Цей поділ не обов'язково проходить відповідно до класичного статистичного нормального розподілу; воно може бути зміщене в той чи той бік, відображаючи поширеність певної опінії стосовно даного предмета. Але кількісна перевага прихильників певної позиції попри дію соціально-психологічних механізмів зараження і наслідування не означає, що саме ця позиція стане змістовним підґрунтям для інтеграції навколо неї усього суспільства. Істотну роль відіграють якісні характеристики – активність, рішучість, наполегливість, організованість – прихильників певного солідаритету (згадаймо порівняно мізерну кількість більшовиків напередодні революції 1917 р., що не завадило їм, здобувши соціальну підтримку, захопити і утримати владу). Вважаємо, що солідаритети, що виникають як наслідок солідаризації суспільства з якогось приводу, мають парну природу: яка б думка не домінувала, завжди знаходяться прибічники протилежної. Навіть якщо у суспільстві легітимується остаточно якийсь один солідаритет, що сакралізується до рівня моральної аксіоми, це не означає її остаточної: у будь-якому разі становленню такого солідаритету як узагальненого підґрунтя для об'єднання суспільства передуватиме боротьба з антиподом; та й згодом триватимуть спроби ревізувати усталену соціальну норму.

Показовим є явище Євромайдану, коли від початку вимоги учасників акцій протесту на Майдані підтримували 41,3% опитаних, ще 6,8% долучились до них згодом, а 8,4% з часом перестали їх підтримувати (за даними моніторингу громадської думки Інституту соціології НАНУ, 2014 р.). Як бачимо, динаміка ставлення до протестувальників відбувалася як у напрямі солідаризації, так і десолідаризації. На тлі ейфорії від політичних здобутків Революції гідності відбулася підміна загальнонаціональної солідарності частковою, парціальною. Партикуляризм, що був сприйнятий за універсалізм, призвів до ігнорування негативного ставлення до вимог Євромайдану понад чверті (28%) населення, не кажучи про 15,6% тих, хто не визначився зі своєю позицією. Протилежний євромайданівському східний вектор політичних і культурних орієнтацій спонукав противників євроінтеграції так само гуртуватись задля обстоювання своїх інтересів.

Тож необхідно підкреслити, що випрацювання єдиного несуперечливого для всього суспільства солідаритету є утопією; однак на підґрунті консенсусу інтересів різних соціальних груп видається можливим створення на соціальному рівні компромісних солідаритетів, що акцентують спільні, а не суперечливі моменти, й маніфестують пріоритет громадянської згоди й толерантності.

Ситуація нестабільності, пов'язана зі збройним протистоянням на Донбасі, ставить під сумнів колишні форми об'єднання (солідаризації) соціальних акторів, систему ustalених соціальних статусів, вимагає розгляду значущості (пріоритетності) різних зв'язків, що виникають внаслідок тих чи інших форм соціальної взаємодії, в їх динаміці, вивчення архітекτονіки системи ціннісних самоідентифікацій різних груп і верств населення України задля визначення прийнятних об'єднуючих солідаритетів. Для нас емпіричним референтом ступеня значущості ряду сфер солідаризації індивідуальних акторів послугувало запитання, яке стосується самовизначення респондентів щодо пріоритетності тих чи інших типів соціальної взаємодії (об'єднання), яке було застосоване в моніторингових дослідженнях громадської думки Інститутом соціології НАН України у 2013 і 2015 рр.: *“Кожен з нас належить до різних об'єднань, про які можна сказати “це – Ми”. Скажіть, будь ласка, які з цих “Ми” найбільш важливі для Вас особисто?”* (Допускалося не більше 5 виборів з 15 запропонованих варіантів відповідей); розподіл відповідей наведено в таблиці.

Бурхливі події новітньої історії України, що послідували за протистоянням влади та Майдану в листопаді 2013 – лютому 2014 рр., не могли не відбитися на характері й значущості цілого ряду солідаритетів. Якщо деякі форми соціальних об'єднань практично зберегли колишній статус-кво (це ті, які відображають варіанти відповідей “рідні і друзі”, “однолітки, люди одного покоління”, “мешканці одного міста, села”, “люди однієї національності”, “люди, разом з якими я працюю або вчуся”, “люди однієї професії”, “жителі одного регіону”, “люди спільної історичної долі”, “люди однакового освітнього рівня”), то ряд інших чуйно відреагували на зміну соціальних реалій “зміщенням картини світу” в масовій свідомості і відповідною зміною значущості цілого

Таблиця

**Пріоритетність значущості соціальних самоідентифікацій
респондентів з різними соціальними спільнотами (%)**

<i>Соціальні спільноти</i>	<i>2013 р.</i>	<i>2015 р.</i>
Рідні і друзі	53,5	52,9
Громадяни України	35,9	52,3
Однолітки, люди одного покоління	32,1	30,7
Жителі одного міста, села	30,6	27,8
Люди, з якими мене об'єднують спільні захоплення	16,7	20
Люди однієї віри	16,1	12,6
Люди однієї національності	15,9	14,2
Люди схожого добробуту	15,2	7,8
Люди, з якими я разом працюю (навчаюся)	14,9	14,3
Люди однієї професії	14,2	13,8
Жителі одного регіону	14,2	14,9
Люди спільної історичної долі	11,9	11,7
Люди однакового освітнього рівня	6,1	5,1
Люди близьких політичних поглядів	6	10,1

ряду солідаритетів. Так, найбільш серйозний зсув стався щодо суспільно-політичної самоідентифікації – значущість позиції “громадяни України” зросла в півтора раза – з 35,9% у 2013 р. до 52,3% у 2015 р. Водночас відійшла на другий план така підстава для солідаризації, як схожий достаток: сплеск патріотизму помітно зменшив (вважаємо, тимчасово) значущість соціально-дохідного розшарування українського суспільства. Прямою причиною зниження на чверть значущості релігійних переконань як основи для солідаризації вважаємо практики збройного протистояння на Донбасі: спільність вірувань не заважає протистояти сторонам запекло ставитися один до одного. Джерело ж деякого підвищення значущості дозвіллевих “об’єднань за інтересами” у нашій інтерпретації пов’язане з “відходом” частини населення від наболілих суспільно-політичних проблем у сферу позаполітичного спілкування.

Характерно, що солідаризація за ознакою “громадяни України” охоплює найактивнішу в соціально-політичному відношенні частину населення: серед прихильників даного солідаритету порівняно більше (56,6%) тих, хто готовий активно протестувати проти постійного погіршення умов життя, і навпаки, менше орієнтованих на “сильну руку”: 59,1% не

згодні з твердженням, що “декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії”. 68,7% з них вважають, що людей в Україні насамперед об’єднує національна належність, 66,1% певні, що роль солідаритету відіграють патріотичні почуття, 64,9% віднесли до пріоритетних інтегруючих чинників спільність політичних поглядів. Таким чином, є підстава стверджувати, що домінуючим в українському суспільстві є національно-патріотичний солідаритет, навколо якого гуртується більше половини опитаних. Водночас деяку стурбованість викликає орієнтованість переважної більшості даної групи респондентів (60%) на продовження бойових дій до повернення під контроль усіх територій на сході України як на найбільш прийнятний сценарій вирішення конфлікту на Донбасі, оскільки подібний радикалізм ускладнює пошук політичних компромісів.

Підсумовуючи, зазначимо, що вплив новостворюваних солідаритетів є доволі вибіркоким, зосередженим головним чином у суспільно-політичній сфері. Складність адаптаційного процесу населення Донбасу до реалій нинішньої ситуації зумовлена співдією ряду чинників: 1) динамічності, інтенсивності подій, які відбуваються в регіоні; 2) гостроти переживань, переважання емоційних реакцій на ці події; 3) еkleктичність, калейдоскопічність ціннісних орієнтацій, актуалізована крайнім аномійним станом системи традиційних регуляторів; 4) структуруванням і самоідентифікацією реальних соціальних груп і страт за неklasичними ознаками; 5) масовим характером дезадаптації і водночас різним ступенем дезадаптованості різних верств. Завдання реінтеграції українського суспільства в ситуації остаточно незавершеного збройного протистояння в Донецькому регіоні актуалізує як пошук ідейного наповнення солідаритетів, що могли б стати підґрунтям для подолання протистояння, так і організаційних форм і заходів, що сприяли б здійсненню наміченого політичного курсу.

Щодо першої частини даного завдання, то згідно з теоретичним постулатом Дж. Александера основою солідарності в сучасному суспільстві можуть виступати лише усвідомлені рефлексивні прагнення людей до якомога справедливішого суспільства. Для українського соціуму, зважаючи на дуальну

природу соціальної солідарності, що може виникати на основі як “за” щось чи когось, так і “проти” когось або чогось, як спільної цінності, яка слугувала б об’єднавчим орієнтиром, могла б стати “війна проти нечесно набутого багатства”, “хрестовий похід проти олігархату”, епіцентром якого могли б стати заходи щодо повернення привласненого В. Януковичем та його клікою народного багатства, показовою націоналізацією хоча б ряду об’єктів – з проголошенням цільового спрямування коштів на відбудову Донбасу.

З погляду практичних заходів, котрі сприяли б інтеграції різних груп і верств населення, можна рекомендувати:

- постійний соціологічний моніторинг системи соціальних пріоритетів у регіональному розрізі, виявлення “больових точок” і, за обмеженості ресурсів для реальних змін, застосування принаймні відповідних політичних і соціальних технологій, що вибірково коригували б критичні ситуації;

- використання християнських цінностей і авторитету релігії шляхом залучення різних конфесій до миротворчого процесу (наприклад, заохочуючи церковне керівництво наданням певних пілґ);

- відновлення інституту усної пропаганди соціальної толерантності й відповідних моральних чеснот шляхом фінансування Товариств “Знання”, “Просвіта” тощо;

- підвищення престижності філантропських і волонтерських заходів, спрямованих на гуманітарну підтримку населення, постраждалого унаслідок збройного протистояння у Східному регіоні (створення, наприклад, Комісії зі справ волонтерства при Президентові України; нагородження державними нагородами за видатні заслуги у такій діяльності тощо).

СОЦІАЛЬНА НАПРУЖЕНІСТЬ І ПОТЕНЦІАЛ ПРОТЕСТУ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: СУЧАСНИЙ СТАН І ДИНАМІКА

У статті аналізуються дані моніторингу, що стосуються поширеності та динаміки протестних настроїв населення України. Виділені фактори зростання соціальної напруженості і протестної активності. На основі аналізу значень Індексу дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП) як узагальненого показника готовності брати участь у різних акціях протесту показана можливість прогнозування ризиків дестабілізації суспільства в результаті досягнення критичного значення потенціалу соціального протесту. Виявлено, що протестний потенціал 2014–2015 рр., незважаючи на війну і погіршення економічної ситуації, зменшився порівняно з показником 2013 р. Водночас значення ІДПП у 2015 р. знаходиться на тому рівні, коли можливість масових виступів є цілком реальною. Найбільш високі значення спостерігаються в Західному та Центральному регіонах України. Найнижче значення – в районах Донбасу, що перебувають під контролем України.

Ключові слова: соціальні зміни, соціальна напруженість, потенціал протесту, акції протесту, Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу.

В статье анализируются данные мониторинга, касающиеся распространенности и динамики протестных настроений населения Украины. Выделены факторы роста социальной напряженности и протестной активности. На основе анализа значений Индекса дестабилизационности протестного потенциала (ИДПП) как обобщенного показателя готовности участвовать в различных акциях протеста показана возможность прогнозирования рисков дестабилизации общества в результате достижения критического значения потенциала социального протеста. Обнаружено, что протестный потенциал 2014–2015 гг., несмотря на войну и ухудшение экономической ситуации, уменьшился в сравнении с показателем 2013 г. Вместе с тем значение ИДПП в 2015 г. находится на том уровне, когда возможность массовых выступлений является вполне реальной.

Наиболее высокие значения наблюдаются в Западном и Центральном регионах Украины. Самое низкое значение – в районах Донбасса, находящимся под контролем Украины.

Ключевые слова: *социальные изменения, социальная напряженность, потенциал протеста, акции протеста, Индекс дестабилизационности протестного потенциала.*

The paper analyses the monitoring data covering dynamics and distribution of protest moods among Ukraine's population. Special attention is paid to the factors contributing to increasing social tension and protest activity. Using the Index of Destabilising Protest Potential (IDPP) values as a generalised indicator of readiness to participate in various protest activities, the authors demonstrate possibility to predict risks of the society's destabilisation when the potential for social protests has reached its critical value. During 2014-2015 this value turned out to be lower compared to 2013, despite the war in Eastern Ukraine and deteriorating economic conditions. However, in 2015 the IDPP remains at the level when the possibility of mass protests is quite strong. The highest values have been registered in Western and Central Ukraine, while the lowest – in Kyiv-controlled areas of Donbas.

Keywords: *social changes, social tension, protests potential, protest activities, Index of Destabilising Protest Potential.*

Вивчення особливостей прояву та потенціалу соціальних конфліктів є одним з найбільш важливих аспектів прогнозування перспективи розвитку суспільства і підтримки соціальної стабільності. Соціальний протест є проявом вертикальних (влада – населення) і горизонтальних міжелітарних (владна еліта – контреліта) конфліктів. Масовість і ступінь загрози для влади соціальних протестів залежить від багатьох факторів, серед яких найбільш важливу роль відіграють такі:

1) наявність у суспільстві критичної маси зневірених людей, для яких агресивний протест залишається єдиним засобом впливу на владу;

2) популярність непримиренної опозиції, здатної організувати масові акції соціального протесту;

3) висунення впливових опозиційних лідерів, які пов'язують з масовим протестом можливість свого власного приходу до влади;

4) міжнародне визнання масових акцій протесту та їх лідерів як легітимних, а представників влади як таких, “що

втрапили народну довіру” і право на придушення акцій протесту силовими методами.

У разі збігу зазначених факторів акції масового протесту призводять до соціального вибуху. Саме така ситуація склалася під час масових акцій протесту кінця 2013 – початку 2014 р. у Києві та інших регіонах України. Щоб визначити наявність кожного з цих факторів у певному соціумі, необхідні спеціальні дослідження з використанням не тільки масових опитувань, а й різноманітних якісних методів: контент-аналізу вітчизняних та зарубіжних джерел політичної інформації, експертних опитувань, аналізу державної і відомчої статистики. Зрозуміло, такі масштабні проекти потребують багато часу і фінансових ресурсів. Але є показник, який в узагальненому вигляді віддзеркалює сукупність специфічних факторів соціальної напруженості і може свідчити про загрозу ескалації масових протестів.

Йдеться про поширення протестних настроїв і підтримку протестуючих навіть у тому випадку, якщо акції протесту порушують звичний ритм життя і громадський порядок. Зростання протестних настроїв, зафіксованих у моніторингових опитуваннях, свідчить про підвищення соціальної напруженості та перспективу зростання рівня протестної активності населення. Для оцінки поширеності та динаміки протестних настроїв у моніторингових опитуваннях Інституту соціології НАН України використовувалися запитання щодо загального ставлення до вуличних протестів:

- 1) підтримка протестних акцій, незважаючи на можливі порушення порядку, миру та спокою в країні;
- 2) оцінка ймовірності протестних акцій у населеному пункті, де мешкає респондент;
- 3) готовність особисто брати участь у таких акціях.

Розглянемо динаміку цих показників за останні три роки. Опитування 2013 р. проводилося за півроку до початку акцій протесту на Євромайдані й уже тоді засвідчило про суттєве переважання громадян України, які підтримують протест, над тими, хто вважав, що треба терпіти матеріальні труднощі заради миру та спокою (*табл. 1*).

Уже влітку 2014 р. ситуація принципово змінилася: тих, хто вважав, що треба за будь-яку ціну зберігати порядок,

Таблиця 1

**Динаміка відповідей громадян України на запитання
“Що, на Вашу думку, краще – терпіти всілякі матеріальні
труднощі заради збереження в країні порядку, миру
та спокою, чи у випадку значного погіршення умов життя
виходити на вулицю з протестом?”** (% до тих, хто відповів)

<i>Ставлення до активного протесту</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>2015</i>
Потрібно за будь-яку ціну зберегти порядок, мир та спокій	30,4	42,5	46,1
Важко сказати	27,1	21,6	20,0
Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя	42,5	35,9	33,9

мир та спокій, суттєво побільшало, їх частка на 6,6% перевищувала процент прихильників вуличного протесту (відмінності значущі на рівні 0,01). Це сталося в умовах війни і погіршення економічної ситуації. Вже тоді можна було зробити висновок про зміну настроїв значної частини населення. Переважна більшість громадян України підтримували соціальні зміни, що сталися після Євромайдану, і висловлювали готовність певний час терпіти власні матеріальні труднощі. Принциповим було питання про те, наскільки стійким виявиться масове терпіння. Опитування 2015 р. засвідчило, що потенціал терпіння зберігся принаймні ще на один рік: різниця між супротивниками та прихильниками вуличного протесту становила вже 12,2% (відмінності значущі на рівні 0,01).

Здавалося б, тенденція зменшення загальної підтримки вуличного протесту громадянами України має дещо заспокоїти владу щодо перспективи виникнення масових протиурядових акцій протесту. Але динаміка відповідей на запитання щодо можливості масових виступів у населених пунктах, де мешкають респонденти, свідчить про те, що оцінки ймовірності протестних акцій на локальному рівні зростають (табл. 2).

Між 2013 і 2014 рр. спостерігається суттєве збільшення кількості тих, хто вважає акції протесту ймовірними (відмінності значущі на рівні 0,01). І хоча між даними 2014 і 2015 рр. відмінності не є значущими, – тенденція зберігається. Тобто, з одного боку, менше стає тих, хто підтримує

Таблиця 2

**Динаміка відповідей громадян України на запитання
“Як Ви вважаєте, наскільки можливі зараз у Вашому місті/
селі масові виступи (мітинги, демонстрації) населення
проти падіння рівня життя, на захист своїх прав?”**
(% до тих, хто відповів)

<i>Оцінка ймовірності масових акцій протесту</i>	2013	2014	2015
Малоймовірно	59,1	38,8	42,8
Важко сказати	20,6	21,6	21,1
Досить ймовірно	20,2	34,7	36,1

вуличний протест, а з другого – ймовірними протестні акції у своїх населених пунктах вважають дедалі більше громадян України. Натомість брати особисту участь у цих акціях більшість громадян України не планують: як свідчать дані, наведені у таблиці 3, порівняно з 2014 р. бажаючих активно протестувати у своєму населеному пункті навіть дещо поменшало (відмінності значущі на рівні 0,05).

Цікаво, що у 2013 р. було найменше потенційних протестувальників і тих, хто вважав, що акції протесту досить ймовірно. І це при тому, що загальна підтримка протестних акцій була значно більш поширеною, ніж у наступних роках (табл. 1). Люди вважали, що протестувати треба, але не вірили у саму можливість організувати такі акції в умовах політичної атмосфери, яка склалася під час правління В. Януковича. Протилежна ситуація склалася у 2014 р., коли протестні акції привели до зміни політичного режиму, але актуальний протест багатьом людям здавався не зовсім доречним, враховуючи певний кредит довіри новообраній

Таблиця 3

Динаміка готовності брати участь у акціях протесту
(% до тих, хто відповів)

<i>Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні?</i>	2013	2014	2015
Скоріше, ні	52,8	43,5	50,9
Важко сказати	25,2	26,9	23,6
Скоріше, так	22,1	29,6	25,5

владі і необхідність долати наслідки зовнішньої агресії. Дані 2015 року свідчать про те, що протестний потенціал загалом відтворює той, що спостерігався у 2014 р. (навіть дещо зменшилася частка тих громадян, які налаштовані на активний протест). Отже, на перший погляд, немає підстав вважати, що в найближчій перспективі слід очікувати масових антивладних акцій протесту.

Але слід зазначити, що загальні показники, які вимірюються у масових опитуваннях завдяки окремим запитанням, можуть утворювати хибне враження про потенціал соціального протесту, якщо не враховувати специфіку готовності людей до участі в конкретних акціях протесту, які суттєво різняться за ступенем легітимності, агресивності та загрози для влади і соціального порядку. Тому при вивченні проблем соціальної напруженості й протестної активності слід насамперед враховувати те, що масова участь у легітимних акціях протесту (підписання петицій, законні мітинги та демонстрації тощо) суттєво відрізняються за ступенем загрози соціальному порядку агресивних дій протестувальників, які, наприклад, захоплюють будівлі державних установ або беруть участь у збройних сутичках з представниками правоохоронних структур.

З урахуванням цього дуже важливого аспекту вивчення готовності населення до протесту ще у 1998 р. відомий український соціолог Н. Паніна розробила та включила до моніторингу Інституту соціології НАН України шкалу соціальної напруженості, що складається з переліку акцій соціального протесту, серед яких людина відзначає лише ті, в яких готова особисто брати участь. У таблиці 4 наведені результати опитувань щодо готовності громадян України брати участь у конкретних акціях протесту.

Наведені дані свідчать про незначні й різноспрямовані зміни у готовності до окремих акцій протесту. Певні тенденції відстежуються лише щодо законних мітингів і демонстрацій і захоплення будівель державних установ та блокування шляхів сполучення. У першому випадку готовність зростає, у другому – зменшується. Для загальної оцінки готовності до протесту потрібен інтегральний показник, який і запропонувала Н. Паніна – Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП) [1, с. 26–33]. Цей індекс був побудований, виходячи з того, що кожна акція протесту має свій коефі-

Таблиця 4

**Динаміка відповідей громадян України на запитання
“У разі якщо порушено Ваші права та інтереси,
які заходи та засоби обстоювання своїх прав Ви вважаєте
ефективними і припустимими настільки, що готові
самі взяти в них участь?” (% до тих, хто відповів)**

<i>Форми протесту</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>2015</i>
Участь у передвиборчих кампаніях	23,6	25,0	22,6
Збирання підписів під колективними петиціями	25,8	23,6	27,2
Законні мітинги і демонстрації	26,7	31,7	33,9
Погрожування страйком	8,7	5,5	7,2
Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	9,5	8,8	8,4
Несанкціоновані мітинги і демонстрації	6,1	4,6	5,0
Незаконні страйки	4,9	2,7	2,8
Голодування протесту	4,5	1,9	2,7
Пікетування державних установ	9,9	10,2	10,8
Захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення	4,9	3,1	2,8
Створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань	1,9	2,4	1,7
Інше	0,3	0,9	0,6
Жоден із заходів не здається мені ефективним і припустимим настільки, щоб я взяв у них участь	32,2	29,6	30,6
Важко відповісти	17,2	18,0	11,4

цієнт дестабілізаційності, розрахований на підставі експертних оцінок. Сукупність акцій протесту, в яких людина готова взяти участь з урахуванням коефіцієнта дестабілізаційності кожної акції, уможлиблює визначення ІДПП конкретної людини. Поширеність у суспільстві індивідів із високим рівнем дестабілізаційності протестного потенціалу є показником соціальної напруженості. Цей показник дає підстави судити про рівень стабільності системи влади, чинної на момент вимірювання. У дослідженні, яке під керівництвом Н. Паніної здійснив її аспірант Е. Ключенко, було встановлено, що критичним значенням ІДПП для актуалізації протестних настроїв є 4,4. Цей висновок підтвердився і даними загальноукраїнських опитувань у межах моніторингу Інституту соціології НАН України (рис. 1).

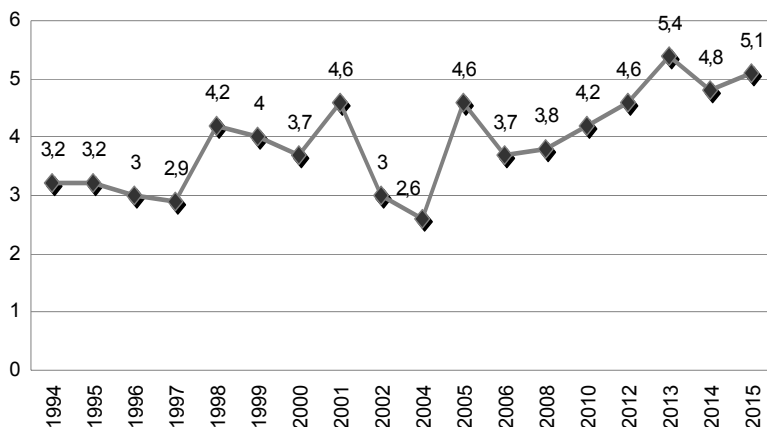
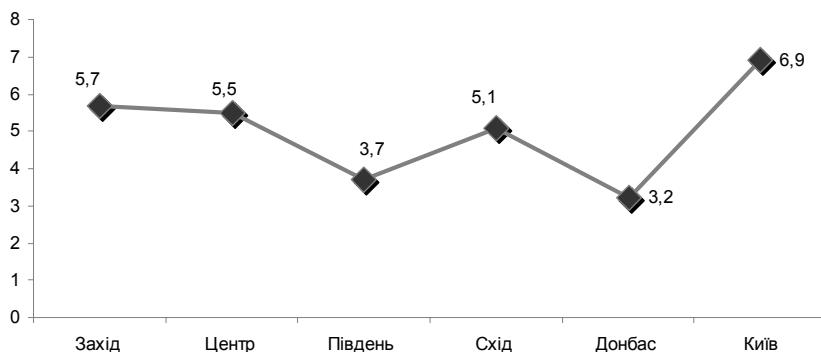

Рисунок 1. Зміни Індексу дестабілізаційності протестного потенціалу

До 2012 р. у тих випадках, коли індекс перевищував критичне значення, відбувалися масові протестні акції (“Україна без Кучми” і Помаранчева революція). Саме тому, коли такого ж значення він досяг у 2012 р., у суспільстві почала складатися “вибухова ситуація”. Подальше зростання індексу закінчилося масовими протестними акціями проти режиму В. Януковича. Наступного року значення індексу зменшилося, але воно все ще перевищувало критичну межу. Зрозуміло, масовим акціям протесту запобігав фактор зовнішньої агресії і військових дій на Донбасі. Але подальше зростання ІДПП у 2015 р. має сприйматися чинною владою з усією відповідальністю. Особливо слід брати до уваги регіональні особливості соціальної напруженості (рис. 2).

На перший погляд, видається дивним те, що протестний потенціал є найвищим саме у тих регіонах, де громадяни найбільше підтримували Євромайдан та його лідерів, які й отримали владу в результаті масових акцій протесту проти відмови від політичного курсу на євроінтеграцію і спроби політичного режиму, що склався за часів президентства В. Януковича, силовими методами придушити протест. Але саме в цих регіонах були найпоширенішими і сподівання на швидкі позитивні зміни, поступова втрата яких стимулює

Захід – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; Центр – Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області; Південь – Миколаївська, Херсонська, Одеська області; Схід – Запорізька, Дніпропетровська, Харківська області; Донбас – Донецька, Луганська області.

Рисунок 2. Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу в різних регіонах України

нову хвилю протестних настроїв. Цей висновок підтверджується і розподілом значень ІДПП серед груп населення з різним ставленням до національно-громадянської ідентичності (рис. 3).

Найменше готові до протесту ті, хто насамперед вважає себе мешканцями свого регіону або населеного пункту. А саме така ідентичність завжди була найпоширенішою на Донбасі та півдні України. І навпаки, на заході України та в Києві завжди було більше, ніж в інших регіонах, тих, хто насамперед вважає себе представником свого етносу, нації або громадянином Європи. Отже, останнім часом найбільше налаштовані на протест саме ті, хто найактивніше протестував за часів володарювання В. Януковича. Вони першими будуть виступати з політичними вимогами. Але політичні акції протесту не набудуть масовості, якщо до них не долучиться значна частина населення, яка не може витримати подальшого погіршення економічної ситуації. Ця загроза особливо посилиться після припинення військових дій на Донбасі.

Тому принципового значення набуває роль держави у запобіганні стресам, пов'язаним з економічним становищем лю-

Рисунок 3. Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу залежно від домінантної національно-громадянської ідентичності

дей. Дослідження економічних факторів, які зумовлюють протестні акції з економічними вимогами в Україні останніх років, свідчать про те, що визначальною є стабільність національної валюти [2, с. 93–94]. Саме цей чинник може запобігати поширенню акцій протесту. Він опосередковано впливає на три основні складові добробуту населення – збереження заощаджень, забезпечення зайнятості для активного населення і прожиткового мінімуму для непрацевдатних. Ці питання насамперед мають бути в центрі уваги демократично обраної влади, якщо вона не хоче зіткнутися в найближчій перспективі зі зростанням масового соціального протесту.

Література

1. Панина Н. В. Избранные труды по социологии : в 3 т. – Т. 3 : Социология политики, национальных отношений, общественного мнения и социальная психиатрия / Панина Н. ; сост., ред. Е. И. Головаха. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 2012. – 328 с.
2. Балакірева О.М. Протести з економічними вимогами в Україні (за результатами моніторингу 2009–2014 рр.) / О. М. Балакірева, Є. В. Білоус, І. О. Титар // Український соціум. – 2015. – № 2. – С. 83–96.

**CRISES AND SOCIAL RESILIENCE
OF POST-SOVIET UKRAINE: SOCIOLOGICAL
EVIDENCES FROM EVERYDAY LIFE**

The article presents sociological analysis of socio-economic state of crisis socium with accent on everyday practices of consumption and work in terms of social resilience conception.

Key words: *crisis, consumption, work, everyday life, social resilience.*

Представлено соціологічний аналіз соціально-економічного стану кризового соціуму з акцентом на повсякденних практиках споживання і праці в термінах концепції соціальної стійкості.

Ключові слова: *криза, споживання, праця, повсякденність, соціальна стійкість.*

Представлен социологический анализ социально-экономического состояния кризисного социума с акцентом на повседневных практиках потребления и труда в терминах концепции социальной устойчивости.

Ключевые слова: *кризис, потребление, работа, повседневность, социальная устойчивость.*

Since the collapse of USSR several economic crises inevitably caused social crises in everyday life of ordinary people with survival problem in the core. The main point is to realize that these crises were not just reaction on the USSR end, but more on the collapse of socialist economic system. Therefore, prolonged post-soviet crises under different internal factors additionally were reinforced later by external reasons also and first crises decade showed 'how crises of socialism became a post-socialist crises' with all possible socio-economic consequences [6]. New historic stage of emerging market economy after 70 years of socialist deficit economy and full employment raised the problem of social adaptation and search of coping practices with new circumstances. Long lasting soviet experience of goods and services shortage turned to the experience of living means shortage on the background of unemployment and hyperinflation.

In the beginning of post-soviet transition towards market economy the biggest concern was about involving nonmarket society into the market economy opposite to the foreign expert expectations of welcoming market economy. As a result, goods and services variety together with price liberalization after soviet welfare system deeply shocked soviet people in their turn to basic problem of means and job search. ILO unemployment rates reflected generally labor situation in Ukraine with peaks and drops concerning the crises effect on it: from highest rate 10,9% (1998–2001) to lowest 6,4% (2007–2008) it jumped to 8,8% (2009) then lowering to 7,1% (2013) and again raised to 8,9% (2014). Sociological data strengthen these official rates, pointing that unemployment fear expressed by 86,7% Ukrainians in 2000 dropped to the record of 54,4% in 2008, but in two years came back to 80% level with final point on 60% in 2014. Beginning from 1996, when Ukrainian local currency was introduced, hryvna fell down from 5 to 10 to a dollar in Dec2008–Jan2009 and from 8 to almost 30–23 Dec 2014–Mar2015, therefore who were making \$1000 previously should be ‘satisfied’ with its \$300 value. Consequently prices raised 30–35% for food, but mainly housing tariffs – gas should grow up to 5 times over the next two years according to IMF commitment as also price switch from political to commercial commodity value. The Ukrainian obsolete economy currently is in a free fall statement with an estimated GDP contraction of 7,5 % 2014 and Ukrainians are struggling with this situation simultaneously with war on the East mainly by means of their civic and historical strength surviving reserves rooted into long-lasting soviet and post-soviet adaptation concerning their social and human coping with ability.

In developed market societies work and consumption as two central economic activities are essential in providing income and goods for living needs as also shaping consumption culture of individuals. Generally this point could be tied to every economy including soviet, but only with recognition of privileged access to goods based on loyalty and political party affiliation due to soviet policy, forming specific consumption routine of soviet everyday life [4].

Consumption, on the one hand, reflects individual consumption possibilities, dependent on macro-economic factors, type of economics in general, living standards, social class consumer

priorities, style of life, on the second – way of gaining means for consuming, as work positions, wage policy, formal/informal employment, social policy, human creativity as also routings and habits in everyday life in order to get needed goods and services. Crisis times actualized accessible consumption, turning this everyday routine to problematic deal, which infringe usual practices the people used to. Search of coping with practices, actualized or invented for living survival in comparatively short period but in prolonged crisis context inevitably reorganized life routine, changing life style, changing not only some consuming practices by means of its ‘wrapping’, but also even life priorities; adaptation to existence danger and psychological threat, what could cause dezadaptation consequences also. The post-soviet countries and their citizens present an extremely evident example of experienced long lasting crisis, beginning from collapse of socialist economy, 80-s–90-s, further stressed by financial crises of late 90-s and 2008–09, coming to the trial of political-economic crisis 2014–2015, as it happened to Ukraine and some other countries more or less involved in the crisis context.

Firstly, *free* market with *free* access to goods became a hard experience for ordinary people followed by open and hidden unemployment. Everyday consumption links the individual to the macro-economic situation of the country specified by post-socialist crisis prolonged into post-soviet crises, challenging existing and emerging consumption routines. Consumption always reflects the macro-economic situation in the country, its political-economic priorities, available income, demand and supply of products (*Tables 1–2*).

*Table 1***GDP per capita (US\$)**

	<i>Belarus</i>	<i>Ukraine</i>	<i>Moldova</i>	<i>Russian Federa- tion</i>	<i>Poland</i>	<i>Lithuania</i>
2007	4736	3069	1231	9145	11252	12170
2009	5176	2545	1525	8616	11440	11713
2011	6305	3575	1970	13324	13607	14227
2013	7575	3900	2239	14611	13648	15537

Table 2

Self-appraisal of material statement (%)

	2002	2004	2008	2010	2014	2015
Often have no money and food, sometimes begging	3,1	1,7	0,8	1,5	0,8	1,3
Not enough food, sometimes starving	9,6	5,9	3,0	3,9	3,3	4,4
Enough only for food	49,3	42,0	32,6	36,4	36,2	41,2
Generally enough for living	23,5	32,4	37,9	38,1	38,4	37,1
Enough for necessary but not for savings	11,6	13,9	20,7	15,9	15,9	12,9
Enough for necessary and savings	2,0	2,1	3,8	3,4	3,8	2,7
Live in sufficiency	0,3	0,6	0,4	0,2	0,6	0,3
No answer	0,6	1,4	0,7	0,4	0,9	0,1

Institute of sociology NAS Ukraine

Remarkable markable that Ukrainians according to the sociological data raised their satisfaction in providing themselves with necessary food products from 19,4% (1998) to 50% (2014) and necessary clothes from 33,4% (1998) to 60,4% (2014), what could be estimated as finishing first stage in consumer culture development: from socialist total deficit to market “plenty” following with further crisis challenges, already forming optimal consuming expenses model within second stage of consumer culture development.

Needs to note, that during all post-soviet period Ukrainians reshaped their values system stressing more on democracy value (ranking 4) and pro-market orientation (ranking 7) according to European Values Survey (2011) what in general reflects constantly increasing support of entrepreneurship development and willingness for own business opening (own enterprise, farm, etc.) by the Social monitoring IS NASU (Table 3–4).

Presented above data resumed prolonged soviet system of low earnings by post-soviet policymakers widely with left populist rhetoric, holding paternalistic mood, openly described by almost unchangeable statistics of income structure (Table 5).

Low earnings in formal economy and traditional value of domestic welfare pushed Ukrainians to search for additional earnings and primarily to informal employment – 22% from

Table 3

Attitudes toward private entrepreneurship development (%)

	1994	2000	2002	2006	2010	2014
Strongly disagree	15,3	9,3	12,2	7,8	6,9	5,4
Disagree	15,6	13,0	10,6	11,9	12,8	8,7
Neither agree nor disagree	25,0	25,0	28,7	22,2	25,4	23,6
Agree	21,4	25,1	33,0	36,0	35,1	39,3
Strongly agree	22,2	26,7	15,2	18,4	18,8	20,9

Institute of sociology NAS Ukraine

Table 4

Do You want to open own business (%)

	2004	2006	2008	2010	2014
Definitely not	27,9	30,8	29,1	28,4	26,8
Probably not	13,8	10,1	11,6	9,2	9,8
Can't choose	16,7	13,5	13,4	13,1	12,7
Probably yes	20,7	16,7	16,8	18,7	20,0
Definitely yes	20,6	28,9	29,0	30,6	30,6

Institute of sociology NAS Ukraine

Table 5

Income structure, Ukraine (%)

	Salary	Profit and mixed income	Ownership income	Social benefits and another social transfers
2000	43,4	19,2	2,6	34,9
2002	42,7	18,7	2,9	36,4
2004	42,7	18,1	3,0	38,2
2006	43,5	16,8	2,9	39,0
2007	44,0	15,2	3,3	37,4
2009	41,9	14,6	3,9	39,6
2011	41,7	15,9	5,4	37,0
2013	41,4	15,7	5,2	37,6

Annual state statistics of Ukraine

all employed (2009) building up informal economic sector in Ukraine, quite noticeable figures even comparing with other post-socialist countries (*Table 6*), more historically then institutionally determined social-economic phenomenon [1]/

Table 6

Shadow economy in the post-socialist states, 1999–2007
(% to official GDP)

	1999/00	2001/02	2002/03	2003/04	2004/05	2005/06	2006/07
Belarus	48,1	49,3	50,4	51,2	52,1	53,0	52,2
Lithuania	30,3	31,4	32,6	31,3	30,4	29,1	28,2
Moldova	45,1	47,3	49,4	50,1	51,2	52,3	51,4
Poland	27,6	28,2	28,9	29,2	29,3	27,3	26,5
Russia	46,1	47,5	48,7	49,3	50,1	50,3	49,4
Ukraine	52,2	53,6	54,7	55,6	57,3	58,1	57,3

Schneider 2009

Conceptualization of shadow and informal economy in the post-soviet context need proper clarification, these types are not equal, according to British-Russian sociologist T. Shanin, preferably using term of expolary economy in which relations (between political elite, wealthy people and miserable others) essentially refer to family economy with its noneconomic value of intergenerational means and labor distribution, interchange within relatives and family [5]. This research approach reveals that low wages system enhance role of social transfers, mutual purpose relationships consequently diminishing social risks by forming social economy type with special kind of ‘social profit’ [2]. Shevchenko’ field work on post-socialist everyday life in Moscow just confirmed such point, that “family became a site in which the crisis could be tamed and domesticated and continuity of everyday preserved” [6].

The 2013-2014 crises, last but not least, undoubtedly is a new challenge for post-soviet Ukrainian society, demonstrate the ability of its social fabric for resilience, going ahead from adaptation stage, through the stage of coping with, finally turning to the stage of participation. Firstly, concerning the consuming changing priorities, argumentation for ‘wrapping’ consumer practices, simultaneously developing the new ones, shaping consumption by reason of obvious shortening financial possibilities and different consumption reductions in everyday life by means of developing new consumer practices as answer on current demand for defense and fight in time of social resilience threat (*table 7*). ‘Problem solving capacity’ is not solely individual trait, but depends on the availability of certain

Table 7

Scope of consumer reductions in the 2014–2015 crises, %

Food purchase	43,1
Restaurants and café	29,3
Clothes and shoes	58,6
Medicines and medical services	32,5
Education expenses	8,3
Celebration expenses	29,3
Leisure	21,2
Beauty salons	14,7
Fitness and sport	11,1
Communication services	10,5
Travelling in and out of Ukraine	26,1
Expensive goods	35,4
Facilities service	13,3
No restrictions	7,4

Institute of sociology NAS Ukraine

institutions, organizations and networks [3], extremely showed by Ukrainians within 2014–2015 crises.

Long-lasting post-socialist crisis continue to develop new survival mode of post-soviet people concerning optimization mode of consumption and job search, prolonging ‘old’ and appearance of new coping with practices; changing previous patterns of everyday life consumption and work practices, revealing informal employment, expolary economy and family economy resources. These objectives pushed sociological research to proper use of *social resilience conceptualization*, almost undeveloped in the post-soviet sociology, when social resilience is a capacity of social groups and communities to recover from or respond positively to crises, empirically checking ability and readiness of social agency to pass through *adaptation, coping with and participation for social system resilience* [3].

Presumably, social resilience has its limits concerning institutional framework and agency ability to stand by, but generally whole post/soviet period is about this, instead of using scientific concept or not, pointing social-economic peaks and conventional risks for current and further social system resilience. Wrapping consumption, shortage of means, life threat couldn’t be eternal,

even in case of previous soviet experience, could be changed by mature civic attitude as taxpayers and consciousness citizens of independent state to government policy questioning about changes for development. Reductions, restrictions, shortage of internal money, squeezing local market, tax payment rejection and finally empty state budget *versus* market reforms, rule of law, tax reduction, lowering economic inequality, economic demonopolization, growing budget and finally, state development.

References

1. *Alexeev M.* A note on measuring the unofficial economy in the former Soviet republics / M.Alexeev, W.Pyle // *Economic of transition*. – 2003. 11(1):153–175.

2. *Becker G.* A treatise on the family / Becker G. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991.

3. *Hall B.A.* Social resilience in the neoliberal era / Hall B.A., Lamont M. – Cambridge University Press.

4. *Orlov I.* Soviet everyday life. Historical and sociological aspects of establishing. / Orlov I. – Moscow: SU HSE, 2010.

5. *Shanin T.* Expolar structures and informal economy of contemporary Russia / Shanin T. // *Informal economy*. Moscow: Logos, 1999 : 11–33.

6. *Shevchenko O.* (2009) Crisis and everyday in post-socialist Moscow / O. Shevchenko // Indiana University Press, 2009.

7. *Schneider F.* The size of shadow economy for 25 transition countries over 1999/00 to 2006/07. Whatdoweknow? www.econ.jku.at/members/Schneider/files/publications/LatestResearch2010/ShadEcon_25Transitioncountries

ДИНАМІКА СТРАХУ – ТЕНДЕНЦІЇ НА ЗБУРЕННЯ

У статті розглядається проблема залежності рівня страху від фактору часу та рівня доходу.

Ключові слова: страх, залежність, дохід.

В статье рассматривается проблема зависимости уровня страха от фактора времени и уровня дохода.

Ключевые слова: страх, зависимость, доход.

The paper tries to explain how the level of fear depends on the factor of time and income level.

Keywords: fear, dependence, income.

Моніторинг ІС НАНУ до 1999 р., на жаль, мав пробіли у фіксації “страху голоду” і “страху наслідків аварії на ЧАЕС”, тож аналіз доцільно робити в період 1999–2015 рр. (табл. 1).

Стосовно “чорнобильського страху” (рис. 1) – з часом лихо притлумлюється. Підвищення почуття страху у 2015 р. до 12% порівняно з 2014 р. ситуативне. Під час війни подібні катастрофогенні страхи зростають.

“Страх голоду” вкладається в дві моделі: а) темпоральна модель (рис. 2) – до 2013 р. цей страх “гасився” з часом; але далі різко пішов угору і “вибився із часової тенденції”; б) а от функціональна модель якраз і розкриває природу цього страху.

І в першому, і в другому випадку маємо наслідки соціокультурної травми. Тільки гоїться вона по-різному. Взагалі питання “про страхи” у моніторингу треба розглядати як кожен окремо, так і у сув’язі з усіма страхами. Після Майдану гідності та агресії Росії вони продемонстрували специфічну взаємозалежність.

Тобто маємо обернену залежність (коефіцієнт $R = -0,84$): зростає рівень життя – слабшає “страх голоду” (рис. 3).

“Динаміку страху голоду” припустимо інтерпретувати логістичною кривою, яку відкрив бельгійський математик

Таблиця 1

Рівень “страху голоду” та “страху наслідків аварії на ЧАЕС” порівняно з середньомісячним доходом на одну людину, 1992–2015 рр.

Роки		Середньомісячний дохід на одну людину (у доларах)	Частка в % тих, хто боїться	
Порядкові	Реальні		Голоду	Наслідків Чорнобильської катастрофи
	1992	8	50,3	46,5
	1993			
	1994	36		
	1995	20		
	1996	31		
	1997	33		
	1998	36		
1	1999	27	71,3	43,6
2	2000	18	71,8	40,3
3	2001	23	64,9	35,7
4	2002	31	51,2	30,4
5	2003	32	52,8	31,9
6	2004	44	45,5	29,5
7	2005	72	33,8	21,0
8	2006	100	33,8	22,3
9	2007			
10	2008	172	31,8	18,1
11	2009			
12	2010	134	34,5	16,3
13	2011			
14	2012	174	37,3	16,7
15	2013	194	29,8	18,6
16	2014	133	33,4	9,2
17	2015	80	39,0	12,0

Верхульст, як стверджують Ф. Крокстон та Д. Кауден. Цікаву ілюстрацію [1] застосування логістики здійснив Г. Торнтон, який показав логістичний закон розвитку-росту соняшників (рис. 4) [2].

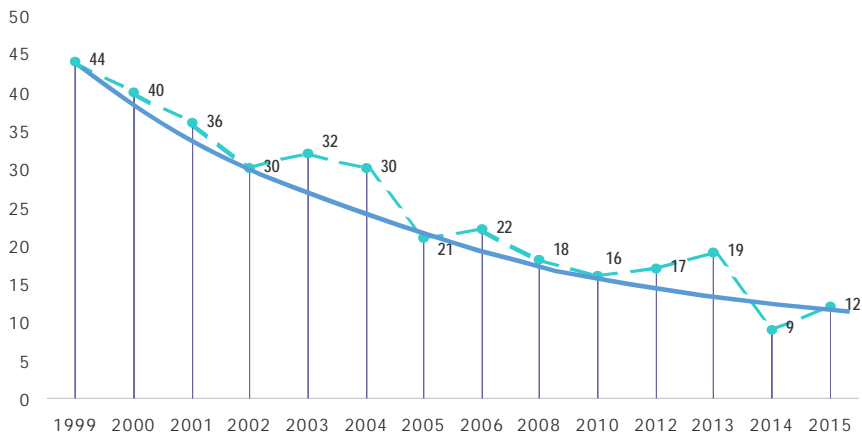

Рисунок 1. Графік рівня постчорнобильського страху – відсоток населення України, що боїться наслідків Чорнобильської катастрофи (Моніторинг ІС НАНУ. 1800 анкет. 1999–2015 рр.)

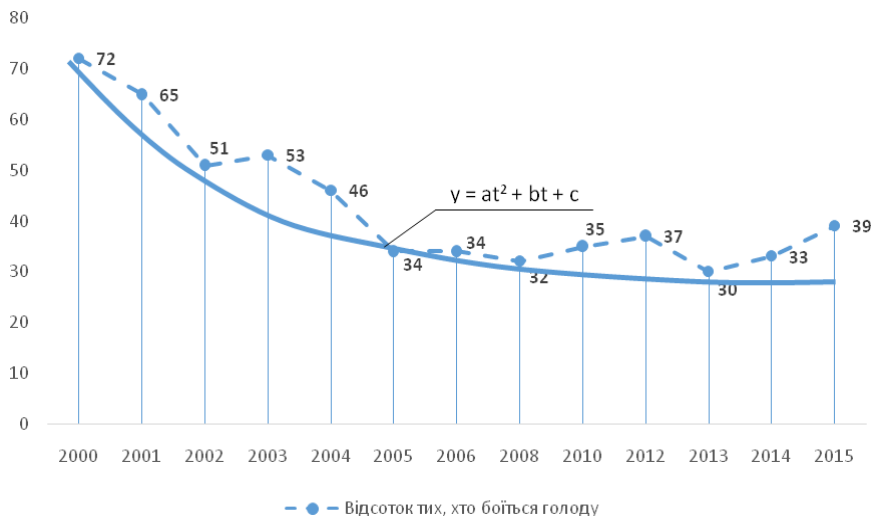

Рисунок 2. Приклад параболічної апроксимації рівня “страху голоду” (%)

Розділ другий

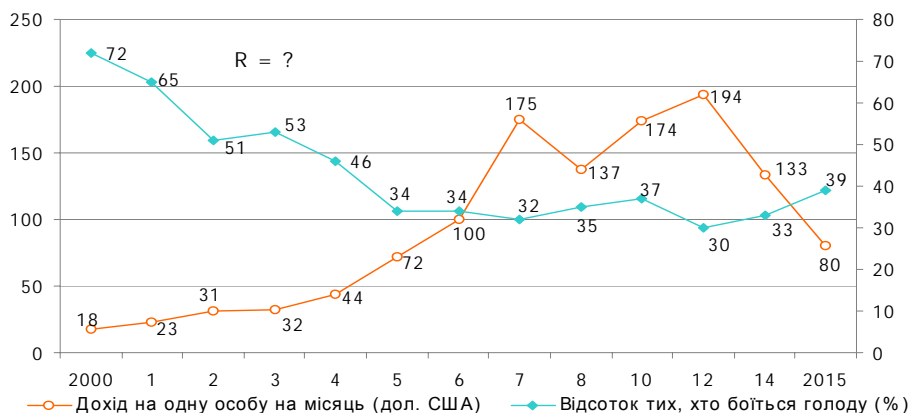

Рисунок 3. Схема залежності рівня страху голоду (%) від рівня доходу на одну особу на місяць (дол. США), 2000–2015 рр. (Моніторинг Інституту соціології НАНУ)

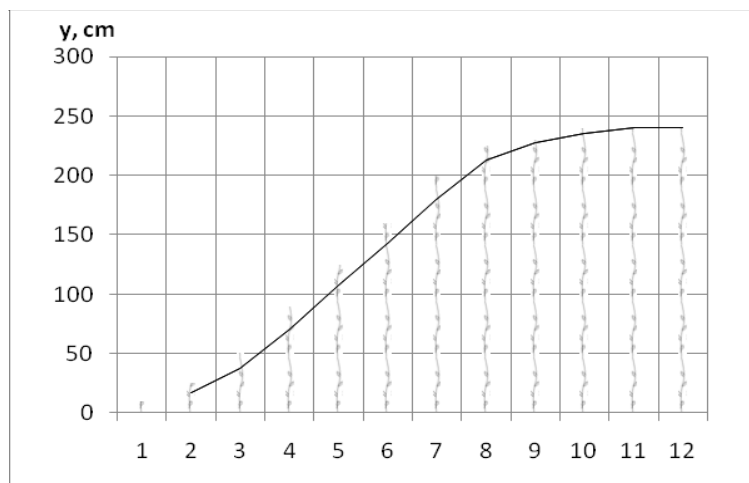

Рисунок 4. Динаміка росту соняшників, інтерпретована логістичною кривою (у-висота, см; t-час)

Якщо динаміка росту соняшника має зростаючий характер, то “динаміка страху голоду” має спадаючу динаміку, отже, логістична крива набуває такого вигляду:

$$y = \frac{K}{1 + 10^{a(t-b)}} \quad (\text{рис.})$$

Постає завдання визначення трьох параметрів: a , b та K . Для того, аби спростити задачу, будемо діяти за схемою рисунка. По-перше, перемінну t будемо розглядати на інтервалі $0 \leq t \leq 14$. По-друге, аби спростити процедуру визначення a , b та K , підніmemo вісь 0 t на 30 одиниць угору, аби $y(14)=0$.

Використовуючи дані *рис. 5*, вирішується система рівнянь, звідки маємо: $a=0,443$; $b=7$; $K=42$. А відтак, “динаміка страху голоду” інтерпретується логістичною кривою:

$$y = \frac{42}{1 + 10^{0,443(t-7)}} + 30;$$

де y – відсоток людей, які бояться голоду; t – рік, якщо відлік починати з 2000 р., коли y досягає максимуму $y=72\%$, а $t=0$.

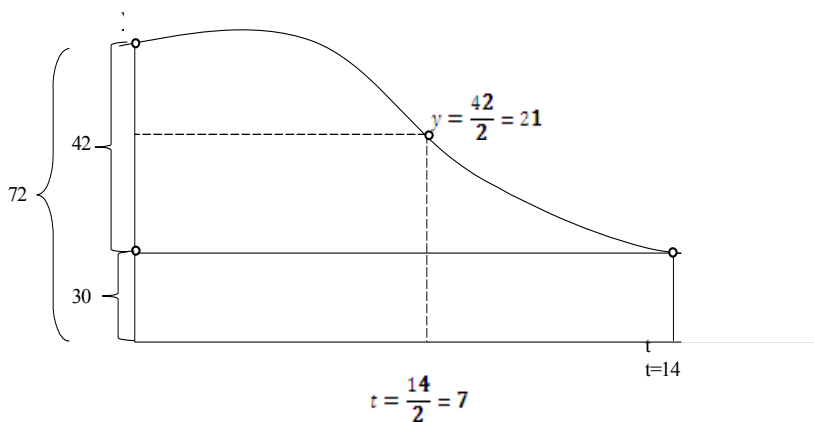

Рисунок 5. Логістична інтерпретація “динаміка страху голоду”, найпридатніша для визначення параметрів логістики

Збурення в динаміці рівня страху. На початку 2014 р. наклалися дві знакові події – постмайданний вплив та шок від агресії Росії. Тому для порівняння збурення у громадській думці вибрані два роки: а) 2013 р. – пора заглиблення у авторитаризм та підготовку задачі України під протекторат Росії та б) 2014 р. – рік, як зазначено, подвійного шоку – впливу.

Загалом, питання “про страхи у моніторингу варто розглядати окремішно кожен та й у сув’язі всіх страхів разом. Остання проблема вимагає поглибленого аналізу. Тут варто спинитись коротко на змінах, що сталися на переломі у цивілізаційному виборі України (табл. 2).

Зазначені події спричинили в деяких випадках бурхливе підвищення рівня ризику. А взагалі цей рівень зріс у 9-ти факторів страху (табл. 3).

Варто відзначити високий рівень суспільно-цивілізаційної свідомості українських громадян – саме чотири фактори

Таблиця 2

Динаміка змін рівня страху за 17-ма факторами, 2013–2014 рр. (Моніторинг ІС НАНУ, 1800 анкет (%))

Рей- тинг 2013 р.	Фактори страху	2013	2014	Зміни, %	Рей- тинг	Зміни рей- тингу
1	Зростання цін	79,6	63,0	-16,6	1	0
2	Безробіття	78,1	60,2	-17,9	3	+1
3	Невиплати зарплат, пенсій тощо	75,4	60,8	-14,6	2	-1
4	Зростання злочинності	49,3	42,5	-6,8	6	+2
5	Зараження загрозливими для життя інфекціями	36,6	17,4	-19,2	12	+7
6	Зупинення роботи підприємств	36,4	36,0	-0,4	7	+1
7	Голоду	29,8	33,4	+3,6	9	+2
8	Масових вуличних безпорядків	18,6	32,8	+14,2	10	+2
9	Наслідків аварії на ЧАЕС	18,5	9,2	-9,3	17	+8
10	Холоду в квартирі	18,4	23,7	+4,7	11	+1
11	Встановлення диктатури в країні	18,3	16,8	-1,5	13	+2
12	Розпаду України як держави	14,4	45,9	+31,5	5	-7
13	Міжнародних конфліктів	14,3	35,0	+20,7	8	-5
14	Нападу зовнішнього ворога на країну	9,5	59,6	+50,1	4	-10
15	Міжрелігійних конфліктів	8,6	12,3	+3,7	15	0
16	Повернення до часів застою	7,5	12,0	+4,5	16	0
17	Напливу біженців, переселенців і приїжджих	7,4	13,9	+6,5	14	-3

Таблиця 3
Фактори страху, у яких рівень зріс з 2013 по 2014 р. (%)

<i>Фактори страху</i>	<i>Підвищення рівня страху</i>
Напад зовнішнього ворога на країну	+50,1
Розпад України як держави	+31,5
Міжнаціональні конфлікти	+20,7
Масові вуличні безпорядки	+14,2
Наплив біженців, переселенців і приїжджих	+6,5
Холод у квартирі	+4,7
Повернення до часів застою	+4,5
Міжрелігійні конфлікти	+3,7
Голод	+3,6

стосовно державотворення та соціального порядку викликали найбільшу тривогу/стурбованість: “напад зовнішнього ворога” (+50,1%); “розпад України” (+31,5%); “міжнаціональні конфлікти” (+20,7%) та “масові вуличні безпорядки” (+14,2%).

Інші п’ять факторів, що зросли на б +3,6 до 6,5%, і це правильно відобразила громадська думка, є похідним від основних чотирьох факторів.

Натомість значення деяких факторів страху на фоні високої тривоги знизилось, що цілком природно, – громадська думка, реагуючи на реальність, змінює свою структуру. Тобто за рахунок яких факторів відбулося перегрупування картини страху (табл. 4).

Таблиця 4
Фактори страху, рівень яких зменшився з 2013 по 2014 р. (%)

<i>Фактори страху</i>	<i>Зменшення рівня страху</i>
Зараження загрозливими для життя інфекціями	-19,2
Безробіття	-17,9
Зростання цін	-16,6
Невиплата зарплат, пенсій тощо	-14,6
Наслідки аварії на ЧАЕС	-9,3
Зростання злочинності	-6,8
Становлення диктатури в країні	-1,5
Зупинення роботи підприємств	-0,4

На які жертви пішли громадяни України задля важливих національних цінностей?

По-перше, зменшився страх щодо матеріального благополуччя: зменшився страх щодо “безробіття” (-17,9); “зростання цін” (-16,6%) та “невионат зарплат, пенсій тощо” (-14,6).

Навіть вчинилася пожертва безпекою: зменшився страх щодо “зростання злочинності” (-6,8%).

Останній стовпчик таблиці 2 містить різницю рангів 2013 та 2014 рр., яку умовно позначимо $x-y$. Ця різниця, якщо взяти суму їхніх модулів, $\sum |x - y| = 49$, дає змогу визначити коефіцієнт рангової кореляції за модифікованою автором формулою при $n=17$:

$$KR = 1 - \frac{2\sum |x - y|}{n^2} = 1 - \frac{2 \cdot 49}{17^2} = 1 - 0,34 = 0,68; 0 \leq KR \leq 1$$

Значення $KR=0,68$ вказує на те, що відбулися помітні зміни у структурі 17-ти факторів страху.

Загалом, що цілком природно, у момент кризово-періодических суспільних переходів відбувається суттєва переоцінка системи цінностей та орієнтацій.

Література

1. *Croztон F. Applied General Statistics / F.Croztон, D.Cowden. – NewYork: PrenticeHoll, 1946. – V.16. – P. 452–458.*

2. *Thornton H. Annual of Applied Biology / Thornton H. New York, 1922. – P. 265.*

**ДИНАМІКА ОЦІНОК МАСОВИХ ПРОТЕСТІВ
У КИЄВІ ТА РЕГІОНАХ 2013–2015 рр.
ГРОМАДЯНАМИ УКРАЇНИ**

Розглянуто динаміку оцінок-характеристик під час масових протестів у Києві та регіонах 2013–2015 рр.

Ключові слова: динаміка, масові протести, політичні орієнтації, територіальна цілісність України, сепаратизм, громадянське суспільство, самолюстрація.

Рассматривается динамика оценок-характеристик во время массовых протестов в Киеве и регионах в 2013–2015 гг.

Ключевые слова: динаміка, массовые протесты, политические-ориентации, территориальная целостность Украины, сепаратизм, гражданское общество, самолюстрация.

The paper studies the dynamics of judgements and evaluations given to the mass protests in Kyiv and other regions of Ukraine from 2013 till now.

Keywords: the dynamics, mass protests, political orientations, territorial integrity of Ukraine, separatism, civil society, self-lustration.

Події, пов'язані з масовими протестами у Києві та регіонах у грудні 2013 – лютому 2014 р., де-факто перестали існувати в реальності як специфічна форма боротьби громадян на Майдані проти влади. Але в свідомості українських громадян вони залишилися назавжди символом боротьби за свободу і справедливість для нинішніх і майбутніх поколінь.

Завдяки цим подіям світове співтовариство дізналося про мужність українського народу, наслідування ним героїчних традицій минулих поколінь.

Після трагічних подій на Майдані 18–20 лютого 2014 р., коли загинуло декілька десятків людей, тодішній президент України В. Янукович поспішно втік зі своїми поплічниками до Росії. Внутрішньополітичне становище в Україні мало ознаки глибокої та непередбачуваної за своїми наслідками політичної кризи. Як виявилось згодом, криза торкнулась

усіх сфер життєдіяльності українського суспільства. Перед Україною вперше за всі роки її незалежності гостро постала проблема захисту та збереження своєї територіальної цілісності й суверенітету.

Приводом до загострення політичної ситуації в Україні стала відмова від підписання Президентом В. Януковичем Угоди про асоціацію з Євросоюзом на саміті лідерів країн Східного партнерства 29 листопада у Вільнюсі. Головним противником підписання Україною Угоди з ЄС виступала Росія, яка за всі роки свого існування прагнула і прагне й донині тримати Україну в зоні свого впливу.

Ймовірно, це стало одним із чинників, який вивів тисячі протестувальників на Майдан Незалежності у Києві та інших містах країни. Але це спрощене бачення причин протестних настроїв на Майдані Незалежності та регіональних майданах і антимайданах, які масово організовували в Україні (2013–2014 рр.). Варто нагадати, що традиційно Росія продовжувала негласний контроль і вплив над східними регіонами України, розглядаючи їх територію як плацдарм свого ідеологічного, культурного та економічного впливу. Протестні настрої у формі сепаратистських рухів почали діяти водночас у Луганській та Донецькій областях. У них за сприяння російських спецслужб та місцевих сепаратистів були штучно утворені ЛНР та ДНР, які діють на окремих територіях, підконтрольних російським найманцям та сепаратистським бойовикам.

Виникає риторичне запитання: чому саме в цих областях, гранично наближених до російського кордону, використовується Росією сепаратистська ідеологічна та військова зброя? Одна із причин таких дій Росії полягає у зоні функціонування і використання нею людського чинника для своїх цілей, зокрема, повернення під свою юрисдикцію спірних територій сусідньої держави. Переважна більшість людей старшого покоління російськомовного походження живе й досі у радянському минулому, в якому, очевидно, на їхню думку, не було такої ганебної та несправедливої поляризації суспільства на багатих і бідних. Вони, бачачи сьогодні облаштовані маєтки скоробагачків, мармуром облицьовані офіси, шикарні авто, замислюються над питанням, як могло таке статися з могутньою державою, якій вони віддали кращі роки свого трудового життя, а запроваджений за нинішніх умов капіта-

лістичний спосіб господарювання зробив їх на старості жebraками.

Інститутом соціології НАН України, починаючи з 1992 р. й по 2015 р., проводиться серія щорічних моніторингових опитувань населення України з метою вивчення громадської думки з різних питань. До анкети цього річного моніторингового дослідження було включено блок запитань, які дають змогу з'ясувати ставлення населення України до масових протестів у Києві та регіонах у грудні 2013 – лютому 2014–2015 рр. (табл. 1).

У 2015 р., як і в 2014 р., найбільші частки респондентів сприймали масові протести у 2013–2014 рр. як “народне повстання проти влади”. Хоча кількість тих, хто висловив таку думку, особливо серед мешканців села, децю знизилась.

Водночас зросло сприйняття цих подій як “незаконного захоплення влади” та “як військового (збройного) перевороту” серед міських і сільських респондентів. Це та думка, яку намагаються просувати представники колишньої влади та проросійські політичні діячі. Наприклад, А. Портнов, колишній перший заступник глави держадміністрації за президента В. Януковича, заявляв: “Це був переворот, коли

Таблиця 1

“Як би Ви охарактеризували масові протести в Києві та регіонах у грудні 2013 – лютому 2014 р?”, 2014–2015 рр. (%)

Варіанти відповідей	2014 р.		2015 р.	
	Міські респонденти (N=1152)	Сільські респонденти (N=542)	Міські респонденти (N=1075)	Сільські респонденти (N=722)
Як народне повстання проти влади	49,1	52,6	43,7	42,7
Як революцію	22,4	24,0	24,5	30,3
Як політичний протест	14,8	17,7	19,1	15,5
Як бунт	9,0	5,2	9,2	7,3
Як незаконне захоплення влади	12,4	8,1	19,1	12,9
Як військовий (збройний) переворот	7,7	2,6	12,3	8,7
Інші варіанти	0,9	1,5	0,4	1,0
Важко сказати	9,1	8,7	6,8	11,4

влада в країні перейшла до сформованої насильницьким способом парламентської більшості” [1].

Незважаючи на те, що з часу масових протестів у 2013–2014 рр. в Україні відбулось багато знакових і небезпечних подій на політичній арені, зокрема, щодо захисту територіальної цілісності та суверенітету України, загальна картина оцінок не зазнала суттєвих змін.

На нашу думку, є сенс розглядати протестні події на Майдані й у регіонах України як явище одного цілого, як одне продовжує інше, у контексті подій, які відбувалися і відбуваються й донині у 2015 р. Соціологічний зондаж громадської думки населення України у відповідях на поставлене запитання “Як Ви гадаєте, що сьогодні відбувається в Україні?” фіксує табл. 2.

Як свідчать дані, і міські, і сільські респонденти пердусім вказують на те, що в Україні має місце “боротьба між олігархами” – відповідно, 46,4% і 42,2%. Друге місце за оцінками респондентів займає позиція “боротьба із зовнішнім ворогом” – відповідно 29,5% і 34,2%. Третє місце – “боротьба зовнішньополітичних гравців за вплив на Україну” – відповідно 29,6% та 26,3%. Четверте місце в оцінці респондентів займає позиція “боротьба з людьми, що монополізували владу” – 15,7% і 18,4%. Якщо сплусувати відповіді респондентів по першій і четвертій позиціях, отримаємо, відповід-

Таблиця 2

Як Ви гадаєте, що сьогодні відбувається в Україні?, 2015 р. (%)

	<i>Місто</i>	<i>Село</i>
Боротьба за незалежність країни	18,6	18,7
Громадянська війна	14,7	7,6
Внутрішньополітичний конфлікт	16,7	14,7
Боротьба зовнішньополітичних гравців за вплив на Україну	29,6	26,3
Боротьба з зовнішнім ворогом	29,5	34,2
Боротьба між олігархами	46,4	42,2
Боротьба з людьми, що монополізували владу	15,7	18,4
Взагалі не розумію, що відбувається	12,2	12,5
Інше	0,5	1,2
Важко відповісти	4,4	7,3
<i>Всього</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

но, узагальнені дані – 62,1% та 60,6%. Саме ці дві позиції, на думку як міських, так і сільських респондентів, характеризують сьогодні атмосферу українського суспільства.

Виявлені соціологічні факти несуть потенційні ризики для існування самої держави. Швидко переформатована після подій на Майдані парламентська більшість у нову більшість вдалася до косметичних змін (знесення металевої огорожі біля будівлі Верховної Ради, заборони стихійного ринку торгівлі біля ЦВК та ін.). Реального ж, якісного перезавантаження влади, як представницьких, так і урядових структур, не відбулося.

Слабкість нової влади проявилась у її перших кроках. Не були притягнуті до відповідальності вбивці мирних людей на Майдані. Не були оперативно змінені кадри на обласному і місцевому рівнях, призначені попередньою владою. Нова влада, очевидно, враховувала помилки попередньої влади, яка вдавалась до лінчування протягом тривалого часу особистості колишнього прем'єр-міністра Ю. Тимошенко, що, звісно, не додавало авторитету старій владі, і не стала розгойдувати внутрішньополітичний корабель України. Верховна Рада замість роботи над прийняттям життєво важливих законів, які б сприяли оздоровленню внутрішньополітичної обстановки в країні, консолідації всього українського суспільства тощо, потонула в суперечках і постійних конфронтаційних діях. Обраний новий парламент, майже із тих же політичних гравців, які слугували попередній владі, став тим гальмом, що отримує розвиток демократичних процесів у сучасній Україні.

Розгляд у Верховній Раді Закону “Про очищення влади” (Закону про люстрацію) свідчить про те, що депутатське середовище свідомо гальмувало впровадження цього надзвичайно важливого закону у життя, незважаючи на протестні настрої громадськості. Прийнятий Закон “Про очищення влади” (16 вересня 2014 року №1682-7) свідчить про великий спротив щодо його впровадження в життя. Це констатує народний депутат, голова Комітету Верховної Ради України з питань запобігання і протидії люстрації Єгор Соболев: “Понад тисячу пішли за власним бажанням або “перебігли” на нижчі посади, щоб не потрапити в люстраційні списки. Переважно це так звані монстри – керівники фіскальної

служби і прокуратури, працівники міліції” [2, с. 4]. Очевидно, що намагаючись уникати небажаних наслідків люстрації, чиновники й вдалися до такого способу “псевдосамолюстрації”. І тут влада повинна була б почати люстрацію сама з себе. На жаль, цього поки що не видно.

На нашу думку, є ще один цивілізований шлях проведення люстрації. Це самолюстрація як одна із форм самозахисту самолюстратора від негативної оцінки громадської думки стосовно нього. Певні бізнесові кола вдаються до захисту від негативних оцінок громадськості свого іміджу шляхом надання благодійної допомоги окремим громадянам, фінансового сприяння будівництву різних об’єктів соціального значення (дороги, лікарні та ін.).

Заслужує на увагу оцінка респондентів за позицією “боротьба за незалежність країни” відповідно – 18,6% і 18,7%. Лише п’ята частина як міських, так і сільських респондентів вважають, що сьогодні в Україні відбувається саме це.

У ситуації, коли країна перебуває фактично у стані війни, гостро постає проблема мобілізації військовозобов’язаних громадян до лав армії для захисту своєї держави.

Респондентам було поставлене запитання “Готові чи не готові Ви або Ваші рідні, друзі, знайомі зі зброєю в руках битися за повернення території самопроголошених ДНР/ЛНР під контроль України?” (табл. 3).

Таблиця 3

Готові чи не готові Ви або Ваші рідні, друзі, знайомі зі зброєю в руках битися за повернення території самопроголошених ДНР/ЛНР під контроль України?, 2015 р. (%)

	<i>Готовий особисто</i>	<i>Готові мої рідні</i>	<i>Готові мої друзі</i>	<i>Готові мої знайомі</i>	<i>Одні з рідних/друзів/знайомих готові, а інші не готові</i>	<i>Ані я, ані мої родичі/друзі/знайомі не готові</i>	<i>Важко відповісти</i>	<i>Всього</i>
Місто	10,8	4,4	6,7	8,2	23,5	44,6	14,9	100,0
Село	9,5	4,8	6,5	8,0	21,9	40,2	21,0	100,0

Серед міських респондентів лише 10,8% готові особисто битися зі зброєю в руках, такий же показник і в сільських мешканців – 9,5%. Вважає відповідь респондентів за позицією – “ані я, ані мої родичі/друзі/знайомі не готові” – відповідно у міських та у сільських респондентів – 44,6% та у 40,2%. Це свідчить про те, що за роки незалежності України служба в армії недооцінювалась державою, а патріотично просвітницька робота з підростаючим поколінням (школа, виші та інше) велась на низькому рівні.

Проблеми патріотичного виховання в історичній ретроспективі приділяли увагу багато українських письменників і поетів. Ще Іван Котляревський у своїй поемі “Енеїда” писав:

Де общее добро в упадку,
Забудь отця, забудь і матку,
Лети повинність ісправлять [2, с. 152].

Пригадується виступ на українському радіо письменника Бориса Олійника, який висловив таку думку: “Якщо зараз оголосити, що країна в небезпеці, – для захисту її збір біля Верховної Ради України, то я не певен, що туди прийде багато людей. Бо кожен скаже, що, захищати олігархів?...” Після паузи Борис Ілліч продовжив: “У країні живуть і добрі люди, патріотично налаштовані люди, і олігархи... але є Батьківщина і вона потребує свого захисту”. Півтора року потому після подій на Майдані 2013–2014 рр., зустрівши Бориса Ілліча, я нагадав йому сказане ним на радіо, на що він ствердно кивнув головою “Так”.

За роки незалежності України посилюється тенденція створення споживацького суспільства. На нашу думку, у споживацькому суспільстві не можуть формуватися повною мірою патріотичні громадяни. Саме це не дає змоги державі в складних умовах її захисту територіальної цілісності успішно проводити мобілізаційні заходи. У капіталістичних країнах, зокрема США, Німеччині та ін., для захисту діє контрактна армія. Звичайно, її утримання потребує немалих коштів. Україна не має таких фінансових можливостей на даний час. А тому ця проблема для майбутнього існування країни набуватиме дедалі більшої гостроти.

Отже, в оцінках громадською думкою населення України масових протестів у Києві та регіонах України у 2014–2015 рр. не виявлено суттєвих відмінностей у відповідях респондентів.

Домінуюча оцінка в проведених опитуваннях фокусується на позиції “як народне повстання проти влади”. Це свідчить про те, що і попередня, і нинішня влада має низький рівень консолідації з народом.

Для оптимізації відносин між владою і народом начальною умовою, на нашу думку, при прийнятті доленосних управлінських рішень у державі як з боку виконавчої, так і законодавчої гілок влади має здійснюватись постійний діалог влади з суспільством. Дії влади повинні бути прозорі і зрозумілі для громадян України. У багатьох розвинутих країнах світу, зокрема в Швейцарії, Польщі, оптимізація відносин між владою і народом досягається методом проведення загальнонаціональних і місцевих референдумів, які дають змогу більш повно враховувати громадську думку населення при прийнятті владою управлінських рішень. В Україні ж цей ефективний метод врахування громадської думки населення явно недооцінюється.

Література

1. *Портнов А.* Після зустрічі з Януковичем я зрозумів, що контактувати нам більше не потрібно // Вісті. – 2014. – 14 жовт.
2. *Котляревський І.* Енеїда. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи. – К. : Наук. думка, 1982. – 319 с.

УЧАСНИКИ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ: ПОРТРЕТ, ДИНАМІКА НАСТРОЇВ ТА ПОГЛЯДИ У МАЙБУТНЄ

У статті представлений соціально-демографічний портрет учасників акцій протесту проти влади взимку 2013–2014 рр. та портрет тих, хто участі у даних подіях не брав. Також аналізуються зміни у поглядах учасників та неучасників вказаних подій за період з 2014 по 2015 роки.

Ключові слова: учасники та неучасники акцій протесту проти влади взимку 2013–2014 р., соціально-демографічний портрет, динаміка поглядів.

В статье представлен социально-демографический портрет участников акций протестов против власти зимой 2013–2014 гг. и портрет тех, кто участия в данных событиях не принимал. Также анализируется динамика взглядов участников и неучастников указанных событий за период с 2014 по 2015 г.

Ключевые слова: участники и неучастники акций протестов против власти зимой 2013–2014 годов, социально-демографический портрет, динамика взглядов.

The paper draws a comparison between socio-demographic profiles of those who took part in protests against the ruling regime in the winter of 2013-2014 and those who did not participate in the above-mentioned events. Furthermore, the authors analyse how have the views of participants and non-participants in those anti-government protests changed over the period of 2014–2015.

Keywords: participants and non-participants in protests against the ruling regime in the winter of 2013–2014, socio-demographic profile, the dynamics of views.

Останні роки, починаючи з кінця 2013-го і по сьогодні, можна назвати найважчими та найтурбулентнішими в історії сучасної незалежної України. За цей період відбулось стільки подій, скільки не відбувалось за усі попередні роки існування незалежної України: масові акції протесту і розстріли мирних людей взимку 2013–2014 рр., втеча президента країни, анексія Криму, війна на сході, численні хвилі мобілізації населення та повоєнні травми, як фізичні, так і психологічні,

розгортання волонтерського руху безпрецедентної сили та масштабу, сплеск патріотизму та знов його зниження, безпрецедентне знецінення гривні, що призвело до збідніння населення майже у три рази, та розчарування після сплеску надії та оптимізму, внутрішня та зовнішня міграція. Все це призвело до доволі радикальних змін у суспільстві. Відтак потребує глибокого осмислення, аналізу, пошуку причин та можливих наслідків.

У цій статті ми ставимо за мету описати портрет людей, які брали участь в акціях протесту взимку 2013–2014 рр., що у публічному дискурсі отримали назву “Євромайдан”, а потім узагальнюючу назву “Революція гідності”, і, яких, у певному сенсі, можна вважати однією з найактивніших суспільних груп, що розпочали ті зміни, які відбуваються сьогодні в Україні. Описуючи учасників Революції гідності, ми будемо зіставляти їх з тими, хто участі у зазначених подіях не брав, проаналізуємо ключові відмінності між учасниками та неучасниками Революції гідності. Окрім цього, у даній статті проаналізуємо, як змінились учасники Революції гідності за рік (з 2014 по 2015 р.): стали ці люди менш активними чи навпаки, розчаровані вони чи ні, які у них погляди з приводу свого майбутнього та майбутнього країни, як вони оцінюють ситуацію у країні, що склалась майже через два роки після Революції гідності.

У якості емпіричної бази ми використовуємо дані моніторингу Інституту соціології НАН України “Українське суспільство” 2014 р. та Омнібусу 2015 р. (збір даних в обох випадках відбувався влітку).

Портрети учасників та неучасників Революції гідності

За даними досліджень, як у 2014 р., так і у 2015-ому серед опитаних близько 20% респондентів, які під час опитування зазначили, що в грудні 2013 – лютому 2014 р. брали участь в акціях протесту проти влади або допомагали мітингувальникам. Структура групи учасників акцій протесту у опитуваннях 2014 та 2015 рр. є майже ідентичною за рядом соціально-демографічних характеристик (вік, стать, регіон проживання, освіта, зайнятість, матеріальне становище), що дає змогу нам вважати, що як у 2014, так і у 2015 р. структурно були опитані одні і ті самі люди, а це, у свою чергу, дає змогу здійснювати аналіз динаміки їх думок та настроїв.

Але перш ніж аналізувати річну динаміку настроїв учасників Революції гідності, опишемо їх портрет.

Учасниками Революції гідності ми вважаємо тих, хто на запитання “*Чи брали Ви участь в акціях протесту проти влади в грудні 2013 – лютому 2014 року?*” відповів, що участь брав або допомагав мітингувальникам (табл. 1).

Отже, 20,6% дорослого населення (18+) брало участь в акціях протесту або допомагало мітингувальникам. І, відповідно, 79,4% дорослого населення країни не брало участі у акціях протесту проти діючої на той момент влади.

На наш погляд, вищенаведені цифри не слід вважати абсолютно точними, оскільки це відповіді опитаних, а не чіткі

Таблиця 1

Участь у подіях Революції гідності: Чи брали Ви участь в акціях протесту проти влади в грудні 2013 – лютому 2014 р.?

(Відзначте всі відповіді, що підходять), % (n=1794)

Брав участь в акціях у Києві	6,0
Брав участь у акціях в іншому місті	5,7
Допомагав мітингуючим (продуктами, речами, грошима тощо)	11,6
Не брав участі	79,4

підрахунки кількості мітингуючих під час подій. Але у нашому фокусі уваги є не абсолютні показники, а змістовна відмінність активної меншості від пасивної більшості.

Хто вони, ці люди, які брали участь в акціях протесту? Чи відрізняються вони від тих людей, які участі не брали? І якщо так, то чим саме відрізняються?

Серед учасників акцій протестів більше чоловіків, молодих людей, людей із повною вищою освітою. Також серед учасників акцій протесту більше найманих працівників та приватних підприємців і менше непрацюючих, ніж серед тих, хто не брав участі у протестах, серед них більший відсоток тих, хто відносить себе до середнього класу. У мітингувальників вища самооцінка матеріального становища і на 16% вища середня заробітна плата. Серед учасників протестів, на відміну від тих, хто не брав участі у акціях протесту, більше людей, які вважають себе українцями, рідною мовою вважають українську, проживають на Заході та в Центрі (включаючи Київ). У мітингувальників рівень користування Інтернетом вищий порівняно із неучасниками. У таблиці 2 представ-

лені соціально-демографічні характеристики учасників акцій протесту (включаючи тих, хто допомагав мітигувальникам) та неучасників акцій протесту взимку 2013–2014 рр. Таким чином, усереднений портрет учасників Революції гідності є таким: освічені, економічно активні та інформаційно більш просунуті (активніше користуються Інтернетом) люди із середнім рівнем достатку, які вважають своєю рідною мовою українську і проживають переважно у Центрі та на Заході. Також до цього портрета слід додати, що серед учасників Революції гідності 78,5% скоріше або дуже пишаються, що є громадянами України, тоді як серед неучасників даний відсоток становить 64,3%.

Окрім того, що учасники та неучасники акцій протесту взимку 2013–2014 рр. відрізняються за своїми соціально-демографічними характеристиками, вони доволі сильно відрізняються рівнем задоволеності життям, самоідентифікацією, локусом контролю, рівнем оптимізму з приводу майбутнього, готовністю обстоювати свої права, рівнем активності, у тому числі волонтерської, готовністю брати на себе відповідальність за стан речей у країні, зовнішньополітичними орієнтаціями, своїм ставленням до ситуації на сході, а також до подій, що відбувались у різні періоди історії України.

Задоволеність життям, готовність брати на себе відповідальність

Учасники Революції гідності більшою мірою, ніж неучасники, задоволені власним життям – у 2015 р. серед них 41,9% цілком або скоріше задоволені своїм життям, тоді як серед неучасників таких 31,1%. Крім цього, учасники є більш задоволеними своєю роботою (34,6% на відміну від 26,7% неучасників). Серед учасників акцій протесту більше людей із внутрішнім локусом-контролем – тобто серед них більше тих, хто вважає, що сам контролює своє життя (29,1%), на відміну від неучасників (21,3%). Переважання внутрішнього локусу-контролю у учасників акцій протесту логічно пов'язані із рівнем готовності брати відповідальність за стан справ у країні та у своєму місті. У 2015 р. близько половини учасників (49,3%) відповіли, що несуть повну або часткову відповідальність за справи в Україні, а 57,2% – у своєму населеному пункті. Тоді як серед неучасників показники значно менші – 28,9% та 38,0% відповідно.

Таблиця 2

**Соціально-демографічні характеристики учасників
і неучасників акцій протесту проти влади в грудні 2013 –
лютому 2014 р., дані 2015 р. (%)**

Характеристики		Учасники акцій протесту (n=370)	Неучасники акцій протесту (n=1424)
Стать	Чоловіча	54,1*	43,0
	Жіноча	45,9*	57,0
Вік	18–25 років	19,7*	12,6
	26–35 років	24,1	22,0
	36–45 років	18,1	16,0
	46–55 років	14,3	15,8
	56+ років	23,8*	33,6
Освіта	Початкова, неповна середня	3,0	4,3
	Середня загальна	7,9*	15,4
	Середня спеціальна	41,2	43,7
	Перший ступінь вищої освіти (бакалавр)	8,4	5,8
	Повна вища	39,6*	30,8
Зайнятість	Наймані працівники	53,6*	46,5
	Приватні підприємці/ власний бізнес	8,8*	5,0
	Непрацюючі	37,6*	48,5
Національність	Українець	94,3*	88,9
	Росіянин	3,5*	9,6
	Інша	2,2	1,5
Рідна мова	Українська	85,9*	70,3
	Російська	13,3*	28,4
	Інша	0,8	1,3
Регіон	Захід	35,1*	16,9
	Центр	46,2*	34,3
	Південь	9,7*	17,8
	Схід	8,9*	31,0
Самооцінка матеріального становища	Злиденне	3,0	3,8
	Бідне	32,8*	44,7
	Середнє	62,8*	51,2
	Заможне	1,4*	0,4
Самоідентифікація із середнім класом	Мабуть, ТАК	47,4*	36,7
	Мабуть, НІ	42,8*	50,5
	Важко відповісти	9,8	12,8
Користування Інтернетом	Користуються	77,2*	61,3
Якою мірою Ви пишастесь чи не пишастесь тим, що є громадянином України?	Скоріше пишастесь та дуже пишастесь	78,5*	64,3

* Різниця статистично значуща мінімум на рівні 5%.

***Готовність обстоювати свої права та інтереси,
волонтерська діяльність***

Учасники акцій протесту, як у 2014, так і у 2015 р. більше готові до активних дій для захисту своїх прав та інтересів, ніж неучасники. У разі коли порушуються права та інтереси, серед учасників Революції гідності 73,5% готові до певних заходів з метою обстоювання своїх прав (наприклад, законні мітинги та демонстрації – 43,5%, збирання підписів під колективними петиціями – 33,8%, участь у передвиборних кампаніях – 25,4%, пікетування державних установ – 19,7%), тоді як серед неучасників, на певні дії готові 54,0% (наприклад, законні мітинги та демонстрації – 31,4%, збирання підписів під колективними петиціями – 25,5%, участь у передвиборних кампаніях – 21,8%, пікетування державних установ – 8,4%).

Окрім того, що учасники акцій протесту, що мали місце взимку 2013–2014 рр., більш рішучі у обстоюванні своїх інтересів, вони також активніші у допомозі іншим. Активність учасників Революції гідності отримала значно більший прояв у волонтерському русі на відміну від групи неучасників. Близько трьох четвертих (76,7%) учасників акцій протестів різними способами долучилися до волонтерської діяльності протягом останнього року, серед неучасників таких – лише трохи більше третини (36,4%).

Попри те, що переважно респонденти з обох досліджуваних груп сприймають волонтерський рух позитивно, серед учасників Революції гідності більша частка тих, хто бачить волонтерів як таких, що “реально врятували країну” (50,0% на противагу 34,5% серед групи неучасників), що може бути пояснено їхньою більшою включеністю у волонтерський рух.

***Самоідентифікація, фактори,
що об’єднують українців***

Учасники та неучасники Революції гідності також різняться за самоідентифікацією та поглядами на те, що об’єднує українців. Серед учасників більш домінуючою є загальнонаціональна ідентичність, а саме, на запитання “*Ким Ви себе насамперед вважаєте?*” 68,1% учасників відповідають, що вважають себе громадянами України, тоді як серед неучасників насамперед громадянами України себе вважає 54,7%. Серед неучасників більш сильною є локальна ідентичність: так, мешканцем села, району чи міста (в якому жи-

вуть) себе вважає 24,8% неучасників, а серед учасників – майже удвічі менше – 15,4%. Пострадянська ідентичність на даний час уже не є непоширеною серед українців, але серед тих, хто не брав участі у Революції гідності, людей, які вважають себе громадянами колишнього Радянського Союзу, більше (4,6%), ніж серед тих, хто брав участь у Революції гідності (1,4%).

Окрім цього, у двох досліджуваних нами групах різні погляди на те, що сьогодні об'єднує людей в українському суспільстві. Серед учасників 56,2% вважає, що українців об'єднують патріотичні почуття громадянина України, серед неучасників дана альтернатива відповіді також на першому місці, але зі значно нижчим показником – 37,2%. Друге місце серед об'єднуючих факторів у учасників посідає віра в краще майбутнє (так вважає 40,5% учасників), а серед неучасників даний фактор лише на п'ятому місці (34,3%), тоді як на другому місці у неучасників невдоволеність владою (так вважає 36,3% неучасників).

Таким чином, можна сказати, що патріотичні почуття громадянина України є загальним об'єднуючим чинником для всього населення країни, але друге місце у двох досліджуваних групах посідають різні фактори: у учасників віра в краще майбутнє, а неучасників невдоволеність владою.

Зовнішньополітичні орієнтації, ставлення до ситуації на сході країни

Учасники акцій протесту загалом більш позитивно ставляться до ідеї вступу України до Європейського Союзу (ЄС) та НАТО і більш негативно до ідеї приєднання України до союзу Росії та Білорусі, ніж неучасники. Так, серед учасників Революції гідності 75,5% скоріше позитивно ставляться до вступу України до Європейського Союзу і 65,8% – скоріше позитивно – до вступу України до НАТО, на противагу тим, хто не брав участі у Революції гідності, серед яких рівень підтримки ідеї вступу до ЄС становить 51,4%, а до НАТО – 37,5%.

Група учасників акцій протесту декларує більшу готовність до боротьби за Донбас, аніж група неучасників: третина учасників (32,7%) вважає, що слід продовжувати бойові дії до повернення повного контролю над усіма територіями на сході України тоді як (серед неучасників таких вдвоє менше (14,5%), чверть учасників (24,6%) заявляє, що готова особис-

то зі зброєю в руках битися за повернення території самопроголошених ДНР/ЛНР під контроль України (серед учасників таких 6,5%). Серед учасників більший відсоток тих, хто сприймає ситуацію в Україні як боротьбу за незалежність (30,6%) або як боротьбу з зовнішнім ворогом (41,5%) (серед групи неучасників – 15,5% та 28,7% відповідно). Водночас серед неучасників більше тих, хто сприймає ситуацію як боротьбу між олігархами (46,5% на противагу 38,2% серед учасників).

Погляди у майбутнє

Учасники та неучасники Революції гідності по-різному дивляться у майбутнє, вони мають різні почуття стосовно майбутнього, як свого власного, так і країни в цілому. У учасників вищий рівень оптимізму, більше упевненості у майбутньому, ніж у тих, хто не брав участі у акціях протесту. Поряд з тим у учасників менше песимізму, тривоги та страху з приводу майбутнього, як свого власного, так і майбутнього країни, порівняно із неучасниками (табл. 3).

Історична пам'ять

Досліджувані нами дві групи значно різняться не тільки своїми поглядами з приводу майбутнього – у них досить серйозно різняться оцінки минулого.

Як учасники, так і неучасники Революції гідності у якості найбільш позитивної події в історії України оцінюють проголошення незалежності в 1991 р., проте серед учасників значуще більше тих, хто надає цій події позитивної оцінки (43,5% на противагу 34,9%). Друга подія за частотою позитивної оцінки у групі учасників – Майдан 2013–2014 рр. (30,4%, серед неучасників – 14,1%), тоді як у групи неучасників – перемога СРСР та країн антигітлерівської коаліції в Другій світовій війні (34,9%, серед учасників – вдвоє менше – 15,5%). Як найбільш негативні події (не враховуючи Голодомору, який на першому місці у обох групах) учасники оцінюють Переяславську раду (25,4%), революцію 1917 р. (23,8%) та проголошення Російської імперії у 1721 р. (23,2%), тоді як неучасники – Майдан 2013–2014 рр. (30,2%) та розпад СРСР (24,4%).

Різняться і погляди на історичні постаті. Найбільш позитивно оцінені історичні діячі для групи учасників: Б. Хмельницький (34,6%), М. Грушевський (31,9%), В. Чор-

Таблиця 3

**Почуття стосовно власного майбутнього і майбутнього
України учасників і неучасників акцій протесту проти влади
в грудні 2013 – лютому 2014 р., дані 2015 р. (%)**

Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про своє майбутнє?			Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України?		
	Учасники акцій протесту (n=369)	Неучас- ники акцій протесту (n=1389)		Учасники акцій протесту (n=369)	Неучас- ники акцій протесту (n=1389)
Оптимізм	36,9*	23,7	Оптимізм	31,2*	20,4
Байдужість	2,2	2,3	Байдужість	1,6	2,4
Радість	6,2*	2,2	Радість	3,5*	1,2
Безвихідь	8,4*	14,7	Безвихідь	8,9*	12,9
Упевненість	14,1*	6,0	Упевненість	11,4*	6,2
Розгубленість	22,2	23,8	Розгубленість	18,2	16,4
Задоволеність	4,1*	1,5	Задоволеність	3,3*	1,2
Песимізм	4,3*	9,8	Песимізм	6,2*	11,9
Надія	41,5	40,8	Надія	48,2	43,0
Тривога	27,9*	39,6	Тривога	30,6*	42,8
Інтерес	19,5*	10,5	Інтерес	13,6	10,8
Страх	16,5*	23,0	Страх	15,2*	22,5

* Різниця статистично значуща мінімум на рівні 5%.

новіл (25,9%) та С. Бандера (25,1%). Для групи неучасників перші дві постаті також на найвищих сходинках, але зі значуще нижчими оцінками (28,2% та 18,9% відповідно) та третьому місці – князь Володимир (Святославич) (17,4%). Для обох груп постаті із найнегативнішою оцінкою – В. Янукович (63,4% для учасників та 47,0% для неучасників), одразу за ним – Й. Сталін (56,8% для учасників та 38,6% для неучасників). У групі неучасників багато негативних оцінок отримали П. Порошенко (16,8%) та С. Бандера (15,1%), тоді як у групі учасників кожен із цих постатей негативно оцінюють менше 5%. Таким чином, неучасники значно більше “ностальгують” за радянськими часами та значно менше схильні

позитивно оцінювати події, що мають український національний характер. На підтвердження цього судження також виступають середні оцінки законодавчого засудження та заборони пропаганди комуністичної символіки, перейменування власних назв на честь осіб, які обіймали керівні посади в СРСР та УРСР, демонтаж пам'ятників особам комуністичних часів, які вище у групі учасників.

Після проведеного аналізу можемо з упевненістю сказати, що ті 20%, які брали участь в акціях протесту взимку 2013–2014 рр., кардинально відрізняються від тих 80%, які участі у зазначених подіях не брали. Вони молоді, більш освічені, більш економічно активні, більш інформаційно просунуті, більш активні (більш упевнені в тому, що можуть захистити свої права і готові це робити). Учасники протестів більше готові брати відповідальність на себе, як за своє життя, так і за життя своєї країни, серед них більше людей, які впевнені, що їх життя залежить від них самих, а не від зовнішніх обставин, на відміну від тих, хто участі у протестах не брав, вони рішучіші у обстоюванні території на сході країни, більше займаються волонтерством. Учасники протестів більшою мірою, ніж учасники, мають загальнонаціональну ідентичність, на відміну від локальних, регіональних чи пострадянських ідентичностей. Також учасники акцій протесту більше підтримують ідею вступу до Євросоюзу та НАТО. Учасники протестів із більшим оптимізмом дивляться у майбутнє порівняно з тими, хто участі не брав. Коли вони думають про власне майбутнє або майбутнє України, то частіше мають почуття оптимізму, інтересу, задоволеності та радості, ніж учасники, які дивляться частіше на своє майбутнє з тривогою, страхом, розгубленістю та почуттям безвиході. У учасників частіше погляди спрямовані в майбутнє, а не в минуле (у них майже на має жалю за розпадом Радянського Союзу та менш позитивне ставлення до постатей радянських часів).

Динаміка поглядів учасників Революції гідності протягом 2014–2015 рр.

Таким чином, 20% тих, хто брав участь у Революції гідності, можна ідентифікувати як одну з найбільш активних груп у сучасному українському суспільстві, тих, у кого найбільше потенціалу рухати суспільство вперед та ініціювати позитивні зміни. Але яких змін зазнали погляди та відчуття цих людей за рік, після затяжного конфлікту на Донбасі,

багатьох смертей, зубожіння населення, відсутності рішучих дій з боку Європейського Союзу, за ідеали якого вони вийшли взимку 2013 р.?

Насамперед серед цієї активної групи населення спостерігається зниження задоволеності власним життям майже на 10%. У 2014 р. скоріше або повністю задоволених власним життям серед учасників нараховувалось 51,1%, а у 2015-му – 41,9%. Тоді як серед неучасників зміни статистично незначущі – у 2014 р. скоріше або повністю задоволених власним життям серед неучасників нараховувалось 32,2%, а у 2015-ому – 31,1%. Незважаючи на зниження рівня задоволеності життям серед учасників у 2015 р., вони залишаються більш задоволеними життям, ніж неучасники.

Також у 2014 р. учасники Революції гідності були більш активно налаштовані обстоювати свої права та інтереси у разі їх порушення: 59,3% були готові взяти участь у законних мітингах та демонстраціях на відміну від 43,5% у 2015 р., 26,4% – у пікетуванні державних установ на відміну від 19,7% у 2015 році, кожен десятий учасник (9,1%) у 2014 р. міг би взяти участь у захопленні будівель державних установ, блокуванні шляхів сполучення, тоді як у 2015 р. – кожен двадцятий (5,1%).

Однак як у 2014, так і у 2015 р., попри зниження активності та куражу, учасники все ж залишаються більш активними, ніж неучасники.

Водночас протягом року статистично значуще зменшилась частка учасників зимових подій 2013–2014 рр., які позитивно ставляться до ідеї вступу до ЄС (з 83,7% у 2014 р. до 75,5% у 2015 р.). Погляди неучасників змінюються у дещо іншому напрямі: якщо у 2014 р. 44,6% позитивно ставилися до вступу в ЄС і 28,8% в НАТО, то у 2015 р. – 51,4% та 37,5% відповідно. Тобто учасники Революції гідності дещо розчарувались у євроінтеграційних прагненнях, тоді як серед неучасників, прихильників євроінтеграції, навпаки, побільшало.

Кардинальні зміни відбулись у почуттях учасників з приводу свого майбутнього та майбутнього країни. Тоді як у психологічному стані неучасників зміни мінімальні – зміни почуттів щодо власного майбутнього та майбутнього країни у 2015 р. порівняно із 2014 р. у межах 5%.

Щодо почуттів з приводу свого майбутнього, то у учасників Революції гідності знизився рівень надії (-21%), упевне-

ності (-12%), інтересу (-8%), оптимізму (-6%), водночас зріс рівень розгубленості (+9%). Серед позитивних моментів варто відзначити, що рівень песимізму та байдужості як у 2014, так і у 2015 р. залишається мінімальним – менше 5%.

Відносно почуттів з приводу майбутнього країни, то тут теж знизився рівень надії (-15%), упевненості (-14%), інтересу (-7%), оптимізму (-11%) і зростає розгубленість (+8%). Поряд з тим знизився і рівень тривоги за майбутнє країни (-14%). Як і у випадку почуттів щодо власного майбутнього, щодо майбутнього країни у учасників Революції гідності майже немає почуттів песимізму та байдужості (менше 5%).

Таким чином, почуття активної групи українського суспільства дещо притупились, але песимізм та байдужість не зайняли місце дещо розтраченої надії та оптимізму.

Варто також зазначити, що у 2015 р. порівняно із 2014 р. відбувається зниження загальнонаціональної ідентичності та посилення локальної. Дана тенденція спостерігається в українському суспільстві в цілому, як серед тих, хто брав участь у Революції гідності, так і серед тих, хто участі не брав (рис. 1).

Водночас, у довготривалій перспективі рівень загальнонаціональної ідентичності зростає, а локальної та пострадянської – знижується.

Рисунок. Динаміка самоідентифікації українців

**ДИНАМІКА ГРОМАДЯНСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНЦІВ
І ПЕРСПЕКТИВИ ЕФЕКТИВНОЇ ДЕМОКРАТІЇ**

Розглядаються культурні підстави становлення та стійкості демократичних режимів, зокрема, український досвід ціннісних трансформацій у напрямі культурного порядку справжнього народовладдя. Головна увага приділяється цінностям довіри, солідарності та громадянської участі.

Ключові слова: культура, ціннісні трансформації, модернізація, соціально-політичні орієнтації.

Рассматриваются культурные основания становления и устойчивости демократических режимов, в частности, украинский опыт ценностных трансформаций в направлении культурного порядка подлинного народовластия. Основное внимание уделяется ценностям доверия, солидарности и гражданского участия.

Ключевые слова: культура, ценностные трансформации, модернизация, социально-политические ориентации.

The paper describes cultural grounds which are necessary to form and maintain democratic regimes. Special attention is given to Ukraine's experience of transforming the value system towards the cultural order of genuine popular sovereignty. The values of trust, solidarity and civic participation are brought into the foreground.

Keywords: culture, value system transformation, modernisation, socio-political orientations.

Передумови становлення демократичних режимів та їхня стійкість належать до кола питань, які найглибше вивчають у соціальних науках. Більшість теоретиків привертають увагу до того факту, що ймовірність закріплення демократії зростає, якщо рівень соціально-економічного розвитку країни вищий, а соціальна нерівність у ній не надто значна й не сягає драматичного рівня [7; 9; 3; 11 та ін.]. Прагнучи розкрити каузальні механізми зв'язку модернізації з демократичним ладом, Р. Інглгарт і К. Вельцель запропонували ідею про принципову значущість культурних чинників у

становленні та стабілізації демократичних інститутів [4]. Економічний розвиток змінює соціальні умови життя і формує нові практики, сприяючи трансформації базових життєвих цінностей людей і тим самим створюючи умови для формування політичної культури, що живить демократію. На думку авторів, саме ціннісні орієнтації більшості населення задають режим функціонування політичних інститутів, справляючи тиск на еліти й підвищуючи їхню “чутливість”. Без сформованого від громадян запиту, встановлення ефективної демократії на системному рівні залишиться утопією. Сьогодні дослідження ціннісних трансформацій та їхніх детермінант утворює найзагальнішу рамку розгляду факторів формування ефективних демократій.

Якими ж є культурні передумови демократії? На переконання Р. Інґлардта і Х. Вельцеля, модернізація задає вектор переходу від цінностей виживання до цінностей самореалізації, у підґрунтя яких закладено потужний емансипаційний потенціал. Оскільки соціально-економічний розвиток посилює матеріальну, інтелектуальну й соціальну незалежність людей, він породжує в них відчуття життєвої захищеності й автономії. “Зростає відчуття незалежності спонукає людей надавати пріоритетного значення гуманістичним цінностям самовираження, що утверджують емансипацію людини, примат свободи над дисципліною, розмаїття над відповідністю нормі, незалежності над владою” [4, с. 24].

Поряд із визнанням легітимності демократичного ладу та його інститутів установа стійкої й ефективної демократії безпосередньо корелює з постматеріалістичними цінностями (волінням свободи і самовираження на протигагу матеріальній стабільності та фізичній захищеності), високою довірою до людей, толерантністю до чужої думки та способу життя, суб’єктивним благополуччям (високою самооцінкою особистого рівня щастя)¹. На основі цих цінностей формується комплементарна громадянська культура, що стимулює формування асоціацій і розширення горизонтальних со-

¹ Підстави для таких висновків дають дані п’яти хвиль емпіричних соціологічних досліджень, здійснюваних під керівництвом Р. Інґлардта в рамках дослідницьких проєктів World Values Survey (WVS) European Values Survey (EVS) з 1981 р. у понад 80 країнах.

ціальних зв'язків, надає значущості політичній участі. Щодо останнього йдеться не так про електоральну активність, як про спонтанні й конкретні протиелітні акції.

Досвід демократизації України свідчить про непрості й нестійкі ціннісні трансформації в напрямі культурного порядку справжнього народовладдя. Серед чинників, які суттєво вплинули на характер ціннісної динаміки в пострадянський період, – тривалий інституційний колапс 1990-х років. Розпад імперії супроводжувався глибокою економічною кризою. На фоні інфляції й товарного дефіциту реальні доходи населення зменшилися більш як удвічі. А зростання злочинності на тлі кризи правоохоронної системи актуалізувало потребу не тільки в економічній, а й у фізичній безпеці. Відчуття незахищеності підсилювало акцент на цінностях виживання, що, безперечно, справило негативний вплив на демократизацію в Україні. За даними проекту Світового дослідження цінностей (World Values Survey, WVS), найзначніша частка “матеріалістів” (осіб, орієнтованих на фізичну й економічну безпеку) в Україні спостерігалась у 1996 р. (54,2%) (рис.). За період економічного зростання (з 2003-го по 2008 р.) вона трохи зменшилась і становила 2006 р. уже 43,8%. Криза 2008 р., судячи з результатів, не зумовила повернення до цінностей виживання, проте загальмувала дрейф у напрямі постматеріалістичних орієнтацій: частка матеріалістів у 2011 році становила 46,2%.

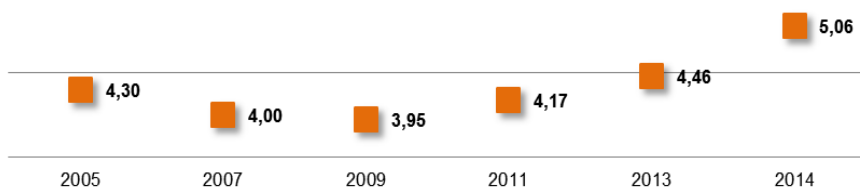

Рисунок. Довіра до людей загалом

(За даними ESS, 2005–2013 та Української проектної групи, 2014; середній бал оцінки за шкалою від 0 до 10, де 0 – з людьми потрібно бути дуже обережним, 10 – більшості людей можна довіряти)

Динаміка громадянських цінностей українців

Той факт, що демократії підтримуються активною участю населення в громадянських справах, високим рівнем поінформованості в актуальних суспільних проблемах і почуттями громадянської компетентності й відповідальності, отримав емпіричне підтвердження ще в 60-х роках минулого століття в дослідженнях Г. Алмонда і С. Верби [1]. На думку вчених, неодмінною умовою ефективного та сталого функціонування демократичних інститутів є сформований у громадян комплекс ціннісних орієнтацій, який вони назвали політичною культурою участі. “Учасницька політична культура” як аспект громадянської культури й певний ідеальний тип настановлень щодо політичної системи загалом і своєї ролі в ній зокрема може й не домінувати серед населення країни. Але частка громадян, прихильних до цієї ціннісної моделі, має сформувати критичну масу, – активну меншість населення, – яка запускає, підтримує і контролює роботу механізмів демократії.

Що ж визначає тип громадянської культури, яка забезпечує життєздатність демократичних інститутів?

1. По-перше, відчуття своєї *компетентності*, яка дає змогу брати участь у суспільних справах. Інтерес до загальних тенденцій суспільного розвитку, увага до політичного життя органічно вбудовується в систему громадянських обов’язків.

2. По-друге, почуття *відповідальності* за майбутнє спільноти й непорушне переконання в тому, що дії кожного можуть вплинути на ситуацію, що індивідуальний вибір має значення. Це формує настановлення, яке зобов’язує брати участь у суспільних і політичних процесах [6].

3. Почуття причетності до справ спільноти й *готовність брати участь у колективних проєктах* задля загального добра ґрунтується на подільності цінностей солідарності, співробітництва, рівності прав, на дотриманні спільно встановлених правил [2]. Однак, як свідчать численні емпіричні дослідження, найбільше з учасницьким типом політичної культури корелюють цінності довіри й толерантності до людей загалом. На думку Патнема [8], така комунітаристська орієнтація створює горизонтальні соціальні зв’язки,

що не відзначаються інтенсивністю, але радіус яких доволі значний. “Горизонтальна довіра характерна для егалітарних суспільств із переважанням середнього класу, в рамках яких людей пов’язує система різноманітних форм економічної та громадянської взаємодії” [4, с. 376].

Становлення громадянських цінностей в Україні впродовж останніх 10 років є суперечливим і не завжди вкладається в європейські тренди політичної модернізації. Наприклад, успішна політична мобілізація під час Помаранчевої революції й досвід ефективних колективних антиелітних дій не привели, зрештою, до суттєвих зрушень у напрямі формування громадянського етосу й суб’єктності. “Відлуння” цих подій у вигляді значного зростання інтересу до політики й позитивних оцінок ефективності демократії, збільшення кількості недержавних громадських організацій, пожвавлення публічної сфери, актуалізації цінностей солідарності, довіри й толерантності майже згасло впродовж кількох років. Так, частка українців, які 2005 р. констатували свій інтерес до політичного життя, становила 63,8%. Чотири роки потому – у 2009 р. – вона знизилась на 20% (до 43,4%)². Поступове відкочування до авторитаризму породжувало апатію і сприяло зростанню відчуженості щодо політичної системи. Зрештою через вісім років після “помаранчевих подій” частка тих, хто цікавиться політикою, знизилась удвічі: у 2013 р. вона охоплювала лише третину виборців (32,3%).

За рівнем уваги до політичних процесів українці випереджають лише кілька постсоціалістичних держав: Словаччину (28,7%), Угорщину (26,2%), Чехію (21,8%) і Литву (20,5%). Для громадян більшості стабільних європейських демократій байдужість до політики не є типовою. Наприклад, політикою цікавляться понад дві третини виборців у Данії (68,6%), дещо менше – у Німеччині (64,7%), кожен другий британець (48,8%) і два з п’яти поляків (39,5%).

Цікавою тенденцією зміни ціннісного ландшафту України останніх кількох років є зростання довіри до людей загалом (рис.). Враховуючи стабільно низький рівень залученості населення у добровільні форми соціальної кооперації, чинники такої динаміки не видаються очевидними. Після револю-

² За даними 6-ї хвилі ESS (2013).

ційного піднесення 2004 р. цей показник невпинно знижувався і 2009 р. досяг мінімуму – 3,95 бала. (Середній бал оцінки за шкалою, де 0 – з людьми потрібно бути дуже обережними, 10 – більшості людей можна довіряти.) Від 2011 р. спостерігається його значуще зростання, й, за даними 2014 р., рівень довіри до людей серед українців становить 5,06 бала. Потрібно сказати, що це настановлення виражене у представників різних регіонів країни з різною інтенсивністю. Найвищий рівень довіри до людей загалом (за даними 2014 р.) у мешканців західних областей (5,8), у Харківській і Дніпропетровській, центральних і південних областях він трохи нижчий і становить відповідно 5,17, 5,00 і 4,76. Серед мешканців Донбасу довіра до людей виражена найнижчим показником – 4,12 бала.

Як зазначалося, відкритість у стосунках з людьми й віра в них є однією з умов залучення населення у спонтанні форми громадянської кооперації. Згідно з результатами шостої хвилі ESS (2013) українці більше орієнтовані на горизонтальну довіру (4,46), ніж, наприклад, поляки (4,10) або росіяни (4,39), однак суттєво поступаються громадянам країн з ефективним і стабільним демократичним режимом, де цей показник не опускається нижче за 5 і варіює від 5 до 7 балів (Данія – 6,95, Естонія – 5,52, Британія – 5,38).

Конкретними індикаторами громадянської культури, що кореспондується з реальною демократією, є участь у добровільній суспільно корисній діяльності й високий рівень політичної активності не лише електорального характеру. За мірою залученості до безкорисливої діяльності задля загального блага українці не надто відрізняються від поляків, серед яких участь у подібних ініціативах беруть лише 19,1%, тоді як у Німеччині та Британії – кожен другий громадянин (відповідно 52,3% і 44,7%) (табл. 1).

Очевидно, що до 2013 р. в Україні модель добровільної соціальної взаємодії, що розгортається поза полем обов'язкових взаємовідносин у родині й робочих групах, ще не утворилася. Така ситуація відбивала не так низький рівень горизонтальної довіри та відчуття небезпечності соціального середовища, як відсутність досвіду громадянської самоорганізації [10]. В умовах незрілості громадянського суспільства й відсутності інституційних рамок низові ініціативи мають ситуативний,

Таблиця 1

**Участь у добровільній суспільно корисній діяльності або
у діяльності благодійних організацій**
(За даними ESS, 2013, % до всіх, хто відповів)

Частота участі*					
	Німеччина	Британія	Росія	Польща	Україна
Раз на тиждень	17,0	10,2	1,4	1,9	1,2
Раз на місяць	12,6	9,2	2,7	3,1	2,8
Раз на три місяці	6,7	6,8	5,2	2,4	3,0
Раз на шість місяців	4,2	7,0	7,1	5,4	5,7
Ще рідше	11,8	11,5	13,5	6,2	7,8
Ніколи	47,7	55,3	70,2	80,9	79,5

* Розподіл відповідей на запитання: “Як часто Ви брали участь у добровільній суспільно корисній діяльності або у діяльності благодійних організацій за останні 12 місяців?”

нерегулярний характер і не здатні закріпитися як рутинні (повсякденні) практики. Все змінили події кінця 2013 – початку 2014 р. та військовий конфлікт на сході, що послідував за ними.

За результатами соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України 2015 р. частка українців, яким доводилося об’єднуватися з іншими людьми заради розв’язання соціальних або власних проблем, протягом останніх 12 місяців становила 42%. Йдеться про участь не тільки у протестних акціях, спрямованих на захист своїх громадянських прав (18,2%), а й про залучення до колективних дій заради творчих завдань (34,4%): благоустрою місць сумісного проживання (21,2%), організації культурного дозвілля, поліпшення умов навчання/виховання своїх дітей (9,9%), подолання наслідків стихійного лиха (4,8%), участь у добровільних народних дружинах (3,4%) і т. ін. Цікаво, що активну частку населення відрізняє відчуття відповідальності за стан справ як у своєму місті чи селі, так і в Україні загалом (табл. 2).

Зростання стихійного активізму, пов’язаного переважно з волонтерською діяльністю, стає запорукою напрацювання досвіду постановки загальних цілей, формування команд одностайців та реалізації цих проектів шляхом колективної співпраці.

Таблиця 2

Відповідальність за стан справ у своєму місті/селі та в Україні (За даними моніторингу ІС НАН України, 2015, % до всіх, хто відповів)

<i>Міра відповідальності за стан справ у своєму місті/селі</i>	<i>Брали участь у колективних діях протягом останніх 12 місяців</i>	<i>Не брали участі у колективних діях протягом останніх 12 місяців</i>
Повна	6,2	2,1
Часткова	49,8	29,6
Ніяка	34,9	56,4
Важко сказати	9,2	11,8
<i>Міра відповідальності за стан справ у цілому в Україні</i>		
Повна	5,2	1,3
Часткова	39,2	23,5
Ніяка	45,6	63,6
Важко сказати	9,9	11,5

Громадянське кооперування є підґрунтям політичного [1]. Наведені нижче дані демонструють відмінності у формах громадянської та політичної активності серед населення європейських країн, а також динаміку по Україні за останні 10 років (табл. 3).

Привертають увагу кілька тенденцій:

1. Міра залученості українців до більшості форм політичної активності у 2013 р. радикально не відрізнялась від рівня активності поляків і росіян. А от порівняно з широтою і переважними формами участі німців і британців спостерігаються значні відмінності. Для населення старих демократій більш характерні безпосереднє звернення до представників влади різного рівня (Німеччина – 15,1%; Україна – 7,6%), підписування петицій (Німеччина – 33,7%; Україна – 2,9%), бойкотування промислових товарів або харчових продуктів (Німеччина – 35,1%; Україна – 0,6%), а також безпосередня участь у роботі структур “третього сектору” (Німеччина – 31,4%; Україна – 2,3%). Тут значно поширені форми політичної участі, ґрунтовані на самовираженні й самоорганізації, які ще 30 років тому вважалися маргінальними. Серед українців активізм такого типу не поширений, як, власне, і

Таблиця 3

Громадянська активність за останні 12 місяців
(За даними ESS, 2005, 2013, % до всіх опитаних)

Форми активності*	Німеччина	Британія	Польща	Росія	Україна		
	2013				2005	2013	2014
Зверталися до політиків, представників уряду чи місцевої влади	15,1	14,9	7,3	7,2	9,0	7,6	–
Працювали у політичній партії або у русі	4,8	1,9	2,5	3,2	4,7	3,7	2,3
Працювали в іншій організації або об'єднанні	31,4	7,8	7,2	5,4	2,8	2,3	–
Носили політичну атрибутику (значки, стрічки, прапорці тощо) або розповсюджували агітаційні матеріали	6,0	6,1	4,4	4,9	14,1	5,3	10,2
Підписували петиції	33,7	31,8	10,4	5,8	9,3	2,9	2,2
Брали участь у санкціонованих мітингах або демонстраціях	8,7	3,2	2,3	4,2	22,4	2,4	8,9
Бойкотували які-небудь промислові або продовольчі продукти	15,1	18,4	5,6	3,6	2,7	,6	10,4

* За результатами дослідження, проведеного "Українською проектною групою" в липні 2014 р. за національною вибіркою (N=2400, АРК не включена).

більшість форм участі в політичному процесі, за винятком електорального.

2. Частка українців, які беруть участь у діяльності політичних організацій або рухів, незначна й має тенденцію до зменшення. Це відповідає загальноєвропейським трендам, згідно з якими масштаби участі громадян у політичних процесах під егідою еліт скорочуються [4]. Однак головний чинник, що визначає низьку лояльність українців до політичних партій, – нерозвинутість культури участі, закорінена ще в радянському минулому. Відсутність досвіду політичної самоорганізації, а також високий рівень відчуженості щодо політичних інституцій загалом значною мірою стримують розвиток громадянських цінностей.

3. Кризи 2004 і 2013 рр. стимулювали залучення у поле політики значної частини українців, актуалізувавши водно-

час ліберально-демократичні цінності особистої свободи, справжнього народовладдя, загальної рівності перед законом. З інтервалом у 10 років ми спостерігаємо два піки безпрецедентного зростання громадянської участі населення. Згідно з даними ESS у 2004–2005 рр. на санкціонованих мітингах і демонстраціях побували 22,4% українців; 14,1% носили політичну атрибутику; 9,3% підписували петиції. Усе це форми індивідуалізованої протиелітної активності, яка чітко вписується у світові тренди трансформації режимів політичної партисипації. Проте впродовж років після піднесення суспільна активність поступово знижувалася й досягла свого мінімуму 2013 р. Політична криза на зламі 2013–2014 рр. і збройний конфлікт на сході країни спровокували потужне зростання громадянського активізму не лише у протестному модусі. Його головні форми фактично ті самі, що й у 2004 р. (підписування петицій, участь у масових акціях, носіння політичної атрибутики), доповнюються унікальними прикладами самоорганізації й кооперування під час формування найрізноманітніших громадянських ініціатив: волонтерського руху, політичних організацій, органів громадського самоврядування й контролю за діяльністю владних структур.

Відповідь на запитання про те, чи стане нинішнє зростання громадянської активності імпульсом для подальшого розвитку незалежної публічної сфери, чи буде воно імпульсом для інституціоналізації нових форм участі й відповідного етосу, залежить поки що винятково від міри оптимізму.

Література

1. Алмонд Г. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах / Г. Алмонд, С. Верба ; пер. с англ. Е. Генделя. – М. : Мысль, 2014. – 500 с.

2. Внук-Липинський Э. Социология публичной жизни / Эдмунд Внук-Липинский ; пер. с польск. Е. Г. Генделя. – М. : Мысль, 2012. – 536 с.

3. Даль Р. Демократия и её критики / Р. Даль ; пер. с англ. под ред. М. В. Ильина. – М. : РОССПЭН, 2003. – 576 с.

4. *Инглхардт Р.* Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития / Р. Инглхардт, К. Вельцель. – М. : Новое изд-во, 2011. – 464 с. – (Библиотека Фонда “Либеральная миссия”).

5. *Инглхардт Р.* Культура и демократия / Р. Инглхардт // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / под ред. Л. Харрисона и С. Хантингтона. – М. : Моск. школа полит. исследований, 2002. – С. 106–128.

6. *Коэн Д. Л.* Гражданское общество и политическая теория / Джин Л. Коэн, Эндрю Арато ; пер. с англ., общ. ред. И. И. Мюрберг. – М. : Весь Мир, 2003. – 784 с.

7. *Липсет С. М.* Некоторые социальные предпосылки демократии: Экономическое развитие и политическая легитимность / С. М. Липсет // Концепция модернизации в зарубежной социально-политической теории 1950–1960 гг.: сб. переводов / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. социологии и социал. психологии. Отд. политической науки / сост. и пер. В. Г. Николаев ; отв. ред. Д. В. Ефременко, Е. Ю. Мелешкина – М., 2012. – С. 35–86.

8. *Патнам Роберт Д.* Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії / Патнам Р. Д., Леонарді Р., Нанетті Р. Й. ; пер. з англ. В. Юценко. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001. – 302 с.

9. *Пшеворский А.* Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / Пшеворский А. ; пер с англ., под ред. проф. В. А. Бажанова. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – 320 с.

10. *Ручка А. А.* Цінності і типи ціннісної ідентифікації у сучасному соціумі / А. А. Ручка, М. Ю. Наумова // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – С. 285–297.

11. *Хантингтон С.* Третья волна. Демократизация в конце XX века / Хантингтон С. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ ПІД ЧАС СТАНОВЛЕННЯ НОВОГО СОЦІАЛЬНОГО ПОРЯДКУ

У статті йдеться про ціннісні орієнтації населення регіонів України під час становлення нового соціального порядку. Дослідження виявило несприйняття частиною населення системи цінностей, яка склалася за часи незалежності, воно перебуває в стані аномійної деморалізованості, що є певною загрозою інтегративним процесам у сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, населення України, аномійна деморалізованість, новий соціальний порядок

В статье идет речь о ценностных ориентациях населения регионов Украины во время становления нового социального порядка. Исследование выявило, что часть населения находится в состоянии аномической деморализованности и не воспринимает систему ценностей, которая сложилась за время независимости. Это является определенной угрозой интегративным процессам в современном украинском обществе.

Ключевые слова: ценностные ориентации, население Украины, аномическая деморализованность, новый социальный порядок

The paper deals with value orientations shared by population of different Ukrainian regions in the course of formation of a new social order. The study has revealed that a certain part of the Ukraine's population is still experiencing anomic demoralisation. Therefore, they do not want to accept the value system that has been formed over the period of independence. This problem poses a particular threat to integration of Ukrainian society today.

Keywords: value orientations, Ukraine's population, anomic demoralisation, new social order.

Українське суспільство, що майже двадцять п'ять років перебуває в стані докорінної трансформації, наразі у "точці зламу" вектора цього процесу. Спроба кардинальної зміни соціального устрою, який уже не відповідав викликам сучасності, боротьба свідомого авангарду за демократичні євро-

пейські цінності, на жаль, не була підтримана населенням та політичними елітами всієї країни та призвела до зростання сепаратистських явищ й розв'язування бойових дій у східних регіонах держави, до анексії Криму, до суттєвого падіння економіки та загострення соціальних проблем. Поки що зусилля влади в напрямі становлення суспільного ладу не завжди сприймаються населенням та, внаслідок цього, не мають значних успіхів. Про це свідчить той факт, що у 2014 році 75% респондентів відповіли, що їм бракує “порядку у суспільстві”. За даними Фонду “Демократичні ініціативи” більшість українців не вірять в успішність реформ. Так, 30% респондентів зовсім не вірять в успішність реформ, 32% мають певну надію, але загалом не вірять, ще 30% громадян вважають, що реформи будуть успішними. 54% все ж підтримують продовження реформ заради подолання економічної кризи в країні [1].

Отже, сучасний етап розвитку українського суспільства з новою гостротою вимагає відповіді на питання, що стоїть перед соціологічною наукою з моменту її виникнення: що ж таке “соціальний порядок”? Крім гострих теоретичних дискусій прихильників різних соціологічних парадигм з приводу визначення цієї категорії, незмінно пильною залишається увага до емпіричних показників, систем показників, індексів, які можуть відобразити ступінь соціальної стійкості системи того чи іншого регіону і країни в цілому. Згідно з визначенням В. Тарасенка, соціальний порядок – це “стан відносної стабільності, врівноваженості, збалансованості соціальних відносин, діяльності, норм у суспільстві, яке задає індивідам, групам, інститутам відповідні моделі (зразки, стандарти) поведінки поза сферою державних (офіційних), правових і виробничих (ділових) зв'язків і відносин” [2, с. 499]. З цього визначення випливає, що соціальний порядок є характеристикою стабільних суспільств: він виникає за умови домінування в суспільстві стабілізуючих процесів і механізмів, є відображенням організованості, стабільності соціальних інститутів, норм і цінностей.

Створення та утвердження нового соціального порядку іманентно пов'язано з явищами масової дезадаптації, з утрудненістю самоідентифікаційних процесів і невизначеністю соціального статусу, цінностей і мотивацій – з соціальною

аномією. В її основі лежить невизначене, проміжне, перехідне соціальне становище, в якому опинилися суспільство та його елементи в результаті руйнування однієї і спроб формування іншої соціальної системи. Аномія як певний стан соціальної організації характерна для будь-якого перехідного суспільства, але лише у виняткових історичних обставинах “вона досягає глобальних суспільних масштабів, коли суспільство свідомо відмовляється від основних ідеологічних принципів своєї організації, не маючи, по суті, нової, цілісної, відпрацьованої часом ціннісно-нормативної системи” [3, с. 7].

У соціологічній інтерпретації соціальна аномія – неодмінна частина, супутник і наслідок глибинних соціальних змін. Проблема полягає в тому, що в пострадянському українському суспільстві аномія постала комплексним, масовим і затяжним соціальним явищем. Так, основними характеристиками цього періоду є злам звичних, стійких соціальних зв’язків і відносин, як наслідок – масова фрустрація, деформація колишньої системи суспільних цінностей, загальна криза нормативно-правової свідомості. Найбільш гостро ця проблема постала у 2013–2014 рр. та поглибилась під час подій на Донбасі, що несе в собі певні ризики та загрози інтегративним процесам в українському суспільстві та утруднює процес створення нового соціального порядку в ньому.

У таблицях 1 та 2 наведені дані про ціннісні орієнтації населення регіонів України.

Таблиця 1

**Орієнтації населення регіонів України
щодо радянських цінностей у 2015 р. (%)**

<i>як ви вважаєте, чи діють ще сьогодні цінності, які пропагувалися в Радянському Союзі (соціальна рівність, колективізм, взаємодопомога, підтримка держави тощо)?</i>					
	Однозначно ні	Скоріше ні	Скоріше так	Однозначно так	Важко відповісти
Захід	23,2**	31,7**	14,4**	10,7**	20,0**
Центр	29,0	40,2	10,9	3,9	15,9
Південь	26,9*	43,5**	13,0*	3,1*	13,5
Схід	37,7**	39,4	8,6*	2,2**	12,1*
Донбас	39,8**	39,2	5,4**	1,2**	14,5
Україна	30,5	38,5	10,8	4,6	15,5

*Різниця балів значуща на рівні 5%; ** – на рівні 1%.

Таблиця 2

Орієнтації населення регіонів України щодо системи цінностей, яка склалася в Україні за роки незалежності

<i>Чи сприймаєте Ви як свою ту систему цінностей, яка склалася в Україні за роки незалежності (приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо)?</i>					
	Однозначно ні	Скоріше ні	Скоріше так	Однозначно так	Важко відповісти
Захід	8,0**	27,3	25,9**	15,0**	23,8
Центр	14,3	28,4	23,1	7,9	26,3
Південь	16,6*	33,2*	19,2**	9,8	21,2*
Схід	16,6*	33,2*	19,2**	9,8	21,2*
Донбас	25,9**	31,3	13,9**	3,6**	25,3
Україна	14,2	30,0	23,1	8,6	24,0

*Різниця балів значуща на рівні 5%; ** – на рівні 1%.

У таблицях наведені дані по регіонах України:

Захід – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області;

Центр – Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області, м. Київ;

Південь – Миколаївська, Херсонська, Одеська області;

Схід – Запорізька, Дніпропетровська, Харківська області;

Донбас – Донецька, Луганська області.

Одразу треба відмітити, що для населення України доволі складними виявились обидва запитання. На перше з них в цілому по країні було важко відповісти 15% громадян. А розбіжність по регіонах виявилась суттєвою, практично 8%: від 20% на Заході до 12,1% на Сході. Друге запитання виявилось складним для більшої кількості громадян: по Україні в цілому це 24% її населення. По регіонах розбіжність не така велика, близько 5%: від 26,3% у Центрі до 21,2% на Півдні та Сході. Даний факт свідчить про те, що уявлення населення про радянські цінності більш чітке, ніж про ту систему цінностей, що склалася в Україні за часів незалежності.

Протягом тривалого часу населення України так і не спромоглося зрозуміти (а мабуть, це не було вигідно певним колам) зміст поняття “демократичні цінності”. Ще з часів Великої французької революції це: Свобода (особистісна, економічна, свобода слова, віросповідання, совісті, волевиявлення, переміщення тощо), Рівність (терпимість і толерантність,

однакові можливості для розвитку, однакова відповідальність перед законом та верховенство права) та Братерство (солідарність – усвідомлене дотримання законів і морально-етичних норм, повага до іншої думки і аргументів опонента, соціальна відповідальність, у тому числі сплата податків та чесна праця, патріотизм). А найголовніше – базовою цінністю Громадянина є його “власна гідність. Гідність, повага до себе і до інших – основна морально-етична категорія, яка не залежить ні від національності, ні від віку, ні від регіону проживання, ні від майнового статусу... Ті, кому властиве глибоке почуття гідності, зможуть нести у світ цінності. Ті, хто зраджує цінності, завжди прагнутимуть принизити гідність інших” [4].

У СРСР ці цінності були задекларовані, але на практиці відбулася їхня підміна внаслідок панування тоталітаризму: про набір свобод можна було тільки мріяти, рівність звелася до зрівнялівки, панували патерналізм та соціальна безвідповідальність. Більшості населення було “зручно” ні про що не дбати, нічого не мати, ні за що не відповідати.

Загалом по Україні 69% громадян вважають, що радянські цінності однозначно чи скоріше не діють, а 15,4% однозначно чи скоріше вважають навпаки. Практично шостій частині респондентів було важко відповісти на це запитання. Думки жителів Центрального регіону відображають його соціально-політичне та географічне положення: вони не відрізняються суттєво від даних по країні в цілому. В питанні, яке було запропоноване респондентам, акцент був зроблений не на негативний бік радянських цінностей (вони zostалися за дужками), а на соціальній рівності, колективізм, взаємодопомози, підтримці держави. Скоріше, це призвело до того, що 25,1% (до речі, це найбільший показник по країні) жителів Західного регіону досі вважають, що дані цінності діють, а 20% взагалі було важко відповісти. Тільки 54,9% однозначно чи скоріше вважають, що радянські цінності не діють.

Чим ближче до військових дій, тим більше людей вважають, що названі цінності однозначно чи скоріше не діють. На Півдні таких – уже 71,4%, на Сході – 77,1%, охоплений війною Донбас найбільше в країні не відчуває підтримки держави та соціальної рівності – 79% респондентів вважають, що такі цінності не діють. Упевненість, що радянські цінності

діють, зростає в міру віддалення від Донбасу (6,4%), де населення перебуває на межі виживання. На Сході таких відповідей – вже 10,8%, а на Півдні – 16,1%.

Водночас відповіді на запитання *“Чи сприймаєте Ви як свою ту систему цінностей, яка склалася в Україні за роки незалежності (приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо)?”* виявились показником глибини аномійної деморалізованості населення та нерозуміння процесів, що відбуваються в країні, теперішнього стану та кінцевої цілі реформування суспільства. На це запитання не змогла відповісти майже чверть населення України, причому розбіжність по регіонах (крім Півдня та Сходу – 21,2%) не є статистично значущою. Систему цінностей, яка склалася в Україні під час незалежності однозначно чи скоріше сприймають загалом тільки 31,7%, тоді як не сприймають 44,2%. Відповіді жителів Центру України статистично мало відрізняються від показників по країні. Загалом найкраще ситуація із засвоєнням нової демократичної системи цінностей склалася на Заході: майже 41% однозначно чи скоріше їх сприймає як свої; 35,3% громадян однозначно чи скоріше не розуміють систему цінностей, що склалася в країні, а 24% взагалі не зрозуміли, про що йдеться. На Півдні та Сході люди однаково сприймають ситуацію із засвоєнням нової системи цінностей: майже половина її сприймає як свою; 30% не сприймає та затруднялось з відповіддю 21,2%. Найгірша ситуація із засвоєнням сучасної системи цінностей на Донбасі: однозначно не сприймає її 25,9% населення, скоріше ні сприймає 31,3%. Тільки 3,6% людей Донбасу сприймають як свою систему цінностей, що склалась в Україні, та 13,9% – скоріше сприймають, а чверті було важко дати відповідь. Наведені дані свідчать про те, що внаслідок війни зазнала зламу система адаптації населення в країні в цілому та на Донбасі особливо. Населення не бачить тієї системи цінностей, яку воно сприйняло б як свою, до якої потрібно адаптуватись.

За результатами цього дослідження можна стверджувати, що система цінностей, яка склалася в Україні за роки незалежності (приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо), ще не набула достатнього поширення на теренах країни, що суттєво утруднює

створення нового соціального порядку, а населення перебуває в стані глибокої аномії. Отже, слід відмітити, що трансформаційні процеси, які йдуть в Україні, внаслідок різкого зламу вектору створення соціального порядку теж зазнали кардинальних змін.

Для успішної побудови соціального порядку потрібно сформуванню у населення більш чітке уявлення про демократичні цінності та норми, що повинні панувати у розвинених суспільствах. Зусилля Міністерства культури, Міністерства інформаційної політики, Міністерства молоді та спорту та Міністерства освіти і науки повинні бути спрямовані на більш активну роз'яснювальну роботу серед населення України щодо поширення демократичних цінностей в українському суспільстві, яка сприятиме його інтегрованості, його єдності та стабільності, що забезпечить найскоріше створення нового соціального порядку в державі.

Література

1. *Більшість* українців не вірять в успішність реформ: опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://espresso.tv/news/2015/09/09/bilshist_ukrayinciv_ne_viryt_v_uspikh_reform_orytuvannya

2. *Соціологія*: короткий енциклопедичний словник / уклад. В. І. Волович, В. І. Тарасенко, В. М. Захарченко та ін. ; за заг. ред. В. І. Воловича. – К. : Укр. Центр духовної культури, 1998. – 736 с.

3. *Панина Н.* Молодежь Украины: структура ценностей, социальное самочувствие и морально-психологическое состояние в условиях тотальной аномии / Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 1 – С. 5–26.

4. *Кутовий Д.* Про цінності / Дмитро Кутовий [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://2111.org.ua/ua/blogs/participant/15/>

ДИНАМІКА САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО СТАНОВИЩА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

У статті викладено результати дослідження динаміки соціальної самоідентифікації дорослого населення України. Виявлено, що упродовж 2005–2015 рр. населення України децю підвищило самооцінки власного становища в соціальній ієрархії. Водночас зафіксовано зростання незадоволеності своїм становищем у суспільстві, а також зниження рівня задоволеності життям.

Ключові слова: соціальна самоідентифікація, задоволеність становищем у суспільстві, задоволеність життям.

В статтє изложены результаты исследования динамики социальной самоидентификации взрослого населения Украины. Установлено, что в течение 2005–2015 гг. население Украины несколько повысило самооценки своего положения в социальной иерархии. Вместе с тем зафиксирован рост неудовлетворенности своим положением в обществе, а также снижение уровня удовлетворенности жизнью.

Ключевые слова: социальная самоидентификация, удовлетворенность положением в обществе, удовлетворенность жизнью.

The paper presents the results of research concerning the dynamics of social self-identification among the adult population of Ukraine. The authors infer that Ukrainians have somewhat enhanced the assessments of their own positions in social hierarchy since 2005. At the same time, they became more dissatisfied with their position in society and less satisfied with their lives.

Keywords: social self-identification, satisfaction with one's own position in society, life satisfaction.

Упродовж останнього десятиліття в Україні спостерігалось і поліпшення соціально-економічних умов життя населення, і відлуння світової фінансово-економічної кризи, ведення бойових дій і балансування країни на межі фінансового дефолту. Тому для порівняння самооцінок соціального становища

населення було обрано відповідно 2005 р., 2010 та 2015 рр. Респондентам пропонувалося оцінити своє соціальне становище за допомогою запитання “Уявіть собі, що на сходинах деякої “драбинки” розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчій – ті, хто мають найнижче становище, а на найвищій – ті, хто має найвище становище. На яку із цих сходинок Ви поставили б себе?” Наведемо розподіли відповідей на це запитання як серед усіх опитаних, так і серед працюючого та непрацюючого населення (табл. 1). Серед “непрацюючих” переважну більшість становлять пенсіонери, а також до їх складу віднесено безробітних, домогосподарок і тих, хто навчається.

Переважає більшість населення України намагається розміщувати себе на середніх позиціях соціальної ієрархії. Так, у 2015 р. на третій, четвертій та п’ятій сходинах розмістили себе 76,2 % населення України (у 2010 р. – 73,7 %, у 2005 р. – 74,6 %). Серед працюючого населення вісім із

Таблиця 1

Динаміка самооцінок соціального становища населення України: 2005–2015 рр. (%)

Сходинки соціальної “драбини”	Усе населення			Працююче населення			Непрацююче населення		
	2005 р. n = 1800	2010 р. n = 1800	2015 р. n = 1802	2005 р. n = 877	2010 р. n = 829	2015 р. n = 921	2005 р. n = 903	2010 р. n = 959	2015 р. n = 860
1-а сходинка (найнижче становище)	8,3	7,1	5,2**	3,1	4,2	2,6	13,5	9,6**	8,1**
2-а сходинка	15,2	15,8	14,7	12,4	12,1	10,6	18,1	19,1	19,2
3-а сходинка	35,2	33,7	31,2**	37,1	34,5	31,1**	33,6	32,8	31,4
4-а сходинка	30,1	28,1	31,4	35,5	33,3	33,4	25,1	23,9	28,7*
5-а сходинка	9,3	11,9**	13,6**	10,1	11,7	17,4**	8,2	11,9**	9,5
6-а сходинка	0,8	2,6**	2,9**	1,0	3,4**	3,6**	0,7	1,9*	2,2**
7-а сходинка (найвище становище)	0,8	0,8	1,1	0,8	0,8	1,3	0,9	0,8	0,8
Середній бал	3,22	3,33	3,47	3,43	3,5	3,68	3,02	3,18	3,22

Примітки:

1) Тут і далі знаком “*” позначені відмінності, статистично значущі на рівні $p = 0,05$, а знаком “**” на рівні $p = 0,01$ (у ті роки, коли є такі відмінності порівняно з 2005 р.).

2) Середній (середньозважений) бал розраховувався в континуумі від 1 до 7.

десяти опитаних розмістили себе на середніх позиціях соціальної ієрархії (у 2005 р. – 82,7 %, у 2010 р. – 79,5 %, у 2015 р. – 81,9 %). При цьому серед непрацюючого населення сім із десяти опитаних розмістили себе на середніх позиціях соціальної ієрархії (у 2005 р. – 66,9 %, у 2010 р. – 68,6 %, у 2015 р. – 69,6 %).

У 2015 р. порівняно з 2005 р. серед усього населення статистично значуще зменшилася частка тих, хто розміщував себе на першій сходинці (найнижче становище) – на 3,1 відсоткових пункти (переважно за рахунок непрацюючого населення). Відповідно, збільшилася частка тих, які розташували себе на п'ятій та шостій сходинках. За цей же період серед респондентів, які працюють, збільшилась частка тих, які розташували себе на п'ятій та шостій сходинках, серед непрацюючих на четвертій та шостій сходинках.

Отже, упродовж 2005–2015 рр. населення України дещо підвищило самооцінки власного становища в ієрархії соціального простору.

Самоідентифікація соціального становища найбільш тісно пов'язана з оцінками рівня матеріальних статків, задоволеністю життям загалом і задоволеністю становищем у суспільстві, про що свідчать результати досліджень науковців Інституту соціології НАН України [1, с. 81; 2, с. 422]. Розглянемо ці показники. У 2015 р. порівняно з 2005 р. серед усього населення відчутно зросла частка тих, хто незадоволений своїм становищем у суспільстві – на 6,6 %, разом із тим і дещо зросла частка тих, хто задоволений своїм становищем – на 2,6 % (табл. 2). При цьому серед працюючого населення за цей же період статистично значуще збільшилась частка тих, хто задоволений своїм становищем у суспільстві (на 3,8 %), а серед непрацюючого населення – тих, хто незадоволений своїм становищем (на 10,3 %).

Попри те, що упродовж 2005–2015 рр. населення України підвищувало самооцінки власного становища в соціальній ієрархії, тенденції змін задоволеності своїм життям у цілому мають дещо іншу конфігурацію (табл. 3). Якщо у 2010 році порівняно з 2005-м р. задоволеність своїм життям зросла як серед усього населення, так і серед працюючих та непрацюючих категорій громадян, то у 2015 р. рівень задоволеності життям знизився фактично до рівня 2005 р. серед усього

Таблиця 2

**Динаміка задоволеності своїм становищем у суспільстві:
2005–2015 рр. (%)**

Варіанти оцінок	Усе населення			Працююче населення			Непрацююче населення		
	2005 р. n=1800	2010 р. n=1800	2015 р. n=1802	2005 р. n=879	2010 р. n=829	2015 р. n=920	2005 р. n=903	2010 р. n=958	2015 р. n=859
Скоріше не задоволений	46,6	46,8	53,2**	46,6	44,1	50,0	46,5	49,3	56,8**
Важко сказати, задоволений чи ні	33,9	31,4	24,7**	32,9	32,7	25,7**	35,0	30,4*	23,4**
Скоріше задоволений	19,5	21,6	22,1*	20,5	23,2	24,3*	18,5	20,4	19,8

Примітка. Формулювання запитання “Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?”

Таблиця 3

Динаміка задоволеності своїм життям: 2005–2015 рр. (%)

Варіанти оцінок	Усе населення			Працююче населення			Непрацююче населення		
	2005 р. n=1800	2010 р. n=1800	2015 р. n=1802	2005 р. n=879	2010 р. n=829	2015 р. n=909	2005 р. n=904	2010 р. n=958	2015 р. n=853
Зовсім не задоволений	12,7	10,6*	15,6**	10,9	7,0**	11,9	14,5	13,8	19,8**
Скоріше не задоволений	31,8	29,1*	32,3	31,5	29,7	31,0	32,1	28,8	33,4
Важко сказати, задоволений чи ні	27,2	25,3	18,8**	26,1	26,1	18,9**	28,3	24,9*	18,4**
Скоріше задоволений	25,7	32,5**	31,1**	29,4	34,7**	35,9**	21,9	30,4**	26,4*
Цілком задоволений	2,7	2,3	2,2	2,2	2,5	2,3	3,2	2,1	2,0
<i>Середній бал</i>	<i>2,74</i>	<i>2,86</i>	<i>2,72</i>	<i>2,81</i>	<i>2,96</i>	<i>2,86</i>	<i>2,67</i>	<i>2,78</i>	<i>2,57</i>

Примітки:

- 1) Середній бал розраховувався в континуумі від 1 до 5.
- 2) Формулювання запитання “Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?”

населення та працюючих українців, при цьому серед непрацюючих рівень задоволеності життям став менше, аніж у 2005 р.

Уявлення громадян про залежність власної долі від зовнішніх чинників зазнавали змін за час незалежності України. У 2000-х роках порівняно з 90-ми роками минулого століття в уявленнях співвітчизників вплив зовнішніх чинників на формування власного життя зменшився і залишався відносно стабільним. Не стали винятком і 2005–2015 рр., незважаючи на зміни соціально-економічної ситуації та бойові дії, деякі

Таблиця 4

Динаміка оцінок рівня самостійності в житті:
2005–2015 рр. (%)

Варіанти оцінок	Усе населення			Працююче населення			Непрацююче населення		
	2005 р. n=1800	2010 р. n=1800	2015 р. n=1802	2005 р. n=878	2010 р. n=830	2015 р. n=917	2005 р. n=902	2010 р. n=959	2015 р. n=858
Здебільшого від зовнішніх обставин	18,6	16,1*	15,4**	13,1	13,4	13,4	24,3	18,5**	17,7**
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	27,2	30,6*	30,4*	28,0	31,7*	29,8	26,6	29,6	31,4*
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	29,8	31,1	31,3	33,9	30,5	33,0	25,7	31,4**	29,1
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	12,8	11,7	15,4*	13,8	14,0	17,0*	11,9	9,9	13,5
Здебільшого від мене	11,4	10,5	7,5**	11,2	10,5	6,8**	11,5	10,6	8,3*
Середній бал	2,71	2,70	2,69	2,82	2,77	2,74	2,60	2,65	2,63

Примітки:

- 1) Середній бал розраховувався в континуумі від 1 до 5.
- 2) Формулювання запитання “Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?”

коливання відсоткових розподілів спричинили вплив на узагальнені оцінки рівня самостійності в житті, які фактично залишаються стабільними (табл. 4).

Можна припускати, що зростання незадоволеності своїм становищем у суспільстві та, особливо, зниження рівня задоволеності життям, тісно пов'язані з ситуацією, що склалася в Україні. Військова агресія Російської Федерації, яка розпочалася з інтервенції до Криму та анексії Автономної Рес-

публіки Крим і продовжилась збройними діями проросійських сепаратистів та терористів, а також окремих підрозділів російських військ, призвели до низки політичних, економічних і гуманітарних наслідків. Тисячі загиблих, понад мільйон вимушених переселенців, знищені поселення, руйнування інфраструктури, промислових та інших об'єктів, зниження ВВП країни, стрімка інфляція поставили надскладні завдання перед владою і суспільством. Проведення реальних реформ, насамперед судової системи, а також нещадна боротьба з корупцією, стануть запорукою збереження української державності та процвітання країни.

Література

1. *Макеєв С.* Процеси соціальної структуризації в сучасній Україні / Сергій Макеєв // Політична думка. – 1998. – № 2. – С. 70–87.
2. Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. с. н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2003. – 684 с.

ІДЕНТИЧНІСНА БЕЗВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ПЕРЕШКОДА НА ШЛЯХУ СОЦІАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Проаналізовано соціальну відповідальність особистості перед великими соціальними групами, з якими вона себе ідентифікує. Показано форми соціальної безвідповідальності – соціальну інфантильність, абсентеїзм, ескапізм, політичний авантюризм.

Ключові слова: *відповідальність, дефіцит відповідальності, безвідповідальність, ідентичність.*

Проанализирована социальная ответственность личности перед большими социальными группами, с которыми она себя идентифицирует. Показаны формы социальной безответственности – социальная инфантильность, абсентеизм, эскапизм, политический авантюризм.

Ключевые слова: *ответственность, дефицит ответственности, безответственность, идентичность.*

The paper analyses social responsibility of a person towards large social groups which he/she identifies with. Special attention is given to different forms of social irresponsibility: social infantility, absenteeism, escapism and political adventurism.

Keywords: *responsibility, responsibility deficit, irresponsibility, identity.*

Однією з умов зниження ризиків і небезпек у процесі соціальної інтеграції суспільства, яке перебуває на початковому етапі становлення своєї державності, є утвердження в соціумі, на всіх його рівнях і в усіх сферах соціальної відповідальності. Поняття соціальної відповідальності є багатозначним, оскільки охоплює подібні, але феномени, що доволі різняться залежно від сфери суспільного життя. Предметом вивчення різних наук і дисциплін є правова, економічна, політична, громадянська, професійна, моральна, психологічна та інші види відповідальності [1–5]. Ми зосередимося на аналізі соціальної відповідальності як відносин між особистістю, соціальними групами і суспільством загалом, заснова-

ними на нормах, цінностях, традиціях, правових, інших приписах та інших регуляторах поведінки. У центр уваги ми поставили відповідальність особистості як члена соціальної групи, як суб'єкта, який самоідентифікувався з цією групою.

Самоідентифікація особистості з групою передбачає її відповідальність за групу. Але в житті самоідентичність проявляється вкрай суперечливо. Між особистістю і великою групою в сучасному суспільстві немає жорсткого зв'язку. Тут особистість є членом багатьох соціальних груп і на цій основі володіє багатьма ідентитетами. Володіння особистістю багатьма ідентитетами призводить до суперечностей, конкуренції і протиріччя між ними. Можна припустити, що чим до більшої кількості соціальних груп входить особистість, тим менш жорстко вона пов'язана з кожною з них, тим більш слабким є усвідомлення нею своїх обов'язків перед групою. Інакше кажучи, у сучасному суспільстві знижується рівень відповідальності особистості за групу.

Послаблення, а потім і дефіцит соціально-групової відповідальності у членів групи призводить до розмивання ідентичності. Внаслідок руйнування механізму відповідальності особистість відмовляється від ряду групових цінностей. Поступово кількість групових цінностей, від яких відходить, відмовляється особистість, зростає. Те саме відбувається і з дотриманням групових норм, традицій.

Слабке усвідомлення особистістю своєї належності до соціальних спільнот, груп породжує феномен невідповідальності. Його не можна ототожнювати з безвідповідальністю. Невідповідальність – це явище, яке знаходиться між відповідальністю і безвідповідальністю. Безвідповідальність – це категорія, яка відображає ухилення особи від виконання покладених або добровільно взятих на себе зобов'язань, це усвідомлюване порушення норм, приписані членам соціальних груп і організацій, а також невиконання функцій, поставлених посадовим особам, особам з певним соціальним статусом. Невідповідальність також, як і феномен безвідповідальності, протистоїть феномену відповідальності.

Як правило, явище безвідповідальності встановлюється від зворотного – воно означає все те, що не виконано, згідно з запропонованим. Однак не все в житті є діяльність суспільства строго регламентоване і розписане. Так, важко описати

обов'язки членів великих соціальних груп: соціальних класів, етнічних, регіональних та інших великих груп. Проте в суспільній свідомості все ж існують уявлення про них. До наших днів у суспільній свідомості збереглися образи типових представників великих соціальних груп. Не пішли в минуле і механізми впливу на представників великих соціальних груп, які фіксують відхилення в їх суспільній поведінці – внутрішньогрупові детермінанти: груповий тиск, групові санкції; зовнішньогрупові: експектації, громадська думка.

Процес розмивання ідентичності займає роки. В українському суспільстві ще триває процес руйнування і розмивання старих ідентичностей і формування нових. За чверть століття відбулися в житті суспільства кардинальні зміни, пішли з життя старші покоління, увійшли в суспільне життя нові когорти. І, звичайно, кількість тих, хто ідентифікує себе по-старому, істотно зменшилася. Поряд з тим процес формування нових групових ідентичностей відбувається складно. Формування політичної нації зіткнулося з цілою низкою проблем, які гальмують її становлення. Ще більше цей процес загострився в умовах відкритого військового конфлікту на Донбасі. З одного боку, різко збільшилась у свідомості населення загроза нападу зовнішнього ворога (з 9,5% у 2013 р. до 52% у 2015 р.), яка призвела до громадянської консолідації і зростання кількості тих, хто ідентифікував себе як громадянин України. А з другого боку, громадянська самоідентифікація ще далека до наповнення її змістом відповідальності за стан справ у всьому суспільстві.

Кількість тих, хто ідентифікує себе з громадянами України, зріс з 2013 по 2015 р. на 6,5% – з 51% до 57,5%. Проте глибший аналіз засвідчує, що ідентифікація жителів регіонів з українським громадянством неоднорідна. Якщо серед жителів заходу і центру країни ідентифікують себе громадянами України відповідно 65% і 64%, то таких серед жителів півдня – 45%, а Донбасу – лише 39% (причому тут йдеться про жителів тих регіонів Донбасу, які підконтрольні українській владі). У цих умовах ступінь однорідності політичної нації невисокий. Це багато в чому пов'язано з тим, що самостійної української політичної нації не існувало, що вона тільки формується. Наївно уявляти, що українську політичну націю можна було отримати шляхом механічного

відриву від колишнього радянського суспільства його частини і проголошення її нацією.

Наведені дані свідчать про декларовану населенням ідентичність з українським громадянством. Якщо цю проблему розглядати під кутом зору інтеграції суспільства, то важливо було б з'ясувати, наскільки точно відповідають заяви респондентів про свою громадянську ідентичність тим смислам, які прийнято вкладати у це поняття. У запитанні, яке ставилось у нашому дослідженні, контекст був таким, що респондент вибирав свою ідентичність не через альтернативу – громадяни України чи громадяни іншої держави, а через альтернативу усвідомлення свого зв'язку з усією державою чи лише з поселенням, чи з регіоном проживання, чи із своїм етносом, чи з Європою, або з усім світом. У цьому контексті громадянство сприймається передусім як громадянськість. Тобто, заявляючи про те, що він громадянин України, респондент припускав наявність у нього певних громадянських якостей – відповідальність за країну, за стан справ у ній, а також готовність служити суспільству.

Ми вирішили проаналізувати, як уявляють свою відповідальність ті, хто ідентифікує себе як громадянина України, як жителя населеного пункту, як жителя регіону і т.д. Можна було припустити, що найбільше буде тих респондентів, хто заявить про свою відповідальність за стан справ у країні, буде серед тих опитаних, хто ідентифікує себе як громадянина України. Насправді, найбільше відповідальних виявилось серед тих, хто вважає себе громадянином Європи. 50% з них заявили, що вони несуть повну або часткову відповідальність за стан справ у країні. На другому місці за цим показником – “громадяни світу” – 38%. Проте ці дві групи складають лише 100 респондентів, тобто тільки 5,5% опитаних. Тому ми беремо їх відповіді лише до відома. А от серед “громадян”, дійсно, виявилось найбільше тих, хто вважає, що він несе повну і часткову відповідальність за стан справ у країні – 37% респондентів. За ними набирають рівну кількість відповідей – по 25% – “ мешканці села, району, міста”, а також “ мешканці регіону”.

Отже, люди, які ототожнюють себе з громадянами України, є найбільш відповідальними у соціетальному сенсі. Проте отримані дані викликають велику тривогу. Адже більшість

“громадян України”, а саме: 57% висловились, що вони не несуть ніякої відповідальності за стан справ у країні. Таким чином, громадянська самоідентифікація членів українського соціуму не підкріплюється соціальною відповідальністю. У переважній більшості осіб, що ідентифікують себе з соціальною групою громадян України, відсутня соціальна відповідальність за належність до своєї групи, за ті зобов’язання, які накладає на них членство в групі. Тобто у даному випадку ми маємо справу з явищем ідентичнісної невідповідальності.

Явище уникнення соціальної відповідальності структурується за ступенем ризику: дефіцит відповідальності, невідповідальність, безвідповідальність. Однією із легких форм соціальної безвідповідальності є дефіцит відповідальності, тобто не повна безвідповідальність, а неповна, часткова, деформована, ущербна.

Безвідповідальність – це уникнення від виконання суспільних вимог: норм, традицій, обов’язків, недотримання групових цінностей. Безвідповідальність – це прагнення зняти з себе наслідки прийнятого рішення або уникнення реалізації рішення, ухиляння від прийняття рішення, перекладання відповідальності на інших. Це явище є неоднорідним і має багато відтінків. В одних видах безвідповідальності переважають моральні характеристики, в інших – психологічні, а також правові, політичні, економічні, соціальні тощо.

У різних сферах суспільного життя безвідповідальність набуває різноманітних форм. У нашому суспільстві поширеною є соціальна інфантильність – це така форма соціальної безвідповідальності, яка ґрунтується на спрощеному розумінні дійсності, обмеженості практики своїм вузьким колом комунікації, однобічне, площинне, спрощене уявлення про соціальний світ з його суперечностями, це легковажність у відповідальних соціальних відносинах – політичних, економічних, соціальних тощо, це наївність і довірливість у політиці, що переходять у глупоту.

Ще однією формою соціальної безвідповідальності є громадянський “пофігізм”. Він проявляється у близьких формах, які часто на практиці переплітаються – абсентеїзм, як у

вужькому сенсі (ігнорування виборів), так і в широкому (ухиляння від участі у роботі громадських організацій, партій), а також політичний ескапізм.

Ці процеси громадянської безвідповідальності проникли на всі рівні відносин – загальнонаціональний, регіональний, місцевий, поселенський. У цих умовах багато людей вважає, що їм байдуже, що відбувається в країні, у його місті чи селі, на його підприємстві тощо. Підґрунтя своєї позиції вони знаходять в не найкращих наших соціокультурних традиціях, як-то “моя хата скраю”. Адже 87% дорослого населення заявляють, що не належать до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів. Цією категорією громадян були стурбовані ще у Стародавній Греції, виділивши її в окрему групу, яка називалась ідіотами. Очевидно, нашої уваги заслуговують більш глибокі порівняльні дослідження політичного ескапізму, громадського абсентеїзму і соціального відчуження.

Громадянська байдужість створює у суспільстві сприятливі умови для розквіту політичного авантюризму. Сьогодні ми є свідками того, чим закінчується політичний авантюризм, політична безвідповідальність попередніх урядів і президентів. Щоб утриматись при владі і вирішувати свої корисливі приватні, а не державні справи, вони брали зовнішні й внутрішні кредити без урахування реального стану економіки та її можливостей у майбутньому. Ці кроки були складовими політики популізму, обіцянок швидкого подолання кризових явищ у суспільстві, розв’язання гострих соціальних проблем. Хоча політичний авантюризм здійснюють політичні авантюристи, проте він можливий лише завдяки наявності відповідного соціального середовища. Такий тип політики можливий в умовах суспільства з низькою політичною культурою, серед легковірного населення з укоріненими установками на диво, а не на послідовну системну роботу. Туман демагогії розвіявся і тепер нам сповістили, що держава перебуває на самій межі дефолтної прірви.

Таким чином, у суспільстві є поширеними різні форми безвідповідальності. Кожна з них негативно впливає на інтеграційні процеси в суспільстві, виступає серйозною перешкодою на шляху консолідації соціуму. Тому одним із напрямів теоретичної роботи мають бути дослідження соціальної

відповідальності. Змістовні дослідження необхідні не лише як засіб подальшого розвитку соціальної теорії, а й як надійне методологічне і теоретичне підґрунття для професійного управління суспільними процесами.

Література

1. *Безрукова О. А.* Відповідальність у сучасному світі: соціологічні інтерпретації та емпіричні студії / Безрукова О. А. – Запоріжжя : Вид-во комунального закладу “Хортицький національний навчально-реабілітаційний багатопрофільний центр” Запорізької обл. ради, 2015. – 308 с.

2. *Карагусова Г.* Социальная инфантильность общества – следствия просчетов в идеологической работе государства // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://newskaz.ru/comment/20121112/4273085.html>

3. *Лисанюк Е. Н.* Ответственность и идентичность субъекта / Е. Н. Лисанюк // Субъективность и идентичность. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hse.ru/data/2014/03/24/1318125403/%D0%A1%D0%A3%D0%AC%D0%AA%D0%95%D0%9A%D0%A2%D0%98%D0%92%D0%9D%D0%9E%D0%A1%D0%A2%D0%AC.pdf>

4. *Платонова А. В.* Коллективная ответственность “человека технического” необходимость или путь к безответственности? / А. В. Платонова // Вестник Томского гос. ун-та. – 2012. – Вып. № 357 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/kollektivnaya-otvetstvennost-cheloveka-tehnicheskogo-neobhodimost-ili-put-k-bezotvetstvennosti>

5. *Чумакова Е. В.* Структура ответственности в контексте экзистенциального выбора личности / Е. В. Чумакова, С. П. Лукьянова // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Психология. – 2009. – Вып. № 18 (151) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/struktura-otvetstvennosti-v-kontekste-ekzistentsialnogo-vybora-lichnosti>

ТОЛЕРАНТНІСТЬ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ЗАГАЛЬНИЙ СТАН ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

Проаналізовано деякі показники рівня толерантності/нетолерантності в українському суспільстві. Виявлено, що серед нашого населення не сформувалося толерантності як цілісної життєвої позиції. Найбільшу підтримку має уявлення про право відкритого представлення широкому загалу різних думок, також достатньо високим є задеклароване толерантне ставлення до людей з іншими політичними переконаннями, тоді як толерантність щодо сексуальних меншин є невисокою, а щодо інших релігій обмеженою. Відмічено, що немає великих відмінностей за рівнем толерантності/нетолерантності між основними регіонами України.

Ключові слова: толерантність, регіональні особливості толерантності.

Проанализированы некоторые показатели уровня толерантности/нетолерантности в украинском обществе. Продемонстрировано, что среди нашего населения не сформировалась толерантность как целостная жизненная позиция. Наибольшую поддержку имеет мнение о праве открытого представления широким кругам разных мнений, также довольно высоким является задекларированное толерантное отношение к людям с другими политическими убеждениями, тогда как толерантность к сексуальным меньшинствам является невысокой, а к другим религиям ограниченной. Отмечено, что нет больших отличий по уровню толерантности/нетолерантности между основными регионами.

Ключевые слова: толерантность, региональные особенности толерантности.

The paper analyses some indicators of tolerance/intolerance in Ukrainian society. Attention is drawn to the fact that tolerance as an integral life principle has not formed in the minds of Ukraine's population yet. Only some ideas concerning tolerance have enjoyed support among Ukrainians: first, an individual has the right to declare his/her own views (this idea has enjoyed the strongest

support); second, different political beliefs ought to be tolerated. However, Ukrainians have a limited tolerance towards representatives of other religions and a rather low one towards sexual minorities. The author concludes that there are no major differences in tolerance/intolerance level between the main regions of Ukraine.

Keywords: *tolerance, regional distinctions of tolerance.*

Толерантне ставлення до “інших”, до представників різноманітних меншин та їхніх поглядів та орієнтацій в сьогоденні є важливою передумовою збереження миру та спокою в культурно неоднорідних суспільствах, якими є більшість європейських суспільств, зокрема й українське. Особливо актуальним питання толерантності постає в сучасних українських умовах триваючої політичної та економічної кризи, зовнішньої агресії та пов’язаної з ними поляризації соціально-політичних орієнтацій населення. Відповідно всебічне дослідження міри поширення терпимості/нетерпимості й пошуки шляхів збільшення першої та зменшення другої є вельми на часі.

Загалом, на мою думку, питання толерантності може виникати в таких сферах, як політична (терпимість до осіб з іншими політичними поглядами), расово-етнічна (терпимість до осіб інших рас та національностей), релігійна (терпимість до осіб, що сповідують іншу релігію), сфера сексуальних відносин (ставлення до осіб з нетрадиційними сексуальними орієнтаціями). У опитуванні Інституту соціології НАН України 2015 р. ставилася низка запитань, що стосувалися толерантного ставлення до осіб, які мають іншу політичну позицію, до представників інших релігій, представників сексуальних меншин, а також уявлення щодо можливості відкритого поширення різноманітних думок та уявлень через засоби масової інформації.

Спочатку розглянемо наслідки для практичної поведінки наших громадян ситуацій відмінностей у політичних поглядах. У нашому опитуванні ставилося запитання щодо тих змін, які з’являлися у відносинах між близькими людьми (родичами, друзями, добрими знайомими) внаслідок виникнення розбіжностей у поглядах на останні події в політичному житті країни. Щодо цього індикатора необхідно зробити кілька зауважень.

З одного боку, таке запитання вимірює більш глибокі пласти толерантності, ніж це б ми отримали у випадку простого запитання на кшталт необхідності поваги до відмінних від власних політичних поглядів або права різних політичних течій на існування. Адже представлене запитання стосується значно більш дражливої та безпосередньої тематики, ніж абстрактне принципове визнання чи не визнання права на існування інших політичних поглядів, з огляду на те, що оцінка останніх трагічних подій у нашій державі (насилство та розстріли під час протестів проти режиму В. Януковича, зміна режиму, насильницьке відторгнення частини нашої території Росією, війна на території Донецької та Луганської областей) не для всіх наших громадян є однозначною. І тема ця є настільки дражливою, що нерідко призводить до руйнації тривалих дружніх відносин чи навіть розпаду родин. Тож готовність до вислуховування близьких навіть з такої тематики має свідчити про доволі високий рівень толерантності.

З іншого боку, акцент саме на близьких і друзях, імовірно, даватиме дещо зміщену картину, оскільки толерантність до близьких є завжди більшою, ніж до решти людей, і за одні й ті ж самі дії незнайомих людей ми жорстко засуджуватимемо, а близьких будемо м'якше поправляти.

Зважаючи на це, погляньмо на отримані результати. Безсумнівно позитивним є те, що для переважної більшості наших співгромадян відмінності у політичних поглядах та оцінках, принаймні щодо близьких людей, не стають причиною для розриву стосунків. Адже при тому, що переважна більшість опитаних (близько 81%) стикалися з ситуаціями необхідності визначати свою позицію щодо близьких, які мають принципово відмінні оцінки нещодавньої та поточної політичної ситуації, переважна більшість цих людей (майже 80%) або продовжували спілкування як і раніше, будучи готовими вислуховувати думку інших, навіть якщо вона їм не подобається, або принаймні продовжували звичне спілкування, уникаючи розмов щодо тих тем, які можуть стати джерелом конфлікту. І лише 7% опитаних відмітили, що внаслідок наявних розбіжностей уявлень та оцінок вони припинили спілкування з раніше близькими людьми. Ще близько 14% опитаних зменшили обсяги та інтенсивність спілкування (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання “Якщо Ваша думка щодо останніх подій у політичному житті принципово відрізнялась від думок вашого найближчого оточення, як це найчастіше впливало на Ваше спілкування?” серед осіб, які стикалися із зазначеною ситуацією розходження поглядів (% , 2015 р., n=1468)

	%
Ми продовжували спілкуватися так само, як і раніше, не уникаючи гострих тем	37,7
Ми продовжували спілкуватися, як і раніше, але почали уникати тем, пов'язаних з відмінностями наших позицій	41,8
Ми стали менше спілкуватися	13,6
Спілкування було практично припинено	6,9

Відмінності між регіонами (якщо не враховувати Донбас) полягають переважно у площенні збереження попереднього ступеня відносин. Адже частка тих, для кого відмінність поглядів стала причиною категоричного неприйняття колись близьких людей з повним розривом стосунків, є приблизно однаковою у всіх виділених нами регіонах¹, причому ця частка є доволі незначною. Також невеликі відмінності є за часткою тих, для кого відмінності у поглядах на політичну ситуацію стали причиною зменшення інтенсивності спілкування. Найбільш толерантними в цьому питанні виявилися мешканці південних областей; тут більше половини тих, хто стикався з модельованою ситуацією, відмітили, що це ніяк не вплинуло на їх стосунки з близькими та друзями, тоді як в інших регіонах відповідна частка була значно меншою. Природно, що нездатність до терпимості в цьому ключі частіше проявляли жителі Донбасу, зважаючи на те, що на

¹ До Західного регіону було віднесено Волинську, Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську, Рівненську, Тернопільську, Чернівецьку області, до Центрального регіону – Вінницьку, Житомирську, Київську, Кіровоградську, Полтавську, Сумську, Хмельницьку, Черкаську, Чернігівську області та місто Київ, до Південного регіону – Миколаївську, Херсонську, Одеську області, до Східного регіону – Запорізьку, Дніпропетровську, Харківську області, до Донбасу – підконтрольні Україні частини Донецької та Луганської областей.

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання “Якщо Ваша думка щодо останніх подій у політичному житті принципово відрізнялась від думок вашого найближчого оточення, як це найчастіше впливало на Ваше спілкування?” по регіонах України (% , 2015 р., n=1468)

	<i>Ми продовжували спілкуватися так само, як і раніше, не уникаючи гострих тем</i>	<i>Ми продовжували спілкуватися, як і раніше, але почали уникати тем, пов'язаних з відмінностями наших позицій</i>	<i>Ми стали менше спілкуватися</i>	<i>Спілкування було практично припинено</i>
Захід	40,4	40,8	11,7	7,2
Центр	36,2	44,1	13,6	6,2
Південь	53,6	33,9	7,7	4,8
Схід	34,8	44,9	14,6	5,6
Донбас	27,0	37,2	20,9	14,9

проросійські настрої, які завжди переважали в цьому регіоні, нашарувався досвід життя в умовах війни (табл. 2).

Крім розглянутого вище, в нашому опитуванні містилося ще одне запитання, яке непрямым чином вимірює толерантність. Респондентам було запропоновано низку тверджень (а саме, твердження, що в засобах масової інформації має право бути представлена будь-яка думка, що будь-які релігійні течії мають право на існування в нашій країні, що у суперечці може бути правильною лише одна точка зору, що до деяких націй і народів важко добре ставитися, що приїжджі повинні мати ті ж права, що і місцеві жителі, що люди нетрадиційної сексуальної орієнтації не повинні публічно виявляти свої уподобання), з пропозицією відмітити ті, з якими респондент згоден. Як бачимо, половина з цих тверджень стосувалися толерантних позицій, а половина – нетолерантних (погодитися можна було з будь-якою кількістю тверджень).

У результаті виявилось, що найбільш прийнятним для нашого населення є право ЗМІ на представлення різних точок зору; понад 70% опитаних погодились з таким правом. Це начебто свідчить про досить високу міру толерантності, проте

потребує деяких зауважень. Можна припустити, що даний індикатор не обов'язково відбиває власне толерантність, але може бути й реакцією меншин на те, що їхня позиція є маргінальною, недостатньо представленою в інформаційному просторі. Адже невідомо, яка частина з тих, хто погодився з подібною точкою зору, дійсно підтримує максимальну свободу слова, а для кого це лише прояв невдоволення тим, що саме їхня позиція мало відображається ЗМІ, тоді як у випадку переважання трансляції в ЗМІ їхніх уявлень вони б були зовсім не проти того, аби уявлення та думки їх опонентів замовчувалися і не допускалися до вільного оприлюднення.

Що ж стосується інших індикаторів толерантності, то тут стан є значно гіршим, ніж хотілося б. Зокрема, менше третини опитаних погодилися з тим, що в нашій країні будь-які релігійні течії мають право на існування, і трохи більше чверті опитаних погодилися із рівноправ'ям приїжджих порівняно із корінними жителями.

Водночас нетолерантні позиції також не мають суттєвої підтримки. Найгірше нашими людьми сприймається право представників сексуальних меншин на вільний вияв своїх уподобань, тоді як відсутність однакового ставлення до всіх народів і заперечення права на вияв інших точок зору характеризують доволі невелику частину нашого населення (табл. 3).

Таблиця 3

Частки згодних із наведеними твердженнями
(%, 2015 р., n=1788)

<i>Тип тверджень</i>	<i>Твердження</i>	<i>%</i>
<i>Толерантні позиції</i>	У засобах масової інформації має право бути представлена будь-яка думка	72,5
	Будь-які релігійні течії мають право на існування в нашій країні	30,9
	Приїжджі повинні мати ті ж права, що і місцеві жителі	27,2
<i>Нетолерантні позиції</i>	Люди нетрадиційної сексуальної орієнтації не повинні публічно виявляти свої уподобання	37,1
	До деяких націй і народів важко добре ставитися	16,7
	У суперечці може бути правильною тільки одна точка зору	15,2

Якщо подивитися на регіональні відмінності розподілів відповідей на дане запитання, то частка тих, хто згоден із найширшою свободою представлення будь-яких позицій у ЗМІ, є приблизно однаковою в усіх регіонах (близько 70%), і відрізняється тут лише Південь, де з такою свободою погодилися близько 84% опитаних. Так само серед жителів південних областей виявилася найбільшою частка тих, хто погодився з рівноправ'ям приїжджих та постійних жителів (близько 39%), тоді як найменшими відповідні частки були в Центрі (23%) та на Сході (24%). Щодо згоди з правом будь-яких релігійних течій на існування, то рівень такої згоди є найбільшим на Заході та Півдні (близько 40%), а найменшим на Сході та Донбасі (близько 21%).

Відмічений показник релігійної толерантності можна доповнити розподілом відповідей на близьке за сенсом, але дещо вужче і конкретніше сформульоване запитання, яке стосувалося неправославних релігійних течій, і містило різні варіанти поведження з цими течіями². Вочевидь в даному випадку варто розглядати лише відповіді тих респондентів, які ідентифікують себе як православних. Відповідно серед останніх (які складають переважну більшість нашої вибірки) за надання повної свободи іншим релігіям висловилися лише близько 26%, тоді як 44% обрали варіанти з більшою чи меншою мірою обмежень для “чужаків”, 10% підтримали варіант однозначної заборони, і 20% не змогли визначитися. Якщо провести порівняння з попереднім запитанням (там, де пропонувалося погодитися з твердженням про право на існування в нашій країні будь-яких релігійних течій), то побачимо, що серед православних з таким твердженням погодилися 31%, що не дуже відрізняється від 26% тих, хто в

² Запитання формулювалося так: “Сьогодні в Україні вільно діє велика кількість релігійних організацій і груп, які не є православними. Як Ви вважаєте, прихильникам цих релігій можна і далі давати можливість вільно і відкрито сповідувати свою віру, чи ні?”. Було запропоновано такі варіанти відповідей: “1. Можна надати всім повну свободу віросповідання, здійснення ритуалів, проповідування, побудови своїх храмів”, “2. Всі можуть і надалі сповідувати свою віру, але не публічно (не допускати побудови їх храмів, заборонити місіонерство)”, “3. Одним з цих організацій можна продовжувати діяти відкрито, а інші необхідно заборонити”, “4. Все ці організації слід заборонити”, “5. Важко сказати”.

конкретнішому запитанні обрав цілковито толерантну відповідь

Аналізоване запитання з набором толерантних і нетолерантних тверджень можна спробувати проаналізувати в комплексі, об'єднавши в одну групу всі “позитивні” і всі “негативні” відповіді. Тобто до “позитивних” віднесемо згоду з припустимістю представлення різних позицій у ЗМІ, з припустимістю діяльності будь-яких релігійних течій, та з необхідністю забезпечення рівноправ'я для приїжджих, а до “негативних” – згоду з наявністю лише однієї правильної думки, з припустимістю неоднакового ставлення до різних народів, та з обмеженням прав людей нетрадиційної сексуальної орієнтації. У цьому випадку виявиться, що хоча толерантні уявлення суттєво переважають (зокрема з тих, хто відповів, 86,1% обрали якесь із толерантних тверджень), а й хоча б одне з нетолерантних тверджень обрали більше половини тих, хто відповів (54%).

Щодо регіональних відмінностей за цим інтегрованим показником, то вони не дуже значні. Більш високі показники

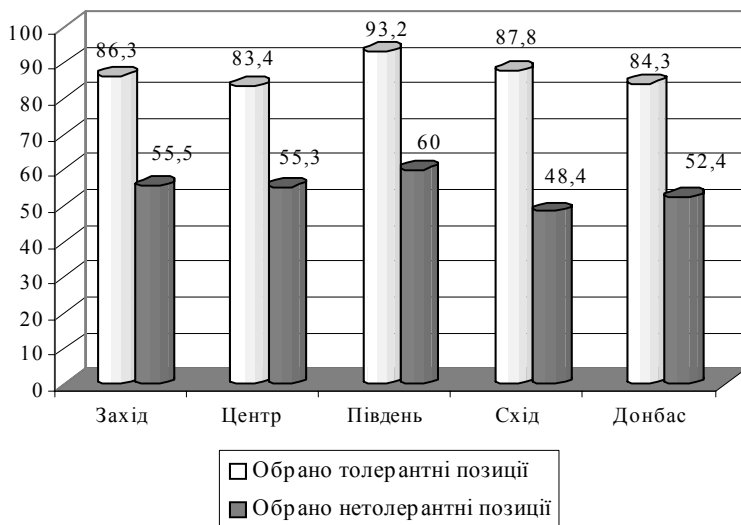

Рисунок. Співвідношення толерантних і нетолерантних позицій у різних регіонах (% , 2015 р., n=1788)

толерантності (понад 90% опитаних обрали якесь з “позитивних” тверджень) виявилися у жителів Півдня; але водночас серед них є й порівняно більша (60%) частка тих, хто обирає якесь з “негативних” тверджень. У решті ж регіонів частки як “позитивних”, так і “негативних” виборів від регіону до регіону різняться мало (*рис.*).

Далі можна спробувати висунути жорсткіші вимоги і виділити серед респондентів тих, хто обирає лише якесь з “позитивних” тверджень (не обравши водночас жодного “негативного”), і тих, хто обирає лише якесь з “негативних” тверджень (не обравши жодного “позитивного”). За такого підходу виявиться, що лише позитивні відповіді обрали 49% з тих, хто дав відповідь на представлене запитання, а лише негативні – 14%. Тобто в принципі маємо доволі суттєву перевагу “позитиву” над “негативом”. Якщо ж поглянути на те, з чого власне складаються ці “позитивні” та “негативні” групи виборів (адже людина могла обрати лише одне з “позитивних” чи “негативних” тверджень, або два, чи три водночас, тож і вага різних позицій в цьому комбінованому показнику буде різна), то побачимо, що серед “позитивних”, зрозуміло, абсолютно переважає прийняття свободи вираження різних думок у ЗМІ, тоді як лише третина з цієї групи відповідей припадає на визнання права на існування різних релігійних течій, і лише близько чверті відповідей – на згоду з рівноправ’ям приїжджих. Якщо ж розглядати групу “негативних” тверджень, то в ній основну масу (54%) складає неприйняття свободи вияву нетрадиційних сексуальних орієнтацій, тоді як решту “негативних” тверджень відмічали близько третини даної групи.

Цікаво, що у випадку аналізу за інтегральними “толерантними” та “нетолерантними” групами, жителі Півдня втрачають відмічені вище лідируючі позиції, оскільки частіше лише “позитивні” твердження обирали жителі східних областей (52%) та Донбасу (48%), тоді як на Півдні ця частка виявилася найменшою (40%). Натомість серед мешканців Півдня є найбільшою (53%) частка тих, хто погоджувався як з “позитивними”, так і з “негативними” твердженнями.

Що ж стосується групи “негативних” тверджень, то вибори з цієї групи були невисокими в усіх регіонах (не більше 17%), з найбільшими значеннями в Центрі та на Донбасі.

Якщо спробувати висунути ще жорсткіші умови оцінки, а саме виділити тих, хто погодився з усіма “позитивними” позиціями водночас (тобто має цілісно толерантну життєву позицію), і з усіма “негативними” позиціями водночас (тобто має цілісно нетолерантну життєву позицію), то виявиться, що перших буде лише 9,5%, а других – 2,1%. Причому найбільший показник толерантності – у респондентів з південних областей (19%), трохи меншим – на Заході (14%), а найменший – на Сході та на Донбасі (близько 5%).

Отже, отримані нами дані дають підстави як для оптимізму, так і для занепокоєння. Адже, з одного боку, існує доволі високий рівень толерантності до інших думок у політичній сфері та доволі низький рівень повної нетолерантності. Також позитивним моментом є те, що за показниками толерантності немає якоїсь прірви між різними регіонами, що могло б стати додатковим чинником, який би працював на територіальну дезінтеграцію нашого суспільства. Проте, з другого боку, має місце нижче за середній рівень толерантності у сфері релігійній та сфері сексуальних відносин. Тобто орієнтації на толерантність серед нашого населення є не цілісними, а фрагментарними, що зменшує їх цінність і збільшує ймовірність того, що у кризових умовах від таких орієнтацій відмовлятимуться на користь ворожіших до “чужих” позицій.

Відповідно, перед державними органами постає завдання працювати на зростання толерантності в тих сферах, де її так не вистачає. Передусім це стосується сфери міжрелігійних відносин, яка є надзвичайно дражливою. Тому будь-які різкі дії тут є дуже небезпечними. Варто максимально дотримуватися європейських принципів відокремлення релігії від держави, однакового ставлення до всіх релігійних організацій. Насамперед це стосується православних церков Київського і Московського патріархатів, оскільки вони охоплюють більшу частину віруючих нашої країни і при цьому перебувають у стані тривалого конфлікту. Тому спроби використання для згуртування населення навколо національно-державницьких позицій однієї з цих двох Церков, намагання заради цього перетворити одну з них на напівдержавну, а до другої ставитися як до ворожої є доволі небезпечними. Такі дії здатні призвести лише до зростання напруженості в суспільстві, до

втрати довіри з боку прихильників другої православної церкви. Адже хоча в звичайній, спокійній ситуації православні церкви мають доволі слабкий вплив на нецерковну повсякденну поведінку своїх вірних, проте в умовах появи загрози для цих організацій релігійні почуття будуть актуалізуватися і ставати додатковим каталізатором для суспільного протистояння. Тому необхідно шукати шляхів порозуміння та компромісу навіть з тими церквами, які займають загалом антинаціональну, антидержавницьку позицію, оскільки додавання до існуючих ліній напруженості ще й неспокою в церковно-релігійній сфері є цілковито безвідповідальним і загрожує додатковими потрясіннями та розхитуванням і так нестабільної ситуації. Особливо актуальним це стає в умовах конфлікту на Донбасі. Чимала частина населення з різних історичних і поточних, об'єктивних та суб'єктивних причин має антиукраїнські переконання і додавати до наявного протистояння ще й релігійний вимір (зважаючи на те, що на Донбасі міцні позиції посідає саме Українська православна церква Московського патріархату) означає ще більше заганяти ситуацію у глухий кут. Адже переконаність у наявності мовної, національної, політичної та економічної дискримінації ввійде в резонанс з переконаністю в релігійній дискримінації.

Стосовно терпимості до сексуальних меншин, то, зважаючи на доволі низький її поточний рівень та використання цієї тематики антиукраїнськими пропагандистами, варто утримуватися від спроб швидкого вирішення цього питання. Краще максимально зменшувати акцент на цьому питанні, враховуючи, що воно є далеко не найважливішим у сучасних кризових умовах. Звичайно, терпимість у цій сфері є тісно пов'язаною з терпимістю в інших сферах, але необхідно виходити з наявних соціальних реалій, які є зовсім не сприятливими для пошуків забезпечення прав таких меншин.

Розділ третій

УДК 316.644:338.242.4

О. Рахманов,
доктор соціологічних наук

СУДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ ЩОДО ФОРМ ВЛАСНОСТІ В ЕКОНОМІЦІ: СУСПІЛЬНІ РИЗИКИ ПРИВАТИЗАЦІЙНИХ ІНІЦІАТИВ

Стаття присвячена аналізу соціально-демографічних характеристик прихильників різних форм власності в економіці України. Домінування державної власності в економіці підтримують переважно літні люди та мешканці сходу. Підтримка змішаної економіки збільшується зі зростанням рівня освіти та належністю до Західного регіону. Ліберальна економіка популярна серед молоді, киян, етнічних українців та тих, хто працює у приватному секторі.

Ключові слова: державна власність, приватна власність, приватизація.

Статья посвящена анализу социально-демографических характеристик сторонников различных форм собственности в экономике Украины. Доминирование государственной собственности в экономике поддерживают преимущественно пожилые люди и жители востока. Поддержка смешанной экономики увеличивается с ростом уровня образования и принадлежности к Западному региону. Либеральная экономика популярна среди молодежи, киевлян, этнических украинцев и тех, кто работает в частном секторе.

Ключевые слова: государственная собственность, частная собственность, приватизация.

The paper compares socio-demographic characteristics of those who support various forms of ownership in Ukraine's economy. The elderly and residents of Eastern Ukraine mainly advocate state ownership, while mixed economic system is preferred by more educated people and those who live in Western Ukraine. Liberal economy has enjoyed popularity among young people, Kyivites, ethnic Ukrainians and those who are employed in the private sector.

Keywords: state ownership, private ownership, privatisation.

До кінця 2015 р. український уряд планує виставити на приватизацію близько 340 компаній, що перебувають у державній власності. Багато таких підприємств формально перебувають у державній власності (державний контроль не менше 51%), однак володіння вітчизняними олігархами навіть дрібними частками акцій цих підприємств не сприяє їхньому розвитку, а виснажує виробничі та фінансові ресурси, оскільки приватний власник не прагне нести відповідальність за долю підприємства, яке йому повністю не належить. Серед них – низка енергетичних підприємств, вугільні шахти, сільськогосподарські концерни, Одеський припортовий завод та ін. Основна мета приватизації – зупинити багатомільярдні втрати економіки, які вона несе через монополізацію, неефективність та тотальну корупцію державних підприємств. Остаточна мета приватизаційної програми – продаж понад 2000 компаній, які належать державі, залишивши їй лише 15–20 стратегічних підприємств, таких як залізниця чи найбільші постачальники комунальних послуг. Якщо дані плани будуть втілені, соціальні наслідки новітньої приватизації стосуватимуться понад мільйона людей, які працюють на цих підприємствах, а також тих жителів населених пунктів, в яких вони розташовані [1].

Враховуючи тривожну ситуацію у зв'язку з подіями на Донбасі, це може привнести додаткові соціальні ризики. Урядові плани щодо тотальної приватизації державного майна потребують аналізу громадської думки щодо бажаної конфігурації форм власності в українській економіці. Виявлення відмінностей за соціально-демографічними ознаками дасть змогу побачити проблемні вузли соціальної диференціації щодо цього важливого питання економічної життєдіяльності.

Ставлення людей до інституту приватної власності значною мірою визначається економічним та соціально-політичним становищем країни. Так, у загальноукраїнському опитуванні “Громадська думка в Україні–2007”, проведеному Інститутом соціології НАН України, респондентам було запропоноване запитання “*Підприємства та земля можуть належати державі або приватним власникам. Як, на Ваш погляд, потрібно було б будувати економіку України, якщо діяти в інтересах усього народу: на основі державної чи на основі приватної власності?*”. Тоді перевагу розвитку

економіки на основі державної власності зазначили 43,2% опитаних. Водночас 37,4% опитаних вважали, що українську економіку потрібно будувати нарівні на основі державної та приватної власності. І лише 8,5% респондентів відзначили, що економіка повинна розвиватися лише на основі приватної власності [2, с. 486–487]. Незважаючи на те, що у той час соціально-економічне становище населення в цілому було стабільним, а в деяких випадках навіть зростало, значна кількість людей вважала доцільним повернення до планових принципів регулювання економіки, коли домінує державна власність на засоби виробництва.

У такому сенсі порівняння результатів 2007 р. з результатами відповідей на подібне запитання у 2015 р. щодо бажаної форми функціонування власності в економіці в рамках дослідницької теми Інституту соціології НАН України “Ризики та загрози інтегративним процесам в українському суспільстві як наслідок подій у Донбасі” зазнало змін (табл. 1). Якщо об’єднати преференції (“лише на основі...”, “переважно на основі...”) щодо певного виду власності, то динаміка вказує на зниження підтримки домінування державної власності в економіці (з 43,2% до 26,4%) та зростання підтримки варіанта поєднання державної та приватної власності в економіці (з 37,4% до 45,8%). Зростання підтримки переважання приватної власності в економіці виявилось незначним (з 8,5 до 11,3%).

Низька підтримка варіанта переважання приватної власності вказує на непопулярність в українському суспільстві ліберальної моделі економіки. Втім, це не означає, що народ прагне повернення до планово-адміністративної економіки. Як свідчать дані опитування Фонду “Демократичні ініціати-

Таблиця 1

Як, на Ваш погляд, необхідно будувати економіку України, якщо діяти в інтересах усього народу?, 2015 р. (%)

<i>Варіанти відповіді</i>	N	%
Лише на основі державної власності	161	8,9
Переважаю на основі державної власності	314	17,4
На основі державної та приватної	825	45,8
Переважаю на основі приватної власності	171	9,5
Тільки на основі приватної власності	32	1,8
Важко відповісти, не знаю	298	16,5

ви” імені Ілька Кучеріва та соціологічної служби Центру Разумкова, проведені в липні 2015 р.¹, на запитання “Які зміни, на Вашу думку, необхідні в економічній політиці держави для подолання соціально-економічної кризи в Україні?” більшість українців (53,7%) вибрали варіант “більш рішуче продовження ринкових реформ, створення конкурентного середовища і сприятливих умов для бізнесу”. Натомість варіант “відмова від ринкових реформ, які не виправдали себе, та перехід до планової економіки і соціальноорієнтованої моделі розвитку” підтримали 20,4% респондентів. На варіанті “ніякі зміни не потрібні, все можна залишити так, як є зараз” зупинилося лише 2,2%. Не визначилося у даному питанні – 23,7%. Таким чином, бажана паритетність державної і приватної власності в економіці відтворює прагнення українців до збалансованого підходу держави у проведенні економічних реформ без перекосу в бік цілковито ліберальної моделі.

Для визначення основних ризиків соціальної диференціації щодо бажаної конфігурації форм власності в українській економіці були відібрані об’єктивні соціально-демографічні виміри соціального становища: вік, освіта, сектор зайнятості, матеріальне становище, класова ідентифікація, регіон та етнічне походження (табл. 2). Для коректного порівняння відсотків за певною ознакою у двовимірному аналізі використовувався критерій значущості відсотків [3, с. 186–190].

Аналіз відповідей респондентів щодо бажаної форми власності в українській економіці за віковою ознакою виявив статистично значущі відмінності щодо прихильності до переважання державної власності та переважання приватної власності. Так, прихильність до соціалістичної моделі зростає зі збільшенням віку: частки молодшої когорти та старшої вікової групи різняться на рівні 0,01. Зворотна тенденція спостерігається в іншому випадку: прихильність до ліберальної моделі економіки зростає зі зменшенням віку – частки молодшої когорти та старшої вікової групи також різняться на рівні 0,01.

¹ Дослідження провели Фонд “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва та соціологічна служба Центру Разумкова з 22 по 27 липня 2015 р. Було опитано 2011 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком АР Крим і окупованих територій Донецької та Луганської областей. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Таблиця 2

Соціально-демографічні характеристики прихильників певної форми власності в економіці України (%)

	На основі державної власності	На основі державної та приватної	На основі приватної власності	Важко відповісти, не знаю
<i>Вік</i>				
18–29 років	20,3	46,4	15,9	17,4
30–55 років	24,7	48,3	11,3	15,7
Понад 55 років	33,0	41,7	8,1	17,2
<i>Освіта</i>				
Початкова, неповна середня	34,2	27,4	11,0	27,4
Середня загальна	26,0	41,2	12,0	20,8
Середня спеціальна	28,6	44,2	9,9	17,3
Перший ступінь вищої	24,6	43,0	14,0	18,4
Повна вища освіта	23,2	52,8	12,1	11,9
<i>Сектор зайнятості в економіці</i>				
У державному	26,4	50,1	7,9	15,5
У приватному	23,9	45,4	16,3	14,3
Зараз я не працюю	28,4	44,2	8,5	18,9
<i>Оцінка матеріального становища сім'ї</i>				
Злиденне	32,3	43,1	6,2	18,5
Бідне	27,2	46,3	9,8	16,7
Середнє	25,5	45,6	12,6	16,3
<i>Віднесення себе до середнього класу</i>	27,1	43,1	14,3	15,4
<i>Віднесення себе до робітничого класу</i>	32,2	42,4	9,9	15,5
<i>Місце проживання</i>				
Київ	22,3	35,3	20,9	21,6
Місто з насел. понад 250 тис. осіб	31,7	43,8	8,9	15,5
Невелике місто	27,1	49,9	11,6	11,4
Село	23,4	46,2	10,7	19,8

Продовження таблиці 2

	На основі державної власності	На основі державної та приватної	На основі приватної власності	Важко відповісти, не знаю
<i>Регіональна належність*</i>				
Захід	15,8	54,3	14,2	15,8
Центр	26,5	41,5	13,0	19,1
Південь	23,3	52,3	11,4	13,0
Схід	36,1	44,2	6,6	13,0
Донбас	29,5	40,4	9,0	21,1
<i>Національність (етнічне походження)</i>				
Українець	25,9	46,8	11,7	15,6
Росіянин	32,2	36,2	4,7	26,8
Загалом по Україні	26,4	45,8	11,3	16,5

Попри візуально відмінні відсотки підтримки переважан-ня державної власності серед груп респондентів з найнижчим та найвищим рівнем освіти, перевірка не виявила статисти-чно значущих відмінностей. Натомість виявилось, що чим вищий рівень освіти, тим більшою є прихильність до моделі змішаної економіки і меншою стає частка невизначених. Зокрема, відмінності часток підтримки доцільності розвивати українську економіку на основі державної і приватної власності у групах респондентів з найнижчим та найвищим рівнем освіти є статистично значущими на рівні 0,01. Так само статистично значущі відмінності на рівні 0,01 зафіксовано і щодо респондентів з найнижчим та найвищим рівнем освіти, які не визначилися у цьому питанні.

Якщо ж взяти розподіл за сектором зайнятості, у групах респондентів, які прихильні відповідно до соціалістичної

* Регіональна належність: *Захід* – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; *Центр* – Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області, м. Київ; *Південь* – Миколаївська, Херсонська, Одеська області; *Схід* – Запорізька, Дніпропетровська, Харківська області; *Донбас* – Донецька, Луганська області.

моделі або змішаної моделі, статистично значущих відмінностей не зафіксовано. Водночас щодо ліберальної моделі економіки серед тих, хто працює у приватному секторі, очікувано виявилось більше прихильників, ніж серед тих, хто працює в державному секторі або взагалі не працює (в обох випадках відмінність значуща на рівні 0,01).

Оцінка матеріального становища сім'ї зосереджена на трьох перших позиціях ("злиденне", "бідне", "середнє"), оскільки кількість людей, які оцінили матеріальне становище сім'ї як "заможне" і "багате", виявилася статично мізерною. Але навіть у цьому випадку статистично значущих відмінностей не зафіксовано. Так само розподіли груп, які відповідно себе ідентифікували як середній і робітничий класи, теж статистично значущих відмінностей не проявили.

За типом поселення певні диференціації простежуються щодо підтримки змішаної та ліберальної моделей економіки. Особливо вирізняються мешканці столиці, які найменше з усіх прагнуть змішаної моделі власності та найбільше з-поміж інших підтримують поширення приватної власності в економіці (відмінна ця частка порівняно з підтримкою ліберальної моделі у великих містах – значущість на рівні 0,05). Мешканці малих міст вирізняються найменшою часткою невизначених.

Регіональна належність проявилася у двох випадках. Прихильність до переважання державної власності в економіці найбільшою мірою притаманна мешканцям сходу, найменшою – мешканцям заходу (відмінність є значущою на рівні 0,01). Статистичних відмінностей за цією ознакою між мешканцями заходу і Донбасу не зафіксовано. Регіональний розподіл груп респондентів, які прихильні до змішаної моделі в економіці, зафіксовано статистичні відмінності між заходом і Донбасом на рівні 0,05, між заходом і центром – на рівні 0,01. Решта відмінностей не є статистично значущими.

Якщо ж взяти розподіл за етнічним походженням, то у групах респондентів, які прихильні відповідно до соціалістичної моделі або змішаної моделі, статистично значущих відмінностей не зафіксовано. Водночас щодо ліберальної моделі економіки серед українців виявилось більше прихильників, ніж серед росіян, натомість серед росіян виявилось більше невизначених, ніж серед українців (в обох випадках відмінність значуща на рівні 0,01).

Отже, підбиваючи підсумки двовимірного аналізу, можна стверджувати, що орієнтація на державну власність в економіці більшою мірою притаманна літнім людям та мешканцям Східного регіону. Підтримка змішаної моделі економіки збільшується зі зростанням рівня освіти, належністю до Західного регіону. Преференції щодо домінування приватної власності в українській економіці більшою мірою поширені серед молоді, тих, хто працює у приватному секторі, проживає в м. Києві та ідентифікує себе як етнічні українці.

Відсутність соціальної диференціації за матеріальною та класовою ознаками свідчить про те, що економічна проблематика функціонування власності слабо пов'язана зі статусними позиціями громадян, а перебуває переважно у ціннісно-ідеологічних вимірах, відображених у вікових та освітніх відмінностях. Різні покоління та різні освітні групи соціалізувалися під впливом відмінних ідеологічних чинників. Поряд з тим диференціація за зайнятістю в державному чи приватному секторах економіки засвідчує факт узгодження своїх економічних інтересів з майбутнім розвитком української економіки.

Втім, існуючі соціальні розбіжності щодо бажаної пропорції існування державної та приватної власності в українській економіці та проблема легітимації результатів попередніх етапів приватизації великих підприємств накладає додаткові ризики на новітні плани приватизації державного майна. Низька підтримка варіанта ліберальної моделі економіки в українському суспільстві потребує виваженої інформаційної політики з боку урядових інститутів. Зокрема, Фонду державного майна та обласним державним адміністраціям потрібно: 1) звернути особливу увагу на великий відсоток антиринкових настроїв у Східному регіоні (Запорізька, Дніпропетровська, Харківська області). Ці, по суті, “прифронтові” області є важливими форпостами українського суверенітету, тому будь-які різкі зміни у можливостях зайнятості дорослого населення, до яких може призвести зміна власників підприємств, несуть дестабілізаційні ризики. Потрібна, крім ґрунтового роз'яснення причин приватизації неефективних державних підприємств, урядова політика компенсаційних заходів для звільнених працівників; 2) провести роз'ясню-

вальну роботу серед людей літнього віку та з низьким рівнем освіти. Потрібно наголошувати, що кошти, які надійдуть від приватизації до державного бюджету, підуть на збільшення розміру пенсій, субсидій та компенсацій.

Література

1. *Stern D.* Horses for sale in Ukraine's privatisation drive / D.Stern // BBC.com. – 26 August 2015. – Mode of acces: <http://www.bbc.com/news/business-34055256>.
2. *Українське суспільство 1992–2007.* Динаміка соціальних змін / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. – 544 с.
3. *Паніна Н. В.* Технологія соціологічного дослідження : курс лекцій / Паніна Н. В. – К. : Наук. думка, 1996. – 233 с.

**МІЖ БЛИЗЬКІСТЮ ТА ВІДЧУЖЕННЯМ:
СТАВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ДО ВИМУШЕНИХ
ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ З КРИМУ ТА ДОНБАСУ
(проблеми, тенденції та рекомендації)¹**

Проблема внутрішньо переміщених осіб (ВПО), що виникла в Україні нещодавно, може збільшити ризик нестабільності в країні і, ширше, в регіоні за її межами, якщо суспільство в цілому і місцеві спільноти зокрема не приділять уваги тому, щоб мінімізувати ризики їх ізоляції та маргіналізації. У цій статті автори використовують метод вимірювання соціальної дистанції, щоб просунулися в розумінні соціальних аспектів внутрішнього переміщення і проаналізувати можливості взаємодії між місцевим населенням та ВПО на приватному, професійному та громадянському рівнях.

Ключові слова: ВПО, соціальна дистанція, солідарності, інклюзія, толерантність.

Недавно возникшая в Украине проблема внутренне перемещенных лиц (ВПО) может увеличить риск нестабильности в стране и, шире, в регионе за ее границами, если общество в целом и местные сообщества в частности не уделят внимания минимизации рисков их изоляции и маргинализации. В этой статье авторы используют метод измерения социальной дистанции, чтобы продвинуться в понимании социальных аспектов внутреннего перемещения и проанализировать возможности взаимодействия между местным населением и ВПЛ на частном, профессиональном и гражданском уровнях.

Ключевые слова: ВПЛ, социальная дистанция, солидарности, инклюзия, толерантность.

The current problem of internally displaced persons (IDPs), newly emerged in Ukraine, might increase the risk of instability in the country and, largely, in the region, if society as a whole and local

¹ Робота виконана за підтримки фондів ERSTE та VCELI DOM.

communities in particular do not work to minimize risks of their exclusion and marginalisation. In this article the authors use the method of social distance measurement to advance the understanding of social aspects of internal displacement and, specifically, to analyse possibilities for interactions between local population and IDPs on private, professional and civil levels.

Keywords: IDPs, social distance, solidarities, inclusion, tolerance.

Внутрішньо переміщені особи – новий виклик для України?
Після анексії Криму Російською Федерацією та початку гібридної війни на Донбасі найбільша за територією країна Європи несподівано для себе і для світу опинилась перед багатьма новими для себе небезпеками та викликами, серед яких одна з ключових – стрімко зростаюча кількість вимушених переселенців з Криму та Донбасу², більшість з яких переміщуються з зон, охоплених конфліктом, до інших регіонів України³.

² Термін “вимушене переселення” / (англ.) forced displacement широко використовується у науковій літературі і у міжнародному праві для опису ситуації, коли особа покидає своє місце поселення під впливом військових конфліктів, небезпеки насильства і порушення прав людини. Втім, не всі вимушені переселенці залишаються в межах країни, громадянами якої вони є, частина з них шукають притулку за кодоном і, якщо отримують відповідний статус, вважаються біженцями / (англ.) refugees. Хоча використання терміна “внутрішньо переміщені особи” / (англ.) internally displaced persons, який має відношення саме до тих вимушених переселенців, що залишаються в межах країни своєї громадянської належності, є більш точним, в українському публічному дискурсі найчастіше вживається термін “переселенці” або “вимушені переселенці” (наприклад, новина про підписання Президентом Закону “Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб” широко обговорювалась у ЗМІ саме як “вирішення питання про статус переселенців”. Див., наприклад, <http://www.pravda.com.ua/news/2014/11/19/7044809/>). Тестування запитань анкети на пілотному етапі підтвердило, що саме таке словосполучення найбільше відповідає змісту і водночас є зрозумілим для респондентів (на відміну від терміна “внутрішньо переміщені особи”, що вимагає додаткових пояснень, які проблематично донести до опитуваних, якщо вони заповнюють анкету самостійно).

³ Вимушеними переселенцями в межах країни або, за міжнародною термінологією, внутрішньо переміщеними особами (ВПО), за визначенням Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), є

ВПО є комплексною політичною, соціальною та гуманітарною проблемою, з якою Україна як незалежна держава раніше ніколи не стикалась. Наплив громадян, що вимушено залишили місця свого постійного проживання та тимчасово чи на постійній основі перебувають у інших регіонах країни, не тільки створює додаткове навантаження на соціальні витрати держави, а й провокує випробування формальних і неформальних взаємозв'язків, на яких тримаються гуманітарна безпека країни та передумови для її стійкого розвитку. Характеризуючи потенційні ризики, викликані проблемою масового вимушеного переселення, вітчизняні та міжнародні експерти наголошують, що, крім суто економічних труднощів, пов'язаних з розселенням, соціальним забезпеченням та працевлаштуванням ВПО на місцях, істотним викликом є соціально-психологічна адаптація як самих переселенців, так і мешканців тих населених пунктів,

ті, хто вимушені покинути свої домівки та місця проживання для того, щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, ситуацій насильства, порушення прав людини чи стихійних лих/техногенних катастроф, і які не пересікали державного кордону країни громадянської належності (див.: UNHRC, the UN Refugee Agency. Режим доступу : <http://unhcr.org.ua/uk/khto-mi-dopomagaemo/litsa-peremeshchennye-vnutri-strany>). Хоча масштаб вимушеної міграції в Україні набагато менший, ніж той, що спостерігається у найгарячіших нині зонах світових конфліктів, зокрема у Сирії та Іраку, за даними ООН, Україна нині входить до десятка країн світу з найбільшим показником ВПО: починаючи з березня 2014 р. і дотепер (серпень 2015-го), кількість лише зареєстрованих ВПО, за даними Міністерства соціальної політики України та УВКБ ООН, досягла майже 1,5 млн осіб, а загальна кількість ВПО, враховуючи незареєстрованих осіб, за оцінками експертів, може бути принаймні у два рази вищою (для порівняння, у Сирії, що має найбільшу кількість ВПО у світі, їх 7,6 млн. Див. UNHCR, IDPs Figures. Режим доступу : <http://www.unhcr.org/pages/49c3646c23.html>). У Європі Україна нині посідає перше місце за кількістю ВПО, адже після югославської кризи жодна з країн регіону не стояла перед завданням розв'язання проблем вимушеної внутрішньої міграції подібного масштабу та інтенсивності (Див. *Ivashchenko-Stadnik K. The Impact of the Current Military Conflict on Migration and Mobility in Ukraine / Robert Schuman Centre for Advanced Studies Research Paper No. RSCAS 2015/15*. Режим доступу : http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2567782).

куди переселенці прибувають⁴. Слід також зазначити, що поточний стан справ у сфері ВПО має істотний вплив на загальну міграційну динаміку: якщо умови забезпечення та адаптації будуть задовільними, більшість вимушених переселенців залишаться в Україні (частина з них влаштується на нових місцях у інших регіонах України на сталий час, інші повернуться додому, коли ситуація там стабілізується); якщо умови будуть неприйнятними, люди намагатимуться виїхати за кордон⁵ або будуть повертатися на окуповані території ще до закінчення там військових дій⁶.

На тлі перипетій утрудненого численними бюрократичними перепонами формування державної політики щодо вимушених переселенців роль буфера перехідного періоду беруть на себе волонтерські організації, місцеві громади та окремі громадяни, що розв'язують окремі проблеми підтримки ВПО на місцях⁷ (окрім інформування, правового захисту, пошуку житла, медичного обслуговування, влаштування на

⁴ Див. *Горбулін В.* "Черная дыра": бесконечный тупик урегулирования // Зеркало недели. – 2015. – №31, 28 авг. – 4 сент. Режим доступа : <http://gazeta.zn.ua/internal/chernaya-dyra-beskonechnyy-tupik-uregulirovaniya.html>

⁵ У тому числі до РФ, яка на рівні заяв декларує сприятливу політику щодо біженців з України, та до Європи, що, хоча й опирається напливу емігрантів шляхом ускладнення процедур їх можливої легалізації у ЄС, все-таки залишається одним з потенційно привабливих напрямків зовнішньої міграції завдяки своїм високим соціальним стандартам, зокрема розвиненій системі допомоги вразливим верствам населення.

⁶ Більшість експертів також схиляються до того, що дотримання міжнародних стандартів у вирішенні проблем вимушених переселенців, зокрема, стандартів, що передбачають соціальне включення ВПО та протидію будь-якої їх дискримінації, має прямі наслідки для процесу лібералізації візового режиму (адже, коли розроблявся план дій з лібералізації, проблеми вимушених переселенців в країні не існувало, а нині ризики нестабільності ускладнюватимуть умови дотримання безвізових домовленостей з країнами ЄС). У свою чергу, утруднення можливостей для міжнародних подорожей пересічних громадян України (у даному випадку через війну та пов'язані з нею ризики міграційної кризи) означає не тільки обмеження мобільності трудових ресурсів, а й ускладнення перспектив для розвитку інклюзивного міжнародного співробітництва та туризму, що є запорукою повноцінного включення України у ширший економічний, ціннісний та інформаційний простори.

⁷ Про це свідчать проведені К. Іващенко інтерв'ю з експертами міжнародних організацій (зокрема, Міжнародної організації міграції (МОМ), згадані вище УВКБ ООН) та громадськими активістами, що займаються проблемами переселенців в Україні.

роботу, надання місць для дітей в освітніх закладах на місцях тощо, така робота також включає щоденну соціально-психологічну підтримку). Втім, чи існування таких активних, але поодиноких громадських ініціатив свідчить про загальний високий рівень толерантності стосовно ВПО в Україні і готовність до їх консолідованої підтримки?

Розуміючи складність і неоднозначність життєвих ситуацій, у яких опиняються вимушені переселенці (адже кожен з них має свою історію переселення, свій соціальний капітал і свої унікальні можливості для більш чи менш успішної інтеграції в нових умовах, що також у неоднакових індивідуальних обставинах дуже різняться), вивчення тенденцій у громадській думці щодо тих категорій населення, які внаслідок подій у Криму та на Донбасі тимчасово чи остаточно вимушені переселятися в інші населені пункти України, є важливим і своєчасним дослідницьким завданням. Аналіз результатів Омнібусу–2015 дає змогу проаналізувати поточне ставлення населення до ВПО у різних регіонах⁸, зокрема тих, де згідно зі статистичними даними наразі перебуває їх найбільша кількість, виявити потенційні ризики стигматизації і відчуження, якщо вони існують, та визначити існуючий на рівні громадської думки потенціал для порозуміння і інтеграції.

Близьке чи далеке: проблема вимушеного переселення у “порядку денному” українських громадян. Ступінь особистої обізнаності з ситуацією з ВПО є, очевидно, одним із ключових

⁸ У даному аналізі використаний запропонований І. Прибитковою історико-економічний розподіл областей за регіонами: 1) Донбас – Донецька та Луганська області (166 респондентів, 9,2% загальної вибірки) – територія, що безпосередньо межує з зоною військового конфлікту; 2) Схід – Дніпропетровська, Харківська, Запорізька області (407 респондентів, 22,6% загальної вибірки) – сусідній до Донбасу регіон, що приймає найбільшу кількість ВПО; 3) Київ – окремо місто Київ без Київської області (139 респондентів, 7,7% загальної вибірки) – один з регіонів-лідерів з прийому ВПО; 4) Північ – Житомирська, Київська, Сумська, Чернігівська області (245 респондентів, 13,6% загальної вибірки); 5) Центр – Вінницька, Кіровоградська, Хмельницька, Полтавська, Черкаська області (277 респондентів, 15,4% загальної вибірки); 6) Південь – Миколаївська, Херсонська, Одеська області (193 респонденти, 10,7% загальної вибірки); 7) Захід – Чернівецька, Закарпатська, Волинська, Рівненська, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська області (375 респондентів, 20,8% загальної вибірки) – регіон, що одразу після початку першої хвилі переселення з Криму прийняв у себе значну кількість кримськотатарських родин.

факторів у формуванні громадянами свого ставлення до переселенців і поглядів на те, якою має бути політика держави щодо їх тимчасового влаштування та подальшої долі. Загалом, згідно з результатами Опнібусу–2015 трохи менше третини опитаних (27,3%) особисто знайомі з тими, хто покинув свої домівки внаслідок нещодавніх подій у Криму та на Донбасі (втім, серед опитаних у підконтрольних Україні районах Донецької та Луганської областей таких людей найбільше – 53,7%, тобто близько половини всіх опитаних у регіоні). Результати опитування підтверджують дані міжнародних та вітчизняних установ стосовно напрямків вимушеного переселення (а отже, вказують нам на “зону залученості”, де наближення населення до проблеми ВПО є максимальним): переважна більшість переміщених внаслідок конфлікту осіб залишаються в країні, причому пріоритетною територією розміщення є підконтрольні Україні райони Донбасу, що межують з зоною конфлікту, та Схід (Дніпропетровська, Харківська, Запорізька області) (табл. 1), тож можемо стверджувати, що жителі згаданих областей найчастіше опиняються у ситуаціях, що передбачають особисту взаємодію з вимушеними переселенцями.

Спостереження за даними нещодавно проведених опитувань свідчать про те, що з березня–квітня 2014 р., коли в

Таблиця 1

“Якщо серед членів Вашої сім’ї, знайомих чи друзів є особи, які покинули свої домівки внаслідок нещодавніх подій у Криму та на Донбасі, то де вони зараз перебувають?”
(% по регіонах та загалом)

	Донбас	Схід	Київ	Північ	Центр	Південь	Захід	Загалом в Україні
Перебувають у тому населеному пункті чи області, де живу я	21,7	12,5	12,2	6,1	10,5	7,8	11,8	11,5
Перебувають в іншому населеному пункті чи області України (не там, де живу я)	32,5	14,3	5,8	8,2	11,6	8,8	11,7	12,9
Перебувають у Росії	38,6	10,8	6,5	5,7	6,1	5,7	3,2	9,5
Перебувають в інших країнах	4,2	3,4	5,1	4,9	2,5	2,6	2,9	3,5
Не мають вимушених переселенців серед членів сім’ї, знайомих чи друзів	37,3	57,7	66,9	78,4	68,2	77,2	66,4	64,9
Не відповіли	9,0	8,6	9,4	6,1	4,3	4,2	11,2	7,8

регіонах країни з'явилися перші ВПО з анексованого Криму та, згодом, із зони бойових дій на Донбасі, масове вимушене переселення поступово стало сприйматися як звичне явище, наслідки якого на тлі карколомних геополітичних, економічних та соціальних реалій бентежать більшість населення набагато менше, ніж зростання цін, загроза безробіття та небезпека великої війни. Оцінка змін, що відбулись у суб'єктивних оцінках головних загроз, яких, на думку респондентів, люди побоюються найбільше, дає змогу стверджувати, що проблема напливу біженців, переселенців та приїжджих турбує людей у 2015 році не набагато більше, ніж тоді, коли проблеми ВПО в країні взагалі не існувало (для порівняння, у 2012 р. 9,8% опитаних вважали, що люди бояться напливу різних груп мігрантів, у 2014 – 13,9%, у 2015 – 15,1%⁹, тобто певна негативна динаміка спостерігається (стурбованість проблемою дещо зростає), але актуалізація загрози на тлі стрімкого зростання кількості переселенців не є значною.

Суб'єктивне сприйняття ролі вимушених переселенців у житті українського суспільства вказує на те, що, незважаючи на постійну присутність теми ВПО у публічному дискурсі, ця категорія населення не вважається ані впливовою, ані значною у піраміді “вагомих” груп і прошарків, яку майже у всіх регіонах очолюють олігархи¹⁰ (табл. 2). Серед груп,

⁹ Принагідно зазначимо, що опитування в РФ, проведене у 2013 р., ще до початку українського конфлікту та масового переселення людей із Донбасу, зафіксувало високу стурбованість респондентів напливом приїжджих (27% з загальної кількості опитаних) [6, с. 20]. Це майже вдвічі більший показник, ніж той, що зафіксовано в Україні у 2015 році під час активного переселення громадян з зон конфлікту до інших регіонів.

¹⁰ Зауважимо, що категорія “олігархи” є, судячи з результатів, надуспішним дебютантом рейтингу (пропонувався респондентам у опитуваннях Інституту соціології НАНУ у незмінному вигляді з 1994 по 2014 р.). Дотепер до трійки лідерів входили, як правило, “мафія, злочинний світ”, “лідери політичних партій” та “підприємці, бізнесмени”. Можна припустити, що “олігархи”, поява яких у списку “акторів” зумовлена тією непересічною увагою, що останнім часом приділяється цій групі у публічному дискурсі, виступили у ролі інтегральної категорії, що частково поглинула всі три вищезгадані групи і тому впевнено очолила рейтинг. Як свідчать результати, інші нові учасники рейтингу “вимушені переселенці”, “представники діаспори”, “українські трудові мігранти/заробітчани” та “іноземці (громадяни інших країн, що перебувають в Україні)”, продемонстрували найменш впливові позиції.

виділених на основі міграційного досвіду, вимушені переселенці є найменш впливовою групою (для порівняння, 9,2% вважають, що значну роль у житті українського суспільства відіграють представники української діаспори, 7,5% – трудові мігранти, 6,4% – іноземці, що перебувають в Україні, і тільки 3,4% – вимушені переселенці з Криму і Донбасу)¹¹.

Таблиця 2

“Як Ви вважаєте, хто зі згаданих нижче відіграє значну роль у житті українського суспільства?”
(% по регіонах та загалом)

	Донбас	Схід	Київ	Північ	Центр	Південь	Захід	Загалом в Україні
Значна роль – “трійка лідерів”	Олігархи (54,2)	Олігархи (46,7)	Олігархи (42,4)	Олігархи (34,7)	Робітники (44,4)	Олігархи (59,1)	Олігархи (43,5)	Олігархи (44,6)
	Робітники (25,3)	Підприємці (36,6)	Підприємці (33,8)	Лідери політичних партій (32,2)	Олігархи (36,8)	Підприємці (44,6)	Військові (38,1)	Робітники (34,6)
	Держслужбовці та лідери політичних партій (24,1)	Робітники (34,2)	Робітники (32,4)	Підприємці (30,6)	Селяни (33,2)	Робітники та військовослужбовці (39,4)	Робітники (35,2)	Підприємці (33,3)
Незначна роль – “трійка аутсайдерів”	Трудові мігранти (1,2)	Вимушені переселенці (2,2)	Вимушені переселенці (2,2)	Вимушені переселенці (2,9)	Вимушені переселенці (3,6)	Вимушені переселенці (4,1)	Вимушені переселенці (4,5)	Вимушені переселенці (3,4)
	Діаспора, іноземці (1,8)	Трудові мігранти (3,2)	Трудові мігранти (3,6)	Пенсіонери (4,5)	Іноземці (4,3)	Пенсіонери (5,2)	Пенсіонери (5,3)	Пенсіонери (5,7)
	Пенсіонери (3,6)	Іноземці (5,7)	Пенсіонери (4,3)	Діаспора (5,7)	Діаспора (5,8)	Іноземці (7,3)	Іноземці (7,2)	Іноземці (6,4)

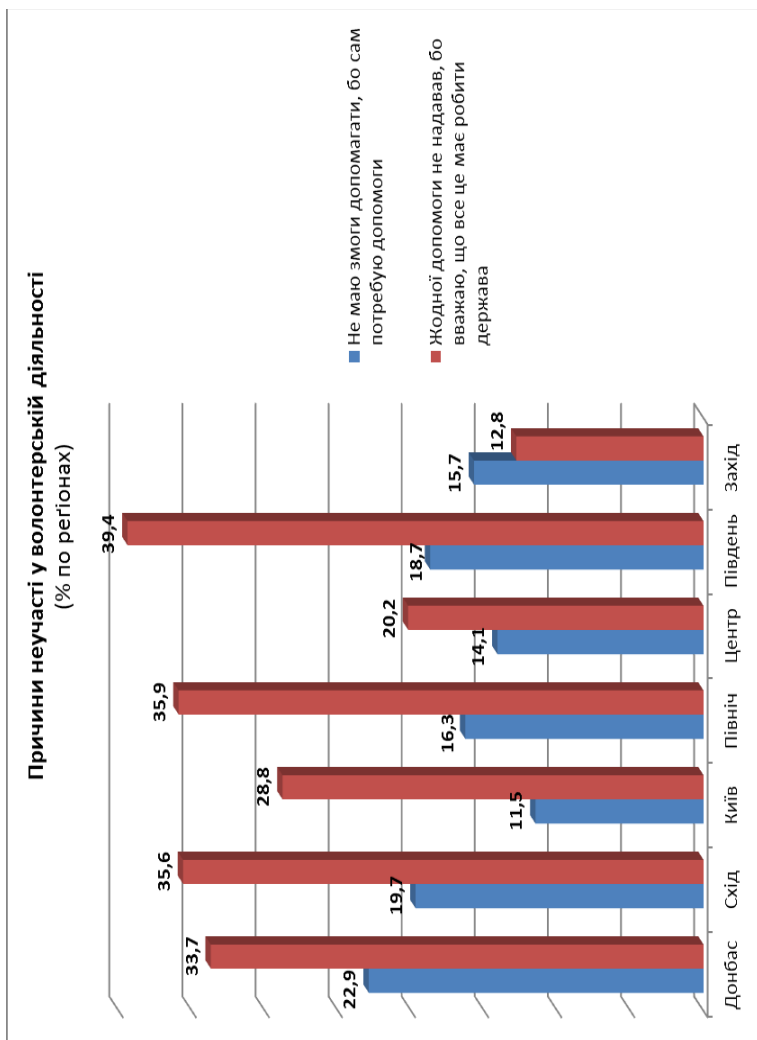
¹¹ Ця тенденція спостерігається у всіх регіонах, крім Донбасу, де переселенці займають четверту позицію з кінця рейтингу.

Показовою у контексті визначення місця та значущості для суспільства тих проблем, що викликані воєнними діями на Сході, є ступінь громадської залученості у їх вирішення. Варто зазначити, що сплеск особистої участі ширшого, ніж дотепер, кола громадян у розв'язанні найгостріших проблем суспільно-політичного життя країни має свої обмеження як за охопленням “проактивної групи” серед різних прошарків населення, так і за визначенням пріоритетних цілей волонтерства і можливостей їх втілення. Дані опитування 2015 р. свідчать про те, що, загалом, найбільш активну участь у волонтерському русі демонструють респонденти Заходу, Центру та Києва, втім, серед опитаних на Півдні, Донбасі та на Сході, де активність менша, – більше половини респондентів або не мають можливості допомагати, або вважають, що виконувати цю функцію має держава (*diagp. 1*).

Привертає до себе увагу спостереження, що респонденти з регіонів, які приймають найбільшу кількість ВПО, найменше мотивовані до участі у різних формах волонтерської роботи, зокрема, допомозі вимушеним переселенцям. Окрім “цивілізаційних”/ціннісних розбіжностей між тими, хто є мотивований до волонтерської діяльності, та тими, хто не вбачає для себе підстави чи ресурсів для допомоги іншим (або просто не вірить у дієвість таких акцій), ймовірна інтерпретація може також базуватись на припущенні про людську властивість деактуалізувати, відсторонювати або навіть зневажати чужу проблему у міру фактичного наближення до неї¹². Очевидно, що між усвідомленням об'єктивної необхідності дії та виникненням суб'єктивної мотивації до дії людина натикається на безліч реальних і уявних рифів, багато з яких є для неї нездоланими. Втім, підтверджуючи висновки психо-

¹² Прикладом такого феномену можуть бути антиемігрантські настрої у Європі, спричинені збільшенням потоку біженців з Сирії, Афганістану, Сомалі. Історик Георгій Мірський звертає увагу на те, що найрадикальніші заклики до неприйняття біженців на своїй території лунають саме серед населення Східної Європи, що, незважаючи на нещодавній тривалий досвід виховання у душі “соціалістичного інтернаціоналізму”, втратила толерантність, як тільки мігранти почали прибувати в їх міста. Див.: *Мирский Г. Сирийцы в Европу, русские в Сирию? (2015)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://echo.msk.ru/blog/georgy_mirsky/1617694-echo/

Діаграма 1

логічних досліджень щодо “гіпотези буферизації”, експерти, які нині мають справу з ВПО, підкреслюють, що, навіть коли допомоги держави, міжнародних організацій та волонтерських центрів на місцях бракує, саме соціальна підтримка оточення, ознаки розуміння, співчуття, солідарності слугують вимушеним переселенцям захистом від стресу, розгубленості та фрустрації.

Свої чи чужі: соціальна дистанція у відношенні вимушених переселенців. Наскільки соціально близькими для більшості громадян є вимушені переселенці з Криму та Донбасу, хто, так чи інакше, є носіями або сприймаються як носії своєї локальної субкультури та відлуння тих цивілізаційних розбіжностей, що сприяли створенню в Україні прецеденту розколу?

У пошуках відповіді на поставлене запитання ми використали модифіковану шкалу соціальної дистанції Емори Богардуса, який виходив з розуміння соціальної дистанції як установки на бажаний/припустимий ступінь близькості до представників певної групи [1, с. 299]. Зазначимо, що у середині 1990-х років шкала Богардуса була адаптована та успішно застосована соціологом Н. Паніною [2, с. 21–43] для дослідження національної толерантності та ідентичності в Україні¹³, однак для аналізу соціальної дистанції до груп, виділених не за домінуючою ознакою етнічної належності, а передусім на основі мігрантського досвіду¹⁴, нами була проведена подальша робота над уточненням та вдосконаленням методологічних підходів. Зокрема, ми звернули увагу на те, що неперервна шкала, що допускає лише одну відповідь з семи запропонованих (“я згоден допустити представників цієї національності у якості 1 – “членів моєї сім’ї” (як мінімальна дистанція), 2 – “близьких друзів”, 3 – “сусідів”, 4 – “колеги

¹³ Див. також: *Панина Н.* Национальная толерантность и идентичность в Украине: опыт применения социальной дистанции в мониторинговом социологическом исследовании / Н. Панина, Е. Головаха // Социологический журнал. – 2006. – №3/4. – С. 102–126.

¹⁴ Згідно з формулюваннями анкети такими групами у нашому дослідженні є: “трудова мігранти/заробітчани (громадяни України, які тимчасово працюють за кордоном)”, “представники діаспори (вихідці з України, які мають українське походження, але є громадянами інших країн”, “іноземці (громадяни інших країн неукраїнського походження)”, “вимушені переселенці (з Криму, Донбасу)”.

по роботі”, 5 – “ мешканців України”, 6 – “ відвідувачів України”, 7 – “ взагалі не допускав би в Україну” (як максимальна дистанція) у нашому випадку обмежує можливість аналізу, оскільки, по-перше, не всі пункти шкали є взаємовиключними (можна допускати когось у якості близьких друзів та, одночасно, як колег по роботі чи сусідів), по-друге, респонденти по-різному можуть сприймати ступінь близькості тих чи інших категорій: як слушно зауважує методолог В. Сергєєв, один із критиків оригінальної шкали Богардуса та її подальших адаптованих версій, “в сучасному урбанізованому суспільстві для городян сусідство (проживання на одній вулиці чи в одному домі) означає менший ступіть близькості, ніж спільна робота” [3, с. 58]. Отже, ми запропонували респондентам свою версію запитання, що відрізняється від оригінальної шкали тим, що, по-перше, передбачає можливість декількох, а не однієї, відповіді, та, по-друге, дає змогу проаналізувати соціальні дистанції не на одному узагальненому, а на різних рівнях взаємодії (приватному, професійному, громадянському). З традиційної шкали, що використовується з 1994 р. у моніторингу “Українське суспільство” та інших дослідженнях вітчизняних соціологів, ми включили незмінними три позиції приватного рівня взаємодії: “члени моєї сім’ї”, “близькі друзі” та “сусіди”. Професійний рівень передбачив три модифіковані позиції (замість одного “колег по роботі”), залежно від службової субординації стосовно респондента: “люди, якими я керую: мої наймані працівники, підлеглі, тощо”, “колеги по роботі, які працюють на рівних зі мною посадах”, “люди, які мною керують: мої працевдавці, начальники та ін.”. Громадянський рівень взаємодії (що співвідноситься з варіантом “згоден допустити як мешканців України” в оригінальній шкалі) був представлений серією відповідей, що, по-перше, допомагають визначити суб’єктивно допустимі для виділених груп позиції в державній управлінській ієрархії (варіанти “люди, які очолюють адміністрацію населеного пункту, де я зараз проживаю”, “люди, які очолюють міністерства або державні служби України”, “Президент України”) і, по-друге, з’ясувати прийнятні правові статуси (варіанти “громадяни, які голосують на виборах Президента України, Верховної Ради або місцевих органів влади”, “особи, які отримують в Україні податкові, кредитні

чи інші фінансові пільги”)¹⁵. Також замість двох варіантів відповіді в традиційній шкалі (“відвідувачі України, туристи” та “взагалі не допускав би в Україну”) був запропонований один варіант, що узгоджується з рештою відповідей у модифікованому інструментарії – “у жодній якості [з вищезгаданих] не згодний їх допускати”.

Хоча ініційовані нами зміни в інструментарії унеможливають компаративний аналіз отриманих у 2015 р. даних з відповідними результатами різних серій опитування у попередні роки, саме завдяки великій попередній роботі вітчизняних дослідників з використання адаптованої шкали Богардуса маємо можливість спиратися на деякі ключові спостереження щодо проявів дистанційованості в українському суспільстві. А саме: 1) за емпіричними даними моніторингу “Українське суспільство”, значення інтегрального індексу національної дистанційованості (ІНД)¹⁶ у попередні роки свідчили про феномен національної ізолюваності переважної більшості населення України та приховану форму ксенофобії [4, с. 261] щодо етнічно далеких груп; 2) аналіз динаміки інтегрального ІНД населення України до “українців, які проживають в інших країнах” та “українців”¹⁷ [які проживають в Україні], свідчив про певну міру відкритості до безпосередніх контактів (сімейних, приятельських, сусідських або виробничих) і, отже, може розцінюватися як показник базово-

¹⁵ Автор блоку запитань щодо соціальної дистанції стосовно різних за міграційним досвідом груп К. Іващенко висловлює подяку І. Прибитковій та колегам з відділу методології і методів соціологічних досліджень за надані коментарі та пропозиції з удосконалення дослідницького інструментарію.

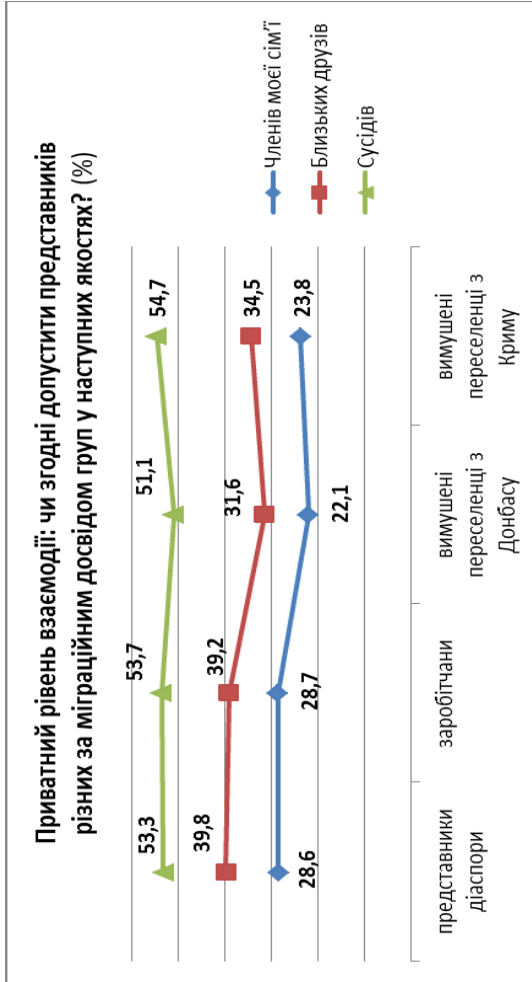
¹⁶ Значення інтегрального ІНД (а, як зауважувала автор розробки Н. Паніна, середнє значення ІНД менше чотирьох балів “у парадигмі соціальної дистанційованості інтерпретується як “свої” (див. *Паніна Н.* Чинники національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму в сучасній Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – №4. – С. 29) після 2002 р. стабільно перевищувало позначку п’ять балів за семибальною шкалою Богардуса. Окремим винятком став 2014 р., коли значення інтегрального ІНД зменшилось до п’яти балів на тлі помітного погіршення ставлення до етнічних росіян та незначного покращення ставлення до кримських татар.

¹⁷ Формулювання, що використовувались у дослідженні “Українське суспільство” у 1994–2014 рр.

вого високого рівня толерантності стосовно етнічно близьких нинішніх чи колишніх співвітчизників. Для прикладу, ІНД по відношенню до чеченців, арабів та афганців становив 6,2–6,1 бала (за семибальною шкалою, де 1 – найменша, а 7 – найбільший ступінь дистанційованості); до українців, що проживають в інших країнах – 3,2 (зауважимо, приблизно таким же високим до 2014 р. був ІНД щодо росіян), а до українців, що проживають в Україні, – 2,2 бала (найвищий показник з усіх, що спостерігались стосовно запропонованих тоді 24-х національних/етнічних груп) [5, с. 578]. У дослідженні 2015 р. ми мали змогу оцінити ступінь дистанційованості до різних груп українців, які проживають за кордоном (зокрема, представників діаспори і заробітчан) та до тієї частини співвітчизників, що нині стали вимушеними переселенцями (саме останнім приділяємо основну увагу у цьому невеликому огляді).

1. *Приватний рівень взаємодії: будемо сусідами?* Якщо у попередніх дослідженнях, що замірювали ІНД, від 75,6% респондентів у 1992 р. до 55,6% у 2014 р. згодні були допустити “українців” [що проживають в Україні] у якості членів сім’ї (стосовно “українців, що проживають за кордоном”, таких відповідей було від 22,4% у 1992 р. до 25,3% у 2014 р. році), то у дослідженні 2015 р., що, нагадаємо, передбачало можливість вибору декількох варіантів відповіді, тільки близько чверті опитаних готові були допустити в якості членів сім’ї представників будь-яких груп, виділених на основі міграційного досвіду. Вимушених переселенців, які формально належать до групи “українців” [що проживають в Україні] і, отже, могли б сприйматися зі збісткою з попередніми спостереженнями мірою прихильності, у цій якості готові допустити дещо менш охоче, ніж представників діаспори та заробітчан. Зате позиціонування переселенців у якості близьких друзів та сусідів нині виявилось набагато більш прийнятним варіантом, ніж той, що респонденти обирали як безальтернативний для “українців” [що проживають в Україні] протягом досліджень попередніх років (тоді у якості друзів українців готові були бачити від 8% респондентів у 1992 р. до 11,2% у 2014 р., а в якості сусідів – від 6,2% у 1992 до 3,7% у 2014 р.). Загалом, привертає до себе увагу те, що рівень прийняття вимушених переселенців з Донбасу на приватному

Діаграма 2

рівні взаємодії дещо нижчий, ніж той, що спостерігається у випадку переселенців з Криму та решти референтних груп (*diagр. 2*). Найбільш помітна ця тенденція на рівні “близькі друзі”, що може зумовлюватись суб’єктивним сприйняттям переселенців з Донбасу як носіїв іншого “ціннісного вокабуляру”.

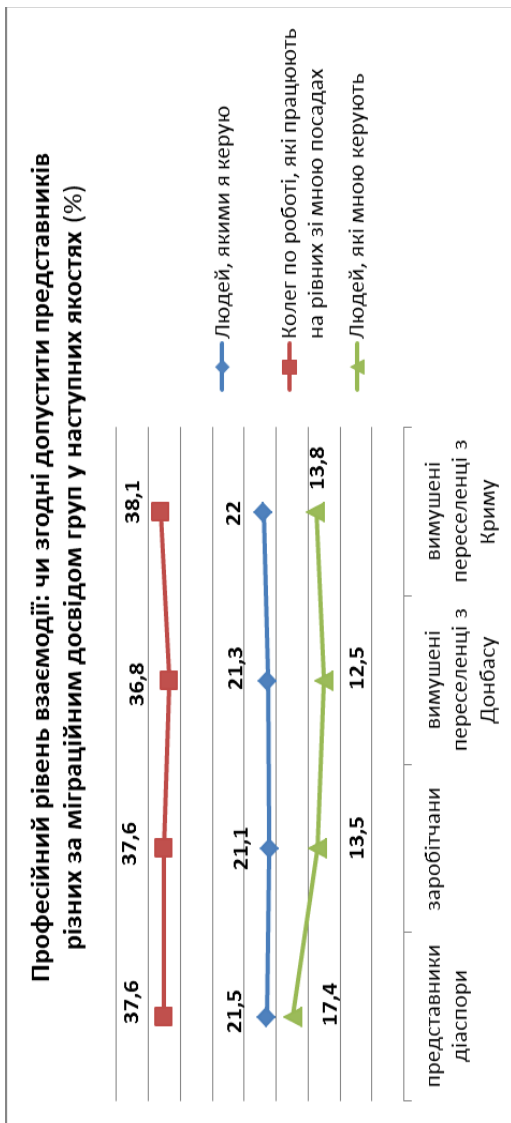
2. Професійний рівень: працюймо поруч? Згідно з даними Програми розвитку ООН в Україні тільки 11% від загальної кількості переселенців з Донбасу та Криму є літніми людьми та особами з обмеженими можливостями. Також 35% переселенців – це діти. Решта, тобто не менше половини ВПО, це люди працездатного віку, які, як громадяни України, мають рівні з усіма права на працю і теоретично можуть самі себе утримувати, якщо знайдуть свої місце на місцевому ринку праці того регіону, куди вони переїхали. Очевидно, що суб’єктивне ставлення населення до того, чи готове воно прийняти вимушених переселенців у якості колег по роботі, не є ключовим у процесі працевлаштування ВПО (реальна статистика складається з тисяч індивідуальних історій успіху чи програшу, у тому числі працевлаштування на конкурсній, позаконкурсній, “договірній”, “непотичній” та “випадковій” основах, – згідно з тими хаотичними та, часто, непрозорими принципами, за якими досі функціонує національний ринок праці). Втім, існуючі у громадській думці негативні установки можуть непрямо впливати передусім на вмотивованість вимушених переселенців до пошуку роботи, адже поточна регіональна статистика свідчить про надзвичайно низьку активність ВПО працездатного віку на ринку праці¹⁸.

¹⁸ За даними опитування Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), проведеного навесні 2015 р., менше 10% зареєстрованих ВПО вказали на потребу працевлаштування. Одна з основних причин відмови переселенців від пошуку роботи полягала у переконанні тимчасовості перебування на іншому місці і сподівання на повернення додому у найближчій перспективі (Див. *Паніотто В.* Актуальний стан справ в українському суспільстві травень 2015/ *В. Паніотто, Н. Марченко* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=529&page=1>). Питання низької мотивації ВПО до працевлаштування, зокрема, у Львівській області, також обговорювалось на проведену 3 вересня у Львові симпозиумі “Міграція у кризових умовах: українсько-польський контекст” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lp.edu.ua/node/8377>

Результати спостережень 2015 р. всупереч стереотипам свідчать про те, що громадська свідомість не містить істотних пересторог стосовно взаємодії з ВПО на професійному рівні: більше третини респондентів ствердили, що готові прийняти вимушених переселенців у якості колег, які працюють на рівних посадах з ними. Вірогідно, що, проектуючи запропоновані у варіантах відповідей ієрархії, обов'язки керівництва такими колегами респонденти більш охоче делегують третім особам, адже готовність курувати ними або бути їм підпорядкованими значно нижча, ніж готовність працювати поруч на рівних посадах. Вимушені переселенці з Донбасу також дещо менш охоче сприймаються респондентами як потенційні керівники, ніж, приміром, представники діаспори, але міжгрупові розбіжності не є настільки істотними, щоб констатувати наявність анти-ВПО-фобій у професійній сфері (*diagр. 3*).

3. Громадянський рівень: особливі і тимчасово обмежені в правах? Крім реалізації базових прав вимушених переселенців (на працю, освіту, соціальне забезпечення, охорону здоров'я тощо), запорукою їх успішної соціалізації має бути участь в управлінні, політичному житті і програмах розвитку. Виділення ВПО в окрему групу громадян, які потребують спеціальної уваги держави, є невід'ємним етапом вироблення законодавчої та інституціональної бази для подальшого втілення вищезгаданих умов (передусім взяття на облік, закріплення за освітніми та медичними закладами, органами соціального забезпечення тощо). Втім, без інтегрування прибулого населення до життя місцевої громади, без надання прав повноцінної в ньому участі виникає ризик сегрегації та ізоляції вимушених переселенців, що може призвести до подальшої соціальної ексклюзії та створення “синдрому утриманця”, виживання і благополуччя якого цілком залежить від держави. Результати опитування демонструють вузьку, але потенційно розширювану межу громадянських можливостей ВПО: хоча в цілому менше 10% респондентів згодні допустити вимушених переселенців у якості людей, які очолюють державні органи влади різного рівня (чим ближче до місцевого рівня, тим більш прийнятною є участь цієї групи в державному управлінні), і ступінь прийняття дещо нижчий, ніж, прикладом, у випадку представників

Діаграма 3

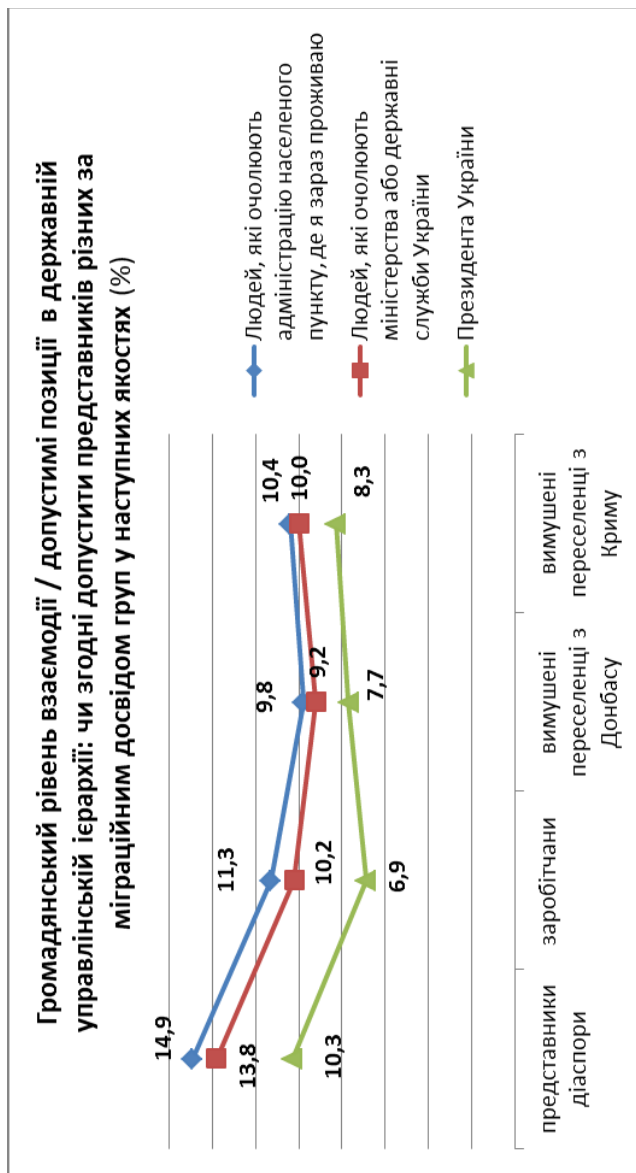

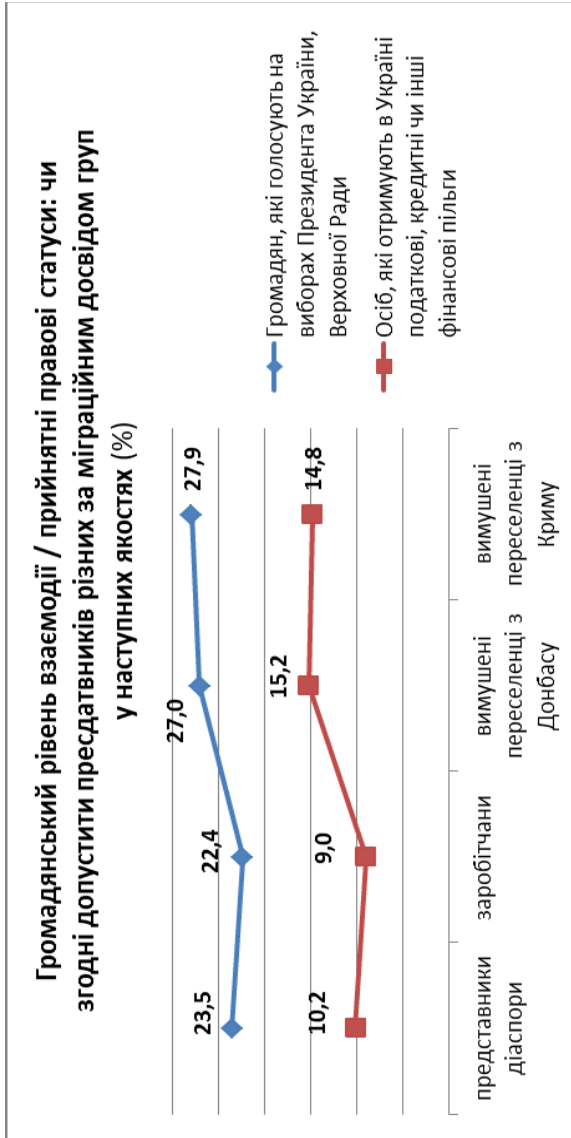
діаспори (*діагр. 4*), позитивним фактом можна вважати вже те, що таке право, в принципі, громадською думкою не заперечується – на тлі обурення, розчарування та втоми, що викликала у більшості населення доба домінування в державному управлінні України вихідців з Донбасу.

Важливим індикатором того, що значна частина населення згодна на дотримання виборчих прав ВПО (яких вони наразі позбавлені через неможливість узгодити пропозиції з надання їм можливості для голосування з Конституцією України) є те, що більше чверті опитаних ствердили, що готові допустити вимушених переселенців до голосування на виборах Президента та Верховної Ради, – причому, цей показник є вищим, ніж той, що спостерігається у випадку представників діаспори та трудових мігрантів (всупереч тому, що останні також є громадянами України, отже, мають реалізовувати своє виборче право). Опитані також згодні допустити вимушених переселенців у якості людей, що отримують в Україні податкові, кредитні та інші фінансові пільги більш охоче, ніж у випадку трудових мігрантів (*діагр. 5*), – незважаючи на те, що саме заробітчани шляхом грошових переказів з-за кордону інвестують у національну економіку кошти, обсяг яких перевищує загальний розмір прямих іноземних інвестицій і не тільки потребують, а й заслуговують спеціальних пільгових програм для продовження підприємницької діяльності після повернення в Україну.

Соціальна практика демонструє, що стосовно різних груп мігрантів об'єкти ксенофобії дуже часто виникають спонтанно. В тих випадках, коли прибула група не тільки візуально не відрізняється від сталої більшості, а й має ту саму громадянську належність, що і більшість мешканців тих населених пунктів, куди вони прибувають, – значну роль у згладжуванні можливої конфліктогенності набуває “укорінення” переселенців [6, с. 2], яке втілюється через реалізацію ними прав і обов'язків, рівних з більшістю місцевого населення. Нині, коли минуло трохи більше року після початку масового переселення людей з Криму та Донбасу, ВПО сприймаються населенням України скоріше як особлива група, що обмежена в правах, та в принципі може розраховувати на цільову підтримку. Очевидно, що на наступному етапі ставлення може змінюватись відповідно до того, про які групи вимушених переселенців йдеться, і якими є їх подальші плани. Найбільш

Діаграма 4

активна працездатна частина ВПО, якщо не має можливостей та намірів скорого повернення додому, повинна активніше соціалізовуватись через працевлаштування, участь у підприємницькій діяльності, входження до ініціативних груп місцевої громади тощо. Якщо інтеграції не відбудеться протягом тривалого часу, на тлі можливого погіршення соціально-економічної ситуації та продовження АТО, навколо вимушених переселенців приймаючим населенням можуть створюватись дискурси травми та ксенофобії [6, с. 1].

У пошуках потенційних шляхів гармонізації стану справ у сфері ВПО ми звернули особливу увагу на фактори, що впливають на ту чи іншу міру дистанційованості приймаючого населення стосовно вимушених переселенців, перевіряючи силу зв'язків між показниками на різних рівнях взаємодії (приватній, професійній, громадській) та низкою соціально-демографічних характеристик респондентів. Виявилось, що майже на всіх рівнях значними є фактори освіти (чим вона вища, тим дистанційованість менша), типу населеного пункту (серед людей у малих містах та в селі готовність приймати вимушених переселенців у різних якостях вища, – очевидно, через більшу відкритість та меншу конкуренцію у невеликих громадах) та регіону (сила зв'язку між регіоном проживання та готовністю до взаємодії з переселенцями є найвищою у порівнянні з іншими факторами, – в цілому, найменшу нетолерантність до ВПО демонструють підконтрольні Україні райони Донецької і Луганської областей та Центр (табл. 3).

Тип зайнятості впливає на дистанційованість у професійній сфері (наприклад, власники дрібного бізнесу охоче згодні сприйняти переселенців у якості своїх підлеглих, а представники державного сектору – у якості колег, що працюють на рівних з ними посадах), але на інших рівнях взаємодії жодного зв'язку між категоріями не підтверджується. Важливим спостереженням для заперечення можливих фобій та спекуляцій на мовному ґрунті є те, що рідна мова респондентів не має вирішального впливу на ту, чи іншу міру готовності взаємодіяти з переселенцями з Донбасу та Криму, переважна більшість яких є російськомовними. Вкрай незначний вплив – і тільки на професійному рівні – має фактор віку (молодші респонденти дещо охочіше готові сприйняти переселенців у якості колег, що працюють на рівних посадах з ними (але це єдиний підрівень, де підтверджується кореляція). Задоволе-

ність своїм становищем у суспільстві має вплив на готовність взаємодії з переселенцями лише на професійному рівні та на схильності прийняти вимушених переселенців у якості керівників місцевого рівня (вірогідно, ці сфери розглядаються респондентами як такі, що безпосередньо впливають на їх особистий соціальний статус).

Оскільки до вибірки Омнібусу–2015 потрапили тільки 24 респонденти, які позиціонують себе як вимушені переселенці (це трохи більше 1% опитаних), ми не маємо підстав для узагальнюючих висновків щодо ВПО в Україні на основі отриманих спостережень у цій групі. Втім, зазначимо, що серед опитаних переселенців половина є працездатного віку і мають незакінчену чи повну вищу освіту, отже, враховуючи, що більше половини опитаних нами ВПО нині живуть у невеликих містах та сільській місцевості, можна припустити, що такий тип переселення є найоптимальнішим з огляду на досить високі показники готовності місцевого населення до взаємодії з переселенцями на різних рівнях, а також гостру потребу цього типу поселень у кваліфікованих кадрах.

Рекомендації: диференційований підхід без штампів та упереджень. Наявність окремих випадків стигматизації ВПО у різних інститутах українського суспільства (наприклад, закладах освіти¹⁹ чи релігійних організаціях), як і свідчення про антиукраїнську налаштованість переселенців, їх схильність до соціального утриманства та агресивність, що час від часу транслюються соціальними медіа та вітчизняними ЗМІ різного рівня²⁰, звичайно, частково відображають фактичні проблеми, що виникають у взаємовідносинах між “прибулим” та “місцевим” населенням. Утім, якщо суспільство в цілому має здорову та врівноважену систему цінностей, якщо – через різні канали комунікації, через лідерів думок та моральних авторитетів – воно здатне аналізувати інформацію та відділяти головне від другорядного і давати слушну

¹⁹ Див.: Альчикова Н. Когда ребенку в спину кричат “сепар” // Українська правда. – 2015. – 14 верес [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/columns/2015/08/27/199146/>

²⁰ Див.: Репортаж про зустріч українських медіа, присвячену інформаційній кампанії з подолання наслідків/ запобігання стигматизації переселенців із Криму і Сходу країни // Телекритика. – 2015. – 21 верес. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/pravo/2014-09-21/98342>

Таблиця 3

“Чи згодні Ви допустити вимушених переселенців з Донбасу та Криму у тих чи інших якостях (від членів Вашої сім’ї до керівників України)?” (% по регіонах та загалом)

	Донбас	Схід	Київ	Північ	Центр	Південь	Захід	Загалом в Україні
	<i>вимушені переселенці з Донбасу / з Криму</i>							
Членів моєї сім’ї	43,4 / 44,6	17,9 / 19,2	14,4 / 19,4	19,2 / 22,0	26,0 / 22,7	26,9 / 30,6	16,8 / 19,7	22,1 / 23,8
Близьких друзів	51,2 / 51,2	27,0 / 31,9	20,1 / 27,3	30,2 / 33,9	35,7 / 35,0	39,4 / 42,5	26,1 / 28,5	31,6 / 34,5
Сусідів	70,5 / 66,9	45,2 / 53,6	42,4 / 48,2	53,9 / 58,0	49,8 / 47,7	60,6 / 61,7	46,9 / 52,3	51,1 / 54,7
Людей, якими я керую: моїми найманими працівниками, підлеглими тощо	30,1 / 26,5	18,2 / 18,9	23,0 / 27,3	20,8 / 21,2	17,0 / 16,2	20,2 / 24,9	24,3 / 24,8	21,7 / 22,0
Колег по роботі, які працюють на рівних зі мною посадах	38,0 / 33,7	38,1 / 41,3	40,3 / 43,2	29,0 / 31,8	33,2 / 33,2	42,5 / 40,4	38,7 / 41,1	36,8 / 38,1
Людей, які мною керують: моїми працедавцями, начальниками тощо	19,3 / 20,5	8,1 / 8,1	9,0 / 8,6	8,2 / 10,6	8,3 / 10,5	20,2 / 23,3	17,9 / 18,4	12,5 / 13,8
Людей, які очолюють адміністрацію населеного пункту, де я зараз проживаю	18,1 / 18,7	5,5 / 6,1	6,5 / 6,5	5,3 / 10,2	8,7 / 7,6	14,5 / 16,6	13,6 / 12,0	9,8 / 10,4
Людей, які очолюють міністерства або державні служби України	15,1 / 15,7	4,9 / 5,9	8,6 / 5,8	5,7 / 9,0	7,6 / 7,2	15,0 / 16,6	12,0 / 12,8	9,2 / 10,0
Президента України	15,1 / 16,3	4,9 / 4,7	6,5 / 5,0	5,3 / 9,4	6,1 / 4,7	11,4 / 14,0	9,1 / 9,1	7,7 / 8,3
Громадян, які голосують на виборах Президента України, Верховної Ради або місцевих органів влади	34,9 / 35,5	20,1 / 25,6	32,4 / 30,9	23,7 / 24,5	27,4 / 25,6	35,2 / 36,3	26,4 / 25,6	27,0 / 27,9
Осіб, які отримують в Україні податкові, кредитні чи інші фінансові пільги	30,7 / 25,3	5,4 / 7,1	12,2 / 9,4	13,9 / 15,1	15,9 / 15,5	24,9 / 24,4	15,5 / 14,9	15,2 / 14,8
У жодній якості не згодні їх допускати	11,4 / 13,9	22,1 / 17,4	20,9 / 17,3	22,4 / 17,1	13,0 / 13,7	21,8 / 20,7	22,1 / 19,5	19,6 / 17,3

оцінку девіаціям, дискурс відчуження стосовно окремих груп, як правило, не виникає. Пригадуємо висловлену десять років тому прозорливу думку нашого колеги соціолога І. Кононова, який нині також є вимушеним переселенцем і разом з десятками інших дослідників та викладачів зі Сходу та Криму докладає зусиль для відродження наукового потенціалу в інших регіонах: “відсутність надійних знань та підозріле ставлення один до одного можуть стати підґрунтям для нового витка протистояння”²¹. Як підтверджують дані дослідження Омнібус–2015, сучасна громадська думка щодо можливостей різного рівня взаємодії з вимушеними переселенцями якщо не свідчить про фактично високий рівень толерантності та відкритості у суспільстві (адже невідомо, чи у реальній ситуації респондент поводитиметься згідно з задекларованою протягом опитування моделі), то принаймні вказує на дотримання певних символічних меж і стандартів на рівні соціальних аттидюдів.

Що має бути зроблено на рівні державних структур та громадських організацій, які з ними співпрацюють, для уникнення дискурсу відчуження, створення нових солідарностей та забезпечення інклюзивного статусу різних груп вимушених переселенців (адже ця група не є гомогенною і вимагає диференційованого підходу), – незалежно від того, чи повернуться вони додому найближчим часом, чи залишаться у приймаючих населених пунктах як внутрішні мігранти на більш тривалій період, чи залишаться там як місцеві назавжди?

Рекомендуємо: 1) Кабінету Міністрів України прискорити роботу з формування Єдиної інформаційної бази даних про ВПО (наразі такої уніфікованої бази не існує, що утруднює реалізацію статей Закону “Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб” і, відтак, погіршує соціальний статус цієї групи); 2) Міністерству соціальної політики у співпраці з місцевими органами влади та громадськими організаціями створити карту ВПО по районах та населених пунктах, що містила б відомості про ресурсний потенціал новоприбулих, їх нагальні потреби, можливості для праце-

²¹ Кононов І. Отношения Востока и Запада Украины: между прошлым и будущим // Україна. Схід–Захід: шлях до порозуміння: зб. ст. за ред. Н. В. Кононова. – Луганськ : Знання, 2005. – С. 119.

влаштування та започаткування власного бізнесу (включаючи оцінку місцевими громадами професійної кваліфікації незареєстрованих вимушених переселенців працездатного віку, які можуть стати двигуном розвитку нових секторів економіки та створення робочих місць у регіонах, де їх найбільше бракує); 3) Міністерству інформаційної політики, Міністерству освіти та Міністерству культури розробити спільну інтеграційну програму, що сприятиме змістовному та збалансованому інформуванню суспільства про стан справ з вимушеними переселенцями загалом в Україні і у регіонах, створюватиме імідж ВПО, що базується на реальних історіях, та протидіятиме проявам інтолерантності та ексклюзиві²², що зазвичай виникають там, де бракує інформації, культури спілкування та здорового глузду.

Література

1. *Bogardus E. S. Measuring Social Distances / E. S. Bogardus // Journal of Applied Sociology. – 1925. – №9. – С. 299–308* [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.brocksu.ca/MeadProject/Bogardus/Bogardus_1925c.html
2. *Паніна Н. Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженнях національної толерантності в Україні / Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №4. – С. 21–43.*
3. *Сергеев В. Социальная дистанция и национальные установки / В. Сергеев // Телескоп: журнал социологических и маркетинговых исследований. – 2008. – №2. – С. 57–61.*
4. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Вип. 1(15). – Т. 2. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – Таблиці і графіки.*
5. *Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін: соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – Таблиці і графіки.*
6. *Мукомель В. Ксенофобия как стержень российского общества / В. Мукомель // Фундаментальные проблемы модернизации полиэтничного макрорегиона в условиях роста напряженности: сборник рефератов. – 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.usd.cas.cz/wp-content/uploads/2014/12/referaty1.pdf>*

²² Дискримінація може мати також зворотний бік: у випадках так званої “позитивної дискримінації” права певної групи дотримуються за рахунок утиску прав інших категорій населення, що також викликає напруженість, провокує конфлікти та призводить до ексклюзиві.

**ПЕРЕСУВНІ РИНКИ ПРАЦІ ЗА ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ
УКРАЇНИ ТА МІГРАЦІЙНІ ПЛАНИ УКРАЇНЦІВ**

У статті досліджується феномен пересувних/мобільних ринків праці як продукт трансформації міграційної доктрини України, нереформованої вітчизняної економіки, широкого безробіття, некомпетентності державного управлінського апарату. Аналізується розподіл зайнятих за місцем роботи стосовно їх місця постійного проживання, а також рівень безробіття в міських та сільських населених пунктах. Особлива увага приділяється вивченню міграційних настанов та планів працюючих та безробітних українців, а також таких з них, що мають досвід тимчасової роботи за кордоном або такого досвіду не мають. Констатується, що міграційні настанови та плани українців порівняно з домайданними часами не посилилися і не мають ознак загрози демографічному потенціалу України.

Ключові слова: міграційна доктрина, безробіття, мобільні ринки праці, міграційні настанови та плани.

В статье исследуется феномен передвижных/мобильных рынков труда как продукт трансформации миграционной доктрины Украины, unreformed national economy, vast unemployment and incompetence of government management. The author analyses distribution of employed Ukrainians by place of work regarding their permanent place of residence and compares unemployment

В статье исследуется феномен передвижных/мобильных рынков труда как продукт трансформации миграционной доктрины Украины, unreformed national economy, vast unemployment and incompetence of government management. The author analyses distribution of employed Ukrainians by place of work regarding their permanent place of residence and compares unemployment

rates in cities and countryside. Special attention is paid to the migration attitudes and plans of employed/unemployed Ukrainians, as well as those earned abroad/at home (or unemployed). It is stated that their migration attitudes and plans in comparison with 'pre-Maidan' times have not become stronger and, therefore, do not have any signs of threat to Ukraine's demographic potential.
Keywords: migration, migration doctrine, unemployment, mobile labour markets, migration attitudes and plans.

Зміна міграційної доктрини. Міграційна доктрина радянської доби як система офіційних поглядів і положень, як керівний політичний принцип спиралася на паспортну систему, трудове законодавство та житлову політику. Радянська модель індустріалізації з її орієнтацією на трудомісткі галузі народного господарства, розподіл праці поміж великими економічними районами й настановою на вирівнювання рівнів господарського розвитку республік супроводжувалася прискореним зростанням мобільності робочої сили. З метою впорядкування міграційних потоків були розгорнуті широкомасштабні державні програми, з яких найбільш ефективними виявилися організований набір робочої сили та сільськогосподарське переселення сімей. Була створена система професійної і регіональної диференціації заробітної плати для залучення працівників у регіони, де відчувалася нестача робочої сили. Проте основним інструментом контролю і впорядкування міграційних потоків у країні тривалий час залишалася паспортна система, а не економічна політика та права і свободи людини. Свобода вибору місця проживання була зведена до мінімуму.

З набуттям Україною державності після розпаду СРСР її міграційна доктрина радикальним чином змінюється. У січні 1994 р. Парламент України ухвалює Закон “Про порядок виїзду з України та в’їзду в Україну громадян України”, який гарантує право вільно залишати країну й повертатися на її територію. Цей закон зруйнував старий порядок. З його прийняттям набула чинності стаття 11 Закону “Про зайнятість населення”, яка допускала трудову та підприємницьку діяльність громадян під час їхнього перебування за кордоном. Нововведення в царині міграційної політики доповнюються низкою статей Конституції України (ст. 24, 25, 26, 33), прийнятої 26 червня 1996 р.

І нарешті, у грудні 2003 р. Український Парламент ухвалив Закон “Про свободу пересування і вільний вибір місця проживання в Україні”. Інститут прописки більше не існує, його замінює процедура реєстрації, яка має повідомлюючий характер. Свобода пересування визначається в Законі як право громадянина України, а також іноземця або особи без громадянства, які на законній підставі перебувають в Україні, вільно і безперешкодно за власним бажанням переміститися її територією в будь-якому напрямі, будь-яким способом, у будь-який час, за винятком обмежень, встановлених законом. *Україна переходить від паспортного режиму до свободи пересування, вільного вибору місця роботи і проживання.*

Модель відстаючого зростання. За роки незалежності реальний ВВП скоротився в Україні на 35%. За даними Світового банку, це – найгірший результат у світі за останні 24 роки. Упродовж 1991–2014 рр. ВВП скоротився лише в п’яти країнах: Молдові, Грузії, Зімбабве та Центрально-Африканській Республіці. ВВП у решті країн зріс. Спад вітчизняного виробництва розпочався ще в 1990-х роках: через його щорічне падіння в перші дев’ять років незалежності Україна втратила майже 60% ВВП. Цей спад вдвічі перевищив глибину прірви, в яку впала американська економіка в роки Великої депресії. Від пережитого шоку українська економіка ані кількісно, ані якісно так й не одужала. Щоправда, на межі тисячоліть промайнула короткочасна надія, коли у 2000 р. вітчизняний ВВП вперше зріс на 5,9%. Проте наступними роками ситуація в економіці була вкрай мінливою [1, с. 1].

З початком глобальної рецесії Україна виявилась найслабшою у світі: у 2009 р. вітчизняна економіка впала на 14,8%. Як слушно підмітив професор С. Кораблін, економічні горизонти України повернулися від доби космічних програм до часів примітивної хімії та сільського господарства. Її перехід у постіндустріальний світ не зміг забезпечити ані колишні зарплати, ані зайнятості працівників, ані наукового прориву в сфері нових технологій. Величезна резервна армія непотрібних країні конструкторів, технологів і решти інженерної еліти була вимушена шукати себе на інших теренах, часто густо сумнівних і непрофесійних. Технологічний занепад подарував Україні не просто сировинну, а затухаючу малу

економіку. За доби незалежності її вага у світовому виробництві зменшилася в чотири–п'ять разів. Експерт вважає, що сьогодні частка української економіки ледве сягає 0,08% світового ВВП, що майже в дев'ять разів менше частки України в глобальній армії праці (0,7%). Цей розрив є умовним індикатором того, наскільки менше своїх зарубіжних колег виробляє й заробляє середньостатистичний українець. Це можна вважати також як показник надлишку “зайвих” українців на внутрішньому ринку праці (відповідно до рівня середньосвітової продуктивності). Крім того, втрата попередньої технологічної бази зумовила прив'язку вітчизняної економіки до світової кон'юнктури на сировину. Як тільки обрушилися світові ціни на сировину, український ВВП провалився на 14,8% [1, с. 8]. Сполучені з ним проблеми не вирішені й досі: знецінення гривні, валютні борги, несплатоспроможність позичальників і їх банкрутство, прогорілі банки, фінансова залежність від МВФ, масове безробіття і безпорадність збіднілих співвітчизників, непідйомні комунальні здирницькі платежі. А як їх сплатити, якщо немає роботи...

У пошуках роботи. За даними проведеного Державною службою статистики України вибіркового обстеження населення/домогосподарств з питань економічної активності, рівень безробіття в країні становив, за методологією Міжнародної організації праці (МОП), у I кварталі 2015 р. 9,6% серед економічно активного населення віком 15–70 років, а працездатного віку – 10,0% (табл. 1).

Найвищий рівень безробіття серед економічно активного населення спостерігався в Луганській (15,3%), Донецькій (14,4%), Полтавській (13,9%) та Тернопільській (12,4%) областях, а серед населення працездатного віку – 16,1%, 14,8%, 14,1% та 12,7% відповідно. За цими ж даними, рівень зайнятості населення України віком 15–70 років становив 56,0%, а працездатного віку – 64,1% (табл. 1) [2, с. 2].

Отже, із загальної чисельності економічно активного населення України віком 15–70 років, що становила 18,0 млн осіб, лише 16,3 млн були зайняті економічною діяльністю, а решта (1,7 млн) утворили потужний контингент безробітних, які не мали роботи, але активно її шукали як самостійно, так і за допомогою державної служби зайнятості.

Крім зайнятого населення і безробітних, за методологією МОП, існує ще категорія економічно неактивного населення

Таблиця 1

**Рівень безробіття населення в Україні (за методологією МОП)
за статтю та місцем проживання у I кварталі 2015 р. (%)**

Розподіл безробітних за віковими групами	Рівень безробіття серед економічно активного населення				
	В Україні в цілому	У тому числі розподіл			
		За статтю		За місцем проживання	
		Жінки	Чоловіки	Міські поселення	Сільські поселення
віком 15–70 років	9,6	8,2	11,0	9,1	10,8
працездатного віку	10,0	8,5	11,3	9,4	11,3
старше працездатного віку	0,2	0,3	–	0,3	–

ня, що об'єднує осіб молодше 15 та старше 70 років, та осіб у віці 15–70 років, які не можуть бути класифіковані як “зайняті” або “безробітні”. Категорії економічно неактивних осіб за рівнем зв'язку з ринком праці можуть бути класифіковані як такі, що:

- бажають працювати та готові приступити до роботи, але не шукають роботу;
- не бажають працювати, тому що не мають необхідності;
- шукають роботу, але не готові приступити до неї.

Особливою категорією економічно неактивного населення є “зневірені особи”, які впродовж обстежуваного періоду:

а) “не мали роботи”, тобто не працювали за наймом або на власному підприємстві;

б) були “готові приступити до роботи”, тобто почати працювати за плату за наймом, або на власному підприємстві впродовж наступних двох тижнів;

в) “не займались пошуком роботи” впродовж останніх чотирьох тижнів, тому що не вірили у можливість знайти її (втратили надію на працевлаштування), не шукають роботу через те, що не знали як її знайти, або переконані, що для них немає роботи, яка підходить.

Економічно неактивне населення України становило у I кварталі 2015 р. 11 049,0 тис. осіб віком 15–70 років (38,0% усього населення відповідного віку), з якого 7013,5 тис. осіб

належали до когорт працездатного віку (28,8% всього населення відповідного віку [2, с. 6].

Звернемось до даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України “Українське суспільство, 1992–2012 рр.”. Результати дослідження проблем безробіття у ретроспективі (2009–2012 рр.), яка є приблизним часовим еквівалентом дії глобальної фінансово-економічної кризи, свідчать, що упродовж цього часу 22,6% українців вимушено втратили роботу на термін 6 місяців або довше і вважали себе безробітними [5, с. 274]. Сьогодні цей контингент зріс майже вдвічі (41,8%), до нього належать усі прошарки населення країни, з яких найбільш ураженими у конституційному праві на працю виявилися жителі сільської місцевості (46,8%) та невеликих міст (44,1%). Рідше потерпали від безробіття мешканці великих міст з населенням понад 250 тис. осіб (38,2%). Випробування безробіттям доволі болісно зачепило трудові інтереси киян: 24,6% з них зазнали гірконого присмаку неприродного змушення до неробства. Вражають темпи динаміки чотирикратного зростання вимушеного безробіття в столиці: у 2012 р. лише 7,1% киян повідомляли про відсутність робочого місця (табл. 2).

У пошуках роботи або загрози її втратити українці вибудовують власні мобілізаційні плани дій. Їх лівова частка шукатиме нове місце роботи як в Україні, так і за її межами. Нагадаємо, що можливість працювати поза межами місця проживання визначена Законом України “Про свободу пересування і вільний вибір місця проживання в Україні”, в якому отримала закріплення міграційна доктрина доби незалежності України. Як і за радянських часів, трудова маятникова міграція населення залишається однією з форм внутрішньої трудової міграції в Україні. Її основу завжди становили трудові пересування сільських мешканців. У 1960–1985 рр. сільське населення, постійно зайняте у різних галузях економіки міських поселень, зросло в 2,7 раза й дорівнювало на 1 січня 1986 р. 1689,8 тис. осіб. А частка маятникових мігрантів серед загальної чисельності сільського населення працездатного віку збільшилась у 1960–1985 рр. у 3,7 раза й сягала на початок 1986 р. 19,4%. Отже, щоп’ятий сільський мешканець працездатного віку працював у місті. Станом на 1 січня 2005 р. чисельність сільських мешканців, які

працювали за межами свого населеного пункту, становила 1523,8 тис., а їх частка серед загальної кількості зайнятих селян зросла до 40,2%. З них працювали в містах та селищах міського типу 28,5% [3, с. 45].

На початок 2014 р. з-поміж 3592,1 тис. зайнятого населення, яке мало реєстрацію за місцем проживання на території сільських населених пунктів, 1970,3 тис. осіб (або 54,9%) працювали за їх межами, решта 1621,8 зайнятих (або 45,1%) були зайняті за місцем постійного проживання. З них переважна більшість (35,3%) працювали у сільському господарстві, мисливстві та пов'язаних з ними послугах, решта була зайнята у галузях освіти (19,6%), оптової і роздрібною торгівлі та ремонті автотранспортних засобів і мотоциклів (8,2%), охороні здоров'я та наданні соціальної допомоги (6,6%), в галузях добувної та переробної промисловості (4,2%). З працюючих за межами місця реєстрації проживання 1321,6 тис. осіб (67,1%) були зайняті в містах і селищах міського типу.

Упродовж поточних дев'яти років (2005–2013) кількість сільських жителів, які працюють за кордоном, збільшилася на 119,0 тис. осіб, або в 2,4 раза і станом на 1 січня 2014 р. досягла, за даними Державної служби статистики України, 205,2 тис. осіб. Найбільша кількість таких працівників спостерігалась у Чернівецькій (24,0% загальної кількості працюючих в області), Закарпатській (23,3%), Івано-Франківській (16,7%) та Тернопільській (15,2%) областях. За цей же період відбулося збільшення кількості працюючих пенсіонерів. На 1 січня 2014 р. їх кількість зросла в українських селах до 230 тис. осіб. Зауважимо також, що серед сільського населення у віці 16–59 років 2,9 млн осіб не працювали і не навчались у 2014 р. (майже щотретій сільський мешканець даної категорії), у тому числі через інвалідність I та II груп – 170,1 тис. осіб. Привертає увагу збільшення кількості осіб, зайнятих тільки в особистому селянському (підсобному) господарстві – 3,2 млн осіб, що на 26,9% більше, ніж це було на 11 листопада 2005 р. Викликає занепокоєння факт, що кількість населених пунктів, у яких відсутні будь-які суб'єкти господарської діяльності, становила у 2014 р. 9232 одиниці, або 34,2% загальної кількості всіх сільських населених пунктів.

Аналіз даних соціологічного моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН України у липні–серпні 2015 р.,

підтверджує факт існування пересувних ринків праці як усередині України, так і за її межами (табл. 2). За постійним місцем проживання у 2015 р. були працевлаштовані 46,1% українців, з яких найбільш удачливими виявилися кияни (71,0%). Менше пощастило жителям великих міст з населенням понад 250 тис. осіб: лише 57,7% з них працюють за постійним місцем проживання. Помітно менший вибір робочого місця був у мешканців невеликих міст (48,9%). Найгірша ситуація з працевлаштуванням склалася в сільській місцевості, де тільки щотретій мешканець села (33,5%) зміг отримати роботу за місцем проживання. Саме вони, сільські жителі, вимушені шукати роботу в інших населених пунктах. Вдається знайти її тільки щоп'ятому з них (19,1%). Як правило, шукачі робочого місця здатні реалізувати заповітну надію знайти роботу переважно в місті, хоча частка сільських ринків праці, що створюють робочі місця, проти очікувань є помітною.

Таблиця 2

Розподіл працівників за місцем роботи стосовно місця постійного проживання, 2015 р. (%)

Розподіл працівників за місцем роботи	Усі жителі України	Розподіл працівників за типом населеного пункту – місця постійного проживання			
		Київ	Місто з населенням понад 250 тис. осіб	Невелике місто	Сільська місцевість
<i>Чи знаходиться місце Вашої роботи в населеному пункті, де Ви постійно проживаєте?</i>					
Працюю за місцем проживання	46,1	71,0	57,7	48,9	33,5
Працюю в іншому населеному пункті в Україні	10,4	3,6	3,4	6,2	19,1
Працюю за межами України/в іншій країні	0,7	0,7	0,7	0,8	0,6
Зараз не працюю	41,8	24,6	38,2	44,1	46,8
<i>В якому населеному пункті України знаходиться місце Вашої теперішньої роботи?</i>					
В іншому місті	74,2	75,0	73,3	85,2	72,1
В іншому сільському населеному пункті	25,8	25,0	26,7	14,8	27,9

Так, щочетвертий киянин (25,0%), який працює поза межами столиці, знайшов собі місце роботи в сільській місцевості; а 27,9% українських селян працевлаштувались в іншому сільському населеному пункті. Майже стільки ж городян великих міст (26,7%) створюють додаткову вартість на сільських ринках праці (табл. 2). Лише мешканці невеликих міст шукають і знаходять собі роботу переважно в інших містах (85,2% vs 14,8%).

Міграційні настанови та плани українців. Попри тривозможні очікування масштабних міграційних втрат демографічного потенціалу України через війну на сході, безробіття й вселенське озлидніння народу українці демонструють неабияку витримку, непохитність і відданість власній землі. На це вказують дані вищеназваного соціологічного дослідження Інституту соціології НАН України 2015 р. Міграційні настанови і плани жителів країни порівняно з домайданими часами не посилюються і не демонструють ознак загрози зменшення чисельності населення України. Авторка дослідила міграційні настрої українців, що працюють за місцем постійного проживання, в іншому населеному пункті України або за її межами. Так само були проаналізовані міграційні настанови та плани співвітчизників, які не працюють (табл. 3).

Результати цього аналізу були піддані порівнянню з аналогічними даними, отриманими в моніторинговому дослідженні 2013 р. [4, с. 196]. Окремо був виконаний аналіз міграційних настанов та планів українців, що мають досвід тимчасової роботи за кордоном (табл. 4). Його висновки порівнювались з результатами подібного аналізу, проведеного авторкою у 2012 р. [5, с. 280].

Дані табл. 3 вказують на зменшення кількості працюючих, які бажають виїхати зі свого населеного пункту: 21,3% у 2015 р. проти 28,2% у 2013 р. Відповідно зросла частка працюючих українців, що такого наміру не мають (61,8% проти 53,9%). Серед тих, хто на момент опитування у 2015 р. не мав робочого місця, частка бажаючих покинути рідні пенати була мінімальною (18,9%). Найбільшими патріотами своєї малої Батьківщини виявились саме вони, безробітні (65,2%). До них доєднались в такій само пропорції земляки, що працюють за місцем проживання (64,3%). Українці, які працюють в іншому населеному пункті або за межами Украї-

Таблиця 3

**Міграційні настанови та плани жителів України
залежно від місця їх роботи, 2015 р. (%)**

Міграційні настанови і плани	Жителі України, які мають роботу	Розподіл працівників за місцем роботи щодо місця постійного проживання			Жителі України, які не мають роботи
		У тому числі			
		за місцем постійного проживання	в іншому населеному пункті України	за межами України	
<i>Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де Ви живете?</i>					
Так, хотів би	21,3	20,0	25,9	41,7	18,9
Важко сказати	16,9	15,7	21,1	33,3	15,9
Ні	61,8	64,3	53,0	25,0	65,2
<i>Куди саме Ви б хотіли поїхати?</i>					
До іншої місцевості в Україні	11,8	11,1	14,5	16,7	9,7
До Росії	3,4	2,9	4,6	16,7	4,7
До інших республік колишнього СРСР	3,1	2,6	4,6	8,3	1,6
За кордони колишнього СРСР	14,2	14,0	14,5	25,0	11,4
Ще не знаю, куди	22,6	23,0	22,5	8,3	18,7
Ніколи і нікуди я б не виїжджав	44,9	46,4	39,3	25,0	53,9
<i>Чи збираєтесь Ви у найближчий рік поїхати за кордон на тимчасові заробітки?</i>					
Так	11,2	10,4	12,3	50,0	8,2
Ні	88,8	89,6	87,7	50,0	91,8

ни, так само демонструють більш помірковані настанови щодо рішучого розлучення з рідними стінами: таких виявилось у 2015 р. відповідно 25,9% та 41,7% (у 2013 р. 34,2 та 62,5%). Вони також, як і решта співвітчизників, переоцінили свої майбутні міграційні плани і рідше висловлюють намір покинути назавжди рідне місто чи то село. Більше половини працюючих в інших населених пунктах України (53,0%) підтвердили небажання кудись виїжджати, у 2013 р. таких

було лише 45,3%. А контингент зарубіжних трудових мігрантів, що твердо обіцяли повернутися додому, зріс удвічі (25,0% проти 12,5%). Зазначимо, що попри декларовану вірність малій Батьківщині, зарубіжні трудові мігранти мають намір і надалі працювати за межами України, отже, необхідно годувати сім'ї, які чекають на їх допомогу удома (табл. 4). Частка українців, що збиралась у 2015 р. поїхати за кордон на тимчасові заробітки, зросла серед тих, хто має досвід праці за межами України, до 31,2% (у 2012 р. – 24,7%), а серед тих, хто ніколи за кордоном не працював, до 6,9% (у 2012 р. – 3,6%). Загалом же поїхати за кордон на тимчасові заробітки планували у 2015 р. 10,0% українців (у 2012 р. – 5,3%, 2013 р. – 7,2%, 2014 р. – 7,4%).

Зауважимо так само, що еміграційні плани щодо переселення за межі колишнього Радянського Союзу в 2015 р. мали 13,1% українців (у 2013 р. – 12,1%, а 2014 р. – 7,8%). Аналіз динаміки міграційних настанов мешканців країни у 1994–2015 рр. дає підстави зробити висновок про їх вельми несталий характер і обмежений вплив на прийняття рішення про реально неминучий від'їзд в іншу країну назавжди. Масове переселення українців до іншої місцевості в Україні або до інших республік колишнього Радянського Союзу також не збирає достатньо голосів для сприйняття цих альтернатив як таких, що мають перспективу відбутися. Єдиний варіант, в який можна повірити без застережень, це бажання утекти куди завгодно (в редакції “ще не знаю куди”), бо дістало. А якщо серйозно, щонайбільше віриться в намір ніколи і нікуди не виїжджати. Які уже тут мандрі, коли в країні біда. Спостереження даних з таблиць, наведених у статті, надають цікавому читачеві докладну й красномовну інформацію, що дає йому змогу зробити власні висновки щодо подій, які точаться в соціально-економічній та гуманітарній сфері країни під час революції та війни.

Прикінцеве слово. Отже, в цілому та у загальних рисах ситуація на українських ринках праці є дуже гострою. Бідність і безробіття, як і раніше, є сьогодні загальнонаціональними проблемами в Україні, що мають бути розв'язані на державному рівні. В умовах палаючого Донбасу, більш як півторамільйонного контингенту біженців, які втратили рідних, роботу, дах над головою, фантастичної за розмірами

корупції, незбагнених реформ, що тривають за рахунок збіднілого народу, зростання комунальних платежів і експропріації частки доходів бюджетників, перманентного зростання кількості безробітних, *пошуки ефективної стратегії зайнятості як на макро-, так і на мікрорівні та забезпечення прав громадян на працю є сьогодні невідкладним завданням.*

Тимчасова трудова діяльність на пересувних/мобільних ринках всередині країни та за її межами, як і в попередні роки, дає громадянам додаткові можливості знайти нові джерела доходу та вижити в умовах війни, що супроводжується масовим безробіттям. Для розв'язання проблеми безробіття в країні можна використовувати як значні капітальні вкладення, так і господарські заходи та організаційні ресурси. Не менш актуальною є проблема розподілу повноважень і відповідальності держави, регіональної та міської влади та приватного підприємства у сфері забезпечення прав громадян України на працю. Як і раніше залишається невирішеним питання про створення системи ефективного соціального захисту робітників.

Література

1. *Кораблін С.* Велика депресія. Україна / С. Кораблін // Дзеркало тижня. – 2015. – 22–28 серп.
2. *Економічна активність населення України у I кварталі 2015 р.* // Експрес-випуск Державної служби статистики України. – 2015. – № 171/0.09.2 вн. -29-15.
3. *Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України* : стат. зб. / Державний комітет статистики України. – К., 2006. – 207 с.
4. *Прибиткова І.* Структура міграційних потоків і пересувні ринки праці в Україні / І. Прибиткова // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – С. 190–197.
5. *Прибиткова І.* Вимушена незайнятість українців в умовах глобальної рецесії / І. Прибиткова // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 272–281.

УДК 316.334.23

Ю. Привалов,
кандидат філософських наук;
О. Гончарук,
кандидат соціологічних наук

ВІТЧИЗНЯНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО: УСПІХИ ТА РИЗИКИ

У статті розглядаються актуальні питання функціонування і розвитку вітчизняного підприємництва. Основний акцент спрямовується на висвітлення не лише успіхів (а також недоліків), а й ризиків (ризикових ситуацій), з котрими зіштовхнулися українські підприємці.

Ключові слова: підприємництво, підприємницька поведінка, ринок, соціальна структура.

В статье рассматриваются актуальные вопросы функционирования и развития отечественного предпринимательства. Основной акцент направлен на освещение не только успехов (а также недостатков), но и рисков (рискованных ситуаций), с которыми столкнулись украинские предприниматели.

Ключевые слова: предпринимательство, предпринимательское поведение, рынок, социальная структура.

The present paper touches upon the issues related to functioning and development of domestic entrepreneurship. The authors not only focus on successes (and failures) of Ukrainian entrepreneurs, but also describe the risks (and risk situations) that Ukrainian businessmen have been encountering.

Keywords: entrepreneurship, entrepreneurial behaviour, market, social structure.

Численні соціологічні дослідження свідчать, що дедалі більше людей тією чи іншою мірою погоджуються з розвитком у нашій країні приватної власності, вільного підприємництва, відмовою від жорстких централізованих форм планування і регуляції народного господарства. У процесі становлення ринкових відносин (а це створення ринкової інфраструктури, приватизація державної власності, введення приватного підприємництва) постає проблема людського фактору, яка зводилася переважно до наявності чи відсутності у людей психологічної готовності до приватного господарю-

вання. Окрім економічних програм, відповідно юридичного та нормативно-правового забезпечення, потрібен ретельний аналіз психологічних, соціокультурних чинників, а саме: культурних традицій, звичок, норм і ціннісних орієнтацій, моралі, соціальних якостей людей.

Наразі перехід до реального (дієвого) ринку неможливий без глибинних соціально-психологічних змін, нових сенсожиттєвих та інструментальних цінностей. Українське суспільство за своєю структурою доволі розшароване, передусім неекономічними інтересами. Найчисельнішою групою, як свідчать дослідження, є прихильники західного шляху розвитку, тобто суспільства вільного підприємництва (30,5%). За економіку змішаного типу (яка об'єднує капіталістичний і соціалістичний сектори) висловлюються 17,5% опитаних. Цей напрям приваблює насамперед робітників великих міст, кваліфікованих фахівців, яким понад 40 років. За так званої соціалістичний шлях розвитку на основі різноманітних форм власності висловлюються близько 17% респондентів [1, с. 96–97].

Підприємництво в Україні у своєму становленні весь час зазнає серйозних труднощів. Йдеться про корумпованість чиновництва, неготовність населення виступати щонайменше робочою силою, нерозвиненість нормативної бази для діяльності підприємців. Особливою передумовою (і одночасно ризиком) діяльності вітчизняних підприємців є відсутність спадкоємності поколінь, зайнятих бізнесом.

Чи має підприємницький клас міцне коріння в українському суспільстві і чи може підприємницька діяльність стати домінуючою у вітчизняній економіці? На рівні соціальної міфотворчості існує низка відповідей на це запитання:

1) соціальних сил, здатних породити в українському суспільстві підприємництво, не існує. Адже необхідні передумови його виникнення є “неорганічними” для України;

2) підприємницькі сили народжуються практично всіма елементами соціальної структури і стимулюють виникнення нових укладів у сучасній економіці;

3) підприємницький клас народжується лише деякими соціальними групами. І в ньому виділяються (незалежно від рівня цих груп) певні загони і підгрупи, котрі відрізняються за способами первинного накопичення, розмірами викорис-

товуваного капіталу, соціальним статусом, можливостями впливу на громадську думку, політичні процеси, державні органи і політичні партії.

На нашу думку, найбільш ймовірним видається третій варіант.

Враховуючи останнє, можна запропонувати такі варіанти:

1. Підприємництво виникало у ході так званої партноменклатурної приватизації із найбільш динамічних представників колишньої партноменклатури, котра використовує своє становище у системі політичної, державної і господарської влади з метою закріплення де-юре звичайного права і створення первинного капіталу.

2. Утворення підприємницького класу – результат легалізації “тіньової” економіки.

3. Підприємництво виникає в результаті “маркетизації” корумпованих структур, заснованих на синтезі “старої” і “нової” номенклатури з тіньовою економікою.

4. Соціальні джерела підприємництва пов’язують з дрібним напівкримінальним бізнесом або взагалі виводять їх за межу легальності. Прабатьками підприємництва у такому варіанті є напівкримінальні або кримінальні елементи.

5. Поява підприємців є адекватною реакцією на зміну суспільних відносин з боку енергійних, активних людей, насамперед вихідців з інженерно-технічних працівників, наукової і творчої інтелігенції, які почали займатися бізнесом і чесними способами створили стартовий капітал для своєї діяльності.

6. Ділові кола, які формують новий клас, ведуть своє походження з кооперативного руху, індивідуально-трудової діяльності різноманітних соціальних прошарків.

7. “Комплексний” варіант, що “визначає” тією чи іншою мірою усі названі джерела формування підприємницького класу.

Слід зазначити, що ставлення населення до розвитку приватного підприємництва в Україні має (хоча і невисоку) позитивну динаміку до 2000 року. Як свідчать дані багаторічного моніторингу Інституту соціології НАН України, у 1994 р. цілком схвалювали розвиток підприємництва 22,2% респондентів; у 1996 р. – 23,7%; у 1998 р. – 24,7%; у 2000-му – 26,7%. Починаючи з 2002 р., “симпатії” до приватного під-

приємництва падають. Так, у цьому році цілком схвалювали розвиток підприємництва 15,2% опитаних; у 2004 р. – 13,2%; у 2006 р. – 18,4% (починається зростання); у 2008 р. – 19,5%; у 2010 р. – 18,8%; у 2014 р. – 20,9% респондентів [2, с. 14]. Подібна динаміка спостерігається і стосовно бажання українців працювати у приватного підприємця.

Підприємництво в Україні розвивається переважно у рамках державних структур, де для просування більше важать мотиви влади, ніж мотиви досягнення. За таких умов уміння діяти в цьому колі може стати в пригоді більше, ніж уміння вести справи за класичною західною схемою підприємницької діяльності (звісно ж, і на Заході її правила нерідко порушують). Тим більше, діяльність у рамках державних структур є менш “ризикованою”.

У підприємців, які діють найуспішніше, високі доходи посідають у структурі цінностей одне з найнижчих місць (лише 28,5% респондентів відзначили їхню значущість для себе), але високим є рейтинг стабільності суспільного становища (42,8% відповідей) – цінності, притаманні більше представникам управлінських структур. При цьому респонденти з домінуючим мотивом “можливість впливати на людей” частіше, ніж інші, відзначають наявність у колег негативних моральних якостей і рідше – позитивних, що великою мірою характеризує їхнє ставлення до соціального оточення. Що ж до цінностей життя взагалі, то на першому місці у підприємців стоїть свобода (самостійність у судженнях та вчинках) – на це вказали 53,8% респондентів. Далі йдуть такі цінності, як здоров’я (47,7%), щасливе сімейне життя (46,2%), активне діяльне життя (41,5%) [3, с. 63–64].

Підприємництво має і свої негативні аспекти – “антицінності”. До них підприємці відносять соціальні гарантії, великі ризики, несхвальне ставлення до бізнесменів значної частини суспільства, а також те, що їм нерідко доводиться мати справу з нечесними людьми.

Слід зазначити, що значно різняться соціальні й соціально-психологічні установки, соціальна мотивація вступу до бізнесу у представників різних соціально-професійних груп. Тому важливо визначити, як (згідно чи всупереч соціальним установкам, домінуючим у суспільній свідомості) представники ділових кіл “ризикують” займатись своєю нинішньою діяль-

ністю. Тут постає питання, чи не вбачають представники підприємницького класу суперечностей між мотивами своєї діяльності і принципами соціальної справедливості, вимогами соціальної корисності праці, загальноприйнятними (традиційними) моральними нормами.

Таким чином, постає проблема моральної репутації підприємців як соціальної групи. Адже специфіка становлення вітчизняної економіки на ринкових засадах створює певні труднощі у формуванні соціальної відповідальності й “етичної” поведінки українських підприємців. Йдеться про консервативні установки, стереотипи й уявлення щодо приватного підприємництва, менеджменту ринку. Можна говорити також про залишки адміністративно-управлінського механізму; відсутність належних правових умов для розвитку ринку; високий ступінь ризику в сфері підприємництва; рівень культури і дотримання моральних норм у бізнесі й менеджменті [4, с. 13].

Найбільш вірогідно, що модель нашого підприємництва відрізнятиметься від існуючих сьогодні зразків (американського, західноєвропейського і азійського). По-перше, ця модель “зростає” на західних традиціях, які трансформуються згідно з вітчизняними умовами. По-друге, велика частина нинішнього покоління підприємців сформувалась на принципах моралі соціалістичного суспільства. І, по-третє, має місце вплив східнослов’янської “православної” ментальності. Саме ефективна моральна регуляція підприємництва (з урахуванням цілей, мотивів та цінностей діяльності вітчизняних бізнесменів) може стати значущим чинником успішності інтегративних процесів в українському суспільстві.

Сучасне вітчизняне підприємництво формується (і розвивається) під суперечливим впливом різних політичних, соціальних (а нині ще й “воєнних” донбасівських) обставин. Сукупність таких умов виступає як система каталізаторів або блокуаторів, які безпосередньо не впливають на соціальні рухи, але стимулюють або стримують їх. Сукупність їх можна визначити як контекст. Існують три рівні контексту: цивілізаційний, макросоціальний і ситуаційний [1, с. 155].

Цивілізаційний контекст – це історична пам’ять і культурна традиція, закріплена десятиліттями панування комуністичної ідеології.

Макросоціальний контекст визначається специфікою перехідного (транзитивного) періоду. Політична нестабільність, неподолані остаточно наслідки діяльності тоталітарного режиму – усе це не створює хороших передумов для розвитку підприємництва. Важливими ж характеристиками ситуаційного контексту є корупція, “недосконалий” податковий механізм, невпевненість у завтрашньому дні.

Нині можна говорити про певну гіпотетичну модель трансформації людської свідомості, що залежить від рівня і напрямку розвитку низки соціально-економічних умов. Без сумніву, більшість “радянського” населення схильна сприймати ідеологію прихильників ринку і вільного підприємництва, а також ту ціннісну форму, де головна цільова цінність людського життя – “матеріальний добробут”, а головна інструментальна цінність – “свобода”. Прихильники ж ринку повністю поділяють концепцію “гарного життя”, орієнтовану на матеріальний добробут, і розглядають ринкові відносини і відповідні їм форми ринкової поведінки як адекватну інструментальну цінність.

Водночас життя за правилами “свободи” знайоме нам не дуже добре, скоріше у формі пропаганди переваг ринкової економіки. І тому ще значна частина суспільства дедалі частіше “озирається” на головну цільову цінність минулого, таку, як боротьба за ідеали, служіння суспільству, а також на “рівність” – головну інструментальну цінність.

Поведінка підприємців великою мірою зумовлюється статусом великих та малих підприємств. Постає питання про те, чи дають змогу великі фінансові можливості та зв’язки “великих” підприємців іти “проти течії” та збільшувати інвестиції. Якщо це справді так, то є необхідною система заходів, яка забезпечила б виробничі капіталовкладення малого бізнесу. Поки що сил та впливу новонароджуваних ринкових інституцій недостатньо для того, щоб обслуговувати відповідні потреби виробництва, обміну та розподілу. Важливо з’ясувати, які за розміром та формами власності підприємства користуються їхніми послугами, а яким це не до снаги. На цьому ґрунті можливе вироблення рекомендацій щодо селективної соціально-економічної політики держави.

Мабуть, “поведінка” великих і малих підприємств повною мірою зумовлюється ставленням населення до передачі їх у

приватну власність. Як свідчать результати соціологічного моніторингу (1992–2014 рр.), населення доволі позитивно ставиться до приватизації малих підприємств (у 1992 р. таке ставлення демонстрували 56,2% респондентів, у 2014-му – 43,1%) і негативно – до передачі у приватну власність великих. Так, позитивне ставлення до приватизації великих підприємств у 1992 р. демонстрували 25,1% опитаних, у 2014-му – 19,9% [2, с. 14].

Підприємницька поведінка значною мірою детермінується суспільними інтересами і потребами підприємництва, взаємовідносин підприємців з іншими впливовими соціальними групами.

Доля (успіх) підприємництва, безумовно, залежить від того, чи відбудеться взаєморозуміння підприємців та інтелігенції, цих двох полюсів “середнього класу”, що формується. Один із них постає як носій духовної влади, інший – як зібрання влади економічної. Західна цивілізація пішла шляхом розподілу цих двох сфер. Відокремлення духовної влади від економічної відіграло не меншу роль у конституюванні західного суспільства, ніж відокремлення їх обох від державно-політичної сфери. Національна традиція до цього часу тяжіла не до розподілу, а до синкретизму. У радянський період це призвело до влади ідеології над економікою. Адже остання прагнула не стільки до виробництва багатства, скільки до забезпечення справедливості у вигляді примусової зрівнялівки.

Тому сьогодні на всіх рівнях господарювання відчутно бракує активності працівників, підприємницької мотивації економічної поведінки. За минулі десятиріччя у країні стала не просто ерозія підприємництва – його “рубали під коріння”. І дедалі більше стає зрозумілим: не можна поліпшити справи в економіці й зробити життя людей цивілізованим без активізації механізмів індивідуального підприємництва, розвитку форм демократії, світогляду та системи цінностей, які спонукають особистість виявляти ініціативу та самостійність.

А “ринковий” світогляд та відповідні цінності (як і мотиви підприємницької поведінки) неможливо сформувати, не створивши самостійну органічну систему економічної освіти працівників, не підготувавши на новому якісному рівні управлінців-менеджерів у різних галузях науки та виробництва.

Така нова система має увібрати в себе, з одного боку, ті вже наявні елементи, які варто зберегти та вдосконалити, а з другого – нові форми. Завдання полягає в тому, щоб сформувати новий тип підприємця, обґрунтувати його соціальну роль, цілі діяльності, стиль, методи спілкування з персоналом, структуру його функцій та особистісних якостей з огляду на вимоги соціального ринкового господарства. Йдеться про формування цивілізованої ринкової економічної поведінки населення на ґрунті ефективної і результативної системи економічної просвіти.

Практична складова (рекомендації).

1. Українським економістам і політикам важливо зрозуміти, що наша країна опинилася на периферії світового економічного процесу і “лікувати” її можна лише тими ліками, які вона сприймає. При цьому необхідно враховувати, що є периферія капіталістичного розвитку і периферія економічного розвитку взагалі (де опинились пострадянські країни). Тому потрібен рух централізованої авторитарної системи (звідки наша країна “пішла”) до економіки сучасного капіталізму (Верховна Рада, Міністерство економіки, Міністерство аграрної політики).

2. Для успішного розвитку економіки (і підприємництва як її ключової складової) необхідне масове залучення інвестицій (особливо зарубіжного капіталу). Для цього потрібно: “знищення” (максимальне зниження) бюрократизації і корупції у сферах державного управління:

– максимальне зниження рівня криміналізації економічного середовища;

– створення (для розвитку виробництва) інфраструктури належного рівня;

– підвищення рівня підготовки кадрів у питаннях ринкової економіки, практики управління, психологічної стійкості (Верховна Рада, Кабінет Міністрів, Міністерство економіки, Міністерство освіти і науки).

3. Необхідна серйозна консультативно-навчальна робота з початкуючими бізнесменами. Щодо плану вибору оптимального ринку; фінансових та бухгалтерських проблем; умов нагромадження підприємницького капіталу; банківських кредитів і оборотного капіталу; оренда приміщень на взаємовигідних умовах; установлення контактів з науковими установами, що діють у даній сфері.

(Організацію навчання, окрім органів місцевої влади та установ працевлаштування можуть узяти на себе місцеві банки, які імовірно можуть понести втрати від некваліфікованих дій нових підприємств). Подібна навчально-консультаційна робота може проводитись також у рамках економічних вузів та економічних факультетів.

4. Потрібні дієві програми кадрового забезпечення реформ. Для поліпшення підготовки кадрів необхідно запровадити систему безперервного навчання, яка органічно поєднала б навчання економічне і технічне, охопила всі ланки керівних кадрів. Така система має містити в собі:

- загальну освіту;
- базову фахову підготовку (засвоєння загальнопрофесійних уявлень, поглядів та оцінок у даній галузі);
- спеціалізовану фахову підготовку;
- підвищення кваліфікації і перепідготовку;
- адаптацію (переведення у “звичні” й опанування нових видів, методів і засобів виконання діяльності та соціальних ролей);
- підготовку до посадового зростання (Міністерство освіти і науки, відповідні профільні міністерства і відомства).

Література

1. *Пилипенко В.* Людина в ринковому суспільстві: орієнтації, поведінка, культура / Пилипенко В. – К. : Фоліант, 2005. – 224 с.
2. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін.* – Т. 2. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – 409 с.
3. *Пилипенко В.* Соціологія підприємництва / В. Пилипенко, І. Шевель. – К. : Віпол, 2008. – 127 с.
4. *Гугніна Т. О.* Моральна регуляція підприємницької діяльності (філософсько-управлінський аналіз) : автореф. дис. ... канд. наук з державного управління / Т. О. Гугніна. – К., 2000. – 16 с.

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ
РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ**

У статті аналізуються соціально-економічні орієнтації робітників України. Показано, що свідомість робітників характеризується несприйняттям неоліберального ринкового фундаменталізму. Водночас вона демонструє ознаки кризової нестабільної свідомості, що ускладнює усвідомлення робітниками своїх класових інтересів та становище в суспільстві.

Ключові слова: робітничий клас, суспільна свідомість, глобалізація.

В статье дан анализ социально-экономических ориентаций рабочих Украины. Показано, что сознание рабочих характеризуется отрицательным отношением к неоллиберальному рыночному фундаментализму. Вместе с тем оно демонстрирует признаки кризисного нестабильного сознания, что осложняет осознание рабочими своих классовых интересов и положения в обществе.

Ключевые слова: рабочий класс, общественное сознание, глобализация.

The paper studies socio-economic attitudes of Ukrainian workers. Attention is drawn to the fact that their consciousness rejects the so-called neo-liberal market fundamentalism. At the same time, it is rather unstable because of being affected by lingering crisis. That is why Ukrainian workers experience difficulties in realising their class interests and position in society.

Keywords: working class, social consciousness, globalisation.

У сучасній соціології поширені уявлення про кінець робітничого класу, або пролетаріату в класичному сенсі. З одного боку, стверджується, що внаслідок переходу до постіндустріального/інформаційного суспільства змінюється характер суспільного виробництва і трудових процесів, праця стає інтелектуальною і на місце пролетаріату приходять когнітаріат (Е. Тоффлер). Постіндустріальне суспільство характеризується як суспільство послуг, незалежне від індустріальної

праці. Більша частина робочої сили в цьому суспільстві зосереджується в секторі послуг, і останній виступає рушійною силою розвитку економіки. На доказ цього наводяться дані щодо ВВП і зайнятості, в яких частка сектору послуг перевищує 60% для країн ЄС і 70% для США. Стверджується, що деіндустріалізація, яка відбувається у результаті розвитку сервісного суспільства, підриває соціально-економічні умови існування пролетаріату. Взагалі робітничий клас у традиційному сенсі переживає в індустріально-розвинених країнах (ІРК), що переходять до постіндустріального або інформаційного суспільства, занепад і заміщується працівниками, зайнятими в секторі послуг. Разом із занепадом у розвинених країнах промислового виробництва чисельність робітничого класу неухильно зменшується. Так, кількість робочої сили, зайнятої в промисловості, зменшилась в ІРК зі 130 млн осіб у 1991 р. до 107 млн у 2012 р., тобто на 18% [1]. З другого боку, змінюються порівняно з традиційним робітничим класом способи отримання доходу і частка в суспільному багатстві працівників сервісного сектору. Більшість населення ІРС, на думку ідеологів постіндустріального суспільства, вже належить до “білих комірців”, які володіють будинками, акціями та мають рахунок у банку. Відбувається гігантське зростання “білокомірцевих” робочих місць в освіті, медицині, цивільній службі, державному управлінні, НДДКР, які розглядаються як професії середнього класу. В результаті більшість населення належить до середнього класу. Само по собі зростання сектору послуг означає, що сучасний робітничий клас не володіє економічною міццю, якою володіли його попередники в період розквіту індустріального виробництва, і вже не можна сказати, що пролетаріату нічого втрачати, крім своїх ланцюгів. Він перестає бути суб’єктом комуністичних суспільних перетворень. Та й який сенс бути ним, якщо сучасне західне суспільство вже є, як вважають його ідеологи типу Т. Блейра, безкласовим. Твердження про занепад робітничого класу аж ніяк не нові і в тій чи іншій формі постійно відтворювалися за останні 60 років. Наприклад, у 1950-х роках західні соціологи й економісти стверджували, що робітники автомобільної промисловості “обуржуазились”, оскільки можуть дозволити собі мати холодильники, автомобілі і проводити відпустку за кордоном. Французький соціолог А. Горц заявив у 1980 р.: “Прощавай, робітничий клас”.

Усупереч цим модним концепціям робітничий клас залишається одним із основних класів капіталістичного суспільства, головною силою у виробництві матеріальних благ і класом, найбільш зацікавленим у перетворенні капіталістичних суспільних відносин. Концепції зникнення пролетаріату, робітничого класу не підтверджуються ні теоретично, ні емпірично. Деіндустріалізації, про яку постійно твердять у концепціях постіндустріального/інформаційного суспільства, фактично не відбувається, якщо розглядати світове капіталістичне господарство як єдине ціле. Виняток становить частина постсоціалістичного простору, на якому становлення компрадорського периферійно-залежного капіталізму супроводжувалося дійсним знищенням індустріального виробництва, особливо високотехнологічного машинобудування. Навпаки, у світі спостерігається стійка тенденція індустріалізації економіки світової периферії і неоіндустріалізації (або третьої промислової революції) в центрах капіталізму. Надійно встановленим фактом є те, що розвиток ІРК рухається за рахунок виробництва засобів виробництва, а не послуг. У ІРК, що виводять окремі елементи технологічних ланцюжків до країн периферії, частка виробництва засобів виробництва становить близько 55–60% сукупного суспільного продукту, решта ж припадає на виробництво предметів кінцевого споживання. Частка сектору послуг у сукупному суспільному продукті ІРК становить 36%. Щодо зайнятості, то на сектор матеріального виробництва США припадає понад 60% робочої сили (без урахування працівників сільського господарства). Якщо взяти державно-корпоративний сектор загалом, то його частка в сукупній зайнятості США становить понад 78% [2, с. 15]. Процес світової індустріалізації означає також кількісне зростання робітничого класу і зростання його ролі як основного творця матеріального багатства, яким користується сучасне суспільство. У 1991 р. глобальна робоча сила налічувала 2,2 млрд осіб. На даний час її чисельність зросла до 3,2 млрд осіб. При цьому робоча сила в промисловості зросла з 490 млн осіб у 1991 р. до 715 млн осіб у 2012 р. Темпи її зростання (2,7% на рік) перевищували темпи зростання сектору послуг (2,6%). Частка промислових робітників у сукупній робочій силі становить 23%. Процесом, що реально відбувається, є не світова деіндустріалізація, яка по-справжньому вдарила

тільки по постсоціалістичних країнах і була навмисним результатом реалізації неоліберального проекту, а світова деруралізація, супроводжувана зростаючим перетворенням сільськогосподарських робітників на промислових робітників у містах. Частка сільськогосподарської робочої сили в сукупній робочій силі світу знизилася з 44% до 32% [1]. Узята в цілому світова капіталістична економіка не є ані постіндустріальною, ані інформаційною. У реальності вона являє собою комбінацію високопродуктивних капіталомістких виробництв, включаючи і виробництва, які використовують інформаційні та інші високі технології, і виробництв, заснованих на використанні ручної і малокваліфікованої низькопродуктивної праці. Це говорить тільки про те, що сучасну світову капіталістичну економіку не можна назвати навіть індустріально зрілою, а тільки такою, що перебуває на стадії індустріального виробництва і переживає подальший процес індустріалізації.

Однак сучасна соціологічна наука стикається з певними труднощами при визначенні та розрізненні понять “робітничий клас” та “пролетаріат”. Також потребує уточнення зв’язок цих понять із поняттям найманої праці. Суттєвим моментом визначення пролетаріату є вказівка на комодифікацію, тобто перетворення на товар робочої сили. Капіталізм взагалі визначається як стадія розвитку товарного виробництва, на якій товаром стає робоча сила. Виходячи з цього, Маркс розумів пролетаріат/робітничий клас як велику суспільну групу зайнятих безпосереднім виробництвом особисто вільних найманих працівників, відчужених як від засобів виробництва, так і від продукту власної праці, що продають свою робочу силу і створюють додаткову вартість, привласнювану капіталом.

Комодифікація, тобто перетворення на товар робочої сили вільних найманих робітників, дійсно є базовою характеристикою пролетаріату. Проблема полягає в тому, що комодифікація робочої сили при капіталізмі не зводиться тільки до однієї її форми – вільної найманої праці, і наймана праця при капіталізмі далеко не завжди є вільною. Наприклад, наймачі можуть обмежувати свободу найманих працівників шляхом втягування їх у боргову залежність, укладанням контракту, договору про учнівство, вилученням документів і безпосереднім фізичним примусом. Людська робоча сила може бути

перетворена на товар різними способами. В історичній реальності капіталізму присутня безліч подібних форм комодифікації і експлуатації робочої сили, межі між якими рухливі й відносні. Як зазначає відомий історик робітничого класу М. ван дер Ліндон, “досвід сучасного світу говорить нам, що відмінності між класичним найманим робітником і деякими іншими підлеглими групами є насправді нечіткими. Чисті наймані робітники становлять меншість робочої сили багатьох країн глобального Півдня... Більшість із цих найманих робітників не розпоряджаються вільно власною робочою силою, наприклад, тому, що ці робітники обп্লутані боргами або не мають формальних (законно визнаних) договірних відносин зі своїми роботодавцями. Крім того, наймана праця на Півдні, а часто також і на Півночі виконується домогосподарствами та сім'ями, виживання яких часто залежить також від натуральної праці в домашньому господарстві, яка здійснюється особливо ... жінками, і від незалежного виробництва товарів на ринок і т.д. ” [3, р. 74].

Дві найбільш відомих форми комодифікації робочої сили – рабство і наймана праця, і обидві ці форми експлуатації фундаментально сумісні з капіталізмом. Не випадково, розвиток капіталізму супроводжувався в XVII–XVIII століттях інтенсифікацією рабства на периферії капіталізму. Рабство становило поряд з найманою працею один із його економічних стовпів. Воно було таким навіть у XIX столітті. Що ж стосується інших примусових форм праці, то таке явище, як кроперство, форма іздольницької праці, за якої орендарі-іздольники були позбавлені майже будь-яких прав, перебуваючи фактично у кріпацькій залежності від власників плантацій, існувало в США ще й у XX столітті. Іншими словами, вільний найманий робітник – тільки один із капіталістичних способів перетворення робочої сили на товар. Але капіталізм розвивається на основі використання безлічі форм експлуатації. Поряд з найманою працею використовувалися і продовжують використовуватися інші – система рабської і різних форм примусової, залежної і кабальної праці, іздольництво, самозайнятість (самоексплуатація), капіталістична оренда тощо. Ці форми не є пережитками або залишками докапіталістичних суспільних відносин, вони створені капіталізмом і сучасні один одному. Їх широке використання отримує

відображення в документах і матеріалах Міжнародної організації праці та міжнародних громадських організацій.

Капіталізм дійсно відзначається прагненням до присвоєння додаткової вартості, яка вилучається з експлуатації живої праці. Однак форма цієї праці вторинна й історично зумовлена. Специфікою капіталізму є комбінація зазначених форм експлуатації, серед яких наймана праця – компонент необхідний, але не єдиний. Ці форми відображають гнучкість структурування накопичення капіталу і гнучкість способів підпорядкування праці капіталу, за яких продаж робочої сили опосередковується і маскується формами, відмінними від найманої праці.

Ця єдність різноманіття комодифікованих форм праці спонукає по-новому поставити питання про співвідношення понять “пролетаріат”, “робітничий клас” і “найманий робітник”. Виходячи зі сказаного, видається необхідним реконцептуалізувати поняття пролетаріату таким чином, щоб з його допомогою можна було охопити єдність різноманітних форм комодифікації, тобто перетворення на товар робочої сили. Критерієм виділення пролетаріату як класу є як економічне, так і “позаекономічне” примусове перетворення на товар робочої сили її носія, експлуатованого капіталом з метою отримання додаткової вартості. Пролетаріат тоді являтиме собою суспільний клас, що складається з людей, робоча сила яких примусово перетворена на товар. Він охоплюватиме всі види комодифікованої робочої сили, що піддається капіталістичній експлуатації незалежно від форми останньої. Клас найманих працівників є частиною пролетаріату, тільки однією з альтернативних різновидів комодифікованої робочої сили, специфіка якої зумовлена специфікою історичної форми капіталістичної найманої праці. Це праця особисто вільних працівників, опосередкована головним чином економічним примусом. Працівник поставлений в економічні умови, які примушують його продавати свою робочу силу і включатися під контролем капіталу-власності, персоніфікацією якої є капіталіст, і капіталу-функції, персоніфікованого в управлінському персоналі, у процес праці, результат якої, як і засоби виробництва, належать капіталісту. Ця частина пролетаріату охоплює працівників, зайнятих як фізичною працею в промисловості, сільському господарстві, торгівлі, так і розумо-

вою у виробничій і невиробничій сферах, тобто найманих працівників, зайнятих у сферах виробництва ідей, послуг або матеріальних благ. Підстави для такого розуміння дає сам Маркс, який спочатку ототожнював поняття пролетаріату і робітничого класу, але згодом дійшов висновку про необхідність диференціювати їх.

Нарешті, у складі класу найманих працівників ми можемо виділити робочий клас, що охоплює найманих робітників, зайнятих безпосереднім виробництвом матеріальних благ. На відміну від усіх названих вище категорій робітник не просто безпосередньо зайнятий у матеріальному виробництві, як, наприклад, інженер або менеджер, але на відміну від них безпосередньо створює матеріальні блага, перетворюючи речовину і енергію. У цьому сенсі його праця є безпосередньо матеріально продуктивною.

Тож робітничий клас України залишається найважливішим класом українського суспільства і складовою глобального робітничого класу, оскільки включений у глобальні виробничі ланцюжки і піддається експлуатації не тільки з боку капіталістичного класу України, а й транснаціонального капіталістичного класу. Від того, якими є його соціально-економічні орієнтації, безпосередньо залежить траєкторія історичного розвитку суспільства.

Однією з провідних тенденцій, що впливає на стан суспільної свідомості робітничого класу, є, на наш погляд, створення в Україні у процесі неоліберальної ринкової трансформації соціально-економічної системи, яка характеризується пануванням приватнокапіталістичної власності й прогресуючою класовою диференціацією. Під час зазначених процесів становище робітничого класу, його місце та роль у суспільному виробництві радикально змінюються. У рамках радянської соціально-економічної системи здійснювалася декомодифікація робітничого класу і спостерігалися тенденції зближення способу життя робітників та інтелігенції за рахунок розвитку суспільних фондів споживання та розширення доступу до сфер освіти, культури, охорони здоров'я, забезпечення базових життєвих потреб. Усе це означає, що робітничий клас у радянській системі за своїм відношенням до засобів виробництва і за характером включення в суспільне виробництво перестає бути пролетаріатом, тобто позбавленим влас-

ності на засоби виробництва експлуатованим класом, а дедалі більше, спочатку навіть за наявності негативних контртенденцій у вигляді переходу від планової до госпрозрахункової ринкової системи, стає соціальною основою радянського суспільства. Форма найму перестає бути способом включення у відносини експлуатації і стає способом встановлення співвідношення між мірою праці та мірою споживання. Створюються передумови для скорочення робочого дня і поступового витіснення людської робочої сили з безпосереднього матеріального виробництва у сферу виробництва людини людиною.

Ситуація поступово змінюється у процесі маркетизації радянської економіки, чому сприяли реформи 1957–1959, 1965, 1987 років, які підвищували роль прибуткових вартісних принципів на шкоду плановим загальносистемним. Остаточний злам радянської системи повністю змінив становище, місце і роль робітничого класу. У зв'язку з інкорпорацією економіки України в світову капіталістичну систему, утвердженням у ній системного панування приватнокапіталістичних відносин і зламу системи соціальних гарантій радянської епохи відбувається репролетаризація робітничого класу України, тобто перетворення його на експлуатований, відчужений від власності та підпорядкований інтересам власників клас, що під дією економічного примусу продає робочу силу на ринку праці.

Важкого удару по становищу робітничого класу завдала деіндустріалізація економіки України внаслідок її периферизації і перетворення на експортно-сировинний придаток економіки ІРК. Наслідками цього стали безробіття, маргіналізація найбільш висококваліфікованих верств робітничого класу і фрагментація робітничого класу залежно від умов та оплати праці на підприємствах різного типу, різних форм зайнятості, форм власності, регіону, галузі і т.д. Усе це позначається на здатності робітничим класом України усвідомити свою сучасну роль, місце і соціальний статус як експлуатованого класу, інтереси якого протилежні інтересам буржуазії. Ще одним фактором, що впливає на стан класової свідомості робітничого класу, є незавершеність процесу пролетаризації пострадянського робітничого класу. Цьому сприяє збереження залишків радянської системи соціального

захисту трудящих, яку ринкові реформатори не могли знизити одним махом. З другого боку, робітничий клас України значною мірою зберіг зв'язки з сільським господарством, а за час “реформ” розвинув зв'язки з дрібними засобами виробництва і дрібнотоварним виробництвом. Оскільки робітники доповнюють підзаробітками недостатні розміри заробітної плати, вони часто виступають як напівпролетарі. Можна висунути гіпотезу, що репролетаризація робітничого класу України виступає у формі його напівпролетаризації. Напівпролетарський характер робітничого класу стає очевиднішим, якщо розглянути його з погляду домогосподарств, які комбінують доходи від різних видів діяльності. Таким чином, зміни в становищі робітничого класу України здійснюються в межах суперечності між маргіналізацією і репролетаризацією.

З огляду на викладене спробуємо з'ясувати соціально-економічні орієнтації робітничого класу України (до підгрупи робітників увійшли респонденти, які вказували, що вони є кваліфікованими робітниками (N = 256) чи підсобними робітниками, різноробами (N = 87)). По-перше, слід відзначити, що переважна більшість робітників (77,3%) усвідомлює свою належність до робітничого класу, не визнають її лише 15,2%, вагаються щодо своєї класової належності 7,3% робітників. Дані дослідження Інституту соціології НАН України 2015 р. підтверджують класичне уявлення про робітничий клас як клас експлуатований та такий, що перебуває на межі або за межею бідності. Найвищий за запропонованою шкалою рівень матеріального благополуччя робітників – “вистачає на все необхідне, робимо заощадження”, наразі є доступним лише для 0,6% робітничих сімей. На наступному за ним рівні – “вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень” перебуває 8,2% робітничих сімей. На ще нижчому рівні, коли “вистачає загалом на прожиття”, перебуває 41,4% робітничих сімей. 41,1% робітничих сімей “вистачає лише на продукти харчування”. 2,9% робітничих сімей відповіли: “Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо”, а ще 1,2% сімей – часто не мають грошей та харчів – інколи жебракують. Виходячи з цього, робітники України оцінюють найбільші загрози для населення України: безробіття – 76,4%, зростання цін – 71,4%, невиплати зарплат, пенсій тощо – 70,0%,

зупинення підприємств – 42,9%, зростання злочинності – 42,9%, голод – 34,4%. На цьому тлі такі загрози, як повернення до старих порядків часів застою (12,8%), встановлення диктатури в країні (17,8%), міжнародні конфлікти (20,4%) або розпад України як держави (23,9%), здаються менш важливими, ніж холод у квартирі (24,5%). Щоправда, 53,1% опитаних серед найбільших загроз вказали на загрозу нападу зовнішнього ворога на Україну.

Оскільки перехід до капіталізму шляхом неоліберальних ринкових реформ спричинив зубожіння робітничого класу, як і більшості населення країни, робітники не схильні підтримувати екстремістські неоліберальні вимоги мінімізувати економічну роль держави і перейти виключно до ринкового регулювання. Таке усунення держави від участі в управлінні економікою підтримує лише 14,9% робітників. Значно більше тих, хто вважає, що треба повернутися до планової економіки – 23,6%. Для 51,3% робітників правильним було б поєднання державного управління і ринкових методів.

Таке усвідомлення неприпустимості абсолютного панування приватновласницьких інтересів, на якій наголошує неолібералізм, над економікою країни відбивається в ставленні робітників до питання, як саме необхідно будувати економіку країни. Тільки 10,5% робітників вважають, що це слід робити на основі приватної власності. Натомість 28,9% віддають перевагу державній власності. Модель змішаної економіки обрали 43,4% робітників, вагаються з відповіддю 17,2% робітників. Ставлення до неоліберальної економічної моделі загалом збігається зі ставленням робітників до неоліберальної системи цінностей, яку Україні нав'язували правлячі та пануючі олігархічно-бюрократичні групи – приватної власності, збагачення, індивідуалізму, прагнення до особистого успіху тощо. Як свою неоліберальну систему цінностей сприймає 29,2% робітників, а не сприймає – 48,1%, 22,7% не змогли відповісти на це запитання.

Такі соціально-економічні орієнтації заперечують неоліберальний буржуазно-олігархічний характер соціально-економічної системи в Україні, що об'єктивно веде до висунення вимог зміни суспільного ладу країни. При цьому привертає до себе увагу те, що 67,1% робітників вважають, що покращувати українське суспільство слід поступово, шляхом ре-

форм; радикальну зміну організації суспільства насильницьким шляхом підтримує 11,7% робітників; на необхідність беззаперечного захисту сучасної організації суспільства вказує 12%; 8,7% робітників не змогло визначитися щодо зміни суспільного ладу в Україні.

Висловлюючи головним чином несприйняття неолібералізму як ідеології та соціально-економічної практики, робітники України відчують значні труднощі з ідеологічною самоідентифікацією. Жодна з запропонованих політико-ідеологічних течій не має серед них переваги. Найбільшою підтримкою серед робітників користується націонал-демократична течія (21,6%), найменшою – комуністична та зелені (по 1,7% на кожну). Можливо, останнє пов'язано з тим, що комуністична течія асоціюється у робітників з Комуністичною партією України, авторитет якої в українському суспільстві невеликий, у тому числі й через невідповідність партії своїй назві. Але підтримка реформістських соціалістичної та соціал-демократичної течій, незважаючи на окреслену вище підтримку ними соціал-реформізму, також на низькому рівні – 9% та 13,1% відповідно. Ліберальну течію підтримують 2,6% робітників, християнсько-демократичну – 6,1%, націоналістичну – 4,4%, інші – 0,6%. Жодної течії взагалі не підтримують 6,7%, не визначилися щодо власної позиції 15,5%, а не розуміються на цих течіях – 16,6% робітників.

Доволі дивним є, що, заперечуючи неоліберальні цінності та політико-економічний курс, робітники України досить прихильно ставляться до співпраці з міжнародним фінансовим інститутом, який є уособленням неолібералізму – Міжнародним валютним фондом. Останній разом зі Світовим банком нав'язував неоліберальні реформи через програми структурної адаптації та стабілізації співпрацюючим із ним країнам. Позитивно до такої співпраці ставляться 46,1% робітників, негативно – 25,1%, не визначилися – 28,9%.

Загалом можна зробити висновок, що робітничий клас України слабо усвідомлює свої власні класові інтереси та їх повну протилежність інтересам буржуазних олігархічно-бюрократичних кіл. У його свідомості панують дрібнобуржуазні уявлення про змішану ринкову економіку та можливість реформістського шляху “удосконалення” суспільства, “європейський вибір” (позитивно до вступу України в ЄС ставляться 60,3% робітників, негативно – 23,9%), та певною

мірою індивідуалістичні цінності. Безпосередньо як найбільш страждаючий клас сучасного суспільства він не становить загрози існуючій системі влади та класового панування. Загроза радше може виходити з його байдужості до долі держави, в якій його інтереси не враховуються. Добрим прикладом цієї реальної недеklarативної байдужості є те, що, хоча майже п'ята частина (19,5%) робітників підтримує встановлення контролю над непідконтрольними київській владі частинами Донецької та Луганської областей військовими засобами, проти 11,4%, які вважають, що необхідно позбутися цих територій як баласту, власне, вони не готові зі зброєю в руках воювати за повернення самопроголошених ДНР та ЛНР під контроль України. 39,9% вважають, що ці території самі повернуться під контроль української влади, а ще 26,5% робітників не визначилися щодо державної політики стосовно Донбасу. Проте лише 9,6% робітників готові особисто зі зброєю в руках воювати за повернення самопроголошених ДНР та ЛНР під контроль України. Стосовно своїх рідних, друзів та знайомих так вважають 1,7%, 5,2% та 7,3% відповідно. Натомість 42,6% вказують, що ані вони, ані їхні родичі, друзі, знайомі не готові до цього. 24,2% вказують, що одні з них готові, а інші ні; 18,7% не змогли відповісти на запитання. Ця доки що пасивна незацікавленість у долі держави становить загрозу зростаючої соціальної дезінтеграції суспільства. Тому всім причетним до вирішення цього питання органам державної влади слід якнайшвидше розробити та втілити в життя комплекс заходів зі зменшення соціальної нерівності в Україні як головного негативного чинника її існування.

Література

1. *Губанов С.* Неоиндустриализация плюс вертикальная интеграция (о формуле развития России) / С. Губанов // *Экономист.* – 2008. – № 9. – С. 3–27.

2. *Roberts M.* De-industrialisation and socialism [Електронний ресурс] / M. Roberts. – Режим доступа : <https://thenextrecession.wordpress.com/2014/10/21/de-industrialisation-and-socialism/> 2014

3. *Van der Linden M.* Who is the Working Class? Wage Earners and Other Labourers / M. van der Linden // Atzeni M. (ed.) *Workers and Labour in a Globalised Capitalism: Contemporary Issues and Theoretical Perspectives* – Basingstoke : Palgrave, 2014. – P. 70–84.

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ РОБІТНИКІВ В УКРАЇНІ

У статті зроблено аналіз основних характеристик якості життя українських робітників. Досліджується вплив сучасної економічної та політичної кризи в країні на рівень та якість життя представників робітничих професій.

Ключові слова: якість життя, рівень життя.

В статье проведен анализ основных характеристик качества жизни украинских рабочих. Исследуется влияние современного экономического и политического кризиса в стране на уровень и качество жизни представителей рабочих профессий.

Ключевые слова: качество жизни, уровень жизни.

The paper analyses the major characteristics regarding quality of life of the Ukrainian workers. Special attention is paid to the impact of the current economic and political crisis in Ukraine on the standard of living and quality of life among working class representatives.

Keywords: quality of life, standard of living.

Світова економічна система продовжує перебувати в кризовому стані, який деякі дослідники називають кризою самого неолібералізму як теорії та практики глобальної світобудови. На нашу думку, результати неоліберального реформування найгостріше відчувають представники трудящих верств населення, оскільки, незважаючи на ускладнення світової економічної системи в період глобалізації, саме у трудових відносинах закладені основні протиріччя капіталістичної економіки. У зв'язку з цим дослідження якості життя робітників становить значний науковий та практичний інтерес.

Погіршення соціально-економічного становища найманих працівників є довгостроковою світовою тенденцією та результатом переходу від кейнсіанства до неоліберальної парадигми розвитку. В доповіді “Working for the economy. The economic case for trade unions” експерти “New Economics Foundation” відзначають, що останні тридцять років спостерігається зниження частки заробітної плати в національному

доході країн [1, р. 2]. Наприклад, у Великій Британії частка заробітної плати в національному доході досягла свого піку в 1975 р. і становила 76,2%, а у 2014 р. – 67,3%, тобто зменшилась на 8,9%. Тенденція має місце не тільки в таких розвинених європейських країнах, як Німеччина та Швеція, а й у багатьох країнах, що розвиваються, наприклад у Індії, Південній Африці та Мексиці, відзначають експерти [1, р. 8]. За період з 2000 по 2008 р. частка заробітної плати скоротилася на 58% у країнах, які Міжнародна організація праці (МОП) класифікує як “економіки, що розвиваються”, такі як Бразилія, Індонезія, Південна Африка та Туреччина, а також на 53% у країнах з низьким та середнім рівнем доходів та на 60% у найменш розвинених країнах [1, р. 8].

Перехід України на початку 90-х років ХХ століття до неоліберального вектора розвитку привів до радикальних змін у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Чверть століття ринкових трансформацій призвели до деіндустріалізації, суттєвого зниження промислового потенціалу, деградації робочої сили, зниження рівня та якості життя робітників у країні. Загострення політичної ситуації та розв’язання воєнного конфлікту на сході країни спричинило зменшення промислового виробництва та суттєве падіння основних макроекономічних показників країни, що вже найближчим часом може призвести до повного колапсу економічної системи. Так, міжнародне агентство “Fitch” в одному зі своїх останніх рейтингів понизило кредитний рейтинг України до рівня “С” та віднесло її до країн, у яких дефолт є неминучим [2].

Станом на перший квартал 2015 р. порівняно з відповідним періодом попереднього року реальний ВВП країни знизився на 17,2%; обсяг промислової продукції – на 19,5%; капітальні інвестиції (січень – червень 2015 р.) – на 9,2%; експорт товарів та послуг (І півріччя 2015 р.) – на 33,6%; імпорт товарів та послуг (І півріччя 2015 р.) – на 37,2%; реальний наявний дохід населення (І квартал 2015 р.) упав на 23,5%, реальна заробітна плата – на 23,7% [3, с. 3]. Безумовно, таке суттєве зниження макроекономічних показників спричинило погіршення умов зайнятості й зниження рівня та якості життя робітників. Згідно з даними Державної служби статистики офіційний рівень безробіття в Україні за методологією МОП за I квартал 2015 р. становив 9,6% населення праце-

здатного віку та складав 1732 тис. осіб [3, с. 18]. Кількість зареєстрованих безробітних станом на серпень 2015 р. становила 414,7 тис. осіб, 271,6 тис. з яких – жіночої та 143,1 тис. – чоловічої статі. Кількість зареєстрованих безробітних у містах (271, 6 тис. осіб) майже вдвічі перевищує кількість таких у сільській місцевості (143,1 тис. осіб) [4]. З загальної кількості зареєстрованих безробітних лише 325 тис. осіб отримують допомогу по безробіттю, середній розмір якої дорівнює 1260 грн на місяць [5]. Дана сума державної допомоги є вкрай низькою та в перерахунку на доларовий еквівалент становить приблизно 55 доларів США, тобто менше 2 дол. США на день.

Як відомо, одним із ключових показників рівня та якості життя трудящих є рівень заробітної плати. За даними Державної служби статистики, у січні–липні 2015 р. розмір середньомісячної номінальної заробітної плати в Україні становив 3944 грн (приблизно 180 дол. США). Слід зазначити, що такий же показник станом на січень–липень 2014 р. дорівнював 3480 грн (приблизно 290 дол. США), а на січень–липень 2013 р. – 3280 грн (приблизно 400 дол. США) [3, с. 21]. Тобто з часу зміни влади в лютому 2014 р. реальний дохід трудящих зменшився більш як удвічі в доларовому еквіваленті. При цьому в Україні має місце заборгованість із виплати заробітної плати працівникам, яка станом на 1 серпня 2015 р. сягала 1963,8 млн грн, що має тенденцію до збільшення [6].

Зниження добробуту, рівня та якості життя найманих працівників фіксує і соціологічне опитування, проведене Інститутом соціології НАН України в липні 2015 р.

Так, тією чи іншою мірою незадоволеними своїм життям загалом є половина опитаних представників робітничих професій (49,9%), скоріше задоволений своїм життям – кожен третій опитаний робітник (33,1%) (табл. 1).

На нашу думку, значна частка скоріше задоволених роботою респондентів в умовах стрімко зростаючого безробіття може бути пояснена просто наявністю якої-небудь роботи, що здатна в умовах кризи принести дохід та забезпечити виживання, а не високими характеристиками якості праці.

Щодо суб'єктивного оціночного судження українських робітників про рівень матеріального добробуту їх сімей слід зазначити, що найбільша частка опитаних (54,5%) охарактеризували матеріальне становище своєї сім'ї як середнє,

Таблиця 1

Рівень задоволеності життям робітників України (n=343, 2015)

<i>Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?</i>	%
Зовсім не задоволений	14,7
Скоріше не задоволений	35,2
Важко сказати, задоволений чи ні	17,0
Скоріше задоволений	33,1

поряд з тим бідними свої сім'ї назвали 42,9% опитаних робітників, злидненими – 2,6% представників робітничих професій, які відповіли на згадане запитання.

Середній показник сукупного доходу на одного члена сім'ї українського робітника за останній перед опитуванням місяць становив 1952 грн, що в перерахунку на доларовий еквівалент становило приблизно 90 дол. США на місяць. В умовах хронічної малозабезпеченості сім'ї українських робітників позбавлені можливості робити заощадження на випадок ускладнення життєвих обставин. Лише 0,6% респондентів сказали, що їхній сім'ї вистачає матеріального доходу на все необхідне і вони роблять заощадження. Тоді як 43,1% тих, хто відповів на запитання, зазначили, що їхній сім'ї доходу вистачає лише на продукти харчування, приблизно така ж частка опитаних (43,4%) вказала, що доходу їхньої сім'ї вистачає загалом на проживання (табл. 2).

Кожному четвертому (26,6%) робітнику в Україні не вистачає необхідного одягу; роботи, що підходить, не вистачає 45,7% респондентів-робітників і майже половина представників робітничих професій (45,2%) вказали, що їм бракує необ-

Таблиця 2

Стан матеріального добробуту робітничих сімей
за останні два–три місяці (n=343, 2015)

<i>Визначте матеріальний стан Вашої сім'ї загалом за останні 2-3 місяці</i>	%
Часто не маємо грошей та харчів – інколи жебракуємо	1,2
Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	3,1
Вистачає лише на продукти харчування	43,1
Вистачає загалом на прожиття	43,4
Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	8,6
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	0,6

хідної медичної допомоги. Щодо задоволення потреб у відтворенні робочої сили, то цього позбавлена більшість українських робітників – 69,8% опитаних робітників зазначили, що їм не вистачає можливості повноцінно проводити відпустку, повноцінного дозвілля бракує більш як половині (56,3%) українських робітників (табл. 3).

Однією з ключових характеристик задоволеності життям є впевненість людини в майбутньому. В умовах загострення економічної кризи саме впевненість у економічному добробуті (або хоча б наявності мінімального доходу) є дуже важливим показником. Однак соціологічні дані свідчать про відсутність такої впевненості у переважній більшості робітників України. Так, 40,1% робітників зазначили, що у разі втрати основного джерела доходу їхня сім'я зможе прожити, забезпечуючи мінімальні потреби при використанні всіх

Таблиця 3

Оцінка українськими робітниками достатності ресурсів
(n=343, 2015)

<i>Чого з наведеного Вам не вистачає...</i>	<i>Не вистачає</i>	<i>Важко сказати, вистачає чи ні</i>	<i>Вистачає</i>	<i>Не цікавить</i>
Здоров'я	28,1	20,2	51,2	0,6
Можливості купувати найнеобхідніші продукти	29,6	17,3	50,7	2,3
Роботи, що підходить	45,7	17,3	35,2	1,8
Необхідного одягу	26,6	15,2	56,1	2,0
Необхідної медичної допомоги	45,2	22,0	29,9	2,9
Можливості повноцінно проводити відпустку	69,8	12,3	13,8	4,1
Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків	53,7	16,7	26,4	3,2
Повноцінного дозвілля	56,3	14,7	26,4	2,6
Можливості мати додатковий зарібок	57,5	14,5	20,6	7,4
Хорошого житла	34,6	15,8	46,9	2,6
Вміння жити в нових суспільних умовах	29,7	28,2	35,9	6,2
Упевненості в своїх силах	22,3	22,9	52,5	2,3
Юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів	52,3	24,3	14,0	9,4

можливостей (заощаджень, підсобного господарства, підробітків), не більше одного місяця. Ще третина опитаних (33%), відповідаючи на дане запитання, вказала строк – від 1 до 3 місяців (табл. 4). Більше ніж півроку прожити, забезпечуючи мінімальні потреби, в разі втрати основного джерела доходу, зможуть сім'ї лише 4,9% робітників (сумарна частка обраних відповідей “від 6 до 9 місяців” – 2,3%, “від 9 до 12 місяців” – 2,0%, “більше одного року” – 0,6%). Тобто в умовах стрімкої деградації промислового потенціалу та деіндустріалізації, коли, ймовірно, зростатиме саме довгострокове безробіття серед представників робітничих професій, переважна більшість їх не має матеріальних ресурсів для того, щоб пережити ускладнення життєвих обставин та навіть просто вижити в цій ситуації.

Низькі показники рівня та якості життя українських робітників, що мали місце упродовж усіх років неоліберального реформування, ще більше знизились протягом останніх півтора року у результаті загострення воєнно-політичного конфлікту та погіршення економічного стану в країні. При відповіді робітників на запитання “Що змінилося у Вашій організації/підприємстві за останній рік?” максимальні показники отримали негативні характеристики змін. Так, чверть робітників, які відповіли на запитання (23,4%) зазначили, що на їх підприємстві збільшилося трудове наванта-

Таблиця 4

**Можливість робітників прожити, забезпечуючи мінімальні потреби, в разі втрати основного джерела доходу
(n=343, 2015)**

<i>У разі втрати Вами основного джерела доходу (зарплати, пенсії) скільки часу Ви та Ваша сім'я зможете прожити забезпечуючи мінімальні потреби при використанні всіх можливостей (заощаджень, підсобного господарства, підробітків)?</i>	<i>%</i>
Не більше 1 місяця	40,1
Від 1 до 3 місяців	33,0
Від 3 до 6 місяців	8,8
Від 6 до 9 місяців	2,3
Від 9 до 12 місяців	2,0
Більше одного року	0,6
Важко відповісти	13,2

Таблиця 5

**Характеристики змін на українських підприємствах
за останній рік (n=343, 2015)**

<i>Що змінилося у Вашій організації/підприємстві за останній рік?</i>	<i>%</i>
Збільшилося трудове навантаження	23,4
Зменшився розмір зарплати	23,1
Відбулося скорочення кадрів	18,4
Відбулося скорочення виробництва	15,8
Підвищилася зарплата	9,4
Скоротився робочий тиждень	7,6
Зникла зарплата “в конверті”	1,5
Збільшився випуск і збут продукції	0,9
Збільшилася чисельність персоналу	1,8
З’явилася заборгованість із зарплати	2,6
З’явилася заборгованість із соціальних виплат	0,3
З’явилася зарплата “в конверті”	1,2
Практично нічого не змінилося	43,3

ження, приблизно така ж частка (23,1%) робітників вказала, що за останній рік на їх підприємстві зменшився розмір заробітної плати. 18,4% представників робітничих професій вказали, що на їхньому підприємстві відбулося скорочення кадрів, скорочення виробництва мало місце за останній рік на підприємствах 15,8% респондентів (табл. 5).

У зв’язку з кризовою ситуацією в країні дедалі більше робітників змушені економити буквально на всьому, в тому числі й на задоволенні елементарних потреб. Так, відповідаючи на запитання “Зважаючи на кризову ситуацію в країні, споживання яких товарів чи послуг Ви і члени Вашої сім’ї обмежували чи припиняли протягом останніх 12 місяців?”, половина робітників (46,4%) вказала, що вони та їхні сім’ї були змушені обмежувати себе в купівлі продуктів харчування, 64,7% – в купівлі одягу, взуття, 38,8% – в придбанні дорогих товарів тривалого користування, на ліках була змушена економити третина (35,0%) респондентів.

Доволі важливим для задоволеності трудовим життям та життям загалом є наявність у робітників можливості реалізувати себе на роботі, використати наявний потенціал та мати можливість підвищення професійно-кваліфікаційного

рівня. Однак лише половина опитаних робітників (49,6%) вказала, що характер їхньої теперішньої роботи відповідає професійно-освітньому рівню. Водночас майже така ж частка опитаних (43,4%) робітників обрала протилежну альтернативу, зазначивши, що робота не відповідає їхньому професійно-освітньому рівню. Важко відповісти було на вказане питання 7% опитаних.

Одним з важливих показників якості життя є задоволеність громадян діяльністю основних соціальних інститутів держави та політичною ситуацією в країні. Соціологічне опитування зафіксувало високий рівень недовіри українських робітників до основних соціальних інститутів суспільства.

Цікаво відмітити, що навіть професійні спілки не користуються довірою робітників, незважаючи на те, що саме такі об'єднання є часто основною та єдиною можливістю боротьби робітників за свої економічні права і відповідно за підвищення рівня та якості життя. Цілком довіряють профспілкам лише 0,6% опитаних робітників, переважно довіряє – тільки кожен десятий з них (12,6%). Поряд з тим тією чи іншою мірою не довіряє половина представників робітничих професій, які відповіли на запитання (53,6%).

В умовах такого високого рівня недовіри до ключових соціальних інститутів неможливо говорити про ефективність проведення в життя будь-яких реформ. До того ж більшість представників робітничих професій висловлюють думку про те, що не хочуть та не будуть терпіти подальше погіршення рівня життя задля їх здійснення. Так, тією чи іншою мірою не готові терпіти погіршення рівня життя задля проведення реформ більше половини опитаних – 53,3% робітників. При цьому майже кожен третій опитаний (28,4%) відмітив, що не готовий терпіти, бо не вірить у їх успішність, а кожен четвертий (24,9%) пояснив свою неготовність тим, що його рівень життя вже є нестерпним. Свою готовність терпіти погіршення добробуту задля здійснення реформ висловили лише 5% опитаних робітників, готовність недовго терпіти задля такої мети висловили 37% представників робітничих професій.

Об'єктивні та суб'єктивні показники свідчать про вкрай низький рівень та якість життя українських робітників. Це зумовлено як довгостроковими тенденціями світової економічної системи, так і характеристиками неоліберального

реформування української економіки, що мала місце останню чверть століття. Ще більше зниження благополуччя українських робітників спостерігається останніх півтора року в результаті економічної та воєнно-політичної кризи в країні. Масова бідність, що межує з фізіологічним виживанням, високий рівень недовіри до владних структур і високий рівень соціальної напруженості, що мають місце сьогодні в країні, можуть стати передумовами нових соціальних потрясінь, котрі здатні призвести до вкрай негативних наслідків як для окремих громадян, так і для держави та українського суспільства в цілому. Враховуючи це, влада має звернути особливу увагу на необхідність створення умов для покращення рівня та якості життя всіх категорій населення, в тому числі представників робітничих професій, через створення нових робочих місць, впровадження дієвої системи працевлаштування та підвищення соціальних стандартів життя.

Література

1. *Working for the economy. The economic case for trade unions* [Electronic Resource]. – Mode of Access : http://b3cdn.net/nefoundation/5237986e74dd1368f5_51m6b4u2z.pdf.
2. *Дефолт* неизбежен. Fitch опустило рейтинг Украины. 27.08.2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://korrespondent.net/ukraine/3556203-defolt-neyzbezhen-Fitch-opustylotreitynh-ukraynu>. – Дата обращения: 20.09.2015.
3. *Соціально-економічний розвиток України за січень – липень 2015 року*. – К. : Державна служба статистики України, 2015.
4. *Кількість зареєстрованих безробітних за статтю та місцем проживання у 2015 році* / Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/> / Дата звернення: 25.09.2015.
5. *Зареєстроване безробіття у 2015 році* / Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>. Дата звернення: 20.09.2015.
6. *Державна служба статистики* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>. Дата звернення: 23.09.2015.

УДК 339.133+330.564.2]:338.124.4 **О. Бєленок;**
А. Бова,
кандидат соціологічних наук

СПОЖИВЧА ПОВЕДІНКА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ КРИЗИ

У статті розглянуто споживчу поведінку населення України в умовах кризового соціуму, а саме, на купівлі яких товарів чи послуг громадяни економлять. Виявлені пріоритетні джерела економії сімейних бюджетів. Встановлено, що на вибір тієї чи іншої стратегії економії впливають деякі соціально-демографічні чинники, а також фактор матеріального становища респондентів (об'єктивного та суб'єктивного).

Ключові слова: споживча поведінка, стратегія економії, матеріальне становище, сукупний дохід на члена сім'ї.

В статье рассмотрено потребительское поведение населения Украины в условиях кризисного социума, в частности, вопрос на покупке каких товаров и услуг экономят граждане. Выявлены приоритетные статьи экономии семейных бюджетов. Установлено, что на выбор той или иной стратегии экономии влияют некоторые социально-демографические факторы, а также фактор материального положения респондентов (объективного и субъективного).

Ключевые слова: потребительское поведение, стратегия экономии, материальное положение, совокупный доход на члена семьи.

The paper studies consumer behaviour of Ukraine's population under the economic crisis. Special attention is paid to the goods and services that Ukraine's citizens stopped purchasing in order to save money and to the major items of economisation in a household budget. Whether one economisation strategy or another is chosen, depends on certain socio-demographic factors and respondents' material situations (both subjective and objective).

Keywords: consumer behaviour, economisation strategy, material situation, aggregate income per household member.

Майже трикратне падіння курсу гривні й повзуче зростання цін на широке коло товарів і послуг, насамперед енергоносії та житлово-комунальні тарифи, негативно відбилосся на настроях і реальній купівельній спроможності громадян України. За даними Держслужби статистики України, номінальний ВВП країни (у доларах США) за 2014 р. зменшився

на 28,1%, а інфляція (індекс споживчих цін) становила 124,9% за рік, а за вісім місяців поточного року – вже 138,2%. Якщо у 2013 р. середня номінальна заробітна плата у доларовому еквіваленті за офіційним курсом Нацбанку України становила 408,5 долара США, то у 2014 р. вона знизилась до 292,3, а навесні у 2015 р. – впала вже до 192 доларів США (тобто менше, ніж вона становила у 2006 р.). У поточному році спостерігається зростання заборгованості із виплат заробітної плати (у серпні – 1963,8 млн грн) та оплати населенням послуг ЖКГ.

Саме зміни в економічній поведінці як суб'єктів господарської діяльності, так і пересічних споживачів точніше і раніше, ніж офіційні статистичні дані про рівень інфляції і падіння виробництва, здатні сигналізувати про стан справ у вітчизняній економіці. На момент проведення Омнібусу – 2015 більшість громадян стикалася із фінансовими проблемами, оскільки зарплати і пенсії консервувалися на попередньому рівні, а ціни та сімейні видатки зросли. Тож економічна ситуація підштовхнула споживачів до ретельного контролю за своїми видатками, до “затягування пасків”¹, до відмови від звичних життєвих стандартів.

Аналіз відповідей на запитання Омнібусу “Зважаючи на кризову ситуацію в країні, споживання яких товарів чи послуг Ви і члени Вашої сім'ї обмежували чи припиняли протягом останніх 12 місяців?” засвідчив, що основними статтями економії стали одяг та взуття (59,1%), продукти харчування (42,5%), дорогі товари тривалого користування (36,1%), ліки та медичні послуги (32,5%) (Останнє – досить тривожний факт, бо не можна економити на власному здоров'ї без заповідання шкоди організму). Далі “постраждали” такі статті сімейного бюджету, як відвідування ресторанів, інших закладів громадського харчування – 29,4% посилянь, і витрати на святкування урочистих подій (днів народження, весілля) – 28,9% згадувань. 25,4% респондентів зізналися, що обмежили або припинили свої поїздки по Україні чи за кордон; кожен п'ятий скоротив витрати на дозвілля, хобі, книги, газети, журнали (табл. 1). Цікаво, що витрати на послуги зв'язку (стаціонарний, мобільний телефон, Інтернет) обмежили лише

¹ Слід розрізняти практики виживання у формі вимушеного аскетизму і свідому реалізацію філософії аскетизму.

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання “Зважаючи на кризову ситуацію в країні, споживання яких товарів чи послуг Ви і члени Вашої сім’ї обмежували чи припиняли протягом останніх 12 місяців?” залежно від віку, освіти та сімейного стану респондентів (%)

Варіанти відповідей	Соціально-демографічні показники								Загалом
	Вік			Освіта			Сімейний стан		
	18–29 років	30–55 років	Понад 55 років	Початкова, неповна середня та середня загальна	Середня спеціальна	Неповна та повна вища освіта	Перебування у шлюбі (у т. ч. незарєстрованому)	Неперебування у шлюбі (з різних причин)	
Купівля продуктів харчування	33,7	41,7	50,0	50,8	46,5	34,6	42,2	43,2	42,5
Відвідування ресторанів, інших закладів громадського харчування	35,2	30,9	23,4	22,3	26,2	36,1	30,0	27,9	29,4
Купівля одягу, взуття	56,3	58,5	62,5	62,8	60,8	56,1	58,5	60,7	59,1
Купівля ліків, витрати на медичні послуги	22,1	28,8	45,2	38,1	35,5	26,9	30,6	36,7	32,5
Витрати на освіту, підвищення кваліфікації	13,4	7,5	5,6	6,5	8,2	9,0	7,7	9,2	8,2
Витрати на послуги репетиторів, хатніх робітників	10,5	8,9	5,1	4,0	8,1	10,0	8,7	7,0	8,0
Витрати на святкування урочистих подій (дня народження, весілля)	30,6	30,9	25,0	24,8	26,9	33,3	30,5	26,5	28,9
Витрати на дозвілля, хобі, книги, газети, журнали	26,0	21,5	17,8	18,9	17,4	26,7	19,9	23,9	21,2
Витрати на послуги перукарів, салонів краси	15,7	15,9	12,3	12,4	12,3	18,4	14,8	14,7	14,7
Витрати на послуги фітнес-клубів, спортзалів, плавальних басейнів	14,4	11,6	8,3	6,2	10,0	14,7	12,2	8,9	11,1
Витрати на послуги зв’язку (стаціонарний, моб. телефон, Інтернет)	10,5	9,3	11,4	11,8	10,5	9,3	9,6	10,9	10,2
Витрати на поїздки по Україні чи за кордон	31,6	27,2	22,2	18,9	22,1	35,1	27,6	24,8	26,5
Придбання дорогих товарів тривалого користування	35,7	38,6	33,1	25,4	34,9	42,7	38,9	31,4	36,1
Сплата за комунальні послуги	12,1	12,0	15,8	15,2	15,3	10,1	12,8	14,4	13,2
Сплата боргів (кредитів, іпотеки, родичам, знайомим)	7,7	6,7	4,4	7,4	7,0	4,6	6,1	6,2	6,2
Не обмежували споживання	7,7	7,9	5,6	9,0	5,7	7,9	7,1	7,2	7,1

10,2%, що може свідчити про те, що зв'язок, особливо нового технологічного рівня, поступово стає послугою першої необхідності, що наближається за важливістю для людини до продуктів харчування, тобто того, без чого не можна обійтися (табл. 1).

Для приведення сімнадцяти сумісних альтернатив відповідей (включаючи “інше”) респондентів до зручної та компактної форми було побудовано два інтегральні індекси – Індекс частоти економії та Індекс інтенсивності економії ($N=1752$). Індекс частоти економії (ІЧЕ) є простою сумою альтернатив, що позначають ті чи інші товари та послуги, які респонденти припинили споживати протягом останніх дванадцяти місяців. Особи, яким не доводилося економити, отримували нульове значення (7,3 %). Одну альтернативу обрало 8,2% респондентів, дві – 14,4 %, три – 20,2 %, чотири – 17 %, п'ять – 26,3 %, шість – 3 %. Особам, які обирали 7 альтернатив або більше, виставлялося 7 балів (3,7 %). Мінімальне значення ІЧЕ – 0, максимальне – 7, середній бал – 3,4, медіана – 3. Індекс інтенсивності економії (ІІЕ) є зваженою сумою альтернатив, виходячи з середньої за вибіркою частоти вибору тієї чи іншої ознаки. Мінімальне значення ІІЕ – 0, максимальне – 3,5, середній бал – 1,13, медіана – 1,19. Між інтегральними індексами, звісно, існує сильний кореляційний зв'язок ($\rho=0,86$, $\alpha=0,01$). Проте якщо ІЧЕ характеризує соціальну групу за частотою вибору джерел заощаджень, то ІІЕ враховує відносну вагу цих джерел.

Як з'ясувалося, на вибір тієї чи іншої статті економії сімейного бюджету суттєво впливає вік респондента. Виходячи зі значень інтегральних індексів більше доводиться заощаджувати особам вікової категорії 60–69-річних (ІЧЕ – 4, ІІЕ – 1,34). Далі йде вікова категорія 40–49-річних (ІЧЕ – 4, ІІЕ – 1,24) та 30–39-річних (ІЧЕ – 4, ІІЕ – 1,17). Найменше балів набрала категорія осіб, яким виповнилося 70 років і більше (ІЧЕ – 3, ІІЕ – 1,02). Визнали, що зменшили витрати на продукти харчування 33,7% 18–29-річних, 41,7% – 30–55-річних і 50% респондентів вікової групи 55+. Отже, “загартовані” періодами товарного дефіциту у радянські часи і кризою 1990-х років, старші покоління частіше вмикають стратегії економії буквально на фізіологічному рівні. З віком також частішає економія на ліках і медпослугах (відповідні показники 22,1%, 28,8% і 45,2%), проте зменшується економія

на поїздках (від них відмовляються 31,6% молоді, 27,2% представників середньої і 22,2% старшої вікової групи). Характерно, що особи, які внаслідок протистояння складної економічної та політичної ситуації в країні вимушені були продавати власні речі через матеріальну скруту, мають великі медіанні значення інтегральних індексів (*ІЧЕ* – 5, *ІІЕ* – 1,19). Також доводиться більше економити особам, які самостійно вивчали літературу за спеціальності (*ІЧЕ* – 5, *ІІЕ* – 1,31), брали кредит у банку (*ІЧЕ* – 4, *ІІЕ* – 1,36), отримували державні субсидії на оплату праці (*ІЧЕ* – 4, *ІІЕ* – 1,30).

Аналіз споживчої поведінки тих, хто перебуває у шлюбі (навіть у незареєстрованому, т.зв. громадянському), і тих, хто не перебуває в шлюбі з різних причин (ще не одружений, розлучений, вдівець), не виявив суттєвих відмінностей, за винятком двох позицій. На ліках і медицині “вільні від шлюбу” економлять дещо частіше, ніж сімейні респонденти (36,7% і 30,6% посилань відповідно), натомість ті, хто перебуває у шлюбних відносинах, дещо частіше скорочує витрати на дорогі товари тривалого користування, ніж ті, хто в шлюбі не перебуває (38,9% і 31,4%). Зауважимо, що наявність міжпоколінних трансфертів у сім'ях становить окрему дослідницьку проблему і нами не враховувалась.

Цікаво, що примус скорочувати видатки на продукти харчування більше відчувають респонденти в комбінованих групах з меншим рівнем освіти: 50,8% у групі з початковою, неповною та загальною середньою освітою, 46,5% – з середньою спеціальною, тоді як таких у групі з неповною і повною вищою освітою виявилось 34,6%. А от неможливість підтримувати звичні стандарти щодо транспорту і поїздок, а також придбання дорогих товарів більше притаманна респондентам з вищим рівнем освіти (відповідні показники 18,9–22,1–35,1% і 25,4–34,9–42,7%). Слід зазначити, що споживча економія, за нашими даними, не залежить від статі респондента. Єдина стаття бюджету, за якою жінки відчутно перевищують чоловіків, – послуги перукарень, салонів краси (18,3% проти 10,3%).

Виходячи із медіанних значень інтегральних індексів, особи, які оцінили матеріальне становище своєї сім'ї як злиденне та бідне (*ІЧЕ* – 4, *ІІЕ* – 1,34), вимушені більше економити, ніж співгромадяни з середньою (*ІЧЕ* – 3, *ІІЕ* – 1,02) та заможною самооцінкою матеріального становища своєї сім'ї

($IЧЕ - 3$, $ІІЕ - 0,86$). Аналогічна картина простежується за якісною характеристикою матеріального стану. Медіана $IЧЕ$ у групі осіб, які відмітили, що “часто не маємо грошей та харчів – інколи жebraкуємо”, “не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо» або “вистачає лише на продукти харчування” становить чотири бали, а у групі осіб, яким “вистачає загалом на прожиття”, “вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень” – три бали. Натомість медіана у групі осіб, які “живуть у повному достатку”, дорівнює нулю. Три перші зазначені вище категорії населення мають і вищі значення за $IЧЕ$ – відповідно 1,39, 1,38 та 1,34 бала. Чим вищою є зарплата або доходи на одного члена сім’ї, тим менше доводиться заощаджувати. Коефіцієнт кореляції Спірмена між розміром зарплати (стипендії, пенсії) з $IЧЕ - 0,1$, $ІІЕ - 0,14$ ($\alpha = 0,01$), між сукупним доходом на одного члена сім’ї та зазначеними індексами – $-0,12$ ($\alpha = 0,01$).

Таким чином, на вибір стратегії економії справляє суттєвий вплив матеріальне становище респондента та його сім’ї (табл. 2). Для відповідного аналізу з масиву даних нами виокремлені такі групи за сукупним доходом на одного члена сім’ї за місяць, що передував опитуванню: 1) нижче одного прожиткового мінімуму (ПМ), який на момент опитування становив 1176 грн для працездатної людини; 2) 1–2 ПМ; 3) 2 ПМ і більше.

За типом зайнятості найбільше доводиться економити, судячи з суб’єктивних оцінок, професійним політикам, працівникам держапарату (однак таких респондентів виявилось лише шість): $IЧЕ - 4,5$, $ІІЕ - 1,6$. Далі йдуть професійні категорії службовців з числа допоміжного персоналу ($IЧЕ - 4$, $ІІЕ - 1,32$), кваліфікованих робітників ($IЧЕ - 4$, $ІІЕ - 1,30$), учнів, студентів, курсантів, аспірантів ($IЧЕ - 4$, $ІІЕ - 1,22$), особи, які не мають постійного місця роботи, але підробляють у різних місцях залежно від обставин ($IЧЕ - 4$, $ІІЕ - 1,22$), спеціалістів у галузі науки, культури, охорони здоров’я, освіти, дошкільного виховання (з вищою або середньою спеціальною освітою) ($IЧЕ - 4$, $ІІЕ - 1,2$). Найменше доводиться економити підприємцям у великому або середньому бізнесі (сімнадцять осіб у вибірці): ($IЧЕ - 2$, $ІІЕ - 0,54$).

Зазначимо, що рівень безробіття населення, за методологією Міжнародної організації праці, зріс з 7,2% у 2013 р. до 9,3% – у 2014 р. При цьому якщо на кінець 2013 р. налічу-

валося 103 зареєстрованих безробітних на 10 вільних робочих місць, то на кінець 2014 р. навантаження на 10 вакантних посад зросло до 145. За даними Управління ООН у справах біженців, чисельність внутрішньо переміщених осіб в Україні досягла 1,3 млн осіб та понад мільйон є біженцями з країни. Саме ці категорії населення схильні до економії сімейних доходів на нових місцях проживання.

З табл. 2 убачається, що чим люди об'єктивно бідніші, тим сфера сімейних коштів більше поширюється на найнеобхідніші, базові потреби (харчування, здоров'я, одяг), а також більшою мірою зачіпає ті позиції, на яких пересічний українець економити не звик. Наприклад, якщо у середньому за вибіркою 13,2% громадян вимушені не сплачувати комунальні послуги задля економії, то серед об'єктивно найбіднішої групи респондентів таких вже 19%; якщо у середньому стали відтерміновувати сплату боргів (кредитів, іпотеки, родичам, знайомим) 6,2% громадян, то серед найбідніших – 9,3% респондентів.

Привертає до себе увагу той факт, що в міру руху від незаможнішої групи до більш матеріально спроможних зростає кількість респондентів, які визнали, що не обмежують споживання в кризовий період (4–5,3–13,6% відповідно).

Нами встановлений також вплив суб'єктивних оцінок рівня доходів на вибір респондентами того чи іншого виду економії. Респонденти, які оцінили матеріальне становище своєї сім'ї негативно (як злиденне або як бідне), частіше, ніж їхні антиподи, стикаються з обмеженнями у споживанні чи відмовою від споживання продуктів харчування (58,2% і 30,2%), купівля одягу, взуття (69,8 і 49,5%), ліків і медпослуг (43,1% і 23,5%), відчувають неможливість сплатити за комунальні послуги (17,7% і 9,6%). Не обмежують споживання взагалі 10,6% тих, хто оцінив матеріальне становище своєї сім'ї позитивно (як середнє чи заможне), і лише 3,3% тих, хто належить до комбінованої групи з негативною самооцінкою.

Більш інформативну картину дає зіставлення стратегій економії ресурсів із аналізом відповідей респондентів на запитання: *“Визначте матеріальний стан Вашої сім'ї загалом за останні 2–3 місяці”*. У дослідницьких цілях ми об'єднали тих, хто відповів “часто не маємо грошей та харчів – інколи жебракуємо” або “не вистачає продуктів харчування – інколи

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання “Зважаючи на кризову ситуацію в країні, споживання яких товарів чи послуг Ви і члени Вашої сім’ї обмежували чи припиняли протягом останніх 12 місяців?” залежно від матеріального становища сім’ї респондентів – об’єктивного чи суб’єктивного (%)

Варіанти відповідей	Матеріальне становище							
	Об’єктивне			Суб’єктивне				
	Сукупний дохід на одного члена сім’ї респондента за місяць, що передував опитуванню			Визначення матеріального стану сім’ї загалом за останні 2–3 місяці до опитування			Оцінка матеріального становища сім’ї в цілому	
	< 1 ПМ	1-2 ПМ	> 2 ПМ	Сума відповідей “ніколи жebraкуємо” і “ніколи голодуємо” (злиденні)	Сума відповідей “вистачає лише на продукти харчування” і “вистачає загалом на прожиття” (незаможні)	Сума відповідей “вистачає на все необхідне без заощаджень”, “те саме із заощадженнями” та “живемо у повному достатку (заможні)	Негативна (сума відповідей “злиденне” і “бідне”)	Позитивна (сума відповідей “середнє” і “заможне”)
Купівля продуктів харчування	48,6	43,7	33,5	74,4	46,0	19,8	58,2	30,2
Відвідування ресторанів, інших закладів громадського харчування	26,8	29,4	33,5	29,6	28,5	36,2	25,8	32,4
Купівля одягу, взуття	63,9	62,1	45,3	74,4	61,9	38,8	69,8	49,5
Купівля ліків, витрати на медичні послуги	39,4	32,9	23,6	61,2	34,8	14,2	43,1	23,5
Витрати на освіту, підвищення кваліфікації	9,2	8,7	7,6	11,2	9,1	4,8	9,4	7,5
Витрати на послуги репетиторів, хатніх робітників	10,4	6,9	7,3	5,1	7,7	10,8	5,8	10,2
Витрати на святкування урочистих подій (дня народження, весілля)	30,6	31,5	24,8	25,5	31,3	25,7	32,1	27,4
Витрати на дозвілля, хобі, книги, газети, журнали	20,2	22,9	21,8	16,3	22,4	20,9	19,7	22,4
Витрати на послуги перукарів, салонів краси	16,9	15,0	11,1	11,2	15,1	13,4	14,2	15,1

Продовження таблиці 2

Варіанти відповідей	Матеріальне становище								
	Об'єктивне			Суб'єктивне					
	Сукупний дохід на одного члена сім'ї респондента за місяць, що передував опитуванню			Визначення матеріального стану сім'ї загалом за останні 2-3 місяці до опитування			Оцінка матеріального становища сім'ї в цілому		
	< 1 ПМ	1-2 ПМ	> 2 ПМ	Сума відповідей "інколи жордуємо" і "інколи солодуємо" (злиденні)	Сума відповідей "вистачає лише на продукти харчування" і "вистачає загалом на прожиття" (незможні)	Сума відповідей "вистачає на все необхідне без заощаджень", "те саме із заощадженнями" та "живемо у повному достатку (заможні)"	Негативна (сума відповідей "злиденне" і "бідне")	Позитивна (сума відповідей "середнє і "заможне")	
Витрати на послуги фітнес-клубів, спортзалів, плавальних басейнів	11,6	9,7	13,3	5,1	9,9	18,7	8,1	13,8	
Витрати на послуги зв'язку (стаціонарний, моб. телефон, Інтернет)	13,0	11,4	6,0	8,2	12,3	3,4	12,1	9,3	
Придбання дорогих товарів тривалого користування	22,4	27,0	30,8	10,2	26,3	32,8	21,8	29,9	
Придбання дорогих товарів тривалого користування	34,3	37,4	35,6	24,4	36,2	34,7	35,2	35,8	
Сплата за комунальні послуги	19,0	11,9	5,7	22,4	14,3	5,9	17,7	9,6	
Сплата боргів (кредитів, іпотеки, родичам, знайомим)	9,3	4,6	4,8	14,3	6,7	2,2	7,7	5,2	
Не обмежували споживання	4,0	5,3	13,6	2,0	5,3	18,3	3,3	10,6	

голодуємо" до групи "злиденні"; тих, кому вистачає лише на продукти харчування або вистачає загалом на прожиття – до групи "незможні"; тих, кому вистачає на все необхідне, але без заощаджень, тих, кому вистачає на все необхідне, але з заощадженнями, а також тих, хто живе у повному

достатку – до групи “заможні”. Окрім базових потреб (їжа, ліки, одяг), депривація яких відбувається найбільшою мірою серед бідних, а найменшою – серед багатих, звернемо увагу на потреби мобільної особистості ХХІ ст. – на зв’язок і на просторове пересування. Витрати на послуги зв’язку (у т.ч. Інтернет) пустили “під ніж” 8,2% сімей з групи “злиденних”, 12,3% сімей з групи “незаможних” і 3,4% сімей з групи “заможних”. Від поїздок по Україні чи за кордон вимушені відмовлятися у 10,2%, 26,3% і 32,8% домогосподарств відповідно. Отже, навіть матеріально забезпечені за самооцінкою респонденти постали перед необхідністю скоротити свої поїздки через підвищені витрати на транспортні видатки, у т.ч. на обслуговування автомобіля як найпоширенішого виду транспорту середнього класу, а от від мобільного зв’язку і Інтернету при постійному підвищенні тарифів відмовлятися не звикли.

Показово, що серед респондентів, які беруть відповідальність за своє життя (а отже, і за матеріальне становище) переважно на себе, помітно більше тих, хто не обмежує споживання навіть у кризові часи порівняно з респондентами, які приписують відповідальність за своє життя переважно зовнішнім обставинам (іншим людям, державі тощо) – 13,2% і 4,8% відповідно за середнього значення за вибіркою 7,1%. Інтернали частіше, ніж екстернали, економлять на ліках і медпослугах (37,6% і 21,8% посилянь відповідно).

Своєю чергою індекси економії корелюють із побоюваннями, які присутні у масовій свідомості. Зокрема, значення коефіцієнта кореляції Пірсона $r_{ЧЕ}$ та $r_{ПЕ}$ (на рівні статистичної значущості $\alpha = 0,01$) зі страхами зараження небезпечними для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД) становить 0,2 та 0,15; безробіття – 0,19; не виплат зарплат, пенсій стипендій – 0,19 та 0,18; зупинення підприємств – 0,19 та 0,16; голоду – 0,19 та 0,18; зростання цін – 0,16 та 0,14; холоду у квартирі – 0,16 та 0,13; масових вуличних безпорядків – 0,17; міжнаціональних конфліктів – 0,15 та 0,11; міжрелігійних конфліктів – 0,1 та 0,07; напливу біженців, переселенців, приїжджих – 0,13 та 0,08; розпаду держави – 0,17 та 0,11; встановлення диктатури в країні – 0,13 та 0,14; наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС – 0,16 та 0,14; зростання злочинності – 0,11 та 0,09; нападу зовнішнього ворога – 0,10 та 0,08.

Місце проживання респондентів, за нашими даними, виступає ще одним диференціюючим фактором економічної

поведінки. Існування суттєвої соціальної нерівності стосовно представників різних поселенських груп неабияк відбивається на виборі ними тих чи інших типів економії ресурсів (табл. 3).

З масиву соціологічних даних ми виокремили чотири основних групи респондентів, які по-різному відповіли на запитання “*Де Ви зараз проживаєте?*” 1) мешканці Києва;

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання “Зважаючи на кризову ситуацію в країні, споживання яких товарів чи послуг Ви і члени Вашої сім’ї обмежували чи припиняли протягом останніх 12 місяців?” залежно від типу населеного пункту і регіону, де проживають респонденти (%)

Варіанти відповідей	Тип населеного пункту			
	Київ	Велике місто	Невелике місто	Село
Купівля продуктів харчування	27,5	38,1	44,6	46,8
Відвідування ресторанів, інших закладів громадського харчування	38,4	30,4	29,2	27,4
Купівля одягу, взуття	38,4	54,3	64,0	63,1
Купівля ліків, витрати на медичні послуги	21,0	29,7	31,4	37,4
Витрати на освіту, підвищення кваліфікації	8,7	8,9	8,4	7,5
Витрати на послуги репетиторів, хатніх робітників	13,0	8,2	8,4	6,8
Витрати на святкування урочистих подій (дня народження, весілля)	23,2	34,9	25,4	28,9
Витрати на дозвілля, хобі, книги, газети, журнали	21,0	22,1	21,6	20,6
Витрати на послуги перукарів, салонів краси	15,2	16,7	11,8	15,4
Витрати на послуги фітнес-клубів, спортзалів, плавальних басейнів	18,1	13,9	9,8	9,0
Витрати на послуги зв’язку (стаціонарний, моб. телефон, Інтернет)	5,1	12,6	9,2	10,6
Витрати на поїздки по Україні чи за кордон	37,7	29,0	29,0	21,2
Придбання дорогих товарів тривалого користування	33,3	36,8	36,8	36,1
Сплата за комунальні послуги	5,1	13,2	14,2	14,2
Сплата боргів (кредитів, іпотеки, родичам, знайомим)	2,2	6,6	5,6	7,1
Не обмежували споживання	14,5	5,7	7,6	6,3

2) мешканці міста з населенням понад 250 тис. осіб (далі за текстом – великого міста); 3) мешканці невеликого міста; 4) мешканці села. Характерно, що найменше доводиться економити киянам (медіани інтегральних індексів $IЧЕ - 3$, $IIЕ - 0,97$), а найбільше – жителям села ($IЧЕ - 4$ та $IIЕ - 1,22$). З табл. 3 убачається, що показники економії на окремих статтях сімейного бюджету (продукти харчування, одяг та взуття, ліки та медпослуги) контрастують у респондентів з населених пунктів, що містяться на різних полюсах територіально-поселенської ієрархії. У міру зменшення рівня урбанізації населеного пункту показники економії на цих життєво необхідних ресурсах збільшуються доходячи майже до рівня економічної маргіналізації на селі. Зворотна картина простежується щодо переміщень по мапі України чи за її межі. Встановлено, що економлять на поїздках 21,2% мешканців сільської місцевості, по 29% мешканців малих і великих міст, а також 37,7% киян (максимальний показник). Мешканці великих міст більше за інші групи населення “урізають” свої витрати на святкування урочистих подій (34,9%), кияни ж відмовляють собі в приватних святах менше за співвітчизників – не киян (23,2%). Найбільше скорочують витрати на послуги фітнес-клубів, спортзалів, плавальних басейнів у м. Києві (18,1%), максимально економлять на послугах зв’язку мешканці великих міст (12,6%), не в змозі вписати комунальні послуги до сімейного бюджету по 14,2% мешканців малих міст і селян (тоді як серед киян таких лише 5,1%). Отже, мешканці столиці з багатьох ракурсів займають більш благополучні позиції, їх криза не зачепила (ще?) так, як населення “глибинки”. У осіб, які б хотіли виїхати з населеного пункту, де вони проживають, дещо вищі медіанні значення інтегральних індексів ($IЧЕ - 4$ та $IIЕ - 1,25$), порівняно з особами, які не бажають змінювати місце мешкання ($IЧЕ - 3$, $IIЕ - 1,19$).

Підсумовуючи результати опитування з зазначеного питання, можна зробити такі висновки.

1. Економічна ситуація підштовхує громадян України здебільшого відмовлятися від звичних життєвих стандартів. Для певних верств населення (люди похилого віку, мешканці села, малозабезпечені тощо) рівень споживання знижується до практик виживання. Тривожно, що частина населення готова економити навіть на базових потребах, довгострокових інвестиціях в себе (спорт, придбання ліків та купівля мед-

посуг тощо). Значна частина громадян обмежує себе в купівлі товарів тривалого користування або відтерміновує подібні покупки. Збідніння населення підсилює інтенсивність соціальних страхів.

Зростання цін найменше дається взнаки на видатках високодохідних категорій населення. Нами зафіксовано, що потенціал адаптації до кризи становлять фактори молодості, освіченості, проживання у столиці. Перспективним напрямом подальших досліджень може стати з'ясування бюджетів часу представників різних соціальних груп, у т. ч. засобів економії часового ресурсу в умовах кризового соціуму.

2. Скорочення ВВП, падіння промислового виробництва в країні та експортного потенціалу, зростання безробіття, особливо серед молоді, воєнно-політичний конфлікт на сході країни інтенсифікуватиме трудову міграцію за межі країни. Відтік робочої сили, переважно молоді, створить додаткове навантаження на бюджет країни щодо виконання пенсійних зобов'язань. Своєю чергою, частина доходів заробітчанин буде передаватися на Батьківщину та витратитися сім'ями.

Масштабні зміни в економіці нині зумовлюють радикальні зміни у професійній кар'єрі широкого загалу (насамперед внутрішньо переміщені особи, а також службовці ліквідованих банків, робітники, бюджетні працівники), що потребує розвитку системи перекваліфікації та додаткового навчання. З поширенням у мережі Інтернет спеціалізованого контенту з'являються нові можливості для самоосвіти, вивчення іноземних мов тощо.

Хоча економія – найбільш природна і поширена серед українців реакція на лавиноподібне зростання цін, більш продуктивно видається інша економічна стратегія – не знижувати рівень своїх потреб і домагань, а використовувати будь-які легальні засоби, щоб підробити, активно шукати додаткові джерела доходів або, якщо йдеться про соціально вразливі верстви населення, – обстоювати свої права на законні пільги та компенсації.

Для певних категорій населення прийнятна традиційна для ХХ ст. рекомендація – переходити на часткове самозабезпечення продуктами, товарами, послугами шляхом самовиробництва та (або) створення цільових груп підтримки. Ще один, вже суто ринковий шлях – перевести майно в капітал (наприклад, власну машину – для комерційних перевезень, квартиру (чи її частину) – для здачі в оренду тощо).

Для малозабезпечених верств населення, можливо, на певний період треба запровадити картки на основні продукти харчування або банківські платіжні картки з грошима на цільові витрати, а для пенсіонерів – крім того, можливість придбати ліки вітчизняних виробників із суттєвими знижками.

3. Поліпшення матеріального рівня населення країни можливе лише за умови політичної та економічної стабільності (якій передуватиме досягнення згоди між вітчизняними фінансово-політичними групами, регіональними елітами та зовнішніми силами), поживлення зовнішньої торгівлі не лише із Заходом, а й насамперед з країнами Близького Сходу та Азії (Туреччиною, Іраном, Іраком, Єгиптом, Саудівською Аравією, Індією, Китаєм), залучення внутрішніх (наприклад, через випуск валютних казначейських зобов'язань для населення) та зовнішніх (переважно вітчизняного капіталу з офшорів) інвестицій, великих промислових корпорацій та агрохолдингів з відповідною технологією, технікою та посівним матеріалом, запровадження державних інфраструктурних проектів (будівництво, сільське господарство). Покращення якості комунальних послуг та зменшення їхньої вартості, насамперед для населення, може бути досягнене через монополізацію, конкуренцію різних ринкових структур та встановлення індивідуальних лічильників на тепло.

4. На фоні економічного падіння, ліквідації банків та банкрутства суб'єктів господарювання зріс обсяг тіньової економіки, валютних спекуляцій, позабанківських розрахунків готівкою. Наші дані свідчать на користь переосмислення доречності суто монетаристського підходу до суспільних перетворень, необхідності гармонізації економічного та соціального аспектів реформ, реформування пенсійної системи, законодавчого підвищення офіційного розміру мінімальної заробітної плати, своєчасної індексації зарплат та пенсій. Неприпустимою є ситуація, коли одні соціальні верстви населення, що мають фіксовані доходи (бюджетники, пенсіонери) несуть основний тягар фінансово-економічної кризи, тоді як інші можуть вільно, без особливого напруження збільшувати свої статки, аніскільки не турбуючись про інтереси суспільства. Виборювання поліпшення умов життя має відбуватися суто політичними засобами у мирний спосіб, без насильства, яке здатне остаточно зламати крихкий лід суспільної злагоди.

**“СТАРИМ ТУТ НЕ МІСЦЕ”, АБО СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ
ДЕЯКИХ ВЕРСТВ НАСЕЛЕННЯ ПО-УКРАЇНСЬКИ**

У статті йдеться про соціальну політику держави, здійснювану стосовно малозахищених верств населення, соціальний захист пенсіонерів, сільського соціуму, а також пенсійну систему та її перспективи щодо населення старшого віку.

Ключові слова: соціальний захист, соціальна допомога, пенсійне забезпечення, сільський соціум.

В статье идет речь о социальной политике украинского государства, осуществляемой по отношению к слабозащищенным слоям населения, сельскому населению, а также о пенсионной реформе и ее перспективах для украинцев старшего поколения.

Ключевые слова: социальная защита, социальная помощь, пенсионное обеспечение, сельский социум.

The paper deals with social policy carried out by Ukrainian government towards vulnerable layers of population (including peasants). Special attention is given to the pension reform and its prospects for the older generation of Ukrainians.

Keywords: social protection, social assistance, pension provision, rural community.

Соціальна політика завжди була і залишається важливим чинником регулювання економіки, а відтак показником соціального порядку в країні. Загалом вона відіграє подвійну роль: з одного боку, економічне зростання створює сприятливі умови для поліпшення життя людей, з другого – саме соціальна політика стає фактором економічного зростання і регулювання економіки країни. Розвинена система соціального захисту сприяє розвитку економіки, а розвинена економіка є основою благополуччя і добробуту громадян. Замкнене коло чи ланки одного ланцюга? Радше теоретичні постулати або стратегічна мета. На практиці по-іншому. Особливо за умов тих змін, що відбуваються сьогодні в Україні та в усьому світі, у ситуації геополітичних трансформацій, економічної кризи, інфляції, зростання цін та зниження доходів населення, безробіття, міграційних процесів, появи нових категорій соціально вразливих осіб тощо.

У таких умовах першочерговим завданням державної політики має бути утримання та підтримання стабільності у суспільстві, упередження та зняття соціальної напруженості, стримання процесу зубожіння населення та його маргіналізації. Тому соціальний захист набуває нових змістів і значень, відбувається зміна вектора його дії. Індивід, перебуваючи у ситуації, коли будь-який елемент звичної упорядкованості (соціального порядку) може бути непередбачено і легко змінений, знищений, усунений, а будь-яка цінність трансформована, заміщена іншою, потребує неабиякої захищеності та турботи й опіки з метою збереження та підтримки власної життєдіяльності. Останнє індивід може отримати через довіру до існуючих соціальних інститутів, які створюють відчуття впевненості у відносну стабільність їх функціонування, сталість традиційно-рутинних практик повсякденного життя та через реальну допомогу з боку держави.

Дані опитування громадської думки (щорічного моніторингу соціальних змін) свідчать про зниження рівня довіри населення до соціальних інститутів, збільшення байдужого ставлення до них, втрату довіри і сподівань на позитивні зміни, зростання соціального цинізму [2]. Так, 2014 р. від третини до більш як половини всіх громадян України демонстрували свою недовіру до Президента (35%), уряду (53%) та Верховної Ради (65%), натомість 2015 р. їх кількість не зменшилася, а навіть зросла (55%, 69% і 70% відповідно).

Опитування населення стосовно нагальних державних питань та їх пріоритетності щодо вирішення показало, що працевлаштування як сфера, що потребує першочергової державної підтримки, очолює цей перелік (79%), тоді як соціальний захист посідає друге місце (47%) і медичне обслуговування – третє (45%). На четвертому місці – проблеми пенсійного забезпечення (44%).

Загалом виявилось, що пріоритети не залежать від місця проживання або віку респондентів, ба навіть навпаки – чим старша особа, тим менше її турбують життєво важливі для неї питання пенсійного забезпечення (10% осіб віком 70 років і старших проти 25% тих, кому 50–59 років, та 14% тих, кому до 30), медичного обслуговування (8%, наприклад, проти 21% осіб віком до 40 років), або захисту малозахищених верств, до яких вони самі й належать (*табл. 1*).

Таблиця 1

Залежність соціальних проблем, що потребують першочергової державної підтримки, від віку респондентів (%)

Перелік проблем	Вік							Всього
	18–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70 і більше		
1. Працевлаштування, створення робочих місць	22,4	22,5	16,7	19,9	12,5	6,1	100	
2. Пенсійне забезпечення	13,8	17,4	13,3	24,5	20,6	10,4	100	
3. Захист незахищених верств населення (пільги, адресна допомога, житлові субсидії)	19,9	20,8	14,7	21,2	14,7	8,6	100	
4. Освіта/виховання	31,1	28,8	16,2	16,2	8,9	3,6	100	
5. Медичне обслуговування, забезпечення ліками	20,2	21,0	16,6	19,5	15,1	7,6	100	
6. Інфраструктура (транспортне сполучення, дороги тощо)	29,1	22,8	14,3	19,6	10,6	3,7	100	
7. Місцеві бюджети	26,6	19,8	18,1	19,4	11,4	4,6	100	
8. Правоохоронні органи	26,9	23,4	24,6	14,9	7,4	2,9	100	
9. Установи культури	31,3	18,8	25,0	9,4	9,4	6,3	100	
10. Охорона довкілля	24,5	20,2	16,0	20,2	13,8	5,3	100	
11. Інше	28,6	23,8	14,3	14,3	19,0	0,0	100	

Аналізуючи дані проведеного дослідження, пригадалося іронічно-глузливе гасло часів застою “Нам хліба не треба – роботу давай!”, яке у сьогоdnішньому контексті набуває ледь не буквального сенсу. Безумовно, наявність роботи турбує сьогodні усіх і насамперед та найбільшою мірою працездатну частку населення (30–55 років), тому вони і обирають першим саме цей варіант відповіді (83%). Соціальний захист, на їхню думку, – це питання другого порядку (47%). Як не дивно, але і для тих, кому понад 55 років, питання працевлаштування є першочерговим на порядку денному (73%). Така однастайність точок зору, на нашу думку, відбувається через те, що до когорти осіб віком 55 років і старше потрапляють як особи передпенсійного віку, так і пенсіонери, які ще працюють, для яких наявність роботи конче важлива, а також ті, хто вже не працює, але чи то залежить матеріально від працюючих дітей/онуків або інших родичів, чи то просто по-людськи переймається нагальними проблемами... Пенсійне забезпечення для цих осіб посідає друге місце (62%)

серед питань, які потребують невідкладної державної підтримки.

Ієрархія пріоритетів державної підтримки не надто залежить від оцінки респондентом власного матеріального становища. Ставлення держави і необхідність розв’язання нею питань соціального захисту та пенсійного забезпечення однаково турбують як осіб, які оцінили своє матеріальне становище як злиденне (64% позначили нагальність питань пенсійного забезпечення і 62,5% – захисту незахищених верств), бідне (47,6% та 49,1% відповідно), так і тих, хто вважає свій прибуток за середній (40,3% і 42,1% відповідно). Водночас питання медичного обслуговування посідають другу позицію у відповідях тих, хто позиціонує себе як осіб середнього достатку або як заможних. З точки зору бідних та злиденних питань медичного забезпечення та обслуговування не є найактуальнішими серед державних і посідають у відповідях відповідно четверту позицію. Зрозуміло, що люди, які вважають себе заможними, не надто переймаються проблемами бідних, і питання соціального захисту з боку держави, на їх думку, заслуговують такої самої уваги, як, наприклад, питання транспортного сполучення або будівництва нових доріг (п’яте місце у шкалі пріоритетності і по 20% відповідно).

Більш докладний зріз державної соціальної політики можна побачити у відповідях респондентів про конкретні соціальні заходи, надані особисто опитаному. Так, на запитання, яку саме соціальну допомогу від держави Ви отримали за останній рік, трохи більше половини опитаних (57%) відповіли негативно, вказавши на її повну відсутність. Водночас серед тієї частки опитаних, які її отримали, 18,6% позначили допомогу на утримання житла і оплату комунальних послуг (житлові субсидії), 9,4% – допомогу при народженні дитини, майже 5% – допомогу з безробіття.

Різновиди соціальної допомоги корелюють із віком опитуваних респондентів (табл. 2).

Найпоширенішими різновидами соціальної допомоги громадянам працездатного віку виявилися допомога при народженні дитини (64%), постраждалим від воєнних дій (пораненим, родинам, що втратили годувальника/члена родини, майно, житло тощо) (57%) та допомога з безробіття (57%). У цьому вони практично не відрізняються від інших осіб, молодших за віком.

Таблиця 2

Залежність різновидів соціальної допомоги від віку (%)

<i>Різновиди допомоги</i>	<i>Вік</i>	<i>18–29 років</i>	<i>30–55 років</i>	<i>55 років і більше</i>
Допомога на утримання житла і оплату комунальних послуг (житлові субсидії)		12,6	36,8	50,6
У випадку відсутності роботи (допомога з безробіття)		30,1	56,6	13,3
Персональна/адресна допомога малозабезпеченим, самотнім особам, самотнім матерям		23,8	46,0	30,2
Допомога при народженні дитини/дітей		42,6	51,5	5,9
Допомога сім'ям із дітьми/багатодітним		21,4	64,3	14,3
Допомога особам, які не мають права на пенсію, інвалідам, ветеранам війни, державна соціальна допомога на догляд за самотніми особами		11,9	42,9	45,2
Допомога біженцям та переселенцям (у випадку вимушеної зміни місця проживання через воєнні дії)		32,4	47,1	20,6
Допомога потерпілим від воєнних дій (пораним, родинам, що втратили годувальника/члена родини, втратили майно, житло тощо)		14,3	57,1	28,6
Допомога учасникам АТО		23,8	47,6	28,6
Допомога у зв'язку із стихійним лихом		27,8	44,4	27,8
Інше		29,7	44,9	25,4
Ніякої допомоги не отримував		20,6	48,5	30,9

У найстаршій когорті опитаних з усіх різновидів соціальної допомоги найчастіше люди вказують на житлові субсидії. Якщо порівнювати турботу держави за своїми громадянами за віком, то виявляється, що кожен третій громадянин 55 років і старше (29,6%) мав допомогу на утримання житла та оплату комунальних послуг. 56% осіб старше 55 років зізналися, що взагалі жодної допомоги не мали. Решту запропонованих варіантів відповіді позначило занадто мало опитаних цієї вікової когорти – від 3% до 0,7%. Загалом, серед громадян усіх вікових категорій особи старшого віку посідають перше місце за отриманням житлових субсидій. Половина з них (51%), на нашу думку, змогла її отримати завдяки спрощеній процедурі оформлення. Із них кожен четвертий отримувач (26%) – віком старше 60 років.

Згідно з даними статистики в Україні сьогодні пенсіонери становлять третину всього населення країни (понад 12 млн).

Серед них майже 3 млн (2666) ще працюють. А це п'ята частина загальної кількості. За даними Укрстату (травень 2015), середній розмір пенсії по країні становить 1582 грн, працюючі пенсіонери мають у середньому на 200 грн більше [1]. Система пенсійного забезпечення фактично відображає ставлення держави до тих громадян, які відпрацювали на неї більшу частину свого життя, віддали їй своє здоров'я, а виявилось, що “старим тут місця немає”.

Підраховано, що вартість набору продуктів харчування для працездатних осіб у травні 2015 р. становила 1314 грн, тоді як прожитковий мінімум такої особи – 1218 грн на місяць (на 8% вищий за допустимий), а для непрацездатної особи або пенсіонера – 949 грн [3].

У дослідженні було поставлено запитання щодо гіпотетичного щомісячного доходу на одну особу, який мав би забезпечити прожитковий мінімум. Уявлення українців про достатній мінімум виявилися не надто захмарними. Залежно від віку пересічному молодому, до 30 років, українцеві у середньому вистачило б на життя 1952 грн, трохи більше (2060 грн) людям до 40 років, старшим за них (40–49 років) – трохи більше (2475 грн), а от ще старшим (60–69 років) – менше, аніж зовсім молодим (1767 грн), на відміну від осіб віком понад 70, яким було б достатньо мінімального прибутку у 2264 грн на місяць. До речі, за даними правозахисника С. Батрина, який подав судовий позов до Кабінету Міністрів України про визнання розміру прожиткового мінімуму таким, що не відповідає конституційним гарантіям і порушує права людини, такий мінімум сьогодні має становити не менше 7000 грн. на місяць.

Виникає риторичне запитання, чи можливо і як можливо пересічному громадянину, тим більше пенсіонеру, вижити за наявного прибутку, враховуючи не лише вартість споживчого кошика (до речі, норми прожиткового мінімуму було затверджено постановою Кабміну ще 2000 року і досі не переглядалися), а й тарифи на комунальні послуги, які зростають ледь не щомісяця? Тим більше, що рівень мінімальних фінансових домагань українців зовсім невисокий. Експерти серед причин подорожчання життя називають інфляцію (обвал гривні майже втричі) та зростання цін на паливо, до речі, не вказавши на загальний стан економіки в

країні або на ті позитиви, якими хваляться очільники та чиновники Мінсоцполітики та Пенсійного фонду.

Попри їхню риторичку щодо поліпшення ситуації та дії з оптимізації соціального захисту населення, опитування громадської думки та щорічні моніторингові дослідження ІС НАНУ фіксують обмежені масштаби соціального захисту, зокрема і особливо у сільській місцевості, де проживає третина українських громадян і де найбільш гостро постають соціальні питання [2]. Люди намагаються вижити як можуть і знаходять вихід передусім у жорсткій економії, пошуках додаткової роботи, при тому, що рівень безробіття в країні зріс у 1,5 раза, а в сільській місцевості знайти роботу практично неможливо. Заради фізичного виживання пересічні громадяни сьогодні перейшли на режим скорочення потреб та відповідно витрат. Вони обмежують себе в усьому: харчуванні (34%), покупках – не тільки великих і дорогих, а й у купівлі повсякденного одягу та взуття (50%), ліків та медобслуговуванні (31%), заощаджують на відпочинку (третина населення відмовилась від звичних відпусчних практик), дедалі активніше працюють на присадибних ділянках та більше звертаються за субсидіями на оплату непомірно високих житлово-комунальних послуг. Зокрема, якщо 2014 року субсидії було призначено 24 тис. сімей, то цього року їх кількість зросла ледь не вдвічі – до 43 тис. І це йдеться лише про киян. Серед осіб старшого покоління до економії на продуктах харчування вдаються переважно громадяни старше 60 та 70 років (54% та 58% відповідно), понад 60% цих же осіб економлять на одязі, взутті та ліках і медичному обслуговуванні (45% та 61% відповідно).

Чи не найбільше вдаються до економії мешканці сільської місцевості – вони мінімізували свої потреби за всіма статтями витрат, і у цьому набагато випереджають жителів великих та малих міст. Зокрема, порівняння за типом поселень засвідчує, що 44% селян економлять на продуктах харчування, тоді як у великих містах таких 22%, у малих – 29% і в столиці – 5%. 42% селян зменшили свої витрати на одяг, взуття та купівлю інших товарів (проти 30% та 23% відповідно у малих та великих містах і 5% в столиці); 46% активно економлять на ліках (проти 23% та 26% у містах і 5% у Києві).

Таким чином, безумовно, найскладніше вижити в сільській місцевості. Водночас за результатами дослідження

складається уявлення, що, попри все, сьогодні сільському населенню наче стали приділяти більше уваги, ніж мешканцям інших населених пунктів, оскільки саме серед селян виявилось найбільше отримувачів житлово-комунальних субсидій – її має кожен третій (34%), на відміну від жителів столиці, де на таку допомогу може розраховувати лише кожна двадцята родина (5,4%). Але тут напрашується інший простий висновок. На селі аж ніяк не стало краще, оскільки в містах, на відміну від села, завжди було і залишається більше можливостей, і у першу чергу, знайти роботу, як основну, так і додаткову, через що у міського населення прибутки вищі, аніж у сільського, і відповідно менше потреб в оформленні житлових субсидій.

Селянство лідирує і серед тих, хто потерпів від воєнних дій за кількістю поранених, убитих та постраждалих (57%). І причина, на нашу думку, полягає в тому, що мобілізація (як добровільна, так і примусово-добровільна) першою чергою торкається сільського населення, хоча мешканці невеличких міст випереджають селян за кількістю активних учасників АТО (52% порівняно із 33% селян).

Через скрутну ситуацію з працевлаштуванням на селі кожен другий селянин (54%) отримав допомогу у випадку відсутності роботи, у великих містах таких 18%, а в столиці – 5%. Але це, знову-таки, свідчить не про посилення уваги з боку держави до селян, а про гіршу ситуацію з робочими місцями на селі порівняно із містами. Варто зауважити, що 40% селян зізналися, що впродовж року взагалі не отримували жодної допомоги (в столиці таких виявилось лише 10%).

Загалом через надскладну ситуацію на селі українському селянству, на відміну від міського населення, притаманний підвищений рівень алармізму та розгубленості (40% селян не змогли дати визначеної відповіді на запитання, натомість у великих містах таких виявилось 20,5%, у малих – майже 27% і в столиці 9%).

Селянство боїться всього: голоду, холоду, невиплат зарплат і пенсій, зростання цін, масових вуличних безпорядків, міжнаціональних та міжрелігійних конфліктів, напливу біженців, не кажучи вже про глобальні проблеми – напад зовнішнього ворога, розпад України, встановлення в країні

диктатури або зараження небезпечними хворобами. По кожній з позицій гіпотетичної небезпеки/загрози селяни є лідерами порівняно з мешканцями інших типів поселень, набираючи від 39% до 45% згоди з відповідним варіантом відповіді. Через це вони випереджають мешканців міст за рівнем песимізму і безнадії, відсутністю сподівань на покращання ситуації впродовж наступного року (опитування виявило 40% таких проти 27% у містах). Парадоксально, що з тих, хто оптимістично налаштований щодо майбутнього і не позбавлений сподівань на покращання ситуації в країні, так само попереду... селянство (36% проти 27% та 31% і 25% у малих та великих містах).

Зараз знову активувалося інтенсивне форсування пенсійної реформи, що має на меті полегшити економічне навантаження на працездатну частину населення та збитковий фінансовий тягар ПФУ. Реформа передбачає перехід до трирівневої системи пенсійного забезпечення і містить елементи існуючої солідарної та добровільної накопичувальної систем. Планується, що з січня 2017 року відбудеться впровадження обов'язкового накопичувального рівня, і це поліпшить ситуацію.

Гіпотетично таке реформування має бути порятунком українських пенсіонерів, але, на думку експертів, у перехідний період матиме неприємні побічні ефекти як для країни в цілому, так і для її громадян зокрема, оскільки результати реформи можна буде відчутти не раніше ніж через 25 років, а то й більше. Е. Лібанова, директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, налаштована ще песимістичніше і вважає, що цей перехідний період, коли зменшуватимуться доходи населення і, відповідно, бюджет Пенсійного фонду, триватиме вдвічі довше, і розтягнеться на 50 років. А це означає, що нинішнє покоління пенсіонерів і ті, хто перебуває на порозі "третього віку", навряд чи відчують на собі переваги і вигоди нового пенсійного реформування [4].

Тому складність нинішньої ситуації найболючіше переживається саме старшим поколінням українців, і якщо у своїх відповідях вони не показують високий відсоток згоди, то це радше тому, що відсторонено споглядають на ситуацію, не вбачаючи для себе жодної перспективи.

Теоретично 2017 р. прогнозується залучити близько 6 млн учасників, внески яких становитимуть приблизно 4,8 млрд грн. 2018 року – ще 6 млн учасників, і відповідно, – понад 8 млрд грн. 2019 року – ще 6 млн і понад 9 млрд грн. Накопичувальна система даватиме змогу суттєво розвантажити існуючу солідарну систему, а відтак уможливить формування індивідуальних накопичень громадян та залучити інвестиційні ресурси на розбудову економіки країни. Внески починатимуться від 2% відрахувань 2017 р., із щорічним підвищенням на 1%. 2022 р. планується досягти 7%. І держава має гарантувати контроль та збереження накопичень, які є власністю громадян і якими вони можуть розпорядитися як додатковим до основної пенсії фінансовим джерелом при настанні пенсійного віку. Як будь-який інший проект, налаштований на користь населенню, цей так само звучить оптимістично й обнадійливо в перспективі.

За новими нещодавно впровадженими законами всі пенсіонери, які працюють (за винятком інвалідів I та II груп, інвалідів війни, учасників бойових дій, учасників АТО, членів сімей військовослужбовців) і мають пенсії, що перевищують півтора прожиткових мінімуми для осіб, що втратили працездатність (наразі – 1423,5 грн), отримують 85% пенсії. При цьому пенсійні виплати не можуть бути меншими прожиткового мінімуму у 1423,5 грн. Якщо ці пенсіонери звільняються з роботи, то отримують пенсію у повному обсязі. Така норма є тимчасовою і діятиме до 1 січня 2016 року.

Стара (солідарна) система (започаткована наприкінці XIX ст. у Німеччині Отто фон Бісмарком і взята за зразок радянською системою) непогано працювала в Україні до кінця 1980 – початку 1990-х років, коли безробіття було відносно низьким, народжуваність стабільною, а кількість пенсіонерів не перевищувала кількість працюючих. Епізодичні збої системи не заважали їй вдосконаленню шляхом впровадження спеціальних пенсій для певних категорій працівників (держслужбовців, прокурорів, народних депутатів тощо).

Сьогодні це має своїм результатом те, що ми опинилися у катастрофічній ситуації браку коштів у Пенсійному фонді. 2015 р. його дефіцит становить 253 млрд грн і вимушений покриватися грошима з держбюджету, забираючи тим самим ресурси від фінансування інших сфер (охорони здоров'я,

освіти, культури, науки, шляхобудування, оборони тощо). При тому, що пенсії пересічних громадян все одно залишаються мізерними (лише 3% українців отримують пенсії розміром понад 3 тис грн). За даними 2014 р., частка пенсійних видатків в Україні була найвищою серед європейських країн (понад 16% ВВП), тоді як розмір середньої пенсії – найнижчим.

13 квітня 1998 р. Указом Президента “Про основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні” вперше офіційно було згадано про необхідність пенсійної реформи і актуалізовано питання щодо трирівневої системи. Однак перші кроки її практичного впровадження здійснили 2004 р., проте реформування обмежилось першим його етапом і звелось лише до підвищення пенсійного віку (що викликало численні дискусії та незадоволення громадян пенсійного та передпенсійного віку). Другий рівень – обов’язкову накопичувальну систему – планували впровадити 2007, потім 2009, 2011-го і не робили майже до сьогодні. Події 2013–2014 рр. перевернули порівняно спокійне життя пересічних українців. Навесні 2015 р. справа зрушила з місця. На меті реформи було поставлено перехід до єдиного принципу і механізму нарахування пенсій, скасування спеціальних пенсій держслужбовцям, прокурорам, суддям, податківцям, науковцям та ін. Водночас для цих та деяких інших категорій передбачено запровадити накопичувальні професійні пенсії, які з січня 2016 р. мають стати першим етапом впровадження накопичувальної системи (далі – НС).

Участь працюючих громадян у НС має збільшити їхнє прагнення щодо власних накопичень на майбутнє (із правом успадкування), мотивувати громадян на офіційне працевлаштування і легалізацію прибутків. На думку спеціалістів, таке реформування Пенсійного фонду має стати одним із ключових заходів посилення соціального захисту в країні, стимулом економічного піднесення, дегінізації економіки та оздоровлення фінансової ситуації в країні. Відтак запровадження другого рівня підштовхне розвиток наступного, третього – недержавного пенсійного забезпечення, вплине на соціально-економічну ситуацію в країні, оскільки є важливим чинником фінансової та економічної стабільності і порядку. За приклад наводять Польщу, яка саме так здійснила рефор-

мування своєї пенсійної системи, що дало змогу відносно безболісно пережити кризу 2008–2010 рр. і надалі розбудувати свою країну.

Проте успіх будь-якого реформування та соціально-економічного розвитку можливий лише за умов, коли реформи і їхні результати відповідають інтересам і сподіванням широких верств населення, коли створено необхідні передумови і є розуміння, коли відносно впорядковано соціальний простір і є довіра населення соціальним інститутам та їх діяльності. Відповідно політика, спрямована на підвищення рівня соціальної безпеки і добробуту населення, має виходити з реальної ситуації в країні. Навіть за умов геополітичних трансформацій, значного послаблення соціальної безпеки населення, погіршення його добробуту, загрози фізичному існуванню, соціальної незахищеності, істотного зниження рівня життя, характерних сьогодні для України, соціальний захист, допомога та підтримка з боку держави, особливо громадян старшого віку та тих, хто проживає в сільській місцевості, має бути першочерговим завданням та стратегією державної політики в країні, запорукою стабільності і порядку в суспільстві. Поки що українці цього не відчувають.

Література

1. *Демографічна і соціальна статистика / Соціальний захист [Електронний ресурс].* – Режим доступу : http://ukrstat.org/operativ/operativ2007/sz/sz_r/srp_07rik_r.html
2. *Українське суспільство. 1992–2014. Моніторинг соціальних змін.* Т. 1 / за ред. д. екон. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – 545 с.
3. *Вартість “продуктового набору” перевищила розмір прожиткового мінімуму // Економічна правда.* – 2015. – 9 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2015/07/9/7073962/>
4. *Накопичувальні пенсії почнуть отримувати через 25 років: експерт [Електронний ресурс].* – Режим доступу : <http://uarp.org/ua/news/1433065600#.VbEO4bPtmko>

Розділ четвертий

УДК 316.64

Р. Шульга,
доктор соціологічних наук

КУЛЬТУРА ЯК ПРОСТІР НАЦІОНАЛЬНОГО ПОРОЗУМІННЯ

У статті розглядається інтегративний потенціал культури, його значущість для суспільства. Аналізуються умови реалізації цього потенціалу, а також перешкоди, які з різних причин стають на заваді такої реалізації. Підкреслюється важливість задіяння інтегративних можливостей культури для консолідації сучасного українського суспільства.

Ключові слова: культура, художній простір, інтегративна функція культури, консолідація суспільства.

В статье рассматривается интегративный потенциал культуры, его значение для сплочения общества. Анализируются условия реализации этого потенциала, а также преграды, которые по разным причинам встают на пути этой реализации. Подчеркивается важность осуществления интегративных возможностей культуры для консолидации современного украинского общества.

Ключевые слова: культура, художественное пространство, интегративная функция культуры, консолидация общества.

The paper studies integrative potential of culture and its role in social cohesion. The author analyses both conditions conducive to realisation of integrative potential and obstacles emerging on this way. The importance of realising culture's integrative opportunities for the present-day Ukrainian society has been highlighted.

Keywords: culture, art space, integrative function of culture, consolidation of society.

Продуктування та поширення смислів – одна з провідних функцій культури. Особливу вагу цій функції надає те, що йдеться про смисли буттєвісного наповнення. У художньому просторі вони “матеріалізуються” в образах, актуалізується їхнє ціннісне наповнення, визначаються пріоритетні порядки.

Зрозуміло, що кожна доба, стан суспільного розвитку, технічний прогрес тощо впливають на процес творення смислів, особливо на етапі їхнього поширення. Але можна говорити також про те, що незмінною залишається іманентне наповнення культурних смислів – спрямованість на інтеграцію суспільства, на консолідацію дій його членів. Тобто інтегративна функція культури постає в певному сенсі похідною від функції смислотворення, бо об'єднує суспільство навколо спільних цінностей. “Завдяки комунікації та наявності загальнолюдських цінностей культура об'єднує окремих людей, соціальні групи, народи та країни. У людей формується почуття приналежності до культурної спільноти, членами якої вони є” [1].

Для того, щоб зрозуміти, як реалізується інтегративний потенціал культури, маємо визначитись з рядом позицій. Це, по-перше, необхідність враховувати відмінність між деклараціями щодо значущості культури, які виголошуються з усіх існуючих трибун за будь-якої нагоди, і реального місця культури як соціального інституту.

Добре відомо, що культура в усі часи державою фінансувалася за залишковим принципом. В останні ж десятиліття фінансування культури – одне з найбільш болісних питань для країни та творчої інтелігенції зокрема. Але так уже складається, що політичні пристрасті, проблеми соціальні, економічні виходять на перший план суспільного життя, потребують концентрації зусиль саме для їхнього вирішення.

Та і для пересічного українця проблеми культури не першочергові у вирішенні поточних негараздів. Адже йдеться часто про виживання – фізичне, соціальне. Зрозуміло, що культура в таких випадках залишається десь на узбіччі повсякденності.

Тож на запитання цьогоорічного Омнібусу Інституту соціології НАН України “Що з переліченого нижче, на Вашу думку, потребує першочергової державної підтримки?” тільки 1,8% респондентів вважають, що такими повинні бути заклади культури [6]. Дійсно, чи можна дорікнути людям, що значно більшою мірою їх хвилюють проблеми працевлаштування – понад 73%, пенсійного забезпечення – 44%, медичного обслуговування – майже 46% опитаних тощо. Переважна більшість респондентів не бачать, яким чином діячі культури та мистецтва можуть сприяти економічному розвитку України.

Лише 3,6% респондентів вважають можливим їхній внесок у цю справу [6].

Маємо зазначити, що тут реципієнти демонструють певну необізнаність, хоча й цілком зрозумілу, з тенденціями, якими позначений розвиток культури на сучасному етапі. У фаховому співтоваристві дедалі більше стверджується думка, що за ефективного менеджменту мистецтво може брати дієву участь в економічному розвитку міста, окремого регіону, навіть країни. Так, принаймні стверджує відомий російський галерист Марат Гельман. Щоправда, він тепер позиціонує себе як гуманітарний інженер. Він пояснює, що гуманітарний інженер – це така постать, “яка має розуміння і знання у сфері мистецтва, але думає про економіку і розвиток територій” [5]. Гельман переконаний, що коли таких інженерів буде багато, тоді стане можливим за допомогою мистецтва змінювати економіку.

Щодо інтегративних інтенцій культури, то вони постають принадними для використання їх як регулятиву в суспільному житті, як механізму розв’язання нагальних проблем соціуму. Тобто те, що закладено в тілі культури, починають використовувати для певних цілей – ідеологічних, політичних, часто маніпулятивних за своєю спрямованістю.

Мета залучення культурного потенціалу до маніпуляцій лежить на поверхні – спочатку виголошується певне гасло, яке начебто виражає національні, суспільні інтереси, насправді ж, – інтереси певної групи людей. Потім воно маніфестується арсеналом засобів, яким володіє культура, художня в тому числі. Все це добре відомі практики, які мають багату на приклади історію. Хоча дана ситуація в сучасній Україні не викликає особливого захоплення. Тут показовою є реакція на розтиражовані в ЗМІ висловлювання віце-прем’єр-міністра з гуманітарних питань, міністра культури В’ячеслава Кириленка: “Культура та гуманітарна політика тепер повинні служити завданням фронту. Тепер це стає тією зброєю, яка повинна використовуватися, щоб перемагали, а вороги – бігли ” [2].

Звісно, таке розуміння призначення культури міністром культури не знаходить розуміння насамперед у середовищі творчої інтелігенції. Знаний у світі український художник О. Ройтбурд зауважив з цього приводу: “Я все життя займаюсь мистецтвом та роздумую про нього і переконаний, що ідео-

логія може тільки будуватися на культурі, але ніяким чином не визначати її” [4].

Більш гнучкий спосіб використання культури як засобу пропонує чинний губернатор Одеської області М. Саакашвілі: “Культура – це м’яка сила. Вона приносить порозуміння там, де політикам бракує інструментів” [4]. Як бачимо, на відміну від міністра, що відповідає за культуру, чиновник, який відповідає за всі сфери життя області, глибше відчуває можливості культури бути об’єднавчою силою, тобто тією силою, що може запустити інтегративні процеси в українському суспільстві.

Зрозуміло, що, привертаючи увагу до даної, дійсно суперечливої за своєю суттю обставини, ми тільки хочемо наголосити на багаторівневому характері стосунків з культурою і ставленні до неї, а також на неоднозначному характері очікувань щодо дієвості культури в суспільстві. Можна говорити також про те, що певною мірою очікування щодо дії культури в духовному просторі базуються подекуди на вірі, що перебуває в тій же площині, що і віра “в чарівну силу мистецтва”.

Проте саме цей аспект стосунків з культурою постає як площина для розгортання інтеграційного потенціалу культури. Адже поширеність такої віри в спільноті трансформується в культурну реальність. Ця реальність у вітчизняному просторі не може піддаватись і не піддається сумнівам щодо її благодворного наповнення. Тому це, можливо, єдина сфера в сучасному українському суспільстві, де не точиться внутрішня боротьба. З твердженням, що “сьогодні дуже важливо виховувати дітей та молодь на культурних традиціях”, погодилася переважна більшість опитуваних – понад 60% [6].

У регіональному розрізі можна відзначити певну однотайність щодо цього твердження. Так, на заході, у центрі, на півдні, на сході повністю погоджуються або схильні так вважати від 60% до 70% респондентів. Дещо менша кількість опитаних дотримується такої думки на Донбасі – понад 50%. Як бачимо, попри всі негаразди, конфлікти, втрати, більшість мешканців Донбасу також покладає надії на культуру, вірить в її гуманістичне призначення [6].

Надихає, що маємо певну єдність думок у ставленні до національної культури в різних регіонах України. Однак спостерігається певне розмежування щодо ставлення до інших

культур. Тут більшою мірою актуалізуються лінії розмежування в суспільстві, суперечливість у особистісних оцінках явищ. З одного боку, значна кількість респондентів, понад 60 %, вважає правомірним обмеження поширення культурних і мистецьких творів, що суперечать нашим ідеалам та цінностям, коли країна в небезпеці. З другого – понад 72% опитаних вважають, що в засобах масової інформації має право бути представленою будь-яка думка [6].

Пояснити таке сум'яття доволі важко. Мабуть, свою роль тут відіграє поточна політична кон'юнктура. Пересічний громадянин прагне відповідати ідеологічним, політичним установкам, які транслюються владою, водночас хоче бути толерантним, відповідати європейським цінностям.

Як зазначалося, інтегративна функція – одна з сутнісних сторін культури. Цінність інтегративної функції культура для сучасного такого складного, розмаїтого, суперечливого світу, в якому постійно стикаються різні світогляди, політичні амбіції світових гравців, економічні інтереси величезних корпорацій, що вносять деструкцію у взаємовідносини, важко переоцінити.

Проте слід усвідомлювати, що ця функція може реалізуватися за наявності певних умов та відсутності перешкод. Знову акцентуємо увагу на спробах використовувати культуру як знаряддя для досягнення політичних цілей. За всіх задекларованих добрих намірів такий підхід не дає позитивних результатів. Особливо якщо йдеться про довгострокові перспективи. У таких випадках можна отримати протилежний результат – культура може виступити як роз'єднуючий чинник.

Необхідною умовою культурної інтеграції є повага до цінностей іншого, відмова від нав'язування власних світоглядних установок як єдино можливих. Ігнорування цих фундаментальних для стабільного суспільства чинників приведе, як мінімум до напруження в соціумі, як максимум – до культивування в ньому ворожості, ненависті, агресії. Такі тенденції, на жаль, дедалі більше поширюються в українському суспільстві.

Щоб уникнути ризику їхнього подальшого розгортання у вітчизняному духовному просторі, слід було б, по-перше, Міністерству культури зосередитися на відродженні на під-

контрольних територіях закладів культури з урахуванням місцевих традицій, з повагою до культурних регіональних особливостей. По-друге, вельми необхідно, щоб засоби масової інформації, діячі культури та мистецтва, гуманітарна спільнота спрямували свої зусилля на подолання такого явища, як зневажливе ставлення до жителів Донбасу. Для цього необхідно переглянути інформаційну політику в ЗМІ, прибрати з контенту принизливі, іноді навіть образливі висловлювання стосовно мешканців Донбасу. Ситуація зі ставленням до жителів сходу України як до людей нижчого ґатунку повинна стати предметом для обговорення серед науковців на конференціях, круглих столах. У бесідах з учнями, студентами викладачі навчальних закладів усіх рівнів мають довести до вихованців неприпустимість приниження людської гідності представника будь-якого регіону України. Ця тема повинна бути предметом широкого обговорення в телепередачах політичного, суспільного, культурного, освітнього спрямування.

Тільки через громадянське, суспільне, культурне порозуміння на всіх рівнях можна будувати Україну як процвітаючу державу.

Література

1. *Басин Евгений*. Культура [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://abramtsewo.ru/okulture8.html>
2. *Кириленко В.* Культура должна служить задачам фронта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2015/01/16/7055244>
3. *Міхеїл Саакашвілі*: “Культура – це м’яка сила. Вона приносить порозуміння там, де політикам бракує інструментів” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/photo-video/2015/09/7/7080446/>
4. *Ройтбурд Александр*. Кириленко стоит понять задачи, стоящие перед культурой, или подыскать другого министра [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://focus.ua/opinions/322338/>
5. *Сергацкова Екатерина*. Марат Гельман: Когда гуманитарных инженеров станет много, можно будет с помощью искусства менять экономику // УП. Культура. – 2015. – 11 сент.
6. *Українське суспільство 1992–2014 Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг*. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2014.

**СПІВІДНЕСЕНІСТЬ ІЗ КУЛЬТУРОЮ
В СТАНІ “EMERGENCY”**

У стані “emergency”, у якому сьогодні перебуває українське суспільство, культурні реакції й культурна участь громадян різняться відповідно до їхньої належності до різних типів культурної компетентності та культурної чутливості, які не є строго симетричними структурно-статусним утворенням, але перебувають під їхнім непереможним впливом, особливо в ситуації помітного погіршення матеріального становища. Розглядається диференційоване відношення культурних сегментів до практик, ініційованих енергетикою подій зими 2013–2014 рр. і збройним протистоянням на сході країни, таким як трансмісія національного, розсування меж політично доцільного в зоні культури, трансляція кодів війни й очищення засобами медіа, яка втрачає свою ефективність, що потрібно враховувати в здійсненні культурної політики.

Ключові слова: культура “emergency”, типи співвіднесеності з культурою, культурна компетентність, участь у культурі, культурні практики.

В состоянии “emergency”, в котором сегодня пребывает украинское общество, культурные реакции и культурное участие граждан различаются сообразно их принадлежности к разным типам культурной компетентности и культурной чувствительности, которые не являются строго симметричными структурно-статусным образованиям, но испытывают их непреодолимое воздействие, особенно в ситуации заметного ухудшения материального положения. Рассматривается дифференцированное отношение культурных сегментов к практикам, инициированным энергетикой событий зимы 2013–2014 гг. и вооруженным противостоянием на востоке страны, таким как трансмиссия национального, раздвижение границ политически целесообразного в зоне культуры, трансляция кодов войны и очищения средствами медиа, утрачивающая свою эффективность, что следует учитывать в осуществлении культурной политики.

Ключевые слова: культура “emergency”, типы соотнесенности с культурой, культурная компетентность, участие в культуре, культурные практики.

Today the Ukrainian society has ended up in the so-called state of ‘emergency’ when cultural reactions and cultural participation of citizens differ depending on their belonging to certain types of cultural competence and cultural sensitivity. Although these phenomena are not strictly symmetrical to certain social structures or statuses, they cannot resist the latter’s influence which in its turn noticeably increases with deterioration of material circumstances. The paper studies the attitudes of population segments with different cultural backgrounds towards practices that came into being due to the events of winter 2013-2014 and armed resistance in the East of Ukraine. These practices include transmission of the national, extension of the borders symbolising political expediency in the sphere of culture, translation of the codes of war and purification by means of mass media. The latter practice, however, is gradually losing its efficiency. This fact should be taken into consideration while carrying out the national cultural policy.

Keywords: culture of ‘emergency’, types of cultural belonging, cultural competence, cultural participation, cultural practices.

На тлі триваючої війни, економічного спаду й системної турбулентності суспільства у цілому, культурні дебати, збурені Майданом дискусії про цінності та масові креативні дії, помітно зменшили оберти. Що не дивно в тому стані “*emergency*”, у якому раптово виявився український соціум, якщо послатися на метафору Славоя Жижека в аналітиці світової фінансової кризи 2007–2008 рр. [1].

Концепт “*emergency*” (надзвичайні умови, надзвичайний стан) застосуємо сьогодні до будь-яких суспільних секторів, і ніяк не обмежений думкою про емерджентність як “нормальну” властивість системи [2]. Його зараховують до кризового вокабуляру, складно співвідносячи з термінологією “кризи”, “катастроф”, “нещасних випадків”, “тероризму”, маючи на увазі припинення налагоджених соціальних і культурних порядків, тимчасове зупинення чинних донині правил, затримку або відтермінування декларованого чи очікуваного розвитку. У сучасній Україні примножена невизначеність та відчутні вібрації спільного й приватного існування не дають змоги довіритися будь-чим гарантіям (інституціональним і персональним) із приводу тривалості такого стану, ризикують перетворити його на константу, транслюючи культуру “*emergency*” на спосіб життя людей, їх інтуїції, наміри й дії. Водночас існуюча атмосфера “тимчасовості”,

яка спродукована екстраординарністю подій різного масштабу, підтримує в значній частини населення готовність розцінювати статус-кво як часовий інтервал, проміжок, який необхідно пережити в ім'я неповернення до стабільності колишньої якості, слухного майбутнього, використовуючи ресурс, що відкрився та емансипує.

Усе це означає, що для встановлення культурних механізмів регуляції проживання в “*emergency*”, режимів залучення інститутів, спільнот та людей до культурних процесів, особливостей культурних ідентичностей як особистих і колективних проєктів, які за наявних обставин піддані випробуванню реальністю, потрібна особлива старанність і детальність. Ці самі обставини, посилення яких усе ще загрожує перевищити екзистенціальний та фізичний поріг витривалості, наполегливо пропонують і масу нових можливостей ефективно конструювати й реалізовувати культурну участь. Остання, крім соціальної й економічної зумовленості, яка лише підсилюється у зв'язку з обмеженням матеріальних умов життя, змушуючи громадян скорочувати культурне споживання, суттєво залежить і від загальної *співвіднесеності з культурою* індивідів та груп, що належать (умоглядно або фактично) до тих або інших культурних середовищ згідно з типами культурної компетентності й культурної чутливості. Соціальна й культурна топології соціуму не є строго симетричними, хоча й, безсумнівно, зазнають непереборного взаємного впливу, одночасно підпадаючи під енергетику подій, що відбуваються.

Сегменти співвіднесеності з культурою

Фіксується, щонайменше, шість сегментів співвіднесеності з культурою¹: культурно компетентні, активні типи (“інструменталісти”, “естети”), повсякденні типи (“конформісти”, “ідеологи”, “критики”), культурно невибагливі індивіди (“індиференти”) (рис. 1, 2).

¹ Для кластеризації типів співвіднесеності з культурою використовувалися 12 оціночних суджень, відібраних у результаті пілотного дослідження в студентських групах. Судження маніфестують пріоритет когнітивної, емоційної або поведінкової спрямованості, точніше критерії модерної установки сприйняття й оцінки культури й мистецтва як “істини/знання”, “добра/етичного”, “краси/естетичного”, “суспільної значущості” (по три судження, що представляють кожную позицію).

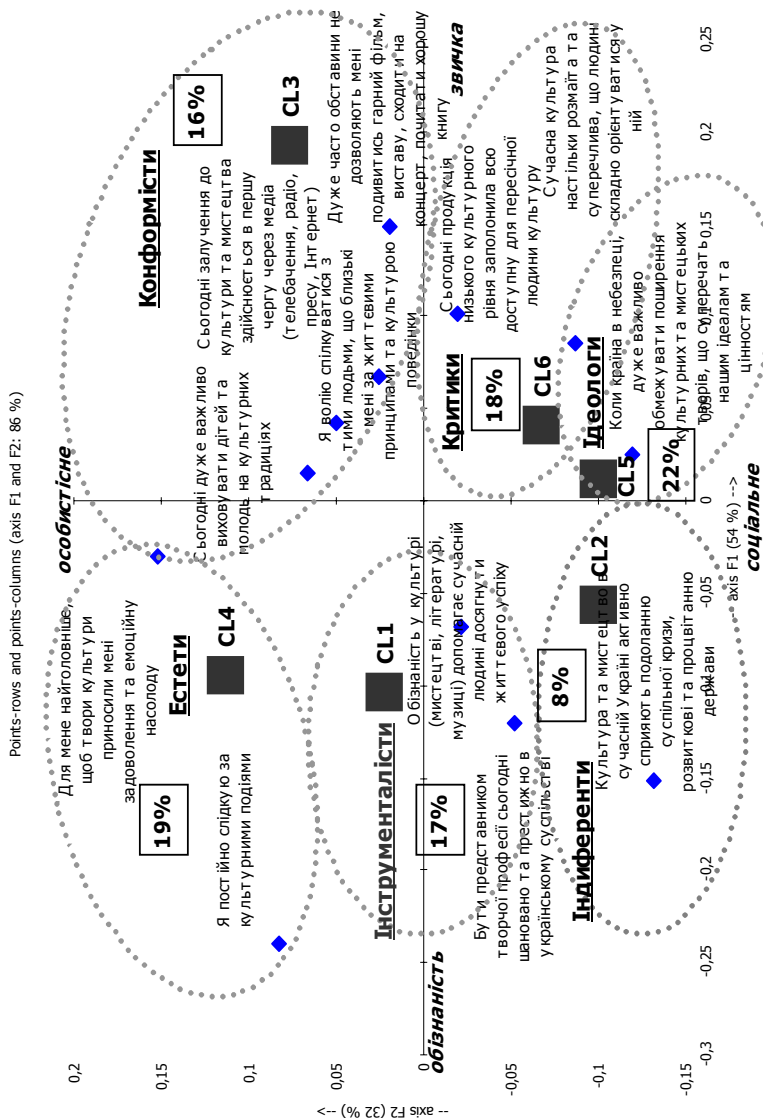
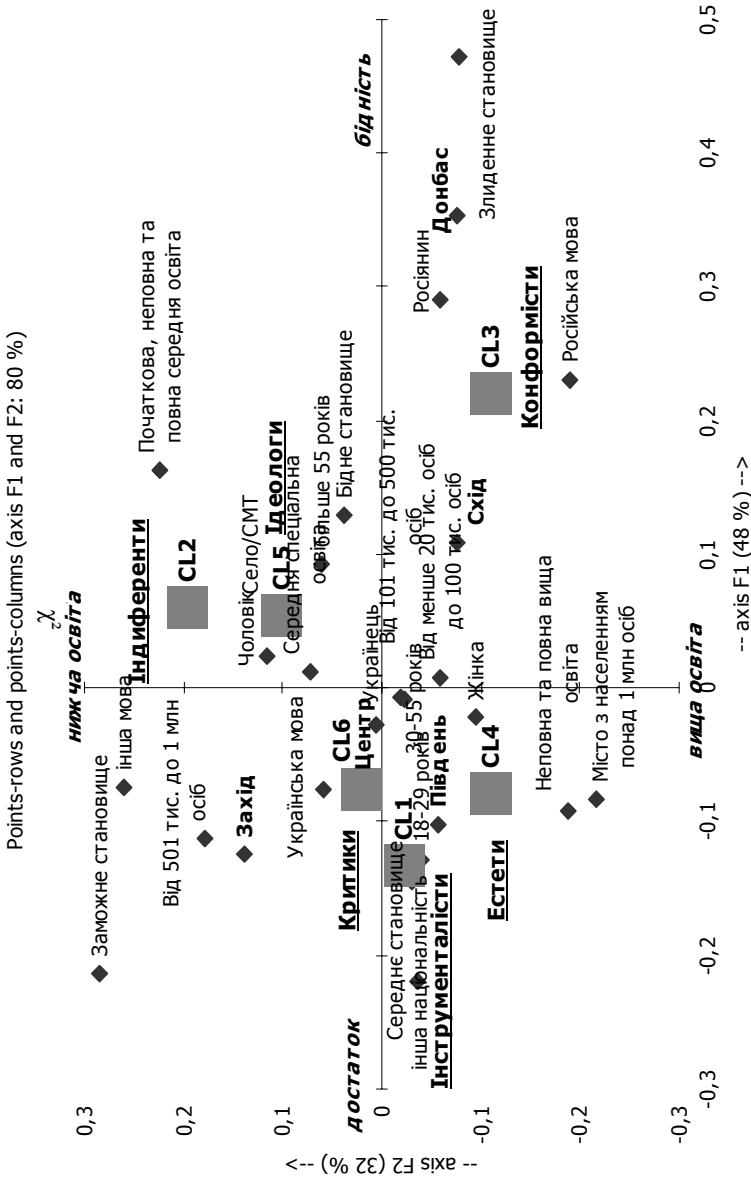

Рисунок 1. Сегментація співвіднесеності з культурою, 2015 р. (N=1800, кластерні центри, кореспондентс аналіз)

* = 405.979 і значиме на рівні 0,050, критичне значення $\chi^2 = 163.121$, за $df = 185$
 Рисунок 2. Соціальна карта культурних сегментів, 2015 р. (N=1800)*

“Інструменталістів” (17%) вирізняє високий рівень зацікавленості у питаннях культури, переконаність у тому, що культурна поінформованість сприяє життєвому успіху (73% з них згодні й майже згодні з цим твердженням, при середньому за вибіркою 31%), прагнення стежити за культурними подіями (69% vs. 18%), переважно за допомогою медіа (89% vs. 48%), повага до творчих професій (66% vs. 25%). У їхньому близькому колі, з їхніх слів, – ініціативні, цілеспрямовані, демократичні й духовні особистості більше інших задоволені своїм життям у цілому (42% при середньому за вибіркою 33%), що й відчувають відповідальність за стан справ у країні (46% vs. 33%). “Інструменталістів” трохи більше серед молоді (19%), з вищою освітою (21%), із середнім і вище доходом (20%, 25%), тобто серед освіченої й заможної публіки, що володіє ресурсом оптимізму й готовності діяти.

Пріоритет **“естетів”** (19%) – насолода від творів культури, здобутків літератури й мистецтва (62% при середньому за вибіркою 44%), висока оцінка культурного канону, якщо так розуміти їхнє визнання авторитетності традиції (63% vs. 54%), перебування в курсі культурних подій (22% vs. 18%), хоча й не настільки обов’язкове як в “інструменталістів”, значно одноставніших у своїх судженнях про культуру. Серед оточення “естетів” – люди емоційні, що відчувають новизну й не виключають ризик, демократичні, лояльні до колективу, менше за інших схильні до обмежувальних заходів у культурі (13% vs. 37%). Їх частіше зустрінеш серед молоді (23%), що має неповну вищу й вищу освіту (23%), міських жителів (21%), із середнім достатком (22%), жінок, радше, ніж чоловіків (22% vs. 15%).

“Індиференти” (8%) – навпаки, радше байдужі до культурних проблем. Їм легше відкинути будь-яке судження щодо культури, аніж прийняти його. Єдине, із чим готовий погодитися кожний десятий з них, так це нормативна думка щодо того, що “культура та мистецтво в сучасній Україні активно сприяють розвитку та процвітанню держави”, а також визнати, що йому складно орієнтуватися в сучасній культурі. У близькому оточенні “індиференти” частіше бачать безвольність, пасивність, закритість, авторитарність. Сегмент невеликий, дещо яскравіше виражений у старшій за віком групі (9%), із середньою і нижче освітою (13%), у мешканців села (10%), з поганим матеріальним становищем (10%).

“Ідеологів” (22%) не приваблює естетична вартість культурних продуктів (тільки 1,3% серед них цінують задоволення від творів мистецтва при середньому 44%) та культурні події (за ними стежать 3,4% при середньому 18%). Тут більш значущі моральні обґрунтування, спілкування з людьми, які поділяють ті ж самі життєві принципи й культуру поведінки (28% при середньому 58%), тоді як чому вчить сьогоднішня культура – сказати складно (27% при середньому 36%). Тому в ситуації війни державний контроль над культурним змістом скоріше корисний (17% при середньому 37%), хоча порівняно з “інструменталістами” і “критиками” ця точка зору не настільки поширена. Матеріальність, індивідуалізм, пасивність – основні якості їх найближчого оточення. “Ідеологів” більше серед чоловіків (25%), ніж серед жінок (19%), серед людей із середньою й середньою спеціальною освітою (29%, 25%), зі злиденним та бідним матеріальним становищем (26%, 25%), працівників промислових підприємств, що не відчувають особливої радості від життя (29% при середньому 33%).

“Критики” (18%) виразно висловлюють претензії до якості доступної культурної продукції (61% при середньому за вибіркою 42%), наполягають на вихованні молоді в дусі культурних традицій (77% vs. 54%), на обмеженні трансляцій мистецьких творів, що пропагують неприйнятні для нас цінності (77% vs. 37%). У їхньому оточенні переважає раціональний підхід в оцінці подій, і дві третини з них згодні з тим, що в нинішній час немає спільних, визнаних усіма правил суспільної поведінки (61% vs. 57%). “Критиків” більше серед людей із середньою спеціальною і вищою освітою (20%), середнього достатку (19%), із задоволеністю життям вищою за середню (39% vs. 33%), вони більше за всіх інших бояться повернення до старих порядків часів застою (22% vs. 13%) і розпаду України як держави (35% vs. 28%).

Для “конформістів” (16%) характерна думка, начебто обставини, як-от дефіцит вільного часу, фінансові труднощі, проблеми зі здоров’ям, часто заважають людям здійснювати свої культурні реалізації – ходити в театр і на виставки, читати гарні книги (85% при 45% у середньому за вибіркою), а також нарікання на низьку якість масового культурного продукту (67% vs. 42%), що ніяк не дозволяє їм погодитися

з позитивною й ефективною роллю культури в сучасному українському суспільстві (3% vs. 23%). З домінуючих у близькому оточенні якостей називається консерватизм і обережність, що, як правило, більше притаманно людям старшого віку, серед яких “конформістів” 19%, тоді як серед молоді – 13%. Частка сегмента суттєво зростає в групах найнижчих доходів (42%). “Конформісти” менше за інші культурні типи задоволені своїм життям (21% при середньому 33%), частіше бояться голоду (43% vs. 38%), не відчують відповідальності за країну в цілому й оптимізму, думаючи про своє майбутнє (66% vs. 56%, 85% vs. 75%).

Культурні ефекти Майдану

Серед культурних механізмів, що активуються у стані “*emergency*”, надмірно діє *ексклюзія – інклюзія*, що транслює недвозначні, але водночас часто зворотні орієнтири членування культурного середовища й різноманітних її учасників за: *політико-культурними* (україноцентричність vs. “руський мир” з усіма існуючими маркуваннями), *кримінально-правовими* (“корупціонери” і решта, “бандити” і мирне населення), *гуманітарними і вітальними осями* (волонтери, переселенці, поранені, жителі окупованих територій), *векторами демократичного розвитку* (влада pro/contra народ, олігархи й громадяни, репутація громадянського суспільства, опозиції). Звернемо увагу лише на деякі з таких проявів і практик, інформація про які є в даному моніторингу.

До культурних ефектів Майдану (безпосереднім і як відлуння), безсумнівно, належить *трансмсія національного* в результаті перегляду особистих і групових проектів культурної ідентичності, рефлексивних і інтуїтивних виборів, згідно й на протигагу інституціональним сценаріям. Тестування таких проектів відбувається у вигляді *спонтанної й реактивної участі* громадян під впливом енергетичного й ціннісного імпульсу подій зими 2013–2014 рр., анексії Криму й збройного протистояння на сході країни, *ритуалізації національної пам’яті й солідарності* (від державних нагород героям до вираження скорботи на концертних майданчиках), *інкорпорування національної символіки в повсякденність* (від виконання державного гімну в різних аудиторіях, декору міських просторів до індивідуальних емблем причетності),

промоушну належності (від звертання до теми національного в рекламі, постах і тегах веб-форумів, благодійних і комерційних заходах до використання національних елементів у модному дизайні). Тобто у вигляді власне культурних дій, які також залежать від імперативів базових культур.

Культурні сегменти диференційовано беруть участь у подібних практиках. На рисунку 2 очевидно фіксується розмежування культурних типів уздовж осі “захід, українська мова, українець – Донбас, російська мова, росіянин”, розводячи “інструменталістів”, “критиків” і “естетів” з “конформістами”. Щоправда, регіональний розподіл показує помітне збільшення частки “конформістів” із заходу на схід, досягаючи на Донбасі 30% (рис. 3). На заході більше, ніж будь-де, “критиків” (24%), а частка “ідеологів” навіть трохи поступається сходу й Донбасу. Найбільш культурно компетентні сегменти “інструменталістів” виразніше представлені в центрі й на півдні України (21%, 24%), “естетів” – у центрі й на сході (21%, 20%). Слід мати на увазі, що тут зафіксована поточна картина, тобто суттєво перевернена станом “*emergency*” в умовах високої внутрішньої й зовнішньої мобільності в країні. Матеріальне ж становище людей, що залишилися на Донбасі, вкрай погіршилося, підживлюючи їх консервативні установки. Зокрема, й тому думку про те, що патріотичні почуття сьогодні поєднують людей в українському суспільстві, розділяє тільки третина “конформістів”, яких більше на сході, тоді як серед “інструменталістів” і “критиків” – 45–47%, і серед них тільки третина протягом року не підтвердила ділом цю тезу – не брала участі у жодній волонтерській роботі (35%), серед “конформістів” – дві третини (64%).

Що ж стосується співвіднесеності культурних сегментів з національністю, то тут теж не обійтися простими констатаціями. Серед тих, хто ідентифікує себе з “українцем”, частка “критиків” вражаюче вища, ніж серед “росіян” (19% vs. 9%), а частка “конформістів” значно нижча (15% vs. 28%), властиво, як і у випадку з відповідною рідною мовою (19% vs. 14%, 13% vs. 27%). Однак третина представників усіх сегментів, за винятком “ідеологів” і “естетів”, спілкуються в родині обома мовами (31–38%), а для двох п’ятих “інструменталістів” (41%) і третини “естетів”, “ідеологів”,

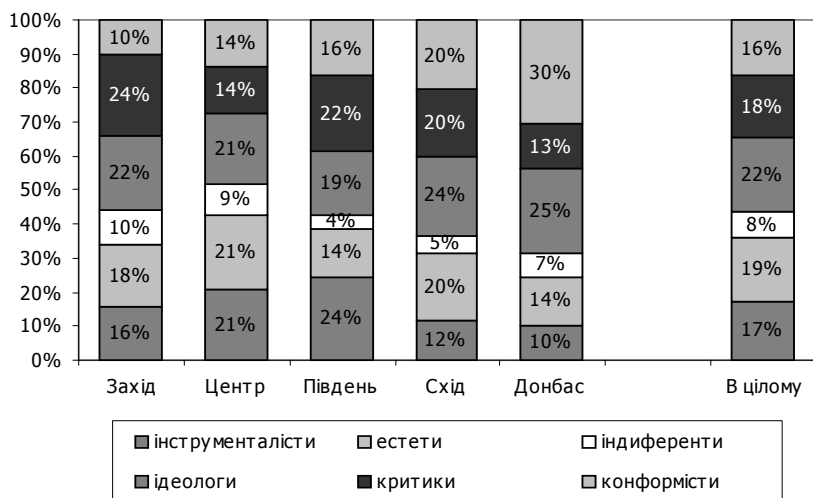

Рисунок 3. Розподіл культурних сегментів у регіонах, 2015 р. (N=1800, %)

“критиків” (32–36%) не має значення, українською чи російською читати книги, газети та журнали, дивитися телебачення, фільми, слухати радіо. Тобто зв’язки культурних типів з етнічністю не настільки однозначні, щоб маркувати їх стереотипними узагальненнями (скажемо, “укропи” та “ватники”), і провідником трансмісії національного не в останню чергу виступають матеріальні й вітальні умови теперішнього життя.

Іншу практику можна назвати *розсуванням меж політично доцільного в зоні культури*, маючи на увазі просування форм примусового регулювання культурного розмаїття в умовах, що склалися, обґрунтування їх необхідністю контролю й новацій, перегляд проблеми культурних табу, темпоральні зсуви “поспішності – гальмування” у сприйнятті швидкості подій, незважаючи на культурну доречність й недостатню виразність закону. Ключове в цьому відношенні судження “Коли країна в небезпеці, дуже важливо обмежувати поширення культурних та мистецьких творів, що суперечать нашим ідеалам та цінностям” доволі наочно групує культурні сегменти за ступенем згоди й неприйняття. Для більшої

частини активних і патріотично налаштованих “інструменталістів” і “критиків” – це аксіома, необхідна вимога (67%, 78%), “конформісти” і “ідеологи” демонструють паритет згодних і не згодних з обмеженнями, що виразніше в перших (31% vs. 30%, 17% vs. 14%), очевидна незгода притаманна “індиферентам” (60%), і менш певна – “естетам” (39% при 13%, що схвалюють таку політику). Подібним чином сприймається й заборона комуністичної символіки, демонтаж пам’ятників, що ж стосується перейменування населених пунктів, підприємств і вулиць, то тут незгода переважає у всіх сегментах, напевне у “конформістів” (73%) і менш упевнено у “інструменталістів” і “критиків” (48%, 48%). Культурні реакції громадян на політичну корекцію навколишнього символічного середовища далекі від однаковості, що вимагає публічних компромісів і погоджень у здійсненні регулятивних дій.

Трансляція кодів війни й очищення

Насичення публічних і приватних дискурсів усілякими фактами, символами, жестами щодо військових дій, боротьби з корупцією й криміналом, очікування реформ, прощання із загиблими й багато іншого, які повідомляються лінгвістичними, візуальними, цифровими засобами, утримує комунікативний простір у перманентній напрузі й спонукає аудиторію використовувати широкий спектр афективних реакцій, установок на знання, так само як і їхнє блокування, притягання сакральним і недовіру до різного роду інтерпретацій того, що відбувається. Очевидно, що провідна роль тут належить медіа, і одна з ілюстрацій таких реакцій – прояв довіри або недовіри до них.

За поточний рік показники довіри до ЗМІ (телебачення, радіо, преси) помітно знизилися: частка, що довіряли їм цілком або переважно, скоротилася з 25% до 18%, а тих, хто не довіряє, стало більше: 45% у 2014 р., 51% у 2015 р. (рис. 4).

Тенденція є характерною для всіх регіонів, за винятком Донбасу, де, імовірно, підвищення доступу до українських каналів набуло помітного позитивного ефекту, зменшивши частку скептиків з 68% у 2014 р. до 54% у 2015 р. Найблагополучніша для медіа ситуація на заході, де їм не довіряє тільки третина (35%), а довіряє понад чверть (27%). Але й тут рівень недовіри вищий рівня довіри, що вперше стало спостерігатися в Україні з 2014 р. [3], хоча саме Захід у тому

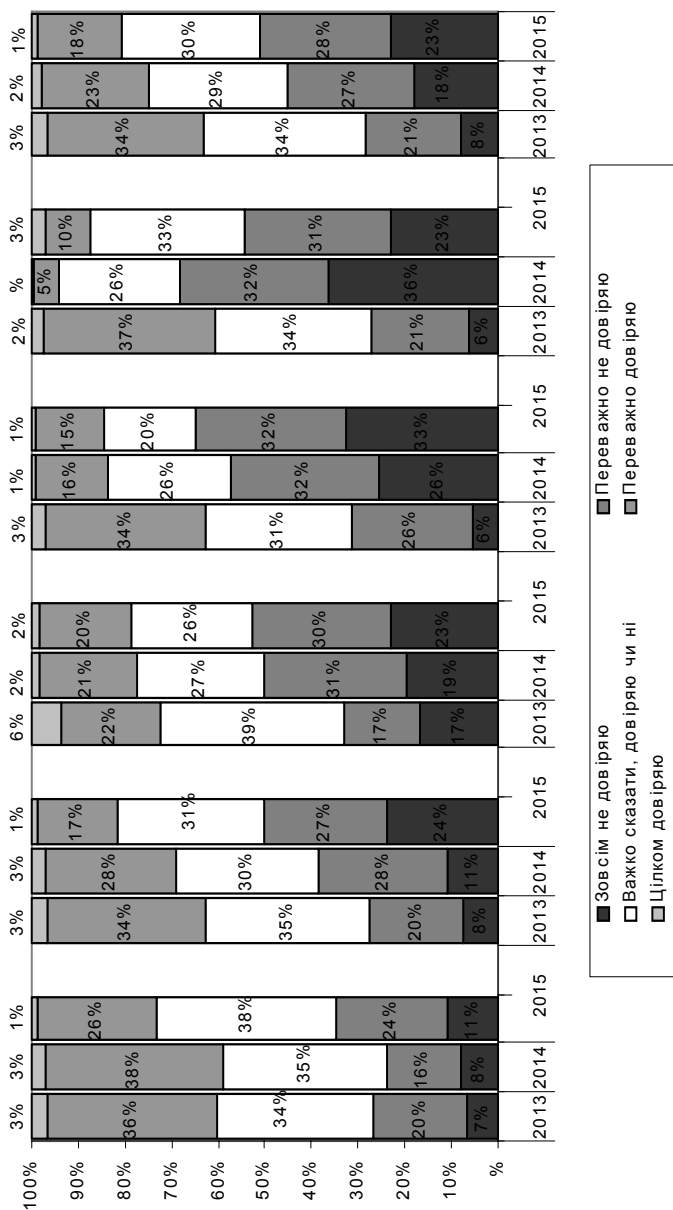

Рисунок 4. Рівень довіри до медіа, 2013–2015 рр. (N=1800, %)

році ще не піддався тренду, що намітився (рис. 4). Відома зворотна залежність між залученістю до Інтернет-споживання і лояльністю до традиційних ЗМІ при цьому не очевидна. Сьогодні найбільш нелояльні до них “конформісти” (68% vs. 15%), менш залучені в Мережу, найбільш лояльні – орієнтовані на Інтернет “критики” (42% vs. 19%). Хоча більшість і тих, й інших, у цілому протилежно оцінюють Майдан як історичну подію, дотримуються того, що “у засобах масової інформації має право бути представлена будь-яка думка” (78%, 72%), дещо випереджаючи в цій демократичній вимозі “естетів” та “ідеологів” (69%, 61%) і не уступаючи “інструменталістам” (78%). Схоже, що медіа-трансляція кодів війни й очищення втрачає свою значущість у всіх культурних сегментах, дедалі більше сприймаючись як інформаційний шум. Втрата засобами масового інформування статусу вірогідності супроводжує загальне зниження довірчого інтервалу щодо більшості соціальних інститутів, а “факел довіри” у стані “*emergency*”, судячи з рисунка 5, не загасає тільки у випадку близьких людей, а також тих, хто надає реальну допомогу нужденним і країні в цілому.

Рисунок 5. Зони довіри та недовіри до соціальних інститутів, 2015 р. (N=1800, %)

Практики обмеження й компенсації

Вимушена відповідь на зростаючі фінансові труднощі в значної частини населення – “затягти пояси”, обмежувати споживання. Деяким вдається уникнути освоєння подібних практик: від 11% серед заможних “інструменталістів” до 3% серед і без того найбільше матеріально пригнічених “конформістів”. Зрозуміло, відмова від звичної системи витрат, стримування, що нав’язується ситуацією, у придбанні видалося б необхідних благ відбувається відповідно до рівня домагань, сформованих попереднім економічним статусом родин і культурними очікуваннями кращого життя. Культурним сегментам середнього й вище достатку доводиться скорочувати внески в освіту себе й дітей (“інструменталісти”), свої розважальні, туристичні звички й практики “турботи про себе” (“естети”), придбання дорогих товарів тривалого користування, хобі, дозвілля, книги й газети, сімейні торжества (“критики”). Незаможні ж категорії виявляються й зовсім у тяжкому становищі, коли вони не в змозі вчасно повернути кредити, оплачувати мобільний зв’язок і комунальні послуги (“індиференти”), купувати необхідні ліки й продукти (“ідеологи”), здобувати одяг і взуття (“конформісти”). Звичайно, такі обмеження й позбавлення ледь порівнянні. Однак у будь-якому разі йдеться про те, що установки громадян на стиль життя, що склався, суттєво деформуються, не будучи застраховані від ризику “зміни участі”.

Компенсаторні дії, як правило, теж різноманітні. Приміром, повноцінного дозвілля не вистачає половині населення України (50%), серед культурних сегментів – особливо “конформістам” (63%), які водночас і частіше за решту колективно організують культурне дозвілля, поліпшують умови навчання й виховання своїх дітей (14% при середньому 10%).

* * *

Прораховувати культурні ризики в стані війни та “*emergency*” радше малоперспективне заняття, оскільки атмосфера “тут і тепер”, безсумнівно, заступає культурні горизонти, залишаючи їх доволі загальними обрисами бажаного. Та й зрозуміло, що сьогодні проблеми культури не сприймаються ні інститутами, ні суспільною думкою як першочергові.

Проте дедалі більш поширені практики стримування культурної компетентності громадян, – чи за рахунок помітного ослаблення економічного статусу, змушеної фінансової скрути, ідеологічних обмежень, втрати довіри до джерел інформації або невисокої якості доступної культурної продукції, – не сприяють тим ціннісно-смісловим інсайтам і формам цивілізованого способу життя, привабливість якого з очевидністю надихнула український соціум майже два роки тому. Зниження рівня культурного споживання, як відомо, залишає відчуття пригніченості й ураженості, що ризикує ствердитися надовго, перешкоджаючи вільно мислити й адекватно сприймати події й перспективу. Загальні рекомендації відповідальним за культурний розвиток інстанціям, насамперед Міністерству культури, комітетам Верховної Ради з питань культури та духовності та з питань свободи слова та інформаційної політики, стосуються такого.

➤ Потреба в авторитетних медіа-джерелах, згідно із запитом громадян на незалежну пресу, надійну інформацію щодо рішень влади, подій у країні й світі, вимагає реального створення системи Суспільного мовлення, насамперед всеукраїнського Суспільного телебачення, а також регіональних суспільних каналів, які повинні відповідати принципам і критеріям сучасного демократичного мовлення, професійним стандартам журналістики.

➤ Необхідно також удосконалити формати правової та етичної регуляції громадського мовлення в недержавному сегменті, механізми відповідальності медіа-холдингів за порушення порядку трансляції щодо недостовірних повідомлень, політично ангажованих та комерційно мотивованих (“проплачених”) матеріалів в інформаційних, новинних програмах українського телебачення.

➤ З метою створення й підтримки сприятливого клімату й консолідованості суспільства потрібно відкоригувати економічні й етико-правові умови для ефективної реалізації “управління через цінності”, соціально орієнтованого менеджменту державних та приватних організацій, включаючи медіабізнес, де “ціннісна спрямованість” припускає трансляцію якісного, згідно з сучасними критеріями, культурного продукту, налагодження виробництва його вітчизняних зразків.

➤ У системі шкільної та громадської освіти слід широко запровадити програми та курси медіаграмотності, володіння

якою підвищує здатність людей орієнтуватися в складному інформаційному просторі, суб’єктивне відчуття інформаційної безпеки.

➤ У роботу з активізації мовної практики українською, особливо серед молоді, необхідно ширше залучати суто культурні ресурси, підвищувати популярність і престиж сучасної української літератури й мистецтва, виводячи їх з маргінальних зон культурного споживання у культурний мейнстрим.

➤ Беручи до уваги високий консолідуючий потенціал організацій і груп “за інтересами”, що мають культурну основу, слід активно сприяти їхньому функціонуванню як способу реалізації громадянами своїх творчих здібностей та придбання креативного й інноваційного досвіду.

➤ Виважено використовувати обмежувальні й контролюючі заходи щодо трансляції культурної продукції.

Література

1. *Zizek S.* A permanent economic emergency / S. Žižek // *New Left Review*. – 2010. – 64, July”August: 85–95.

2. *Костенко Н.* Культура “*emergency*”: внезапное и ожидаемое / Н. Костенко // Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали X Всеукраїнської наук.-практ. конф. “Проблеми розвитку соціологічної теорії: теорії солідарності та конфлікту в поясненні сучасних соціальних процесів” / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка [за заг. ред. О. Д. Куценко, В. І. Судакова]. – К. : Логос, 2014. – С. 55–58.

3. *Костенко Н.* Новини часів війни й виборів / Н. Костенко, С. Макеєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2015. – №2. – С. 3–23.

МОВНИЙ АСПЕКТ ПРАКТИК КУЛЬТУРНОГО СПОЖИВАННЯ

Аналізуються особливості мовної соціалізації, мовних компетенцій і практик щодо української і російської мов мешканців різних регіонів України, ситуація одномовності/двомовності у повсякденних і публічних комунікаціях, споживанні продуктів культури, динаміка виробництва продуктів культури у полях мас-медіа, літератури українською/російською мовами. Підкреслюється, що білінгвізм населення, високий рівень мовних компетенцій є суспільним надбанням країни. Постулюється необхідність розробки виваженої мовної політики, прорахунки якої несуть потенціал ризиків і загроз, серед яких – посилення в суспільстві відчуження, нетолерантності, інсолідаризації.

Ключові слова: мовна соціалізація, мовні компетенції, мовні практики, двомовність, динаміка виробництва продуктів культури, регіональні особливості мовних практик культурного споживання, динаміка мовних преференцій, мовна політика.

Анализируются особенности языковой социализации, языковых компетенций и практик относительно украинского и русского языков населения разных регионов Украины, ситуация одноязычия/двуязычия в повседневных и публичных коммуникациях, потреблении продуктов культуры, динамика производства продуктов культуры в полях масс-медиа, литературы на украинском/русском языках. Подчеркивается, что билингвизм населения, высокий уровень языковых компетенций является общественным достоянием страны. Постулируется необходимость разработки взвешенной языковой политики, просчеты которой несут потенциал рисков и угроз, среди которых усиление в обществе отчуждения, нетолерантности, инсолитаризации.

Ключевые слова: языковая социализация, языковые компетенции, языковые практики, двуязычие, динамика производства продуктов культуры, региональные особенности языковых практик культурного потребления, динамика языковых преференций, языковая политика.

The paper addresses the following problems: language socialisation, linguistic competence and language practices among the population

of different Ukraine's regions (in regard to Ukrainian and Russian languages spoken in Ukraine); monolingualism/bilingualism in everyday life and public communication, consumption of cultural products, the dynamics of cultural production in Ukrainian/Russian in the area of literature and mass media. The author emphasises that bilingualism and high level of linguistic competence of Ukraine's population are the country's advantages, therefore, in order to retain them a well-balanced language policy ought to be developed. Flaws in this sphere are asserted to pose certain risks and threats, such as growth of intolerance and alienation in the society.

Keywords: *language socialisation, linguistic competence, language practices, bilingualism, the dynamics of cultural production, regional characteristics of language practices related to cultural consumption, the dynamics of linguistic preferences, language policy.*

Мова – мислення, спілкування, розуміння медійної, художньої, ділової та іншої інформації – є однією з основних символічних систем, яка зумовлює особливості індивідуальних, регіональних, національних ідентичностей, специфіку участі в культурі, споживанні культурних продуктів. Білінгвістичність нашої країни є відомим фактом, проте проблема знаходження балансу функціонування української і російської мов, який задовольняв би мешканців різних регіонів, до цього часу є не розв'язаною, створюючи одну із зон ризиків, напруженості і політичних спекуляцій в українському суспільстві. Мовні практики як різновид культурних практик можна трактувати як вибори (узвичаєні або з наміром) мови повсякденного спілкування, навчання, спілкування у публічному просторі, споживанні культурних продуктів тощо.

Питання соціокультурних диференціацій українського суспільства, у тому числі в царині використання мови у різних регіонах, неодноразово висвітлювалися вітчизняними науковцями. У контексті аналізу мовних преференцій і практик у регіональному вимірі на основі моніторингових та інших репрезентативних досліджень українського суспільства за останні десятиліття можна вказати праці про рівень етнонаціональної і етномовної однорідності регіонів країни [1], регіональні особливості лінгво-етнічного поділу населення [2; 3], регіональну специфікацію соціокультурних відмінностей в Україні [4], регіональні особливості історичних ідентичностей [5], регіоналізм як стан культурно-політичної поля-

ризованості [6], функціонування суржик у мовному просторі [7], динаміку мовної ситуації в країні [8], культурні дискурси регіонів [9], культурні преференції регіонів [10], динаміку використання мов у сімейному спілкуванні [11], національно-мовні поділи в умовах кризи [12], регіонально-конфесійні особливості країни [13] та інші. Поряд із тим проблематика специфіки споживання культурних продуктів населення різних регіонів у зв'язку з мовними орієнтаціями і практиками, динамікою інституціонального функціонування мови у культурному просторі є висвітленою недостатньо і потребує подальшого аналізу, особливо в умовах нинішньої кризової ситуації в державі.

Метою статті є вирізнення особливостей мовної соціалізації, мовних орієнтацій, компетенцій, практик у різних регіонах країни та аналіз їх взаємозв'язку зі специфікою споживання продуктів культури на основі даних статистики і репрезентативних опитувань.

Теоретичні засади аналізу. Аналіз базується на теорії практик П. Бурдьє, основні концепти якої – це *капітали* як стратифікований розподіл ресурсів і життєвих шансів (економічний, культурний, соціальний, мовний тощо та їх символічний вимір), їх обсяг і структура; *поля і субполя* як відносно автономні, інституціоналізовані мережі соціальних позицій із відповідним обсягом капіталу/влади (поле економіки, політики, освіти, мови, медіа, літератури та ін.); *габітус* як узвичаєна, інкорпорована впродовж соціалізації система схем класифікації оточуючого світу; *практики і стратегії* – габітуалізовані взірці дій, які суміщують усвідомлювані і неусвідомлювані аспекти [14].

Уніфікація поля мови, на думку Бурдьє, здійснюється разом з інтеграцією економічного і політичного простору в період становлення національної держави. Влада легітиміє певний мовний стиль як норму комунікації, тоді як інші стилі (соціальні, регіональні, етнічних меншин) опиняються в підпорядкованому стані. Оволодіти легітимним стилем легше вихідцям із вищих страт суспільства, бо це потребує певного рівня культурного, економічного капіталу. Саме держава через освітні заклади контролює розподіл мовного капіталу, його кодифікацію, поширення й оцінювання, його символічну вагу, формуючи разом з тим через мову «спіль-

ність свідомості, що утворює націю» [15]. Професійний, кар'єрний успіх вимагає високого рівня мовної і культурної компетенції. Батьки намагаються привчати своїх дітей саме до легітимної мови, якщо орієнтують їх на високі досягнення у тих сферах, де є затребуваним мовний капітал.

Мовні практики використовуються водночас як практики розрізнення – утворюючи кордони між ієрархічно структурованими соціальними групами, коли легітимний мовний стиль дискурсивно конструюється як “вишуканий”, “невимушений”, “лексично багатий”, отже, сама семантика цих виразів відсилає до існування мови “простонародної”, “розмовної”, “грубої”. Динаміка поля мови підтримується напругою, яка виникає з бажання наслідувати носіїв легітимної мови, тобто опинитися в лавах тих, хто досяг успіху, займає вищі позиції. Важливо підкреслити думку Бурдье, що прогрес у поширенні офіційної мови певною мірою залежить від правових приписів щодо оволодіння мовою, її інституціонального використання в публічному просторі, але це не стосується всезагального її використання, тому що визнання легітимності закладається практичними навичками, які засвоюються впродовж довгого, повільного привчання, за посередництва санкцій мовного ринку [15]. Бурдье наголошує [16], що зрозуміти адекватно мовні практики можна лише у контексті і в зв'язку із сумісними практиками: звичками харчування, витратами на дозвілля і культуру, смаками у мистецтві тощо.

Мовна соціалізація і мовні компетенції: регіональні особливості

Вихідний пункт формування мовних практик – це родинна соціалізація. За даними 2007 р. [17], виховання третини опитуваних відбувалося в суто україномовних родинях, ще близько 30% відповідають, що батьки спілкувалися в родині виключно російською, решта – 35% – чули й російську, й українську мови, змішану мову від батьків/вихователів. Респонденти Західного регіону і Криму у 82% випадків виховувалися в одномовному середовищі, відповідно – в україномовному/російськомовному. Для інших регіонів ситуація двомовності в батьківській родині зустрічається частіше: третина опитуваних на Донбасі, 43–48% у Північному, Центральному, Південному, Східному регіонах чули в дитинстві від батьків

й українську, й російську мови, змішану мову, в якій вживаються слова з обох мов. Таким чином, для кожного третього мешканця країни двомовність є природним станом речей, нормою, габітуально, на рівні підсвідомості засвоєною в ранньому дитинстві.

Вплив зміни офіційного статусу української мови на мовну соціалізацію. За радянських часів під впливом тодішньої мовної політики в офіційному спілкуванні й особливо в містах функціонально домінуючою була російська мова. Її державна легітимація як засобу міжнаціонального спілкування, а також у багатьох випадках доступу до вищої освіти, розуміння змісту центральних медіа, інших культурних російськомовних продуктів залучала до її носіїв і представників іншомовних груп, які займали або намагалися займати вищі статусні позиції – містяни порівняно із сільчанами, мешканці індустріалізованих територій, особи з вищим рівнем освіти, керівники різних ланок тощо.

Прийняття Закону «Про мови в Українській РСР» 1989 р. і державної програми його впровадження започаткувало зміни у напрямі підвищення ролі української мови як державної. Вважається, що за роки державної незалежності України найпомітніші зміни у сферах функціонування української мови відбулися в мережах дошкільного виховання (кількість дітей, що виховувалися українською мовою, зростає з 51% у 1991 р. до 69% у 1996 р. і 86% у 2010 р.), шкільної освіти (за цей же період – з 48% до 60% і 82%), у мові публічних заходів державного керівництва, діловодства, реклами тощо [18; 19].

Як свідчать дані статистики по областях за 2010 р., опрацьовані нами у регіональному ракурсі [19], виховання дітей українською мовою у дошкільних закладах сягає 97–99% у Західному, Північному, Центральному регіонах, 87–88% – у Південному і Східному (було 62% і 54% 1995 р.), 56% – на Донбасі (12% у 1995-му). Подібна тенденція, за даними статистики, і щодо мовного середовища загальноосвітніх навчальних закладів, практично всі вони україномовні у Західному, Північному, Центральному регіонах, де російськомовних шкіл зосталося від 0,4 до 1,9%. Частка російськомовних шкіл 1995 р. сягала 22% у Північному регіоні, 15% – у Центральному, 50% – у Південному, 62% – у Східному, 93% – на

Донбасі. На Сході країни україномовних шкіл стало вдвічі більше (з 38% до 76%), на Донбасі – в шість разів (з 8% до 48%). За ці 15 років майже повністю переорієнтувалася на українську мову викладання система вузівської підготовки. У більшості регіонів за статистичними звітами досягнуто 100% викладання предметів державною мовою, в Південному регіоні – 9% російськомовних вишів III–IV рівнів акредитації, у Східному – 8%, на Донбасі – 30%. Отже, на рівні державної політики відбувається мовна уніфікація молоді країни засобами системи освіти, українська мова дедалі частіше використовується як засіб ділової, наукової комунікації, а також функціонує як символ державності поряд з іншими символами та ідентитетами – назва країни, територія, державна символіка та ін.

Поряд з цим опитувані більшості регіонів (окрім найбільш гомогенного україномовного Заходу) зазначають, що, отримуючи кожен свого часу початкову, середню загальну освіту, часто опинялися у двомовному середовищі, коли батьки, знайомі, сусіди розмовляли іншою мовою, ніж та, якою викладали предмети. Зокрема, серед тих, хто навчався у середній школі українською, лише 66% розмовляли у родині суто українською; серед тих, хто навчався в школі російською, лише 59% спілкувалися з батьками суто російською мовою, 32% – і російською, і українською. Подальше отримання освіти у середніх спеціальних чи вищих навчальних закладах теж часто приводило до можливості опинитися у двомовному середовищі.

Засвідчили у 2013 р. високий стан мовних компетенцій щодо української і російської мов по 75% (можуть вільно говорити, читати і писати), решта – кожен четвертий – так чи інакше розуміють українську/російську мови, таких, що не розуміють ці мови, практично немає (табл.). Англійську мову, яку найчастіше вивчають як іноземну, не знають/не розуміють 66% респондентів (серед молоді 42%), вільно володіють англійською 2% (серед молоді 4%).

Володіння більшою кількістю мов підвищує обсяг знань і кваліфікацію індивіда, полегшує доступ до більшої кількості культурних продуктів, ускладнює картину світу, сприяє міжкультурній комунікації, відкритості, толерантності до інших культур тощо. У ситуації глобалізації стає звичайним

Таблиця

**Особливості мовних компетенцій
щодо української, російської, англійської мов, 2013 р. (%)**

Групи	Можу вільно говорити, читати та писати			Можу вільно читати та писати, але маю проблеми під час розмови			Можу вільно читати цією мовою, але не пишу і не розмовляю			В основному розумію цю мову, але в розмові і читанні маю певні проблеми			Практично не розумію цієї мови		
	Укр.	Рос.	Англ.	Укр.	Рос.	Англ.	Укр.	Рос.	Англ.	Укр.	Рос.	Англ.	Укр.	Рос.	Англ.
За вибіркою	74,6	75,1	2,3	13,2	16,2	4,7	4,8	4,4	6,0	6,3	3,9	20,8	1,0	0,3	65,9
Захід	98,3	45,2	3,2	1,2	27,1	6,3	0,3	12,1	5,5	0,3	15,0	24,2	0	0,6	60,8
Північ	83,0	72,2	2,3	12,7	23,2	6,5	1,6	2,6	7,2	2,6	1,6	21,6	0	0,3	62,4
Центр	83,4	59,6	3,8	12,1	25,3	1,9	1,5	9,4	8,3	3,0	4,5	21,5	0	1,1	64,5
Південь	77,3	86,2	4,4	16,0	12,2	7,2	3,9	1,1	5,6	2,8	0,6	20,0	0	0	62,8
Схід	77,2	94,8	0,3	15,1	4,3	2,2	4,3	0,6	2,8	2,8	0,3	16,0	0,6	0	78,8
Донбас	40,6	92,9	1,1	25,1	7,1	5,7	15,9	0	8,2	15,9	0	22,0	2,5	0	63,1
АР Крим	23,1	96,7	2,2	14,3	3,3	2,2	11,0	0	3,3	41,8	0	18,7	9,9	0	73,6
Вища освіта	78,5	86,4	4,8	14,5	11,0	10,1	2,6	2,2	8,8	3,9	0,4	32,5	0,4	0	43,9
Велике місто	64,3	87,9	2,1	17,6	9,2	5,8	9,6	1,5	7,2	7,2	1,4	23,1	1,4	0	61,8

володіння іноземними мовами, найпоширенішими світовими мовами. Бачимо, що до вільного володіння іншою світовою мовою нам ще дуже далеко, лише 5% фахівців з вищою освітою вільно володіють англійською. Водночас ситуація повсякденної двомовності свідчить про значний обсяг мовного/культурного капіталу в українському соціумі, від якого не варто відмовлятися.

**Мовні практики продукування
і споживання продуктів культури**

Ситуація мовних уподобань у царині аудіо- і візуальних медіа виглядала так: для 53–55% опитуваних бажана мова новин і суспільно-політичних передач по радіо і телевізору, а також розважальних телепередач не мала особливого значення, влаштувала українська або російська (2007 р.). Навіть в АР Крим так відповідали 15–20% респондентів, 37 і 52% – у Західному регіоні, 32–40% – на Донбасі. В опитуванні 2007 р. респондентам було також запропоновано визначитися, які фільми і серіали вони хотіли б дивитися за умови

вільного вибору. На першому місці опинилися радянські фільми (власне, російськомовні) – 57%, далі йшли сучасні російські фільми (47%), українські фільми (33%), сучасні російські серіали (31%), європейські/американські фільми (по 22%), українські серіали (20%) та ін. Ці пріоритети відображають й наповнення кінопрокату і телеканалів останніми десятиліттями, власники яких звикли користуватися продукцією більш потужних теле- і кіноіндустрій і майже не вкладати прибутки у розвиток вітчизняного ринку культури.

Мови видавничої продукції і мовні практики читання. Орієнтації на суто україномовне читання преси і белетристики серед загалу опитуваних простежуються слабо: 19% читали б виключно українською газети, художні книжки – 14%, фахову літературу – 16% (2007 р.). Преферували читання книжок і газет суто українською 50–61% мешканців Західного регіону, на решті територій ця частка спадає і сходить до 1–3% у просуванні на Схід і Південь. Водночас у Північному, Центральному регіонах 66–70% могли б читати газети/книжки і тією, й іншою мовами, у Південному і Східному – 44–55%, на Донбасі таких було 12–20%.

Звернемося й до даних статистики щодо мови видання книг, газет та іншої друкованої продукції за останні 20 років у нашій країні. Динаміка *видання книг* українською видається більш-менш збалансованою з першого погляду: річні тиражі книг і брошур українською перевищують подібні видання російською. Проте значну частину річних тиражів книг і брошур (52,5%) становлять навчальні та методичні видання, з них 46,8% – для загальної школи (2013 р.). Літературно-художніх творів у загальному обсязі видань впродовж року – лише 13,6%, наукових і науково-популярних – 5,3%, для дітей та юнацтва – 9,7% [20, с. 14]. Частка читачів художньої літератури скорочується досить стрімко останнім десятиліттям, а ті, хто продовжує читати, преферує масові жанри – детективи (17%), історичні (14%), любовні (12%) романи. Протекціоністська політика для вітчизняних видавництва усі ці роки не була реалізована і простір художньої літератури застається переважно російськомовним, з насиченням ринку продукцією російських видавництв різних жанрів і напрямів.

Динаміка *видання преси* за мовною ознакою показує таку картину: з 1995-го річні тиражі газет українською мовою

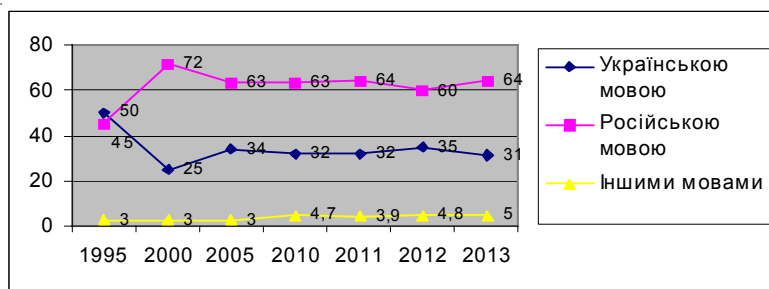

Рисунок. Розподіл річних тиражів газет в Україні за мовами (%)

Джерело: [20].

стрімко зменшуються, натомість зростають обсяги російськомовних видань; у 2013 р. це співвідношення сягало 31% до 64%, тоді як 1995 р. – 50% і 45% (рис.).

Серед 2270 одиниць видань у 2013 р. 1191 газета друкується українською, 835 – російською (решта – іншими мовами); у тому числі серед загальнодержавних – 160 українською і 140 – російською; обласних – 207 і 115 відповідно; міських – 163 і 159; приватних – 102 і 158; рекламно-інформаційних – 99 і 124 [20, с. 11].

Річні тиражі інших *періодичних видань* (журнали, бюлетені, збірники та ін.) також демонструють суттєве переважання російськомовних видань щодо україномовних: 83% і 11% у 2013 р. (було 18% і 70% у 1995 р.). За період 1995–2013 рр. кількість назв видань такого типу значно збільшилася – з 604 одиниць до 3259. 2013 р. частка україномовних видань за назвами становила 36% до загальної кількості, російською – 20%, українською та російською 24%, решта – двомовні, багатомовні та ін.

Більшість відомостей популярних журналів розрахована на російськомовну аудиторію пострадянського простору, яка має добре знатися на персонах зі світу кіно, естради, спорту Російської Федерації. Видавничі комерційні індустрії підтримують і репродукують масові російськомовні аудиторії на пострадянському просторі, отримуючи прибутки і майже не витрачаючи кошти на варіативність змістового наповнення

для мешканців окремих держав з їх власними культурними пріоритетами. Часто видання вітчизняних літературних, художніх, наукових журналів стає справою ентузіастів за обставин самоусунення держави від їх підтримки.

Динамічність мовних преференцій щодо культурного споживання. Ситуація, яка склалася в нинішній Україні після анексії Росією Криму і розгортання воєнних дій на Донбасі, позначилася й на мовних преференціях. Рейтинг української мови як пріоритетної у культурному споживанні не зріс, проте збільшилася частка осіб, які на питання щодо рецепції продуктів культури обирають толерантний варіант: “не має значення, якою мовою”, “однаковою мірою”. Тією чи іншою мовою могли б читати пресу і літературу, слухати радіо, дивитися телепередачі кожен другий мешканець Західного регіону, 72% на Півночі країни, 80% – у Центрі, 71% – на Півдні, 77% – на Сході, 61% – на Донбасі. Настанови щодо двомовності у практиках споживання культурної продукції посилися порівняно із ситуацією 2007 р. Це підтверджує тезу, що саме повсякденна двомовність, достатньо вільне володіння українською і російською мовами більшістю громадян країни містить у собі потенціал солідаризації і спільний ґрунт для порозуміння, комунікації, діалогу суспільстві.

* * *

Соціокультурною особливістю українського суспільства, суспільним надбанням залишається *білінгвізм населення, високий рівень мовної компетентності*: по три чверті населення можуть вільно говорити, читати і писати українською / російською мовами. Міжособистісне спілкування насичене використанням обох мов, їх змішуванням, переходом на мову співбесідника. У 2007 р. для кожного другого не мало значення, *українською чи російською мовою* сприймати медіа й літературу, у 2015 р. ця частка зросла до 70%. У 2015 р. обидві мови під час спілкування вдома використовували 31% опитуваних, 43% – спілкувалися українською, 26% – російською.

Стратегії культурної, мовної політики мають враховувати повсякденний рівень функціонування мов, соціокультурну диференціацію мовних компетенцій та практик. Невиважене втручання у цю сферу здатне породжувати дистанціювання

і розмежування у суспільстві, посилювати стереотипи і ксенофобію. Інституціональна промоція української мови мала б ґрунтуватися на виваженій освітянській політиці, економічній підтримці україномовних культурних продуктів, їх популяризації культурницькими, просвітницькими, медійними засобами. Необхідно створювати і підтримувати цікаві сучасним дітям і молоді креативні осередки і середовища (освітні, дозвіллеві, рекреаційні та ін.), де бути україномовним, а також двомовним/багатомовним є престижним і перспективним.

Література

1. Ручка А. О. Варіації національно-просторових ідентичностей / А. О. Ручка // Соціокультурні ідентичності та практики / за ред. А.Ручки. – К. : ІС НАН України, 2002. – С.156–164.

2. Хмелько В. Є. Лінгвоетнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності / В. Є. Хмелько // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. – 2004. – т. 32.

3. Аза Л. О. Етномовна диференціація в Україні: регіональні особливості / Л. О. Аза // Культура – суспільство – особистість : Курс лекцій : навч. посіб. / за ред. Л. Скокової. – К. : ІС НАН України, 2006. – С. 179–201.

4. Макеєв С. Регіональна специфікація соціокультурних відмінностей в Україні / С. Макеєв, А. Патракова // Культура – суспільство – особистість: Курс лекцій : навч. посіб. / за ред. Л.Скокової. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – С. 153–178.

5. Серєда В. В. Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук за спец. 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології / В. В. Серєда. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – 20 с.

6. Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості / Антоніна Колодій // Агора: Україна – регіональний вимір. – 2006. – Вип. 3. – С. 69–91.

7. Шульга М. Суржик у мовному просторі: самооцінки респондентів / М. Шульга // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. – С. 399–408.

8. Вишняк О. І. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз) / О. І. Вишняк. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009.

9. Кононов І. Культурні дискурси регіонів / І. Кононов // Якісні дослідження в соціологічних практиках [навч. посіб] ; за ред. Н. Костенко, Л. Скокової. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – С. 297–319.

10. Скокова Л. Культурні преференції регіонів / Л. Скокова // Субкультурна варіативність українського соціуму / за ред. Н. Костенко, А. Ручки. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – С. 146–174.

11. Шульга М. Динаміка використання української і російської мови у сімейному спілкуванні / М. Шульга // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : ІС НАН України, 2010. – С. 449–458.

12. Прибиткова І. Україна в регіонально-громадянському та національно-мовному вимірі за доби змін / І. Прибиткова // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : зб. наук. праць. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – С. 196–210.

13. Іванкова-Стецюк О. Регіонально-конфесійні аспекти суспільно-політичного життя сучасної України в дзеркалі методології моделювання структурними рівняннями / О. Іванкова-Стецюк, В. Сусак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2015. – № 1. – С. 27–43.

14. Бурдьє П. Практический смысл / Пьер Бурдьє / пер. с фр.; общ. ред. и послесловие Н. А. Шматко. – М. : Ин-т эксперим. социологии; СПб. : Алетейя, 2001.

15. Бурдьє П. О производстве и воспроизводстве легитимного языка / Пьер Бурдьє // Отечественные записки. – 2005. – №2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.strana-oz.ru/2005/2/o-proizvodstve-i-vosproizvodstve-legitimnogo-yazyka>

16. Мова і символічне насильство. Інтерв'ю Лоїка Вакана з П'єром Бурдьє // Спільне. – 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://commons.com.ua/mova-i-simvolichne-nasilstvo/#more-9946>.

17. Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : ІС НАН України, 2007.

18. Українська мова. Енциклопедія. К., 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/ukrmova/um197.htm>.

19. Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К. : Державна служба статистики, 2011.

20. Засоби масової інформації та книговидавництва в Україні у 2013 році. Статистичний бюлетень. – К. : Державна служба статистики, 2014.

СТАН І РОЛЬ НАУКИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ЗА ОЦІНКАМИ ГРОМАДЯН

Проаналізовано такі індикатори сприйняття громадянами України вітчизняної науки, стан і перспективи розвитку науки, роль науки в модернізації суспільства, довіра до вчених України. Отримані дані свідчать як про віддзеркалення в масовій свідомості як об'єктивного погіршення ситуації в сфері науки, так і про наявність вагомого наукового потенціалу в суспільстві.

Ключові слова: наука, стан науки, роль науки в суспільстві, довіра до вчених.

Проанализированы такие индикаторы восприятия гражданами Украины отечественной науки, как состояние и перспективы развития науки, роль науки в модернизации общества, доверие к ученым Украины. Полученные данные свидетельствуют как об отражении в массовом сознании объективного ухудшения ситуации в сфере науки, так и о наличии весомого научного потенциала в обществе.

Ключевые слова: наука, состояние науки, роль науки в обществе, доверие к ученым.

The paper presents publik views on the national science. The following indicators have been used for this purpose: public opinions on the current state and prospects of the national science, perception of the role of science in the society's modernisation, trust in Ukrainian scientists. Empirical data allow the author to draw the following conclusion: the public mind reflects actual deterioration in the sphere of science as well as availability of significant scientific potential in Ukrainian ociety.

Keywords: science, the current state of science, the role of science in society, trust in scientists.

Стан науки в суспільстві не тільки віддзеркалює його загальний рівень інтелекту і культури, а й характеризує реальні можливості й перспективи подальшого зростання. Невипадково політики зі справді державним мисленням розвиток вітчизняної науки ставлять завжди на перше місце. Саме таке ставлення до науки існує у розвинених країнах,

про що свідчать не лише офіційні заяви їх керівників, а, головне, реальні здобутки цих країн, досягнутий рівень та якість життя в суспільстві, експертні оцінки фахівців і статистичні дані, зокрема показники витрат державного бюджету на розвиток науки.

У середньому розвинені країни витрачають близько 0,5% ВВП на фундаментальні дослідження. Україна виділила на розвиток науки у 2014 р. лише 0,18% ВВП, що значно поступається рівню державного фінансового забезпечення наукової сфери у розвинених країнах [1, с. 42]. Про порівняння абсолютних показників державного фінансування фундаментальних досліджень (з урахуванням непорівнюваних розмірів ВВП цих країн [1, с. 42] навіть мова не йде.

У країнах Євросоюзу науку сприймають як головний чинник економічного зростання і побудови суспільства знань, як найважливіший інститут, здатний дати відповіді на глобальні виклики ХХІ століття. В Україні, на жаль, протягом усього періоду її новітньої історії, що бере початок від проголошення державної незалежності, зміцнення науково-технологічного потенціалу й утвердження інноваційної моделі розвитку як пріоритети національних інтересів лише декларувалися, а насправді, реалізовувалася антиінноваційна політика і посилювалося недружнє ставлення держави до вітчизняної науки і науковців.

Як підкреслив на відкритому форумі Euroscience 2014 р. президент Єврокомісії Ж. М. Баррозу, навіть попри незначне скорочення Європейського бюджету, фінансування європейської дослідницької програми *Horizon 2020* вдалося збільшити на 30% [3]. Україна ж, яка 20 березня 2015 р. підписала Угоду з ЄС про участь у цій Рамковій програмі з наукових досліджень та інновацій, продовжує скорочувати витрати бюджету на наукову сферу. Європейці ставлять завдання збільшити державне фінансування фундаментальних досліджень до 3% ВВП і проводять конференцію під назвою “Майбутнє Європи – це наука” (The future of Europe is science, Лісабон, 6–7 жовтня 2014 р.). Наші ж керівники хоча і розуміють, що “запровадження кращих стандартів життя, забезпечення гідної перспективи в сучасному конкурентному середовищі неможливе без належної наукової та інтелектуальної підтримки” [4, с. 1], дозволяють собі зневажливо зверхні вислови щодо “нікому не потрібних наукових про-

грам”, що аж ніяк не сприяє адекватному розумінню ролі науки в розвитку суспільства, формуванню високої культури і ствердженню європейських цінностей.

Оскільки “наука, – як справедливо зазначено на офіційному сайті EuroScience (неприбуткової організації, створеної в 1997 р. за аналогією з американською асоціацією сприяння розвитку науки), – є невід’ємною складовою культурних досягнень Європи і забезпечує основу для продовження здоров’я і благополуччя європейських громадян”, для її ефективного розвитку потрібен постійний і дієвий діалог науки і суспільства. Для цього в країнах Євросоюзу в рамках спеціального проекту Євробарометру здійснюється постійний моніторинг громадської думки стосовно різноманітних проблем розвитку науки. Так, останній Євробарометр 419, проведений у червні 2014 р. (N=27910), був присвячений суспільному сприйняттю науки, досліджень та інновацій.

Інститут соціології НАН України розпочав з 2014 р. моніторинг громадської думки стосовно вітчизняної науки. Окремі фрагментарні індикатори з цих питань науковці Інституту відстежували і раніше в рамках масових опитувань (1998, N=1200; 2003, N=1500; 2008, N=1800). Дані соціологічного моніторингу 2014 р. (N=1800) дали змогу оцінити сприйняття населенням вітчизняної науки та її ролі в суспільстві за чотирма показниками: ставленням до вибору професії вченого; рівнем довіри до вчених; уявленням про можливість/неможливість розвитку української держави та економіки без розвитку вітчизняної науки; авторитетністю вітчизняних учених серед українських громадян. Усі зазначені індикатори свідчили “як про високий рівень професійного авторитету і соціального капіталу українських науковців, так і про наявність суспільного запиту на розвиток вітчизняної науки” [6, с. 470]. Дані цього річного опитування дали змогу проаналізувати громадську думку з більш широкого кола питань сприйняття науки в українському суспільстві, зокрема з’ясувати уявлення громадян щодо її ролі, стану і перспектив розвитку.

Середній бал оцінки стану науки в Україні (за 10-бальною шкалою, де 1 означає дуже поганий стан, а 10 – дуже добрий), на думку громадян, становить 4.0 бали, що відповідає “скоріше поганому”, а не середньому рівню. За даними опитування 2003 р. середній бал оцінки (за 10-бальною шкалою) стану науки в Україні становив 4.8, тобто був майже на середньому рівні.

Для більш точної діагностики сприйняття населенням вітчизняної науки ми виокремили серед респондентів групу “протоекспертів”, здатних давати найбільш компетентні відповіді на запитання, пов’язані з науковою сферою. До цієї групи із загального масиву ми відібрали за допомогою фільтру лише тих респондентів, які одночасно відповіли, що їм цікаві новини науки і техніки і вони добре ознайомлені з досягненнями Національної академії наук України. На думку “протоекспертів” (n=156), нинішній стан науки в країні перебуває практично на середньому рівні (4.7 бала). У таблиці 1 представлені масові оцінки стану науки, перегруповані з 10-бальної на 5-бальну шкалу для більш зручного наочного сприйняття. Отже, порівняно з 2003 р. серед пересічних громадян України вдвічі зросла частка тих, хто оцінює існуючий стан науки в країні як поганий. Таку оцінку дав кожний п’ятий респондент (а кожний десятий оцінив його як дуже поганий!). Суттєво поменшало і тих, хто оцінює нинішній стан науки на середньому рівні. Привертає до себе увагу те, що частки тих, хто оцінив стан української науки як поганий, скоріше поганий або середній, між пересічними громадянами і “протоекспертами” майже однакові. А от високих оцінок серед тих, хто цікавиться новинами науки і техніки й одночасно добре обізнаний з досягненнями НАН України, значно більше¹, ніж серед населення в цілому (25% і 10%, відповідно, оцінили нинішній стан як скоріше добрий або добрий).

При порівнянні стану вітчизняної науки зі світовим рівнем упродовж усіх років спостережень переважають негативно-

Таблиця 1

**Динаміка оцінки стану науки в Україні
у масовій свідомості (%)**

Оцінка стану	2003 (N=1500)	2015	
		N=1802	n=156 ("протоексперти")
Поганий	10	21	17
Скоріше поганий	33	29	32
Середній	43	25	24
Скоріше добрий	12	8	20
Добрий	3	2	5
Важко відповісти		15	2

¹ Тут і далі зазначені лише ті відмінності, для яких існує статистична значущість відмінностей на рівні одного або п’яти відсотків.

песимістичні оцінки (табл. 2). За період 2003–2008 рр. значно зменшилася частка громадян, які вважають, що наука в Україні “дещо відстає”, проте частка тих, хто не визначився, істотно збільшилась. За період 2008–2015 рр. частка тих, хто вважає, що українська наука відстає від світового рівня, загалом зростає (з 61% до 69%). При цьому статистично значуща відмінність зафіксована за альтернативою “суттєво відстає”. Цей негативний тренд частково нівелює зростання частки громадян, на думку яких наука в Україні відповідає світовому рівню (з 6% до 12%).

Оцінки найбільш компетентних у сфері науки громадян з цього питання помітно відрізняються від загальних масових оцінок. Збіжні лише частки тих, хто зазначив відставання (більшою або меншою мірою) української науки від світового рівня. Всередині ж цих груп є певні відмінності: серед “прото-експертів” ступінь відставання оцінюється трохи м’якше. Найбільш суттєві відмінності спостерігаються за оцінюванням відповідності вітчизняної науки світовому рівню. Серед

Таблиця 2

Динаміка оцінки вітчизняної науки порівняно зі світовим рівнем у масовій свідомості (%)

Порівняльна оцінка*	2003 (N=1500)	2008 (N=1800)	2015	
			N=1802	n=156 (“прото-експерти”)
Суттєво відстає від світового рівня	39	38	43	38
Дещо відстає від світового рівня	37	23	26	32
Загалом відповідає світовому рівню	8	6	8	14
Відповідає, а за деякими позиціями навіть випереджає світовий рівень			4	14
Важко відповісти	16	33	19	3

*Назви альтернатив в опитуванні 2015 р. дещо відрізняються від назв попередніх опитувань 2003 р. та 2008 р., проте це не впливає на аналіз трендів. Назви альтернатив попередніх опитувань: “істотно відстає від передового рівня світової науки”, “лише у низці проблем є світовим лідером, але загалом дещо відстає”, “перебуває здебільшого на світовому рівні”; альтернатива “відповідає, а за деякими позиціями навіть випереджає світовий рівень” не використовувалася.

пересічних громадян кожний десятий зазначив, що українська наука відповідає світовому рівню, а серед “протоекспертів” – кожний четвертий (12% і 28%, відповідно). При цьому 14% “протоекспертів” вважають, що за деякими позиціями наука в Україні навіть випереджає світовий рівень!

Хвилеподібний характер мають зміни оцінок громадян стосовно перспектив розвитку вітчизняної науки (табл. 3). Після суттєвого скорочення у 2008 р. чисельності тих, хто вірив в успішний розвиток науки в країні, і тих, хто сподівався на збереження досягнутого рівня, частки оптимістів у 2015 р. зросли. Так, частка громадян, на думку яких стан вітчизняної науки в найближчі роки не зміниться, досягла рівня, зафіксованого у 2003 р., і склала трохи більше третини респондентів. Частка ж тих, хто сподівався на покращення її стану, хоча й збільшилася майже до п'ятої частини опитаних, проте так і не досягла рівня 2003 р. Кількість громадян, на думку яких стан науки в країні погіршиться, залишається на рівні 2008 р. Песимістично оцінює перспективи вітчизняної науки кожний п'ятий респондент. Зазначимо, що і серед звичайних громадян, і серед групи “протоекспертів” зафіксовані однакові частки тих, хто вважає, що стан науки в нашому суспільстві не зміниться або погіршиться. Проте за рахунок значно меншої невизначеності (хоча і серед найбільш обізнаних у сфері науки громадян кожному десятому було важко спрогнозувати у нинішній ситуації навіть найближчі перспективи) серед групи “протоекспертів” майже третина сподівається на покращення стану української науки в найближчі роки, що значно більше, ніж серед загалу опитаних громадян.

Таблиця 3

Динаміка оцінки перспектив розвитку вітчизняної науки у масовій свідомості (%)

Стан вітчизняної науки в найближчі роки...	2003 (N=1500)	2008 (N=1800)	2015	
			N=1802	n=156 (“прото-експерти”)
Погіршиться	16	20	21	21
Залишиться без змін	37	28	36	36
Покращиться	28	13	18	31
Важко відповісти	19	39	26	12

Як же оцінюють наші співвітчизники роль науки в розвитку й оновленні українського суспільства? В уяві пересічних громадян переважає сприйняття незначної ролі вітчизняної науки та її окремих галузей у модернізації суспільства. Серед респондентів найбільша частка (39%) оцінює роль науки в українському суспільстві загалом як незначну (зовсім незначну або незначну), 28% опитаних оцінюють її як посередню; п'ята частина (19%) – як значну (значну або дуже значну). При цьому частки тих, хто оцінив роль науки в цілому та її окремих галузей у розвитку суспільства як незначну, практично однакові й серед пересічних, і серед найбільш компетентних з питань науки громадян. Близькі серед цих двох груп і частки тих, хто оцінив роль науки в суспільстві як посередню. Проте серед “протоекспертів” незрівнянно менше невизначеності і суттєво більше тих, хто оцінює роль науки як значну і дуже значну. Розподіл думок серед “протоекспертів” виявив особливе місце в їх уяві технічних наук. При оцінці ролі природничих, соціальних і гуманітарних наук, науки загалом частки респондентів-експертів, які визначають її як значну і незначну, практично однакові. І лише стосовно технічних наук переважає частка “експертів”, що оцінюють їх роль у розвитку суспільства як значну (38%; для порівняння: як незначну їх роль зазначили 33% “протоекспертів”). Протилежна картина спостерігається при оцінці ролі економічних наук: 41% “експертів” вважають її незначною, 34%, що значуще менше, – значною (табл. 4).

Наведені оцінки стану, ролі та перспектив вітчизняної науки безпосередньо пов'язані між собою. Як бачимо з таблиці 5, порівняльна оцінка рівня вітчизняної науки, оцінка її перспектив і ролі в суспільстві залежить від загальної оцінки стану науки. Чим вище громадяни оцінюють нинішній стан науки в країні, тим більше серед них тих, хто вважає, що рівень вітчизняної науки загалом відповідає світовому рівню, що наука в Україні відіграє значну роль у розвитку суспільства, а її стан у найближчі роки має покращитися. І навпаки, чим нижче в масовій свідомості сприймається існуючий сьогодні стан вітчизняної науки, тим гірше він оцінюється і за іншими параметрами. Так, серед тих, хто оцінив нинішній стан науки як поганий, 85% опитаних вважають, що вітчизняна наука відстає від світового рівня, і лише 5% зазначили, що вона йому відповідає; третина (34%) вважає, що її стан

Таблиця 4

**Оцінка громадянами ролі вітчизняної науки загалом
та її окремих галузей у розвитку й оновленні
українського суспільства (%)**

Роль	Науки загалом		Технічних наук		Природничих наук		Соціальних і гуманітарних наук		Економічних наук	
	N=1802	n=156*	N=1802	n=156	N=1802	n=156	N=1802	n=156	N=1802	n=156
Зовсім незначна	15	17	13	12	14	13	13	14	15	15
Незначна	24	19	23	21	24	25	23	24	22	26
Посередня	28	29	28	27	28	21	28	23	25	21
Значна	13	22	15	23	14	25	15	22	14	23
Дуже значна	6	12	8	15	6	12	7	14	10	11
Важко відповісти	14	1	14	2	15	4	15	4	15	5

*156 – кількість “протоекспертів”

у найближчі роки погіршиться і тільки кожний десятий (9%) відзначив протилежне – цей стан поліпшиться; переважна більшість (72%) оцінюють роль науки в розвитку українського суспільства як незначну, 14% опитаних з цієї групи – як значну. Сприйняття вітчизняної науки серед респондентів, які оцінили її нинішній стан як “скоріше добрий” (що відповідає оцінкам “7” і “8” за 10-бальною шкалою) зовсім інше. 59% вважають, що вітчизняна наука відстає від світового рівня, вдвічі менше – 31% (майже третина!) – дотримуються думки, що вона загалом відповідає світовому рівню (з них 11% зазначили, що за деякими позиціями українська наука навіть випереджає світовий рівень). Частка оптимістів серед цієї групи – тих, хто очікує покращення стану науки в найближчі роки – втричі більше частки песимістів, які вважають, що стан науки в країні погіршиться (40% і 13%). Втричі більше серед них і тих, хто відзначає значну роль вітчизняної науки в розвитку нашого суспільства, ніж тих, хто оцінює її як незначну (54% і 17%).

Дослідження також виявило, що в українському суспільстві попри об’єктивне погіршення стану науки (і відповідне зростання негативізму в оцінках громадян) не лише зберігається, а й суттєво зміцнюється її соціальний капітал, про

Таблиця 5

Залежність порівняльної оцінки рівня вітчизняної науки, оцінки її перспектив і ролі в розвитку українського суспільства від загальної оцінки стану науки (%)

Оцінки вітчизняної науки за різними критеріями (параметрами)		Нинішній стан науки в Україні				
		Поганий	Скоріше поганий	Середній	Скоріше добрий	Добрий (n=30)*
Порівняння зі світовим рівнем	Суттєво відстає	74	52	31	20	13
	Дещо відстає	11	30	39	39	33
	Відстає	85	82	70	59	46
	Загалом відповідає	3	7	11	20	17
	Відповідає, за деякими позиціями навіть випереджає	2	2	7	11	30
	Відповідає	5	9	18	31	47
Перспективи стану в найближчі роки	Погіршаться	34	27	12	13	13
	Залишаться без змін	34	40	40	27	40
	Покращаться	9	14	25	40	40
Роль у розвитку й оновленні суспільства	Незначна	72	48	23	17	17
	Посередня	14	33	42	30	23
	Значна	14	19	35	54	60

*Оскільки серед усіх опитаних громадян (N=1802) лише 30 респондентів оцінили нинішній стан науки в країні як добрий і дуже добрий, наведені по цій групі дані характеризують лише загальні тенденції, а не абсолютні показники. Наповненість інших виокремлених за критерієм оцінки нинішнього стану науки груп респондентів дає змогу робити статистично обґрунтовані висновки.

що однозначно свідчить показник довіри до вітчизняних учених. Останній, незважаючи на хронічну тотальну недовіру до головних офіційних інститутів функціонування суспільства, залишається дуже високим упродовж усіх років спостережень [6, с. 462–463]. Так, за даними моніторингу 2014 р.

ученим НАН України довіряли 35% населення², що було набагато вище рівня довіри громадян до Уряду, Верховної Ради, ЗМІ тощо. Сьогодні, за умов поглиблення системної кризи в суспільстві, чергової хвилі зубожіння населення, хронічної загрози дефолту, трагедії воєнного протистояння на сході, масового розчарування людей у політичних силах, які декларативно обіцяли подолати в країні корупцію, правове свавілля, диктат олігархів, рівень довіри до вчених України досяг безпрецедентної позначки – 51%. Такий рівень довіри серед головних соціальних інститутів у нашому зневіреному багатотраждальному суспільстві сьогодні має лише церква (50%). Для порівняння, Президенту, Уряду, Верховній Раді, ЗМІ сьогодні довіряють, відповідно, 18%, 9%, 8% і 19% населення. Збільшення рівня довіри вченим відбулося за рахунок зменшення як частки тих, кому важко було визначитися з цього питання (з майже половини (45%) до третини населення (34%)), так і тих, хто не довіряє вченим України (з 20% у 2014 р. до 14% у 2015 р.). Слід також зазначити, що серед респондентів, які довіряють нашим вченим, лише 8% довіряють цілком, 43% – переважно. Серед тих, хто не довіряє, 6% респондентів не довіряють зовсім, 8% – переважно не довіряють.

Чинник довіри/недовіри, безумовно, впливає на інші оцінки громадян щодо стану науки. Так, респонденти, які довіряють ученим України, дещо краще оцінюють роль вітчизняної науки в суспільстві і перспективи її розвитку. Проте навіть серед тих, хто довіряє вченим, 37% оцінюють роль науки в країні як незначну!

Отже, масова свідомість віддзеркалює об'єктивне погіршення ситуації в сфері науки. В уяві пересічних громадян переважають негативні оцінки її стану, зокрема порівняно зі світовим рівнем, роль науки в модернізації суспільства сприймається переважно як незначна. Водночас довіра громадян України до вітчизняних учених не тільки залишається найвищою серед основних соціальних інститутів, а й суттєво зростає. Крім того, аналіз оцінок стану, ролі і перспектив роз-

² У 2014 р. в якості індикатора довіри громадян до вчених використовувалася “довіра до вчених НАН України”, що було зумовлено розумінням НАН України як вищої наукової організації країни. Оскільки показник довіри до вчених НАН України розглядався як суто показник довіри до вчених, до інституту науки взагалі, у 2015 р. цей індикатор було сформульовано просто як “довіра вченим України”.

вितку вітчизняної науки, даних найбільш обізнаними і компетентними у питаннях науки громадянами, свідчить про наявність суттєвого наукового потенціалу в країні. Висновок: науковці мають виправдати довіру своїх співвітчизників і об'єднати зусилля в пошуках шляхів оновлення суспільства, збереження країни і зростання добробуту населення, неухильно дотримуючись у своїй діяльності принципів наукової об'єктивності і соціальної відповідальності. Завданням же держави як інструменту організації суспільства має бути збереження накопиченого за покоління українців наукового потенціалу як складової національного багатства, створення умов для плідної роботи науковців і постійне використання в роботі всіх гілок влади висновків і пропозицій вчених. Дані опитування, проведеного у найважчий за всю історію України час, свідчать, що для виходу країни із прірви соціальних катаклізмів і збереження майбутнього в нашому суспільстві залишилося практично два ресурси – наука і масовий патріотизм людей. Реалізувати цей потенціал оновлення суспільства чи знехтувати їм, а значить, зруйнувати – залежить сьогодні від мудрості влади.

Література

1. *Стан розвитку науки і техніки, результати наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності, трансферу технологій за 2014 рік.* Аналітична довідка / Міністерство освіти і науки України, Український інститут науково-технічної і економічної інформації. – К., 2015. – 208с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : mon.gov.ua

2. *The World Factbook* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/fields/2001.html#82>

3. *President Barroso's speech at the Euroscience Open Forum* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-14-487_en.htm

4. *Учені Національної академії наук здатні розв'язувати найгостріші державні проблеми // Світ.* – квітень 2015. – № 15–16 (859-560). – С. 1, 3.

5. *Public Perception of Science, Research and Innovation. Special Eurobarometer 419. Report.* – 2014. – 137 p. – [ebs_419_en2014.pdf](http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm

6. *Петрушина Т.* Сприйняття вітчизняної науки і науковців українськими громадянами / Т. Петрушина // *Українське суспільство 1992–2014. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг* / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – С. 459–471.

ІНТЕРЕС ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ДО СВІТУ НАУКИ

У статті аналізуються такі показники сприйняття громадянами України вітчизняної науки, як інтерес до новин науки і техніки, обізнаність про досягнення науки і техніки Національної академії наук України, джерела отримання такої інформації, оцінка престижності професії вченого.

Ключові слова: досягнення науки і техніки, престиж професії вченого, джерела інформації.

В статтє анализируются такие показатели восприятия гражданами Украины отечественной науки, как интерес к новостям науки и техники, осведомленность о достижениях науки и техники Национальной академии наук Украины, источники получения такой информации, оценка престижности профессии ученого.

Ключевые слова: достижения науки и техники, престиж профессии ученого, источники информации.

The paper presents the results of research concerning Ukrainians' perceptions of national science and scientists. The following indicators have been used for this purpose: interest in science and technology news, awareness of scientific and technological developments made by scientists of the National Academy of Sciences of Ukraine, preferred sources for getting information related to science and technology, opinions on how prestigious is the profession of a scientist.

Keywords: scientific and technological developments, prestige of being a scientist, information sources.

Шляхи цивілізації в ХХІ столітті визначатимуться бурхливим розвитком науки й технологій. Вхідження України в європейський інформаційний і освітній простір є важливим чинником економічного, соціального, інтелектуального, інноваційно-технологічного й культурного розвитку. Державна стратегія розвитку освіти й науки повинна бути спрямована на перетворення цієї сфери на ключову детермінанту стійкого соціально-економічного зростання країни. При цьому має вра-

ховуватися, що формування економіки знань є необхідною умовою становлення України як сучасної європейської держави. Успіх держави залежить від правильно розставлених пріоритетів, від загальної готовності протистояти всім викликам і загрозам, від загального прагнення до розвитку й процвітання. У цьому контексті зміцнення вітчизняної науки й техніки шляхом популяризації інноваційної творчості в суспільстві є вкрай важливим для сучасної України, адже рівень інтересу населення, а особливо молоді, прямо впливає на загальний розвиток науки, техніки й промисловості в країні.

Рівень гідності, інтелекту і соціального потенціалу розвитку суспільства багато в чому визначається станом науки в суспільстві, ставленням до неї з боку держави і пересічних громадян, престижністю професії вченого. Доля країни значною мірою залежить від тої ролі, яку наука відіграє в її розвитку. Мова йде не лише про загальний рівень освіченості суспільства, культури та інтелекту нації, а й про економічне і державницьке призначення науки: бути головним чинником і драйвером модернізації економіки і суспільства – забезпечувати конкурентоспроможність і гідне місце України серед розвинутих держав.

Розвитку інновацій і модернізації країни перешкоджає цілий ряд факторів, серед яких і низький престиж професії вченого в суспільстві, і відсутність соціального пакету в сфері науки, і низький рівень оплати праці науковців. Вчені – це значуща страта суспільства, авторитет, престиж якої залежать від матеріального і соціального визнання значущості їх інтелектуальної праці в суспільстві. Натомість, елімінація творчої складової праці вчених, звуження рамок дослідницької свободи, перетворення науки в сервільну сферу як результат засилля формалізму і свавілля чиновників від науки, катастрофічне старіння наукових кадрів, слабкий приплив молоді в науку, «витік мізків» за кордон, низький престиж науки і втрата колишнього соціального статусу в пострадянські часи негативним чином позначилися і на самій науці, й на її відношенні до неї з боку суспільства.

У цьому контексті важливого значення набуває наявність об'єктивної інформації щодо сприйняття населенням вітчизняної науки і діяльності науковців. З погляду на це важливо також дослідити, якою мірою громадяни України довіряють

вченим, чи знають вони про наукові і технічні досягнення Національної академії наук України, наскільки цікаві їм новини науки і техніки взагалі. Дослідники Інституту соціології НАН України проводили декілька масових опитувань, які торкалися цих проблем (1998, N=1200; 2003, N=1500; 2008, N=1500; 2014, N=1800; 2015, N=1802).

Дослідницьке поле соціології науки є доволі широким та охоплює як специфіку її функціонування, так і процеси, що стосуються взаємодії наукової інституції з іншими соціальними підсистемами. У межах останнього напрямку, зокрема, аналізуються думки населення щодо значення науки для соціального розвитку та її загального стану, а також оцінка громадянами престижності професії вченого. Зазначену проблематику розглянуто у працях вітчизняних дослідників, які вивчали уявлення населення щодо вітчизняної науки [1; 2], аналізували окремі аспекти оцінок українцями престижу професії вченого [3; 4; 6] та здійснювали розгляд відтворення професійного прошарку науковців [5; 6].

Однією з актуальних проблем для України є пошук механізмів удосконалення наукової сфери як чинника піднесення національної економіки й інтеграції країни у світовий науковий простір.

Серед основних проблем української науки головною, як і раніше, залишається недостатнє фінансування. Відомо, що в розвинених країнах на науку виділяється 2-3 % ВВП, а якщо на наукові дослідження виділяється менше 1 % ВВП, то наука в такій державі необоротно деградує. Отримана у спадок з радянських часів малоефективна система фінансування української науки за часи незалежності майже не змінилася, залишившись доволі залежною від державних коштів. Проте відбулося значне скорочення обсягів інвестування в науку як державою, так і підприємництвом. Розмір інвестицій, які вкладаються у вітчизняну науку, дуже незначний (менше 1 % ВВП), що об'єктивно лишає її можливості реалізувати свою функцію ефективного наукового забезпечення інноваційного розвитку економіки, для чого потрібно було б мати наукоємність ВВП понад 1,7 % [7]. В Україні ніколи не досягався не тільки бажаний (такий, як у технологічно найбільш розвинутих країнах: США – 2,66 % ВВП, з яких 0,81 % за рахунок бюджету, країни Європи – 1,9 % і 1,23 % з них – бюджетні), а й визначений як критичний рівень 0,9 % ВВП [8].

Наслідком цього стало фізичне зубожіння переважної більшості вчених, втрата матеріальних стимулів до якісної наукової праці, різке зниження суспільного статусу наукового працівника, масовий відплив провідних наукових кадрів і талановитих молодих науковців за кордон.

Протягом періоду незалежності загальна кількість наукових співробітників зменшилася більш як удвічі; за цей час Україну безповоротно залишили близько 6 тис. тільки докторів наук. Науковців в Україні стало в 9 разів менше, ніж держслужбовців, у 5 разів менше, ніж міліціонерів, у 4 рази менше, ніж військовиків. Наслідком дії зазначених чинників стала помітна криза “академічної” науки; суттєве зменшення обсягів та зниження якості наукових досліджень у вишах, де первантажені лекціями професори й доценти просто не мають часу на науку (попри одночасне різке збільшення кількості ВНЗ від 160 до майже 1000, у тому числі понад 100 зі статусом “національний”); фактичне руйнування “галузевої” науки (колись потужні науково-виробничі фірми, орієнтовані переважно на потреби ВПК, загалом здебільшого припинили діяльність) [9].

Причини поганого фінансування, “відпливу мізків”, падіння інтересу до наукової праці й престижу професії вченого, старіння устаткування, неможливості реалізувати результати досліджень і розробок лежать у загальному економічному розвалі країни, а головне – відсутності інтересу держави до наукової сфери.

Суспільства, які не інвестують науку, не мають цивілізованої стратегічної перспективи, оскільки між розвитком наукової сфери суспільства, станом економіки, наявністю технологічних інновацій та якістю життя в країні існує пряма залежність. Про кризове становище науки і вчених в Україні багато говорилося й думаючими політиками, й самими вченими, особливо протягом останніх півтора десятків років, але ця проблема тільки загострювалася, досягнувши чергового піку до кінця 2015 року. Криза української науки полягає не в тому, що її немає, а в багаторічній байдужості держави до цієї сфери, у небажанні і невмінні вкладати в науку, в нестачі інформації у керівництва і населення країни про реальні можливості і реальні досягнення науки, у відсутності впровадження наукових розробок у промислове виробництво, в незацікавленості в науці бізнесу, у нехтуванні державних чиновників до кадрового і технологічного забезпечення науки в Україні.

Українська наука і її вища науково-організаційна структура – Національна академія наук виникли й існують як складова єдиного світового наукового простору, який характеризується спільністю й ідентичністю мотивацій розвитку, аналогічністю цілей і інтересів, а в ряді випадків – подібністю проблем і методів їх дозволу. Труднощі, які переживає НАН України в останні роки, безумовно, пов’язані з обтяжуючим станом економіки держави, відсутністю чітко позначених пріоритетів. Після 1991 р. наука ніколи не належала де-факто до державних пріоритетів і виживала насамперед завдяки ентузіазму самих учених.

За відсутності вираженої державної стратегії українській науці (насамперед її природничій і технічній сферам) уже в недалекому майбутньому загрожує катастрофа. Запобігти цій загрозі держава може передусім істотним збільшенням найближчим часом фінансування науки до встановлених законом 1,7 % ВВП, а надалі – до рівня європейського стандарту, який згідно з лісабонською стратегією, становить не менше 3% ВВП [10].

Незважаючи на таке безладдя, українська наука домоглася вражаючих результатів у теоретичній і ядерній фізиці, фізичній й органічній хімії, астрономії, матеріалознавстві, фізіології, біохімії, мікробіології, ботаніці, зоології, багатьох інших напрямках. Але чи знають про це громадяни України?

Між тим, як свідчать соціологічні дані, пересічні громадяни виявляють неабиякий інтерес до новин науки і техніки. У 2015 році частка тих, хто хоча б якою мірою цікавиться відповідною інформацією складала 78 %, з них не дуже цікавими новини науки і техніки є для 27 % опитаних, а зовсім не цікаві – для 15 % (табл. 1). Такі результати проведеного у 2015 році моніторингу ІС НАН України.

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання
 “Наскільки Вам цікаві новини науки і техніки?”, 2015 (%)

Дуже цікаві	13	Доволі цікаві	51	В різній мірі цікаві	78
Досить цікаві	38				
Не дуже цікаві	27	Не дуже цікаві	27	Зовсім не цікаві	15
Зовсім не цікаві	15	Зовсім не цікаві	15		
Не знаю	7	Не знаю	7		

Тобто інтерес українців до новин науки й техніки можна назвати доволі високим, оскільки кожний другий українець цікавиться ними (тих, хто проявляє стійкий інтерес до новин науки і техніки, виявилось понад половину з числа опитаних). Причому найбільший інтерес проявляють чоловіки (63 % порівняно з жінками – 41 %), а також високоосвічені (62 %), молодого й активного віку (52 % і 53 % відповідно), мешканці міст (54 % порівняно із селом – 43 %).

Нагадаємо, що добре інформованих в цій сфері (за власним визнанням респондентів) налічувалося в попередні роки 3-4 % від загального числа учасників і тільки цього року сягнуло відмітки в 10 %. Опитування 2015 року показало, що за останні більш ніж півтора десятка років суттєво збільшилася частка ствердних відповідей, що вказують на досить добру обізнаність з науковими досягненнями НАН України, за останні дванадцять років значно побільшало тих, хто деякою мірою з цим ознайомлений (частка респондентів, які відповіли, що якісь мірою ознайомлені з досягненнями НАН України складає 38 %), а тих, хто нічого не знає про досягнення НАНУ в науково-технічній сфері, навпаки, за цей же період поменшало – з 75 % (три чверті опитаних) до 42 % (табл. 2).

Незважаючи на те, що більше половини українців цікавляться науково-популярними новинами, з досягненнями науки і техніки Національної академії наук обізнана лише дуже мала частка населення – 10 %, при цьому з них дуже добре ознайомлені 1 % опитаних і достатньо добре – 9 %. Пере-

Таблиця 2

Динаміка ступеня обізнаності населення України щодо досягнень науки і техніки Національної академії наук України? (%)

<i>Обізнаність щодо досягнень НАНУ</i>	<i>1998</i>	<i>2003</i>	<i>2008</i>	<i>2015</i>
Досить знайомий (*Дуже та досить добре ознайомлений)	4	4	3	10
Знайомий деякою мірою (*Не дуже добре ознайомлений)	37	22	22	38
Не знайомий (*Зовсім не ознайомлений)	59	74	75	42
*Не визначилися з відповіддю				10

*Формулювання запитання у 2015 році

важна більшість українців (80 %) або зовсім нічого не знають про досягнення Національної академії наук України в сфері науки і техніки (42 %) або не дуже добре обізнана з ними (38 %), тільки 10 % респондентів вважають себе добре поінформованими і ще 10 % не змогли визначитися з відповіддю.

Наукові й технічні досягнення найчастіше належать до сфери інтересів чоловіків (56 %), активного віку 30–55 років (52 %), високоосвічених (59 %), активних користувачів Інтернету (58 %). Індиферентними до науки виявилися жінки (57 %), активного віку (47 %), з середньою-спеціальною освітою (45 %), активні користувачі телебачення (61 %).

У регіональному розрізі найменш зацікавлені в новинах науки і техніки мешканці Донбасу порівняно з мешканцями решти регіонів (табл. 3). Мешканці Донбасу і Заходу виявилися також менш обізнаними з досягненнями науки і техніки НАН України.

Рівень довіри до вчених НАН України в нашому суспільстві на тлі тотальної недовіри до головних інститутів функціонування суспільства (за винятком персоніфікованої довіри своїм близьким і знайомим) залишається досить високим. Порівняння даних дослідження останніх двох років показало, що попри погіршення стану науки довіра до вітчизняних вчених не тільки не падає, а навіть підвищується (табл.4).

Таблиця 3

Рівень зацікавленості і ознайомлення з науковими досягненнями українських громадян залежно від регіонів* (%)

	<i>Захід</i>	<i>Центр</i>	<i>Південь</i>	<i>Схід</i>	<i>Донбас</i>	<i>Всього</i>
Цікавляться новинами науки і техніки	51	51	53	53	36	50
Ознайомлені з досягненнями науки і техніки Національної академії наук України	7	11	15	10	7	10

* В статті використовується розподіл населення за регіонами: Захід (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області); Центр (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Черкаська, Чернігівська області, Київ); Південь (Запорізька, Миколаївська, Херсонська, Одеська області); Схід (Дніпропетровська, харківська області); Донбас (Донецька, Луганська області).

Таблиця 4

Динаміка рівня довіри громадян вченим України (%)

<i>Рівень довіри</i>	2014	2015	<i>Рівень довіри</i>	2014	2015
Зовсім не довіряю	10	6	Не довіряю	20	14
Переважно не довіряю	10	8			
Важко сказати, довіряю чи ні	45	35	Важко сказати, довіряю чи ні	45	35
Переважно довіряю	30	43	Довіряю	35	51
Цілком довіряю	5	8			

*В 2014 році запитання до респондентів формулювалося в такий редакції: «Який рівень Вашої довіри вченим Національної академії наук України?», що було обумовлено розумінням НАН України як провідної наукової організації країни, тому показник довіри до вчених НАН України інтерпретувався як показник довіри вітчизняним вченим та українській науці взагалі. В 2015 році цей індикатор було відображено у відповідному запитанні просто як «довіра вченим України».

Довіра до вітчизняних вчених не залежить від основних демографічних характеристик населення – статі, віку, освіти. Деякі відмінності спостерігаються лише за фактором соціально-економічного статусу зайнятості громадян.

Завдання інформування громадськості про важливі й актуальні досягнення науки і техніки повинна вирішувати система популяризації науки, що включає всі засоби масової інформації. Тому на сьогодні особливо актуальною є необхідність відбору проблематики популяризації і оцінки досягнень науки (табл.5). Відсутність продуманої і збалансованої державної політики щодо висвітлення досягнень науки і техніки

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання «Звідки Ви отримете інформацію про досягнення науки і техніки?» (2015, %)

<i>Джерела інформації</i>	%
Телебачення	60
Газети	23
Журнали	13
Книги	6
Радіо	13
Інтернет (веб-сайти, соціальні мережі та блоги)	39
Інше	1
Я не цікавлюсь цими питаннями	21
Важко відповісти	3

*Респонденти могли обрати кілька відповідей

та популяризації науки серед населення самим негативним чином позначається на стані та перспективах подальшого розвитку суспільства.

Як бачимо, домінуючим джерелом інформації про досягнення науки і техніки для переважної більшості (60 %) українців є телебачення. На другому місці – Інтернет (39 %). І на третьому – газети (23 %). Телебачення як джерело інформації про досягнення науки і техніки використовують переважно жінки (53 %) активного віку (48 %), з середньою спеціальною освітою (44 %) і вищою освітою (41 %), мешканці міста (61 %), які оцінюють матеріальні статки своєї сім'ї як середні (56 %). Інтернет користується попитом для отримання інформації про досягнення науки рівною мірою у чоловіків і жінок (по 50 %), активного віку (54 %) з вищою і неповною вищою освітою (57 %), мешканців міста (69 %), з середнім матеріальним станом (65 %).

І основними отримувачами інформації з газет є жінки (53 %), активного віку (45 %), з середньою спеціальною освітою (46 %) і вищою освітою (43 %), мешканці міста (65 %), з середніми матеріальними статками (59 %).

Менш популярними джерелами інформації про досягнення науки і техніки серед населення є журнали (13 %) і радіо (13 %). Респонденти, які відповіли, що не цікавляться досягненнями науки і техніки отримуючи інформацію з різних джерел, – це (21 % опитаних) – переважно жінки (64%), активного віку (42%) і старші 55 років (37%) з середньою спеціальною освітою (50%), майже рівною мірою мешканці міст і сіл (49% і 51% відповідно), бідні (51%).

Споживачами інформації про досягнення науки і техніки НАН України з телебачення, газет, Інтернету є переважно мешканці міст в усіх регіонах країни, з середньою-спеціальною і вищою освітою, переважно середнього віку, які оцінюють матеріальний стан своєї сім'ї як середній. Бідні ж зовсім не цікавляться досягненнями науки і техніки.

Становить інтерес і порівняння ступеню довіри до вчених залежно від джерел отримання інформації щодо досягнень в сфері науки і техніки (табл. 6).

Сьогодні наука в ієрархії цінностей суспільної свідомості посідає далеко не перше місце. Причини цього слід шукати в соціально-економічних перетвореннях, які долає наша країна. Суспільство погано розуміє (якщо взагалі розуміє) роль науки в економічному житті країни, нашому повсякденному житті.

Тому необхідно просто й доступно пояснювати, як ті або інші відкриття з'являються, як вони перетворюються в товари, що роблять існування людей більш комфортним і безпечним, або корисні соціальні технології. Цілком очевидно – це одне із завдань науково-популярних і просвітницьких видань.

Відносно більшій обізнаності населення України стосовно досягнень вітчизняної науки сприяють високий рівень освіти й добробуту, активна життєва позиція та професійний успіх людей, що підтверджується даними багаторічного соціологічного моніторингу.

У справі популяризації науки серед населення, підвищення престижності наукової діяльності в суспільній свідомості, зміцнення авторитету вченого в суспільстві, без чого неможливо залучення у вітчизняну науку талановитої молоді, особлива роль відводиться засобам масової інформації. Сучасна медіа сфера може як сприяти популяризації досягнень в науці і технологіях у пресі, на ТБ і в онлайн-виданнях, а, отже, і виникненню попиту на розробки вчених, стимулюючи інвесторів вкладати гроші у вітчизняну науку та інновації, так і виступити інструментом знищення науки в разі необ'єктивного і непрофесійного оцінювання соціального капіталу української науки і внеску вчених у розвиток і модернізацію суспільства, допомагаючи тим самим бюрократії відсунути науку на задвірки державних пріоритетів.

Тут слід працювати в декількох напрямках, щоб забезпечити підготовку людини до сприйняття інформації про фундаментальні і прикладні наукові розробки: йдеться про грамотне рекламування наукових досягнень і відкриттів серед населення; демонстрацію практичних набуток науки, втілених у видимих речах, предметах повсякденного користування, які є продуктом діяльності вчених і які обиватель може, образно кажучи, «помацати»; налагодження зв'язків та співпраці науки з бізнесом, який може інвестувати науку і втілити наукові розробки у виробництві реальних товарів і послуг. При цьому важливо переконати обивателя в тому, що саме фундаментальна наука забезпечує технологічні прориви і інновації, хоча період впровадження у виробництво таких розробок може становити десятиліття, на відміну від прикладних наук, в яких видимі результати проявляються набагато швидше.

Пропаганда і оцінка результатів роботи і суспільної цінності праці вчених вимагають спільних зусиль у цьому напрямі як працівників ЗМІ, так і самих вчених. Хоча протягом

кількох останніх років спостерігається стійкий і навіть дещо зростаючий інтерес пересічних громадян до науки, тим не менше, можемо констатувати у населення в цілому слабке розуміння ролі науки в житті українського суспільства. Вчені не надто активно і доступно популяризують те, чим вони займаються, а журналісти часто непрофесійно і некомпетентно висвітлюють стан справ в українській науці. Намітився і деякий позитив в активізації діалогу вчених та вітчизняних ЗМІ. Окремі друковані видання періодично публікують матеріали про науку та інтерв'ю з експертами, провідними вченими та молодими дослідниками, є досвід цільових та тематичних передач на телебаченні, зрідка можна побачити репортажі про українську науку у рамках новинних випусків, щоправда, солідних телевізійних проєктів, які б популяризували науку, в нашому медійному просторі досі немає. Останнім часом з достатньою регулярністю на українському радіо відбуваються радіоефіри, що свідчить про підвищення інтересу до науки. Одним із вдалих прикладів такої практики є інформування населення країни про результати соціологічних досліджень українського суспільства, яке започаткував Інститут соціології НАН України з вересня 2014 року у форматі щотижневої «соціологічної п'ятихвилинки» на Першому національному телеканалі (виходить щочетверга в межах вечірньої інформаційної програми). На телеканалі “Перший Ukraine” постійно виходить програма “Суспільство Ukraine”, яка створена у співпраці з Інститутом соціології і розрахована на широку зарубіжну аудиторію.

Але в цілому справи з популяризацією науки в Україні йдуть не кращим чином. Науково-популярні журнали виходять низькими тиражами, та й кількість їх у нашій країні дуже невелика, тому завдання просування науки в маси повноцінно вони виконати не в змозі.

Зазначені способи залучення уваги і підтримки інтересу до науки не виключають і популяризацію науки силами самих вчених: прес-центри, заходи, організовані в рамках громадської діяльності наукових товариств, активність вчених-популяризаторів. Ентузіасти створюють науково-популярні сайти, блоги, інтернет-журнали, організують для зацікавленої публіки і потенційних інвесторів Дні науки і Фестивалі науки, круглі столи, зустрічі з науковцями, відвідування лабораторій та експериментальних виробництв, виставки і т. д. В практику роботи з інвесторами увійшли такі перспек-

тивні формати, як наукові хаби, виставки наукових розробок вчених, форуми, на яких вчені пропонують, а бізнесмени і зацікавлені структури оцінюють останні ідеї та розробки вчених, що мають прикладний характер.

Особлива роль в популяризації науки належить інтернет-виданням та інтернет-ЗМІ. Багато вчених ведуть блоги та власні сторінки у Facebook. Свої сторінки в Facebook мають НАН України і багато академічних інститутів, окремі наукові спільноти та групи, все частіше комунікація обговорення актуальних проблем науки здійснюється в режимі відеоконференцій.

А ось державні чиновники, як показує запропонований урядом проект бюджету з невиправдано урізаним фінансуванням наукових досліджень, а також непродумані спроби реформувати науку в Україні виключно під західні стандарти, можуть остаточно «добити» науку в Україні, розвалити діючі наукові колективи і нечисленні наукові школи, прискорити відтік молодих перспективних вчених з країни, послабити фундаментальну науку і остаточно перетворити працю вчених у неprestижне заняття. Замість підтримки популяризації науки на державному рівні, формування суспільного запиту на вітчизняні наукові розробки і сприяння створенню сприятливого інвестиційного клімату для впровадження цих розробок, наш уряд демонструє повне нерозуміння того, що наука – це чи не остання надія на виведення країни з важкої економічної кризи, особливо з огляду на несприятливі зовнішні умови.

Аналіз громадської думки свідчить про суттєві зміни в сприйнятті престижності професії науковця в нашому суспільстві в останні роки. За даними моніторингу 2012 р. ця професія входила до кола найпрестижніших і посідала п'яте-шосте місце серед 31 найменування найрізноманітніших за рівнем кваліфікації й освіти професій, після таких видів професій/занять, як міністр, депутат, керівник банку, директор заводу, адвокат, юрист. Більшість опитаних (63%) оцінювали престиж, повагу до професії вченого на високому рівні, кожний п'ятий – на середньому, а кожний десятий – на низькому. За даними моніторингу 2015 р. значна частка (40%) українців на запитання «Як змінився престиж професії вченого в Україні за останні роки?» відповіла, що «суттєво або дещо знизився». 29% заявили, що «залишився без змін» і 12%, що престиж «дещо або значно підвищився». Зниження пре-

стижу відзначають більшість українців у всіх регіонах України незалежно від статі, віку, освіти, типу населеного пункту.

Про зниження престижності вченого свідчать і дані інших досліджень (зокрема опитування, проведене Дослідницьким центром Міжнародного кадрового порталу Head Hunter Україна у вересні 2014 р., N = 1200), професія вченого входить до десятка найменш престижних.

Престижність праці вченого істотно зменшилась через відомі об'єктивні причини. НАН України, як і в цілому наукова сфера країни, зазнала значних кадрових втрат, а тому питання інтенсивного залучення до наукової сфери здібної молоді та її закріплення в стінах академічних установ є для НАН визначальним пріоритетом – без цього вітчизняна наука позбавлена майбутнього, а отже, майбутнього позбавлена держава, перед якою постала загроза перетворитись на країну третього сорту, стати сировинним придатком для розвинених країн. Чому молодь не приваблює статус ученого? Відповідь дуже проста – тому що матеріальний статус молодого вченого лишається жебрацьким. Очевидно, що НАН України не в змозі власними зусиллями підвищити престижність науки та професії науковця. Тут необхідна масштабна державна підтримка.

Держава повинна сприяти залученню молоді до наукової (науково-технічної) діяльності встановленням привабливого рівня стартової зарплати, установами спеціальних наукових грантів для молодих учених, наданням молодим ученим службових і житлових приміщень, пільг для оплати комунальних платежів та іншими способами, які мають бути визначені законодавством. Необхідно, щоб уряд цільовим призначенням виділяв гроші на будівництво житла для молоді. Необхідно готувати спеціальні кадри, які доводитимуть результати фундаментальної науки до виробництва, забезпечувати їх комерціалізацію. Необхідно також підвищувати ступінь поінформованості самих учених щодо цього. Потрібно розробити й впровадити системи дистанційного навчання, підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації фахівців у інноваційній сфері, у тому числі службовців державного управління, місцевого самоврядування за такими дисциплінами: стратегічний менеджмент, менеджмент інноваційних проектів, стратегічний маркетинг, технологічний аудит, комерціалізація об'єктів інтелектуальної власності, керування інтелектуальною власністю, трансфер технологій [10].

На запитання “Чи достатньо на сьогодні робить держава для того, щоб стимулювати інтерес молоді до науки?” переважна більшість (78%) громадян України відповіла негативно “уряд робить замало”. Лише 8% респондентів вважають, що Уряд України робить більш ніж достатньо і достатньо для того, щоб стимулювати інтерес молоді до науки.

У період соціально-економічних трансформацій, коли питання збереження рівня життя вийшли на перший план – молодь дедалі більше орієнтована на пошук зайнятості, що приносить стабільно високий дохід. Це часто забезпечують іноземні компанії, що працюють на території країни. Найбільш активні й талановиті випускники вузів, що володіють іноземними мовами, вибирають роботу в таких компаніях, погоджуючись із будь-якими умовами роботодавця. Конкурс на базову позицію асистента менеджера в кілька разів вищий, ніж на посаду молодшого наукового співробітника в НДІ або в університеті, через велику різницю в оплаті праці.

Для розвитку інновацій наша держава повинна стимулювати попит на них і, відповідно, мотивувати вчених, насамперед, перспективну наукову молодь, якій необхідно створювати умови, близькі до західних, щоб уникнути «витоку мізків». Але інновації в країні, де наука не затребувана, де не відтворюються кадри, які цю науку можуть рухати, неможливі. Мінімум умов для того, щоб забезпечити зацікавленість людей у професії вченого – гідна зарплата, гідні умови праці, повага в суспільстві. Але тільки фінансовими, матеріальними засобами людей в науці не втримаєш, вони, як показують дослідження, навіть в умовах низької оплати своєї праці в основному працюють в науці через інтерес, через потребу щось відкривати, створювати, самореалізовуватися. Однак, цей інтерес і їх діяльність повинні заохочуватися державою і мати визнання в суспільстві. Мова йде про зміну ставлення до науки і вчених в суспільстві, про те, щоб зробити ставку на той соціальний прошарок людей, які бачать мету і сенс свого життя в науці, в пошуку нового, у творчості. У цьому сенсі «людська інфраструктура» науки ще більш важлива, ніж матеріальна база і технологічна складова науки.

Незважаючи на досить високий рівень довіри до вчених, про повагу до цієї професії говорити проблематично, тому що більшість опитувань свідчить, що рейтинг ученого впав до небезпечної межі. У цій ситуації треба забезпечити в нашій країні, якщо не західні стандарти прав вчених, то хоча б

близькі до них. Поки не будуть забезпечені цивілізовані стандарти роботи в сфері науки, талановита молодь буде їхати із країни. Для запобігання цього слід на рівні державної програми забезпечити активізацію інтересу до професійного заняття наукою в молодіжному середовищі та підвищення престижу професії вченого; створити умови для зміцнення і розвитку єдиного науково-освітнього простору України; створення банку даних обдарованої науково-орієнтованої молоді; підтримки обдарованих студентів і талановитих молодих учених; розвитку інноваційного напрямку дослідницької діяльності молодих вчених.

Актуальність серйозних реформ у науковій сфері для України після понад двадцяти років незалежності тільки зростає. Старіння наукової еліти, посилення процесів міграції наукової молоді закордон, постійне недофінансування, нерозуміння суспільством “навіщо Україні наука” – є не стільки причиною, скільки наслідком неефективності функціонування наукової сфери в цілому за сучасних умов. Потрібно визначитися з пріоритетами та реорганізувати і реформувати наукову сферу таким чином, щоб вона відповідала викликам сучасності, задовольняла суспільний попит та була здатною до подальшої трансформації у майбутньому.

Незважаючи на те, що минула чверть століття з початку реформ в нашій країні, протягом яких більшість сфер і галузей економіки зазнали істотних структурних і якісних змін, проблема реформ в науці і «кризи науки» залишається дуже актуальною. А на етапі глобального вибору шляху розвитку для країни – чи то продовжувати жити по-старому або переходити на інноваційний, технологічний шлях розвитку – наука, її правильна організація і гідне місце в економіці та суспільстві в цілому набуває навіть більшого значення, ніж будь-коли. Сам вибір шляху розвитку країни багато в чому залежатиме від того, чи вдасться знайти правильні шляхи розвитку науки в Україні.

Для пошуку ефективних шляхів розвитку науки важливо мати об'єктивну інформацію щодо сприйняття в суспільній свідомості вітчизняної науки і діяльності науковців. Громадська думка, загальний уявлення людей щодо ролі науки в суспільстві, престижності професії науковця, довіри до вчених дуже важливі для ефективного діалогу влади і науки, влади і суспільства. Не випадково в розвинутих країнах світу проводять регулярні опитування населення щодо ставлення до науки.

Враховуючи стабільно високий рівень довіри до науки з боку населення, вчені покликані виправдовувати очікування людей і відігравати значну роль у житті українського суспільства і, підтримуючи репутацію професії, виступати моральними авторитетами в соціумі, бути лідерами громадської думки з важливих соціальних проблем. Соціальний запит на наукову еліту, яка виправдовує кредит довіри суспільства, здатну зрозуміло пояснити те, що відбувається, сформулювати цілі, визначити напрями подальшого розвитку суспільства, як показують дані соціологічних досліджень, залишається незмінним.

Література

1. Академічна наука і науковці в сучасній Україні (за результатами наукового дослідження) / [підготував В.М.Ворона та ін.]. – К. : НАНУ, Ін-т соціології, 1998.
2. Мартинюк І. Академічна наука у громадській думці та в оцінках експертів / І.Мартинюк, Н.Соболева // Соціологія, теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №1. – С. 134–152.
3. Оксамитна С. Ієрархія престижності професій і занять / С. Оксамитна, А. Патракова // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / [наук. ред. В. Ворона, М. Шульга]. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2007. – С. 170–179.
4. Пилипенко В. Академічна наука в дзеркалі соціології / В. Пилипенко // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг [наук. ред. В. Ворона, М. Шульга]. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2008. – С. 242–247.
5. Путь в науку: социальные аспекты воспроизводства научных кадров / [С. А. Войтович, С. А. Макеев, В. И. Тарасенко и др.] ; под ред. В. Ф. Черноволенко. – К. : Наук. думка, 1991.
6. Соболева Н. Динаміка престижу професії вченого в Україні / Н.Соболева // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг [наук. ред. В. Ворона, М. Шульга]. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2008. – С. 232–241.
7. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.search.ask.com/web?apn_dtid=%
8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://society.lb.ua/science/2014/09/08/278506_yakih_zmin_potrebuie_nauka.html
9. Максим Стріха. Українська наука: у законі, але поза законом / Максим Стріха. – Тиждень. – 2010. – 7 вересня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Publication/7493>
10. Наука Украины. Цифры, факты и проблемы. / А. Мазур, - ИЭС им. Е. О. Патона [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kt.kharkov.ua/_upload/file/-/nauka_ukrainy.pdf

ВИЩА ОСВІТА В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ І ШЛЯХИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Стаття присвячена аналізу системи вищої освіти сучасної України. На основі теоретичних та емпіричних пошуків розглядається модернізаційний потенціал вітчизняного освітнього простору. Відповідна увага приділяється функціонуванню освітніх систем зарубіжних країн.

Ключові слова: *система вищої освіти, модернізація, демократизація.*

Статья посвящена анализу системы высшего образования современной Украины. На основе теоретических и эмпирических поисков рассматривается модернизационный потенциал отечественного образовательного пространства. Внимание уделяется функционированию образовательных систем зарубежных стран.
Ключевые слова: *система высшего образования, модернизация, демократизация.*

The paper analyses higher education system of the present-day Ukraine. Using both theoretical sources and empirical data, the authors argue a problem of potential for modernisation of the national educational space. Special attention is also given to the education systems of other foreign countries.

Keywords: *higher education system, modernisation, democratisation.*

Функціонування і розвиток системи освіти як соціальної інституції характеризується специфічними протиріччями, котрі відображаються у науковому пізнанні у вигляді різноманітних теоретичних проблем. З усієї сукупності таких проблем (поряд з педагогічними, психологічними, філософськими, екологічними тощо) є сенс виділити власне соціологічні. Головна особливість останніх полягає в тому, що вони відображають суперечливу взаємодію системи освіти з суспільством. Звідси випливає, що саме ця взаємодія становить предмет соціології освіти у широкому сенсі.

Однак така констатація є вельми загальною. Вона потребує конкретизації, котра щонайліпше визначається трьома об'єктивними обставинами. По-перше, характер взаємодії системи освіти з суспільством не є універсальним. Він зумовлений у підсумку історичним типом суспільних відносин. По-друге, у будь-якій системі суспільних відносин складається притаманний їй взаємозв'язок загальнолюдських і класових функцій системи освіти. По-третє, і сама система освіти способом всієї організації, змістом діяльності по-різному діє на її суспільні функції.

Вивчення інституції освіти приваблює сьогодні дедалі більше дослідників у зв'язку зі зростанням ролі, котру вона відіграє у сучасному суспільстві і, як прогнозується, стане відігравати у майбутньому. Це, відповідно, впливає на соціологію освіти. Остання покликана своєчасно давати відповіді на питання рівності, диференціації, соціальної мобільності, котрі невідворотно є пов'язаними з освітою в силу виконуваних ним функцій. І тому, що важлива справедливість реального розподілу потенційних можливостей, які надає суспільство в галузі освіти, – можливостей навчатись, отримувати знання, кваліфікацію. І тому, що освіта, спеціальність, кваліфікація – цінності не лише термінальні, а й інструментальні – спосіб досягнення цілей, капіталу для інвестування.

Отримання ресурсів у сфері освіти значною мірою зумовлює соціальну мобільність, доступ у подальшому до інших суспільних благ. Адже в розвиненому суспільстві засвоєння багатьох ролей, набуття певних статусів практично детермінуються навчанням, проходженням через формальні організації інституції освіти. Привабливість освіти для молоді, прагнення останньої у цій сфері, реальна доступність освіти для вихідців із різних соціальних груп, по суті, визначають завтрашній рівень освіченості й культури населення.

Особливо важливим є все це у світлі реформ у сфері освіти. Подібно багатьом іншим соціальним інститутам освіта не була готова до натиску змін, що розпочались в Україні. Вже з кінця 90-х років ХХ століття вітчизняна освіта характеризується змінами, котрі спочатку кваліфікувались як “реформи”, потім – як “модернізація”. Освіта поступово стала модифікуватись, сприймаючи сучасні виклики і відповідаючи на них формуванням нових практик. Важливо зазначити, що ці зміни відбуваються на фоні глибокої трансфор-

мації суспільства, один з аспектів якої – перехід від відносно нерозчленованої соціальної структури до значної соціальної диференціації.

Сьогодні, з одного боку, вже можна підбивати деякі підсумки, розглядаючи динаміку того, що відбувається, порівнюючи нинішню ситуацію і минулу. З другого боку, необхідно оцінити тенденції у зв'язку з планами і конкретними заходами по модернізації системи освіти. Дослідження сучасного стану вітчизняної освіти повинні органічно поєднувати аналіз як теоретичних, так і емпіричних проблем даної інституції. Ця проблематика є багатоплановою, в котрій можна виокремити низку великих проблем. Це, по-перше, проблема зміни функцій освіти у нових суспільних реаліях (посилення її диференціюючої функції). По-друге, модернізація освіти і проблема шансів на її отримання. По-третє, проблема взаємозв'язку освіти та ринку.

Нині перед системою освіти більш різко постає завдання формування моральних цінностей особистості. Можна за певний час дати професійні знання, можна розвинути творчі здібності. Але вкрай важко (а часом і неможливо) перевиховати дорослого студента. Моральні цінності формуються з дитинства, а батьки не завжди є педагогічно грамотними людьми і їхні зусилля нерідко не досягають бажаної мети. Практика свідчить, що оптимальний шлях досягнення поставлених цілей – це створення і функціонування системи безперервної освіти (і виховання), включаючи такі важливі її ланки, як загальна середня і вища професійна освіта.

Зазвичай безперервність освіти розуміється як реалізація окремою особистістю можливості отримання послідовної освіти протягом усієї своєї життєдіяльності. Це – безперервність у часі. У контексті ж поставленої проблеми перманентність освіти розглядається в єдності часу, простору і концептуальної сутності освітнього процесу. Формуючи сьогодні концепцію безперервної освіти, необхідно передбачати, якою вона буде завтра.

Говорячи про шляхи модернізації вітчизняної системи освіти, слід конкретніше спинитись на характері кризи, що дасть можливість виробити і задіяти на практиці певні оздоровчі заходи.

Сучасна криза в українській освітній системі в своїй основі не технологічна і не організаційна. Це криза структур-

на, морально-ціннісна, інтелектуальна і духовна. По-перше, це “імперська” криза, спричинена розпадом СРСР.

Україна була другим за значущістю і вагою науково-технічним регіоном СРСР. Тут накопичувався науково-технічний потенціал, який за структурою, значенням і масштабами відповідав потребам величезної країни, а не України як такої. За нових умов такий потенціал потребує модернізації.

По-друге, криза “постмілітариська”, зумовлена військовим перекосом науково-технічного потенціалу не лише України, а й інших колишніх республік СРСР.

По-третє, техноцентричний перекис, спричинений завищеною часткою наукового потенціалу України, зорієнтованого на розробки в галузі матеріалознавства, металургії, машинобудування і різко зниженою часткою потенціалу, пов’язаного з дослідженням проблем життя людини, суспільства, етносу, психології, культури тощо.

Модернізація освіти пострадянської України безпосередньо пов’язана з виходом із “підпілля” гуманітарної (у справжньому сенсі) науки, а також науки про людину, суспільство, життя (психологія, антропологія, генетика). Повсюди у світі нині пріоритет надається саме цим наукам. І вони в багатьох країнах домінують у науковому потенціалі. У нас вони мали жалюгідний вигляд, що знижувало і знижує соціальну віддачу науки і освіти.

Успіх модернізаційних процесів у галузі освіти значною мірою залежить від подолання інтелектуальної кризи. По-перше, багато в чому загублений сенс творчості. Економічна і соціально-психологічна атмосфера в науці така, що вчені не бачать не тільки втілення своїх результатів, а й потреби в них. Інтелектуальна праця стала непрестижною, матеріально покараною (сміховинна платня). Соціальний статус педагога і вченого різко підупав. Звідси песимізм, бездіяльність, поширення відпливу умів та інформації за кордон. У будь-якій розвиненій країні ці сфери суспільства перебувають на одному з перших місць за статусом працівників. У нас зараз – на одному з останніх. І суспільство, в якому доктор наук “оцінюється” нижче за касира банку, приречене на деградацію.

Модернізація системи вищої освіти сучасної України потребує подолання морально-ціннісної кризи. З цього приводу слушним є міркування Президента НАН України Бориса Патона: “Соціальна відповідальність учених вимагає, щоб

вони здійснювали суворий контроль за результатами своєї діяльності, ділилися своїми знаннями, підтримували тісні зв'язки з громадськістю і державною владою” [1].

Успішному перебігу модернізаційних процесів у галузі вищої освіти вельми заважає й духовна криза. Має місце “сум'яття духу”, пов'язане з втратою викладачами соціального статусу, масовою апатією, відсутністю натхнення, внутрішніх стимулів до творчості. Особливо слід наголосити на втраті багатьма педагогами і вченими патріотизму – наукового і національного. А це просто небезпечно, оскільки останні – головні рушії прогресу, власника основного ресурсу людства – інформації. І головна біда навіть не в тому, що відпливає інформація, йдучи за кордон від аморальних, жebraкуючих і непатріотичних педагогів і вчених.

Оскільки ресурсна, технологічна, організаційна криза науки і освіти доповнюються структурною, інтелектуальною, духовною кризою, – заходів щодо збільшення фінансування самих по собі недостатню, хоча це, звичайно, вкрай важливо. Мірою інтелектуального, структурного, морального “одужування” дедалі відчутніше вимальовується завдання ефективного нарощування ресурсів освіти й науки. Потрібно найближчим часом відновити адекватну потребам суспільства частку освіти у валовому національному продукті.

Не можна не зважати на те, що докорінно змінились цілі й завдання освіти за умов незалежного розвитку України. Тому освіта виявилась за своїми функціями недостатньо релевантною новим цілям суспільства і держави. Зрештою, такі завдання національного відродження і будівництва своєї держави, формування власної культури, політики тощо виявились недієздатними, без достатнього наукового заділу. Тому необхідно забезпечити пріоритет соціальних та гуманітарних наук, прискорити темп їх розвитку. Потребує радикальної зміни становище у сфері вивчення менталітету нації, її інтелекту, психіки, рівня розвитку, національного характеру, національної ідеї та пріоритетів мови, культури, історії України.

Слід зазначити, що йдеться не про відхід від власної ідеологічності, оскільки відхід на “інтернаціональний” рівень може вилитись на практиці і в іншу типovu для нас крайність – “західництво”. У даному контексті особливої ваги набуває проблема впливу національної традиції в дослідженні суспільства. Пошуки аксіологічних орієнтирів у освіті стимулюють наукову рефлексію.

Реальний вихід із нинішньої кризи системи освіти – це вихід на новий рівень системності, аналіз суспільства не як ізольованої системи, а як однієї з підсистем, підпорядкованої системі відтворення самого життя і його підтримання. Цим не принижується значущість внутрішніх проблем організації життя людства. Вони (проблеми), навпаки, набувають нової значущості і зростає відповідальність для кожного соціокультурного суб'єкта.

Для освіти, безпосередньо включеної в механізм відтворення соціокультурного процесу, такий аналіз є вкрай необхідним. У системі освіти формується і “замовлення” на адресу соціології – точніше виробити і надати образ конкретного суспільства, а також особистості, необхідної даному суспільству. Поки що таке замовлення залишається не почутим.

Сьогодні, коли в Україні змінилися соціальні відносини, дійсність (що сформується) пред'являє запит на соціологічно грамотних людей, здатних адекватно оцінювати соціокультурний процес і свою роль у ньому. Потрібна все більш значна кількість спеціалістів, котрі володіли б необхідними знаннями для розв'язання соціальних, управлінських та інших проблем. Тому необхідна рішуча консолідація зусиль наукових і викладацьких кадрів для утвердження соціології як базової серед наук про суспільство. Це потребує не лише наукової активності у цьому напрямі, а й зміни моделі освіти, розв'язання багатьох проблем, які стосуються навчального процесу, демократизації управління системою освіти.

Аналіз розвитку самоврядування в соціально-економічних системах дає змогу вирізнити дві головні тенденції у цьому процесі [2, с. 114]. Перша з них пов'язана з наданням структурним елементам цих систем більшої самостійності, відносно автономності стосовно розташованих над ними (елементами) в управлінській ієрархії ступенів. Це забезпечує необхідні юридичні, економічні й організаційні умови для їхнього функціонування в якості самовладних. Друга тенденція полягає в розширенні форм і методів самоврядування в діяльності цих елементів, в усе більшому залученні працівників в управлінський процес, поширенні управлінських функцій аж до первинного колективу й особистості.

У системі вищої освіти перша із зазначених тенденцій у своїх виявах потребує становлення основних її структурних елементів як відносно самостійних самоутворень стосовно ви-

щих органів управління. Друга тенденція полягає в розширенні соціально-професійної бази в рамках системи вищої освіти.

Ефективність процесу демократизації управління (а отже, й успішності модернізації системи вищої освіти) значною мірою залежить від узгодженості зазначених двох тенденцій в розвитку самоврядування. Необхідність дотримання оптимальних пропозицій між двома даними тенденціями зумовлена їхнім взаємозв'язком і взаємозалежністю. Демократизація управління системою вищої освіти виступає необхідною передумовою розвитку самоврядування. Це, у свою чергу, виступає гарантією незворотності процесів демократизації управління системою вищої освіти з боку державних органів.

Таким чином, розширення самоврядування в рамках системи вищої освіти є важливим чинником вдосконалення управління останньою, а отже – її модернізації.

Важливим модернізаційним напрямом стосовно вищої освіти є зміна структури підготовки кадрів. Історично склалося так, що понад 40% студентів в Україні готуються за інженерною спеціальністю. Таке співвідношення відповідало потребам народного господарства. У країнах з розвиненою ринковою економікою частка підготовки інженерів у загальному складі студентів коливається в межах від 6,9% (в Італії) до 26,1% (в Японії). Значно більше у цих країнах готують юристів, спеціалістів з природничих наук. Десятки і сотні тисяч студентів оволодівають спеціальностями із соціальних і поведінкових наук, тоді як в Україні така підготовка фактично відсутня. На десять спеціалістів інженерного профілю, зайнятих у народному господарстві, припадає спеціалістів нетехнічного профілю: у США – 111, ФРН – 32, Україні – 15 [3, с. 112].

Водночас модернізацію структури підготовки спеціалістів необхідно проводити обережно. Адже зміни структури народного господарства відбуваються повільно і потреба в інженерах за умов стабільності залишається високою. Не можна нарощувати підготовку фахівців нетехнічного профілю за рахунок різкого скорочення підготовки інженерів. Тим більше, різке скорочення такої підготовки призведе до закриття інженерних вузів, частка яких становить майже 30% загальної їх кількості. Адже перепрофілювання їх на природничо-гуманітарну підготовку складне, якщо можливе взагалі.

Модернізаційні процеси в системі освіти великою мірою детерміновані тим, як відбувається розбудова демократич-

ної, соціально-правової Української держави, функціонування і розвиток економічної, політичної та духовної її сфер. Проблеми українського національного відродження включають становлення та розвиток як власної національної культури (культури титульного етносу), так і культури етнічних спільнот, які проживають на території держави. Вельми важливого значення набуває повноцінне, ефективне й результативне функціонування етнокультурних цінностей, що становлять основу людського буття та культури.

На сучасному етапі суспільного розвитку України стає дедалі очевиднішим, що в ході ринкового реформування її економіки, переходу до соціального ринкового господарювання актуалізується завдання дослідження культурних потреб етнічних спільнот, інтеграції останніх в економічне, соціальне, політичне та духовне життя українського суспільства. Саме успішність інтеграції національних меншин в український соціум, безумовно, детермінується рівнем розвитку їх освітньої сфери. З іншого боку, рівень розвитку останньої виступає не лише важливим інтеграційним чинником, а й вагомим підґрунтям модернізації системи освіти.

Отже, ефективність модернізаційних процесів у освітньому полі України значною мірою залежить від урахування (впровадження в життєдіяльність суспільства) культурної складової. В даному аспекті важливим є ставлення різних соціальних груп суспільства до культурних традицій. Як свідчать результати Омнібусу–2015 Інституту соціології НАН України, 37,0% респондентів повністю згодні з тим, що дуже важливо виховувати дітей та молодь на культурних традиціях. Не згодні з даним твердженням лише 3,8% опитаних. При цьому 29,5% опитаних вважають, що вельми важливим є те, аби твори культури (книги, музика, кіно, культурні події) приносили задоволення та емоційну насолоду. “Культурні” виміри нашого соціуму великою мірою пояснюють трагічні події, що відбуваються на Донбасі. Адже не є секретом те, що донецька спільнота загалом певною мірою поступається за культурними показниками іншим регіонам України. Це, у свою чергу, “сприяло” інформаційно-ідеологічному “навантаженню” певних прошарків населення Донбасу (що, у свою чергу, спричинило відсутність “імунітету” проти сепаратистських настроїв). Адже не випадково 25,1% респондентів згоді з тим, що дуже важливо обмежувати поши-

рення культурних та мистецьких творів (що суперечать нашим ідеалам та цінностям), коли країна в небезпеці. При цьому слід обмежувати розповсюдження продукції низького культурного рівня. З цим згодні 26,3% респондентів, опитаних у рамках Омнібусу. Водночас слід зазначити, що культура і мистецтво в сучасній Україні не досить успішно сприяють подоланню суспільної кризи, розвитку та процвітання держави (такої думки дотримуються 13,1% опитаних).

Державна політика у сфері вищої школи має ставити перед собою дві основні цілі. Перше й найголовніше – забезпечення всім без винятку верствам населення рівної можливості отримання однаково якісної державної освіти. По-друге, необхідно забезпечити справедливий та об'єктивний відбір абітурієнтів до вищих навчальних закладів. Вирішення першого завдання є доволі складним, витратним і потребує тривалого часу. Це має стати головним напрямом соціальної державної політики держави в галузі середньої освіти і потребує забезпеченості середніх державних середніх шкіл необхідною (і приблизно однаковою) якісною програмою, якістю викладання й навчальних матеріалів, навчально-методичним обладнанням.

Слід зазначити, що проблеми вищої освіти є доволі глобальними, які покликані до життя переходом людства до нового витка у розвитку цивілізації і являють собою довгочасні “проблеми-цілі”, котрі намічають шляхи розвитку вищої освіти у світі. Тому довготривалі заходи стратегічного характеру мають бути спрямовані на глибоку переорієнтацію та реструктурування всієї науково-педагогічної системи країни. Йдеться про нові політичні й економічні умови і цілі, посилення національної домінанти у розвитку науки і освіти, піднесення якості наукового потенціалу. Також необхідним є формування нової еліти інтелектуальних і духовних лідерів нації, інтелектуалізація зовнішнього середовища, яке б забезпечило соціальне замовлення на результати науково-педагогічної творчості, соціальну інформатизацію, органічне входження України у світове наукове співтовариство. Це заходи з надання інтелекту нації нової якості, яка відповідає сучасним вимогам цивілізації.

Тому зазначимо, що одним із найважливіших напрямів розвитку системи освіти є її фундаменталізація. Остання передбачає швидке просування в систему освіти останніх

досягнень фундаментальних наук, й передусім тих, що мають загальнонаукове значення і сприяють формуванню у людей цілісного світорозуміння і наукових методів мислення. У цьому сенсі актуальною є організація більш тісної взаємодії освіти з фундаментальною наукою. Зокрема, це просування в сферу освіти нових уявлень про інформаційно-енергетичну картину світу, а також останніх досягнень у галузі загальної теорії інформації.

Панівна в сучасній системі освіти матеріально-механістична наукова парадигма (сформульована ще за часів Декарта і Ньютона) сьогодні не може розглядатись як задовільна основа для формування світогляду сучасної освіченої людини. І не тільки тому, що вона не відповідає сучасним досягненням теоретичної науки. Існує ще одне прагматичне міркування. Воно полягає в тому, що подальше збереження цієї парадигми в системі освіти є стратегічно небезпечним для майбутнього людства, яке постало нині перед обличчям глобальної кризи цивілізації. Для подолання цієї кризи людству необхідно якомога швидше перейти на новий технологічний устрій життя, основою якого мають стати нові високоєфективні ресурси – й енергозберігаючі технології та екологічно чисте виробництво. Швидке виснаження ресурсів планети і невпинне демографічне зростання населення потребують нових технологій, які за свою ефективністю відрізнятимуться від існуючих не на відсотки, а на десятинні порядки.

Сучасні тенденції розвитку наук дають певну надію на те, що найближчим часом фундаментальна наука явить світові цілу низку відкриттів, які докорінним чином впливатимуть на вирішення шляхів виживання людства. Чи підготовлене людство до сприйняття цих відкриттів і застосування їх результатів у соціальній практиці? Відповідь на це запитання саме й покликана дати система освіти, проблеми розвитку якої так активно обговорюються сьогодні у наукових і педагогічних колах багатьох країн світу, у тому числі в Україні.

Таким чином, для ефективності і результативності модернізаційних процесів у галузі освіти вельми важливим є рівень (стан) розвитку науки. Йдеться як про наукову детермінацію освітянських програм (проектів), так і міру включеності науковців у педагогічну діяльність.

Як свідчать результати Омнібусу – 2015, стан вітчизняної науки як дуже добрий оцінюють лише 0,7% респондентів.

А 11,7% опитаних вважають стан української науки “дуже поганим”. При цьому 42% респондентів вважають, що рівень вітчизняної науки суттєво відстає від світового. Дуже значною роль вітчизняної науки в оновленні українського суспільства оцінюють лише 9,5% респондентів. Поряд з тим 41,8% громадян України зовсім не ознайомлені з досягненнями Національної академії наук України.

Піднесення модернізаційного потенціалу вітчизняної освіти потребує розв’язання низки проблем як теоретичного, так і практичного характеру [4].

Перша методологічна проблема полягає в тому, що процес навчання досі зосереджений переважно на тому, аби учень формально оволодів певною сумою знань. В освіті діє своєрідна адміністративна система, в основі якої певне оцінювання кількісних характеристик, формально засвоєних результатів навчального процесу. Водночас взаємозв’язок між засвоєними знаннями і творчим розвитком особистості є недостатнім.

Друга проблема (пов’язана з першою) полягає в тому, що система викладання передбачає лише оволодіння знанням як таким, а не діяльне застосування цього знання. У результаті оволодіння знаннями закінчується (в кращому разі) їх розумінням, але ніяк не вмінням використовувати в житті. За такої освіти знання на індивідуальному рівні швидко втрачаються, а діяльність індивіда не ґрунтується на знаннях.

Третя проблема: вітчизняна освіта недостатньо “навчає” навчатись. Спрямоване на валовий підхід, на максимально-конкретне (і нерідко другорядне) знання зазвичай не формує бажання навчатись, пізнавати нове протягом життя. У результаті перебування в системі підвищення кваліфікації перетворюється на додаткову відпустку. А пізнавальних програм на вітчизняному телебаченні і радіо взагалі немає.

Четверта проблема пов’язана з тим, що традиційний образ навчання (класичний урок) сьогодні не є цікавим. Завдяки сучасним технологіям учням пропонувався широкий спектр віртуальних комп’ютерних розваг, котрі підміняють діяльну функцію.

Нарешті, п’ята проблема полягає в тому, що освіта України переважно ще не формує у дитини (учня, студента) розвиненого почуття свободи, хоча успіхи тут є більш значущими, аніж у розв’язанні інших проблем. І Майдан 2004 р., і Євромайдан 2013–2014 рр. не були б можливими без молоді,

котра сформулювалася вже в інших суспільних умовах, децю іншій системі освіти. Але нерозумні обмеження і самообмеження свободи ще досі притаманні освіті, особливо на рівні навчальних закладів і взаємовідносин вчителя (професора) і учня (студента).

Названі недоліки (проблеми) вкрай негативно впливають на самореалізацію в житті і діяльності людини, котра перебувала в освітньому середовищі. Таким чином, виявляється, українці – талановита, працездатна і освічена нація, але – не по-сучасному. У результаті це акумулюється в повільний, не інноваційний розвиток країни і її економіки. Євромайдан, як вибух, дав енергію змінам у суспільстві. Але післямайданна дійсність є далекою від очікуваної. Народ, конкретну людину змінити одними лише революціями неможливо. Для цього необхідно змінити освіту, котра готує нові покоління людей.

У розв'язанні актуальних “модернізаційних” проблем освітнього поля України важливим чинником є врахування громадської думки (емпіричний вимір зазначеної проблеми). Як свідчать результати емпіричних досліджень, лише 11% опитаних повністю задоволені рівнем своєї освіти, а 11,1% – зовсім незадоволені. При цьому 19,0% респондентів вважають, що характер їх нинішньої роботи не відповідає їхньому професійному рівню [5, с. 226]. Слід зазначити, що більшою мірою не задоволені рівнем своєї освіти жінки.

Цікавим бачиться розходження думок респондентів стосовно задоволеності рівнем власної освіти залежно від місця їх проживання. Так, серед тих, хто проживає в Києві, 17,9% респондентів цілком задоволені рівнем своєї освіти. Водночас у містах з населенням понад 250 тисяч таких лише 9,3%. У невеликих містах України повну задоволеність рівнем власної освіти демонструють 13,0% респондентів, у сільській місцевості – 12,2%. Серед тих, хто проживає в місті, але за межами України, рівнем своєї освіти задоволені 11,1% респондентів, у селі (за кордоном) – 9,4% опитаних [6, с. 477].

Одним із небагатьох модернізаційних кроків у сфері вищої освіти є спроба переходу до Болонської системи. Власне, інтеграційний процес у науці й освіті має дві складові: формування співдружності провідних європейських університетів і об'єднання національних систем освіти і науки в рамках єдиного європейського простору з єдиними вимогами, крите-

ріяма і стандартами. Головна мета даного процесу – консолідація зусиль наукової й освітньої спільноти й урядів країн Європи для суттєвого зростання конкурентоспроможності європейської системи науки і вищої освіти у світовому вимірі (адже протягом останніх десятиліть європейська система поступалась американській).

Слід зазначити, що для системи вищої освіти України Болонський процес, по суті, є непростим. Адже Україна не має глибинних традицій у галузі фундаментальної природничої та інженерної вищої освіти, тому важко приєднатися до багатьох європейських рішень, нівелюючи власні багатовікові напрацювання в даній галузі. І нові виклики не можна буквально переносити в нашу систему освіти. Крім того, ми “маємо право” пропонувати європейській спільноті свої напрацювання, досягнення, своє бачення проблеми. Тобто йдеться про гармонійне поєднання європейських інновацій і кращих європейських традицій.

Світ вступив у інноваційний тип прогресу. Попит у будь-якій сфері суспільства існує лише на інноваційного фахівця, тобто людину з інноваційним типом мислення, інноваційною культурою і здатністю до інноваційного типу діяльності. Така людина повинна бути здатною сприймати модернізаційні зміни, створювати ці зміни, жити в середовищі, яке постійно змінюється. Йдеться про нові технології, нове життя.

Успіх модернізаційних процесів у освітній сфері України великою мірою детермінується підвищенням “інтелекту” системи освіти. Йдеться про надання останній випереджального характеру. Тільки так вона зможе підготувати людей до майбутнього, що стрімко наближається, дати їм необхідні орієнтири для соціальної адаптації у зовсім новому для них інформаційному середовищі. Прискорити просування в систему освіти нових результатів фундаментальної науки можна шляхом створення безпосередньо у вищих навчальних закладах спільних з академічними установами науково-навчальних центрів з різних напрямів фундаментальної науки.

При цьому передбачається, що створюваний науково-навчальний центр діятиме на постійній основі, ставши місцем взаємодії інтелектуального потенціалу академічної науки і працівників системи освіти. Мова також йде про аналіз останніх досягнень науки в тій чи іншій сфері, розробку методології і методики використання цих досягнень (результатів) у навчальному процесі кожного конкретного навчального закладу.

Ключова ідея, покладена в основу створення і функціонування таких центрів, полягає в тому, щоб оперативно доводити до професійно-викладацького складу, студентів та аспірантів вузів найважливішу інформацію про результати досліджень у галузі фундаментальної науки, що різко підвищить творчий потенціал вузівських колективів. До того ж це повинно здійснюватись не лише шляхом лекцій академічними вченими і проведення ними семінарів з викладачами університету з фундаментальних проблем.

Успішність модернізаційного процесу в рамках системи вищої освіти України великою мірою детермінується врахуванням зарубіжного досвіду. Прийнято вважати, що характер управління освітою у тій чи іншій країні безпосередньо пов'язаний з типом і специфікою державного устрою і державного управління. Водночас характер управління залежить від того, чи є країна унітарною державою з централізованою системою управління чи федеральною державою з децентралізованою системою управління. Вважається також, що управління освітою є централізованим в унітарних державах і апіорі децентралізованим у державах з федеральним устроєм. Однак дослідження, проведене Радою Європи у 1993 р., показало, що не завжди існує така лінійна залежність, як це здається з першого погляду.

Наприклад, у Швейцарії освіта бачиться децентралізованою тому, що країна має федеральну структуру. Те ж саме можна сказати і про Німеччину. Але якщо розглядати ці дві країни не з позицій федерального уряду, а з позицій швейцарських кантонів (або німецьких земель як суб'єктів федерації), то побачимо, що управління освітою тут є досить жорстко централізованим у багатьох аспектах. З іншого боку, у Франції система освіти є централізованою в тому, що стосується навчального плану, змісту освіти, документів про освіту, педагогічного персоналу. Однак вона децентралізована стосовно деяких аспектів управління, насамперед матеріально-фінансового.

Тому важливими критеріями в оцінці централізації чи децентралізації управління освітою є те, на якому рівні приймаються суттєві управлінські рішення, якими повноваженнями і якою автономією володіють місцеві органи освіти і навчальні заклади. Важливо, управляються вони виборними чи адміністративно призначуваними органами. Це має суттє-

ве значення, чи беруть участь в управлінні (на різних рівнях) представники вчителів, батьків, роботодавців, профспілок та іншої громадськості.

Органи управління освітою, до складу яких входять представники громадськості (їх прийнято називати партисипативними органами управління), на національному рівні існують у більшості розвинених зарубіжних країн. Вони являють собою, головним чином, консультативні ради. До завдань останніх належать висловлювання думки і рекомендацій з обговорюваних питань і здійснення консультативних послуг міністру освіти з різних питань стану, розвитку і реформування освіти. У свою чергу, міністр повинен консультиватися з членами такої ради з усіх важливих питань освіти.

В Європі партисипативні національні органи управління освітою існують у всіх південноєвропейських країнах (Греція, Іспанія, Італія, Португалія) і в більшості західноєвропейських і центральноєвропейських країн (Австрія, Бельгія, Німеччина, Данія, Люксембург, Нідерланди, Франція). Водночас партисипативних органів управління національного рівня немає у Великій Британії, скандинавських і східноєвропейських країнах.

У США аналогом європейських національних рад з освіти є існуюча з 1975 року Міжнародна консультативна рада з освіти. До призначуваних президентом США членів ради входять виборні посадові особи від штатів і місцевих органів самоуправління, представники адміністрації державних і приватних навчальних закладів, рад з освіти штатів, вчителів, батьків та учнів. До завдань ради належить підготовка для федерального міністра освіти пропозицій і рекомендацій з актуальних питань управління і розвитку освіти. Йдеться про ті питання, що мають загальнонаціональне значення, здійснення допомоги федеральному департаменту освіти, міністерству освіти. При цьому надається допомога федеральному департаменту освіти (міністерству освіти) з координації програм діяльності в галузі освіти інших федеральних міністерств і відомств. У більшості країн Європи партисипативні органи управління існують лише на національному (центральному) рівні і рівні навчального закладу. В деяких країнах – лише на рівні навчального закладу (Велика Британія). І лише в небагатьох країнах (Греція, Іспанія, Італія, Франція) партисипативні органи існують на всіх рів-

нях управління освітою: національному, регіональному, місцевому, вузівському.

Говорячи про загальні тенденції розвитку партисипативних органів управління освітою на регіональному і місцевому рівні, можна зазначити, що вони відображають загальну тенденцію розширення участі громадськості (і суспільства в цілому) в розвитку системи освіти. Загальний процес державнополітичної децентралізації, руху окремих (насамперед централізованих або унітарних) державних систем у бік федеративного устрою (як у Бельгії та Франції), децентралізації управління освітою (як у Франції), і надання у зв'язку з цим більших повноважень регіональним і місцевим державним утворенням і органам, об'єктивно сприяє створенню партисипативних органів управління освітою на регіональному і місцевому рівнях.

Таким чином, очевидно, що на всіх рівнях управління освітою існує тісний зв'язок між децентралізацією, демократією і участю. Зусилля, докладені зарубіжними країнами (з метою задоволення вимог демократичного менеджменту освіти), широко визнанні. Але вони ще не досягли рівня, котрого потребує сучасний розвиток демократичного суспільства. Водночас зарубіжний досвід організації і вдосконалення освітніх систем, безумовно, повинен бути максимально ефективно і результативно використаний у процесі модернізації системи вищої освіти України.

Модернізація системи вищої освіти в сучасних умовах потребує і створення нової концепції її розвитку, виходу за межі звичайних уявлень про шляхи розвитку вищої освіти. У рамцях колишніх підходів (екстраполюючи колишні способи розв'язання проблем, обмежуючись локальними нововведеннями в окремих ланках) неможливо створити дієву концепцію виходу системи освіти із кризи. Можливий лише один шлях її ефективної модернізації – інноваційний, який отримав останнім часом розвиток у багатьох розвинених країнах світу. Інноваційний шлях розвитку вищої освіти означає перехід від спонтанних, періодичних нововведень до нововведень як способу існування системи, що продукує саме вища школа та який виступає основою її цілеспрямованого, контрольованого і керованого розвитку.

Інноваційно-модернізаційний шлях розвитку системи вищої освіти України на сучасному етапі – єдино можли-

вий спосіб забезпечення її нової ролі як соціальної системи. Це створює зону випереджального розвитку для всього соціального організму, безперервного виникнення в ній імпульсів розгортання прогресивних суспільних процесів. При цьому держава не повинна випускати із своїх рук освіту й науку як важливі чинники національної безпеки.

Локомотив національного потенціалу – освіта й наука. Вся інша інфраструктура країни – економічна, соціальна, культурна – лише її похідні. Забуття цього фундаментального положення національної безпеки призводить (як свідчить досвід історії) до краху країн, імперій, цілих цивілізацій.

Як відомо, практика без теорії “сліпа”, а теорія без практики є “мертвою”. Гармонійність будь-якого аналізу полягає у вмінні поєднати теорію і практику. Йдеться про те, що теоретичний аналіз проблеми повинен супроводжуватись практичною складовою (практичними рекомендаціями, побажаннями тощо). Сказане вище є особливо актуальним стосовно проблематики модернізації.

Враховуючи сказане, бачиться необхідним:

1) проведення реформи системи освіти, аби не лише підвищити її ефективність, а й забезпечити дотримання конституційних гарантій на доступність та безоплатність вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах (Кабінет Міністрів, Міністерство освіти і науки);

2) забезпечення рівних можливостей в отриманні освіти всіма громадянами незалежно від “достатку” місцевих бюджетів і матеріального стану сім’ї (Міністерство економіки, Міністерство соціальної політики);

3) збереження належного місця освіти (і науки) в системі виробничих сил суспільства, піднесення соціального престижу працівників освіти і науки та забезпечення їх гідного матеріального рівня життя (Кабінет Міністрів, Міністерство соціальної політики, Міністерство освіти і науки України);

4) розуміння того, що освіта є дороговартісною системою через високу кваліфікацію зайнятих співробітників, бачиться необхідним, ще основні витрати на її утримання повинна взяти (і лише їй під силу) держава. Про це свідчить досвід зарубіжних країн, та й невеликий досвід введення платної освіти у вузах України. Навіть мала чисельність приватних осіб, котрі сплачують за освіту, не витримує пресу зростан-

ня цін на освітні послуги (Адміністрація Президента, Кабінет Міністрів);

5) у сенсі подолання кризових явищ в освіті України довготривалі заходи стратегічного характеру мають бути спрямовані на глибоку переорієнтацію та реструктуризацію всієї наукової системи країни з огляду на нові політичні й економічні (військові) умови і цілі, посилення національної домінанти у розвитку науки й освіти, піднесення якості наукового персоналу, формування наукової еліти (Національна академія наук України);

6) вельми велику роль повинні відігравати інтелектуальні й духовні лідери нації. Мова йде про інтелектуалізацію зовнішнього середовища, яке б забезпечило соціальне замовлення на результати освітньо-наукової творчості, соціальну інформацію, органічне входження України у світове науково-освітнє співтовариство. Заходи з надання інтелекту нації нової якості, що відповідає сучасним вимогам цивілізації (основні осередки громадянського суспільства).

Література

1. Патон Б. Інтелектуальний прогрес не повинен бути альтернативою духовності / Б. Патон // Демократична Україна. – 2015. – 15 лютого.

2. Пилипенко В. Є. Вища освіта в Україні: Історія та пострадянські реалії (соціологічний аналіз) / В. Є. Пилипенко, Є. Г. Позднякова-Кирбят'єва. – Запоріжжя : Запорізький нац. ун-т, 2012. – 152 с.

3. Україна: інтелект нації на межі століть. – К. : Інтелект, 2000. – 516 с.

4. Кремень Василь. Почему мы бедные, если такие образованные? / Василь Кремень // Зеркало недели. – 2015. – 15 февр.

5. Пилипенко В. Українська соціологія сьогодні: дослідження основних сфер життєдіяльності суспільства / В. Пилипенко. – Львів : Зах.-Укр. аналіт. центр, 2012. – 326 с.

6. Пилипенко В. Вища освіта в Україні і інноваційний вимір / В. Пилипенко, О. Гончарук // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – К. : ІС НАН України, 2014. – 545 с.

**ІНСТИТУТ СІМ'Ї В УКРАЇНІ:
НАПРЯМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ**

У статті розглядаються альтернативні форми шлюбних відносин і їх поширення в Україні порівняно з розвиненими європейськими країнами. Зафіксовано високу цінність інституту сім'ї в свідомості українського населення, що визначає несхвальне ставлення до консенсуальних (незарєєстрованих) шлюбів і ще більше, до одностатевих шлюбів і гей-культури в цілому. Рекомендується проводити обережну, виважену політику в цій сфері, беручи до уваги національні сімейні традиції і низький рівень толерантності до гей-культури порівняно з іншими європейськими країнами.

Ключові слова: *альтернативні форми сімейних відносин, консенсуальної шлюб, одностатевий шлюб, цінність сім'ї.*

В статье рассматриваются альтернативные формы брачных отношений и их распространенность в Украине в сравнении с развитыми европейскими странами. Зафиксирована высокая ценность института семьи в сознании украинского населения, что определяет неодобрительное отношение к консенсуальным (незарегистрированным) бракам и еще больше, к однополым бракам и гей-культуре в целом. Рекомендуется проводить осторожную, взвешенную политику в этой сфере, принимающую во внимание национальные семейные традиции и низкий уровень толерантности к гей-культуре в сравнении с другими европейскими странами.

Ключевые слова: *альтернативные формы брачных отношений, консенсуальный брак, однополый брак, ценность семьи.*

The paper deals with alternative forms of marital relationship and their prevalence in Ukraine compared to developed European countries. High value of the family institution fixed in the minds of most Ukrainians determines the disapproval of consensual (unregistered) marriage and, moreover, to the same-sex marriage and gay culture in general. The author's recommendations include pursuing a cautious, prudent policy in this sphere with taking into account national family traditions and a low level of tolerance towards gay culture in comparison to other European countries.

Keywords: *alternative forms of marital relationship, consensual marriage, the same-sex marriage, value of family.*

Соціологічні опитування населення України, що проводяться останні двадцять років, стабільно демонструють, що сім'я, рідні та близькі мають найвищий рівень довіри серед усіх соціальних інститутів, що функціонують в українському суспільстві. Більше того, рівень довіри до сім'ї продовжує зростати: у 1994 р. довіряли родині 86,9% українців; в 2015 р. – 93,7 % (табл. 1). Тобто практично всі опитані. Для порівняння: в цьому ж році довіру до Президента висловили тільки 17,7 % опитаних українців, довіру до Верховної Ради – 8,4 %; довіру до судової системи – 6,3 % [1].

Таблиця 1

Динаміка рівня довіри сім'ї та родичам
у населення України (%)

Рівень довіри	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015
Не довіряю	3,6	3,1	3,7	2,6	2,7	4,7	2,5	2,6	1,7	2,4	2,0	2,3
Важко сказати, довіряю чи ні	6,9	5,1	5,9	4,3	5,3	4,6	4,2	2,5	3,2	3,1	3,1	4,0
Довіряю	86,9	91,8	89,7	92,7	91,9	90,6	93,3	95,8	95,0	94,4	94,8	93,7
Не відповіли	2,6	0,0	0,7	0,3	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	

І чим більш проблематичною і нестабільною стає ситуація в суспільстві, особливо в ситуації зовнішньої загрози і локальних військових конфліктів, тим більше люди цінують сім'ю і близьких як гарантію і опору для свого існування.

У сучасному суспільстві сім'я слугує не тільки для продовження роду, а й є тією групою близьких людей, де відбувається самореалізація індивіда. Приймаючи важливі життєві рішення, 78% українців насамперед беруть до уваги погляди, поради членів родини та близьких людей, на другому місці за важливістю впливу – власна інтуїція (46%), на третьому – норми закону, що діють у країні (27,0 %) [2].

Висока цінність сім'ї і близького оточення у свідомості сучасних українців цілком закономірно знаходить підтвердження в реальній поведінковій орієнтації на вступ у шлюб. Серед європейських країн Україна [3] – на третьому місці щодо частки населення (62,7 %), яка перебуває в офіційному шлюбі (табл. 2). Перше місце за цим показником займає Кіпр (67,5 %), друге – Болгарія (65,7 %). Найменшу част-

Таблиця 2
Сімейний стан населення України та європейських країн,
2007 р. (%)

<i>Країна Європи</i>	<i>У шлюбі</i>	<i>У нетрадиційному (одностатевому шлюбі)</i>	<i>Живемо окремо, але офіційно не розлучені</i>	<i>Живемо окремо, але перебуваємо у нетрадиційному шлюбі</i>	<i>Розлучений(а)</i>	<i>Вдівець (вдова)</i>	<i>Ніколи не був одружений(а)</i>	<i>Відмова відповісти</i>
<i>Австрія</i>	51,0	0,0	0,8	0,0	6,0	4,4	35,6	0,2
<i>Бельгія</i>	54,1	6,6	0,8	0,1	8,0	5,5	23,6	1,3
<i>Болгарія</i>	65,7	0,0	1,3	0,0	4,7	8,4	19,3	0,6
<i>Велика Британія</i>	53,7	4,3	1,6	0,3	6,7	6,9	25,2	1,3
<i>Данія</i>	55,7	1,1	0,8	0,2	8,7	7,6	23,7	2,2
<i>Естонія</i>	43,8	0,0	1,3	0,0	10,9	11,7	32,0	0,3
<i>Ірландія</i>	54,8	0,0	2,4	0,0	1,7	4,9	35,1	1,1
<i>Іспанія</i>	54,5	3,1	1,3	0,2	2,8	7,4	30,2	0,7
<i>Кіпр</i>	67,5	0,0	0,2	0,0	2,8	4,8	24,6	0,1
<i>Латвія</i>	38,6	0,0	1,6	0,0	10,0	11,6	35,4	2,8
<i>Нідерланди</i>	56,2	5,6	0,3	0,2	6,4	6,2	24,2	0,9
<i>Німеччина</i>	53,5	1,4	1,2	0,2	8,2	7,6	26,8	1,1
<i>Норвегія</i>	49,2	3,1	1,4	0,1	8,2	5,5	29,7	2,8
<i>Польща</i>	55,9	0,0	1,0	0,0	3,2	11,1	28,6	0,2
<i>Португалія</i>	61,6	0,0	1,3	0,0	3,5	9,0	24,6	
<i>Росія</i>	52,2	0,0	1,5	0,0	8,8	11,2	25,5	0,8
<i>Румунія</i>	60,1	0,0	1,8	0,0	3,6	10,9	21,5	2,1
<i>Словаччина</i>	54,7	4,8	0,2	0,5	4,3	8,0	24,2	3,3
<i>Словенія</i>	49,5	11,5	0,5	0,5	3,1	9,3	22,6	3,0
<i>Угорщина</i>	53,1	6,2	1,1	0,9	8,5	11,5	17,9	0,8
Україна	62,7	0,0	0,7	0,0	6,1	15,0	15,1	0,4
<i>Фінляндія</i>	50,8	0,0	0,5	0,0	11,2	7,3	30,2	
<i>Франція</i>	55,7	2,1	1,0	0,0	6,6	4,9	29,2	0,5
<i>Швейцарія</i>	60,9	1,7	1,6	0,2	6,9	4,9	22,9	0,9
<i>Швеція</i>	43,7	0,7	0,5	0,0	11,5	5,6	37,4	0,6

ку одруженого населення мають такі європейські країни, як Латвія (38,6%), Естонія (43,8%), Швеція (43,7%). Серед усіх європейських країн Україна має найменшу частку населення, яке ніколи не перебувало у шлюбі (15,1%). Однак треба

враховувати, що цей показник тісно залежить від чисельності молодого покоління в даній країні на певний період часу (так звані демографічні хвилі).

Інститут сім'ї як будь-яка соціальна система реагує на трансформації, що відбуваються в суспільстві, змінюючи як поведінку людей у цій сфері, так і моральні цінності та норми, які стосуються шлюбно-сімейної сфери. По всьому світу знижується кількість зареєстрованих шлюбів, і, відповідно, зростає кількість альтернативних форм співжиття чоловіка і жінки, які ми можемо умовно назвати *альтернативними шлюбними об'єднаннями*.

Шлюб – це юридично оформлений (санкціонований державою), вільний і добровільний союз чоловіка і жінки, спрямований на створення сім'ї і який породжує права і обов'язки у подружжя. Під альтернативним шлюбом зазвичай розуміється тривалий союз чоловіка і жінки (або двох партнерів однієї статі), не оформлений юридично, а також інтимні, майнові та інші відносини, що склалися між ними. Альтернативний шлюб передбачає більшу свободу поведінки партнерів, багатоваріантність зразків побудови взаємовідносин між партнерами, проте такі складові шлюбу, як можливість появи спільних дітей, піклування про них і можливість утримання одного з подружжя іншим також присутні, як і в офіційному шлюбі.

У сучасному суспільстві є чимало варіантів альтернативних шлюбів. Але в Україні мають місце такі варіанти альтернативних шлюбів.

➤ *Відкритий шлюб*. Традиційна сім'я, в якій чоловік і дружина допускають романи і інтимні зв'язки поза шлюбом. Набув поширення в Європі, має місце і в Україні, але практично не вивчений.

➤ *Гостьовий (екстериторіальний) шлюб*. Відносини офіційно зареєстровані, але чоловік та дружина проживають окремо. Час від часу зустрічаються, але спільного господарства не ведуть, або вже не ведуть, як у випадку, коли екстериторіальний шлюб є проміжним етапом між офіційним шлюбом та офіційним розлученням. За даними соціологічних опитувань, 0,7 % українців перебувають у такій ситуації (*табл. 2*).

➤ *Консенсуальний, або цивільний, шлюб*. Сімейний союз жінки та чоловіка, який не зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану. Ця форма шлюбу поширена в країнах Євросоюзу, де свої відносини реєструє

Таблиця 3

**Динаміка консенсуальних (незареєстрованих) шлюбів
в Україні* (%)**

Сімейний стан	Роки							
	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014
Перебуваю у фактичному незареєстрованому шлюбі	4,9	5,8	4,3	5,4	7,3	6,8	7,3	7,5

*Дослідження “Соціологічний моніторинг 1992–2015 рр.”, що здійснив Інститут соціології НАН України.

лише кожна четверта пара. В Україні (табл. 3) за останні роки кількість незареєстрованих (консенсуальних) шлюбів повільно, але зростає: з 4,9 % у 2002 р. до 7,5 % у 2014 р.

Трансформація інституту сім'ї – загальносвітова тенденція, і вона йде в бік “полегшення” шлюбних норм і обов'язків. Показово, що в цьому зацікавлені і чоловіки, і жінки. Однак цей вид шлюбних відносин – *багатошаровий феномен*, і його існування в сучасних українських умовах пояснюється низкою як економічних, так і ідеологічних чинників. Дуже часто незареєстрований шлюб є першим етапом на шляху до офіційного шлюбу (тим самим складаються нові стандарти шлюбної поведінки). Іноді, з ідейних мотивів, ця форма шлюбних відносин обирається як свідома боротьба проти шлюбу як анахронізму. Замість нього створюється стабільне довгострокове партнерство. Ще одним дуже поширеним чинником незареєстрованих партнерств є ставлення до цієї форми співжиття як до *альтернативи самотності*, тобто це відносини між людьми, які періодично зустрічаються і мають сексуальні контакти, але при цьому не розглядають їх як щось серйозне.

Незважаючи на те, що в останні десятиліття в Україні спостерігається тенденція зростання кількості незареєстрованих шлюбів, у суспільній свідомості українців цей феномен ще зберігає негативне забарвлення (табл. 4). Так, половина українців, що були опитані в ході Європейського порівняльного дослідження, не схвалюють незареєстровані шлюби (50,7%); схвалює цю форму шлюбних відносин тільки кожен шостий українець (16,8%), більше чверті – не визначилися в цьому питанні (28,2%).

Таблиця 4

Ставлення населення України та європейських країн до співжиття без офіційної реєстрації стосунків, 2007 р. (%)

Країна Європи	Жінки				Чоловіки			
	Не схвалюю	Важко сказати, схвалюючи ні	Схвалюю	Не відповіли	Не схвалюю	Важко сказати, схвалюючи ні	Схвалюю	Не відповіли
Австрія	10,9	41,1	43,0	0,5	10,2	43,5	41,6	4,7
Бельгія	9,6	20,0	70,4	0,0	8,7	24,8	66,4	0,1
Болгарія	34,2	24,9	37,5	3,4	34,5	25,6	35,6	4,3
Велика Британія	14,1	60,0	25,6	0,3	14,1	60,7	24,7	1,2
Данія	5,0	1,6	91,3	2,1	4,0	3,1	90,4	2,5
Естонія	26,8	56,4	15,1	1,7	29,4	55,9	13,4	1,3
Ірландія	19,3	49,9	28,1	2,7	18,5	54,8	22,2	4,5
Іспанія	15,1	29,2	55,4	0,3	16,3	26,9	56,7	0,1
Кіпр	32,7	29,7	37,3	0,3	24,4	29,1	45,9	0,6
Латвія	21,0	40,1	35,0	3,9	22,8	37,7	33,7	5,8
Нідерланди	12,1	11,8	75,1	1,0	11,8	12,9	75,2	0,1
Німеччина	9,0	64,0	26,2	0,8	10,2	63,6	25,3	0,9
Норвегія	8,0	8,1	83,7	0,2	6,2	13,0	80,7	0,1
Польща	35,0	21,4	42,6	1,0	32,4	21,2	45,3	1,1
Португалія	13,8	36,4	48,8	1,0	10,7	40,6	48,4	0,3
Росія	35,2	37,6	24,1	3,1	37,9	38,6	20,6	2,9
Румунія	42,5	37,0	18,5	2,0	37,8	38,1	19,9	4,2
Словаччина	33,3	38,5	26,0	2,2	34,1	40,4	24,1	1,4
Словенія	16,4	17,6	65,1	0,9	19,4	25,0	53,9	1,7
Угорщина	12,4	44,6	39,4	3,6	13,1	47,1	36,5	3,6
Україна	50,7	28,2	16,8	4,3	52,2	26,2	18,0	3,6
Фінляндія	7,7	18,4	73,4	0,5	8,6	20,0	71,3	0,1
Франція	8,9	44,9	46,1	0,1	11,9	45,4	42,7	
Швейцарія	10,3	52,7	36,6	0,4	8,9	52,3	38,6	0,2
Швеція	3,4	35,5	60,3	0,8	2,8	45,3	49,8	2,1

Порівняно з іншими європейськими країнами українці налаштовані найбільш негативно до цієї форми шлюбних відносин. Населення європейських країн з розвинутою соціально орієнтованою державною політикою вже прийняло в свою ціннісно нормативну структуру шлюбних відносин цей вид шлюбу. Так, 91,3% жителів Данії, 83, 7% – Норвегії та 75,1% – Нідерландів ставляться до нього позитивно.

Найбільше неприйняття українцями незареєстрованих шлюбів (порівняно з іншими європейськими країнами) пояснюється не тільки тим, що для них протягом всієї історії народу і до сьогодні традиційний шлюб мав і має дуже високу цінність, а й тим, що державна законодавча політика щодо незареєстрованих шлюбних відносин у різні періоди історії держави була досить суперечливою. Сучасне українське сімейне законодавство (Сімейний кодекс України, прийнятий Верховною Радою України 10 січня 2002 р.) побудовано на загальноєвропейських ліберальних нормах щодо незареєстрованих шлюбів громадян. Сімейне право визнало існування громадянського шлюбу, адже п. 2 ст. 3 говорить: "Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки". Стаття не містить слів про реєстрацію шлюбу. Але все ж для людей, що проживають у незареєстрованому шлюбі, існують деякі особливості. Вони пов'язані з реєстрацією новонародженої дитини. У тому випадку, коли відсутня спільна заява матері та батька дитини, або батька дитини щодо реєстрації новонародженої дитини у відповідних державних структурах, батьківство визнається за рішенням суду.

Ці та деякі інші юридичні незручності та ще доволі поширений побутовий осуд цієї форми шлюбних відносин зумовлює те, що українське населення розглядає співмешкання у незареєстрованому шлюбі як певний вторинний додаток до традиційного зареєстрованого шлюбу і розглядає його як запасний варіант у тому разі, якщо не має змоги мати традиційні, офіційно зареєстровані відносини між партнерами. Українці вважають, що жінки, молодші 34,1 року, та чоловіки, молодші 32,2 року, є надто молодими, щоб практикувати цю форму шлюбних відносин (табл. 5).

Європейські країни з розвиненим демократичним устроєм і відповідним законодавством фактично зрівняли суспільно схвалюваний вік вступу в офіційний шлюб з віком вступу в неофіційне співжиття партнерів. У більшості європейських країн громадська думка з приводу віку, вже допустимого для вступу в шлюбні відносини (офіційні чи неофіційні), дотримується межі 18–21 рік (18–19 років – для жінок, 20–21 рік – для чоловіків).

Подальшому збільшенню чисельності незареєстрованих шлюбів в Україні сприятиме не тільки лібералізація мораль-

Таблиця 5

Уявлення населення України та європейських країн щодо вікової межі, до якої жінка/чоловік є надто молодими, щоб жити разом без одруження, 2007 р.

Країна Європи	Вік*	
	Жінки	Чоловіки
Австрія	20,6	20,3
Бельгія	19,9	20,0
Болгарія	28,2	24,5
Велика Британія	22,0	21,1
Данія	19,2	19,2
Естонія	23,5	25,7
Ірландія	31,5	26,9
Іспанія	22,6	23,8
Кіпр	27,6	22,6
Латвія	21,8	20,9
Нідерланди	21,6	21,8
Німеччина	20,0	19,8
Норвегія	20,4	20,7
Польща	34,2	34,6
Португалія	23,4	20,7
Росія	31,3	26,4
Румунія	32,9	29,3
Словаччина	28,2	27,5
Словенія	21,6	22,6
Угорщина	21,8	22,2
Україна	34,1	32,2
Фінляндія	20,9	20,5
Франція	19,6	20,5
Швейцарія	20,2	20,8
Швеція	19,7	19,9

*Середнє значення.

них норм у сфері взаємовідносин між статтями, а й виявлена в ході дослідження установка українського населення на раннє виштовхування молодого покоління із сімейного осередку у доросле життя. Населення України вважає, що вікова межа для дівчат 15,3 року і 18,4 року – для юнаків – це той вік, коли вони вже не повинні жити в батьківській родині. У країнах з високим рівнем життя спостерігається інша тенденція – сім'я, батьки прихильні (або мають таку можливість) довше держати на утриманні своїх дітей або надавати їм спільне житло. Так, мешканці Бельгії, Данії,

Нідерландів та деякі інші вважають, що дівчина може жити з батьками до 22–25 років, хлопець – до 23–26 років. Зрозуміло, що допомога батьків або хоча б надання безоплатного житла дуже потрібне молоді для того, щоб отримати гарну освіту і в майбутньому – високооплачувану роботу. Здійснення цих життєвих установок відсуває на більш пізній термін шлюбні плани і народження дітей.

Тож Україна йде шляхом додання законного статусу фактичним, але не незареєстрованим шлюбом, шляхом їх прирівнювання, за умови їх достатньої стабільності, до шлюбів законних. Однак населення України налаштовано до незареєстрованих шлюбів менше ліберально, половина опитаних соціологами українців не схвалюють цю форму шлюбно-сімейних відносин, хоча серед молодого покоління кількість тих, хто вступає у незареєстровані шлюбні відносини повільно, але збільшується з кожним роком. Цю особливість ціннісної структури українців у сфері шлюбних відносин потрібно урахувати при розробці законотворчих новацій та практичної діяльності у цій сфері.

В останній час в українському суспільстві актуалізувалися дискусії стосовно легалізації гомосексуальних шлюбів. Одностатеві шлюби в Україні офіційно не визнаються, але вони тріумфально крокують по планеті, і цей вид шлюбу вже дозволений у багатьох країнах. Серед європейських країн найбільша кількість гомосексуальних шлюбів у Словенії (11,5 %) та Бельгії (6,6%) (табл. 2). Але у сучасних Ірані, Афганістані, Саудівській Аравії та деяких інших одностатеві шлюби є злочином і караються стратою. Оскільки одностатеві шлюби в Україні офіційно не визнаються, то в згадуваному вище опитуванні населення європейських країн українці не мають можливості відповідати відверто на це запитання. Громадські акції та дії, що проводяться геями і лесбіянками в Україні, показують, що подібні гомосексуальні шлюби існують в Україні, але мають прихований характер. Так, на нещодавно відкритому електронному сайті Президента України розміщено дві петиції від української ЛГБТ-спільноти з вимогою узаконити одностатеві шлюби. Пропонується внести зміни до ст. 21 Сімейного кодексу України і визнати, що шлюб – це сімейний союз двох рівноправних громадян, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану [4]. Автори цих петицій аргументують своє прохання тим, що Україна вибрала орієнтиром свого розвитку європейське демократич-

не суспільство, а також тим фактом, що 22 березня 2011 р. на сесії Ради ООН з прав людини в Женеві Україна підтримала спільну заяву країн – членів ООН про необхідність припинення насильства та порушення прав людини за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, 20 квітня 2011 р. ООН було рекомендовано для України здійснити правовий захист одностатевих партнерств.

Існує велика спокуса для парламенту України задовольнити ці рекомендації ООН і вимоги ЛГБТ-спільноти і тим самим прирівняти себе до європейських держав з розвиненим демократичним устроєм. Але будь-які нові законодавчі акти повинні спиратися на норми і цінності, за якими живе переважна більшість людей у цьому суспільстві. За даними Європейського дослідження 2007 р. видно, що наша громадська думка ще не настільки толерантна, щоб прийняти гей-культуру як таку, що має право на існування, лише 25% українців згодні, що геям і лесбійкам потрібно дозволити жити своїм життям, як вони вважають за потрібне, 39% – не згодні, а 36% взагалі не знають, що думати з цього приводу.

Таким чином, нові законодавчі акти повинні виражати певну суспільну потребу, яка вже визріла в даному соціумі. Враховуючи, що українське суспільство високо цінує традиційні сімейні цінності і виявляє найменшу серед європейських країн толерантність до гей-культури, можна настійно рекомендувати не поспішати з прийняттям якихось новацій з легалізацією одностатевих шлюбів. Це може бути додатковим каталізатором протестних настроїв у нашому суспільстві.

Література

1. Дані репрезентативних моніторингових опитувань населення України (1992–2015 рр.), що виконує Інститут соціології НАН України.

2. *Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг.* – К. : Ін-т соціології, 2013.

3. Дані трьох хвиль загальноєвропейського моніторингового проекту “Європейське соціальне дослідження” (ESS). Керівник проекту – професор Лондонського університету Роджер Джовел. В Україні опитування проведені за загальнонаціональною випадковою вибіркою у 2005–2007–2009 рр. під керівництвом Є. Г. Головахи та А. Горбачика.

4. Інтернет-сайт Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua/petition/624>

ВПЛИВ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА РОЗВИТОК ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

На основі трьох типів екологічної свідомості (антропоцентричний, біо- або природоцентричний, екоцентричний), а також залежно від ставлення особистості до навколишнього середовища та характеру діяльності в ньому автор виокремлює десять підтипів екологічної свідомості, обстоюючи при цьому необхідність формування у підростаючого покоління нового – екоцентричного типу ЕС для подолання екологічної кризи і досягнення сталого розвитку суспільства. Підкреслюється винятково важлива роль родинного оточення у формуванні екологічної свідомості особистості, зокрема, таких її характеристик, як готовність до захисту природи, екологічно дружнє споживання та екологічна чуйність.

Ключові слова: довілля, екологічна свідомість, екологічна чуйність, готовність до захисту природи, екологічно дружнє споживання.

На основе трёх типов экологического сознания (антропоцентрический, био- или природоцентрический, экоцентрический), а также в зависимости от отношения личности к окружающей среде и характера деятельности в ней автор выделяет десять подтипов экологического сознания, обосновывая при этом необходимость формирования у подрастающего поколения нового — экоцентрического типа ЭС для преодоления экологического кризиса и обеспечения устойчивого развития общества. Подчеркивается исключительно важная роль семейного окружения в формировании экологического сознания личности, в частности, таких его характеристик, как готовность к защите природы, экологически дружественное потребление и экологическая отзывчивость.

Ключевые слова: окружающая среда, экологическое сознание, экологическая отзывчивость, готовность к защите природы, экологически дружественное потребление.

The three basic types of environmental consciousness (anthropocentric, biocentric, ecocentric) allowing for a person's attitude towards nature and his/her activity in the natural environment

have underlain a more detailed classification, which includes ten subtypes of environmental consciousness. The author substantiates the necessity to form an ecocentric type among the younger generation since it is the first step to overcoming global ecological crisis and ensuring sustainable development of the society. Family education is thought to play a leading role in the development of a person's environmental consciousness as a whole and its related components as well (readiness for protecting nature, environmentally friendly consumption, and environmental responsiveness).

Keywords: *environment, environmental consciousness, environmental responsiveness, readiness for protecting nature, environmentally friendly consumption.*

Сучасний стан довкілля, коли забрудненість води, повітря та ґрунтів як промисловими, так і побутовими відходами зростає мало не щодня, а наявні біоресурси (зокрема, запаси прісної води або площі зелених зон) так само швидко вичерпуються – і передусім унаслідок нераціональної господарської діяльності та надмірного споживання, не може не викликати занепокоєння. Як зазначив директор Музею Південної Австралії (Аделаїда) Тім Фленері, “...ми вже настільки розбалансували рівновагу в природі, що почали загрожувати самій землі, яка нас годує. Це означає, що ми загрожуюмо власному виживанню”.

Запропонований канадським професором Вільямом Рісом термін “екологічний слід” (*ecological footprint*) характеризує тиск, який чинить на природу окрема людина, місто або країна загалом. Це, по суті, різниця між тим, скільки природних ресурсів використовується за певний проміжок часу, і тим, скільки природа здатна їх відновити. Вимірюється у глобальних гектарах суходолу або водної поверхні. За даними Всесвітнього фонду дикої природи (*Living Planet Report*), у світі в цілому ця різниця особливо швидко зростає з 1980-х років. Причому найбільший “внесок” у порушення екологічної рівноваги роблять багаті країни: Катар, Кувейт, Об’єднані Арабські Емірати, Данія, Сполучені Штати Америки, Бельгія, Австралія, Канада, Нідерланди та Ірландія. На думку фахівців, якби всі країни світу споживали таку кількість природних ресурсів, яку споживає Америка, людству було б потрібно п’ять планет, таких як Земля. Екологічний слід України становить 3,19 га на людину. Ця величина значно

зросла за останні два роки. Якщо всі жителі світу споживатимуть стільки природних ресурсів, скільки споживають українці, то нам знадобиться півтори Землі [7].

Ще один тривожний сигнал – стан земних екосистем, який вимірюється Індексом живої планети (*Living Planet Index*). Це кількісна характеристика лісів, прісних вод і організмів, які в них живуть. Від 1970 до 2000 р. цей показник знизився приблизно на 37%. Людина, вважаючи себе господарем планети, на жаль, господарює вкрай нераціонально, ба навіть жорстоко, не виявляючи поблажливості до тварин і рослин, не піклуючись про збереження природних ресурсів, як і про утилізацію відходів, що забруднюють (або й знищують) навколишнє середовище. Наслідком цього виявляється дестабілізація природного екологічного балансу, що загрожує існуванню людства взагалі, оскільки, посилюючи навантаження на довкілля, дуже легко перейти межу, за якою біосфера набуде нових якостей. При цьому місця для людини в такій біосфері може і не знайтися.

Зрозуміло, що використання природних багатств Землі не припиниться за жодних умов. Проте їх використання аж ніяк не може означати беззастережного панування людини над природою. Тому на зміну існуючим формам взаємодії цивілізації з навколишнім середовищем мають прийти інші, що ґрунтуються на *проєкологічних цінностях*, тобто орієнтовані на збереження довкілля, і втілюються не лише в державній екологічній політиці чи природозберігаючих промислових технологіях, а й у повсякденній поведінці індивідів.

Це, зокрема, раціональне споживання (лише в тих обсягах, які дійсно необхідні людині, і не більше), вибір продуктів, що виготовляються з дотриманням екологічно безпечних технологій або таких, які можуть підлягати повторній переробці, і відмова від продуктів тих фірм-виробників, які забруднюють навколишнє середовище. Це і участь у різних природоохоронних заходах (саджання дерев, прибирання території), і економія води та електроенергії у власних домівках, і пропагування активного та здорового способу життя.

Безперечно, ставлення людини до навколишнього середовища передусім зумовлюється типом екологічної свідомості та рівнем її розвитку. Психологи С. Д. Дерябо та В. А. Ясвін у зв'язку з цим зазначають, що “людство пройшло трива-

лий шлях розвитку своїх відносин з природою, і на кожному етапі складалася особлива, властива саме цьому етапу екологічна свідомість” [2, с. 6]. При цьому під *екологічною свідомістю* дослідники розуміють “сукупність екологічних уявлень, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій і технологій взаємодії з нею” [2, с. 11]. Екологічна свідомість, з одного боку, виконує відбивну функцію стосовно світу природи, з іншого – виражає ставлення людини до світу природи на рівні суспільства і на рівні індивідів [5, с. 87]. Екологічна свідомість виконує також і регуляторну функцію, опосередковуючи діяльнісну активність людини стосовно світу природи – від моменту цілепокладання до технологічної реалізації досягнення поставленої мети (цит. за [3, с. 19]).

Екологічній свідомості притаманні певні характеристики, зокрема: ступінь відображення суспільних цінностей та інститутів; наявність прогностичних елементів у ситуації вибору критеріїв для вирішення конкретної екологічної проблеми, тобто орієнтація на “теперішнє заради майбутнього”; орієнтація на колектив або суспільство, що передбачає можливість протидіяти екологічним негараздам, брати участь у ліквідації наслідків антропогенних екологічних катастроф тощо [4, с. 162].

Російські дослідники В. Васильєва і М. Торгунакова, орієнтуючись на ступінь об’єктивно-правильних уявлень про стан екологічної проблеми та ціннісно-практичне ставлення до природи, виокремлюють чотири основні групи носіїв екологічної свідомості: особи з *позитивно-активним* ставленням до природи, з *негативно-активним*, з *позитивно-пасивним* та з *негативно-пасивним* [1, с. 135].

Основними типами екологічної свідомості, що сформувалися в процесі еволюції системи “людина – природа”, прийнято вважати: *синкретичний* (носії цього типу свідомості не відокремлюють себе як *людей* від світу *природи*, а вважають себе лише її частиною); *біо- або природоцентричний* (згідно з яким найвищу цінність має природа, а людство повинне їй підкоритися); *антропоцентричний* (найвищою цінністю є людина, а все інше в докільці цінне настільки, наскільки корисне їй) та *екоцентричний* (найвищою цінністю є гармонійний розвиток людини і природи).

Дещо іншу (докладнішу) типологію екологічної свідомості було запропоновано автором [4, с. 23–27]. Ця типологія передбачає десять підтипів екологічної свідомості (*табл. 1*).

Таблиця 1

Основні підтипи екологічної свідомості

Назва типу екологічної свідомості	Назва підтипу ЕС	Тип відносин "людина — природа"	Тип поведінки людини в природі	Потреби
Антропоцентричний	<i>Антропоцентрично-споглядальний</i>	Суб'єкт-об'єктні	Нейтральний або екологічно доцільний	Естетичні, пізнавальні
	<i>Антропоцентрично-прагматичний</i>	Суб'єкт-об'єктні	Відсторонено-байдужий або відверто споживацький	Матеріальні, естетичні, пізнавальні
	<i>Антропоцентрично-руйнівний</i>	Суб'єкт-об'єктні	Екологічно девіантний (деструктивний, агресивний), без передбачення наслідків власних дій	Матеріальні, а також невідомлювані агресивні потяги
	<i>Антропоцентрично-зберігаючий</i>	Суб'єкт-об'єктні	Екологічно доцільний	Матеріальні, побутові, естетичні, а також життєво необхідні
Природоцентричний	<i>Природоцентрично-альтруїстичний</i>	Суб'єкт-об'єктні	Екологічно доцільний, активно-співчуваючий	Етичні: природа – об'єкт захисту
	<i>Природоцентрично-синкретичний</i>	Об'єкт-суб'єктні	Екологічно доцільний	Естетичні, етичні: природа – найвища цінність
	<i>Природоцентрично-агресивний</i>	Суб'єкт-об'єктні	Активні дії із захисту довкілля, які, однак, часто спрямовані проти людей	Протиставлення людини природі
Екоцентричний	<i>Екоцентрично-раціональний</i>	Суб'єкт-суб'єктні	Раціональне природо-користування	Етичні, естетичні, а також потреби у гармонійному розвитку людини і природи
	<i>Екоцентрично-конструктивний</i>	Суб'єкт-суб'єктні	Конструктивна екологічна діяльність	Етичні, естетичні, пізнавальні, практичні
	<i>Екоцентрично-протестний</i>	Суб'єкт-суб'єктні	Активні дії із захисту навколишнього природного середовища	Етичні, пізнавальні, практичні

Сучасна екологічна криза зумовлена домінуванням антропоцентричного типу екологічної свідомості, особливо її антропоцентрично-прагматичного та антропоцентрично-руйнівного підтипів. Виживання в сучасних умовах і запобігання подальшому поглибленню екологічної кризи можливо лише за умов розвитку екоцентричного типу екологічної свідомості, що передусім передбачає переосмислення значення навколишнього природного середовища в житті суспільства, місця і ролі людини в світі, відносин між суспільством і природою. Психологічні особливості процесу розвитку екологічної свідомості повинні враховуватися при розробленні програм для екологічної освіти, що передбачають упровадження особистісно-орієнтованих технологій, спрямованих на розвиток інтересу до пізнання і збереження природи, на конструктивну екологічну діяльність. Проте оволодіти певним обсягом знань і умінь недостатньо. Потрібно навчитися співчувати живій природі і сприймати себе як її складову, потрібно навчитися розуміти, що ресурси Землі не безмежні, що ніхто, крім нас, не завдавав природі такої шкоди, тому ніхто, крім нас, не зможе її врятувати, убезпечити від свого згубного впливу. Потрібно планувати свої подальші дії (як у професійному житті, так і в найближчому оточенні) відповідно до цих принципів. Саме за таких умов можливе формування *екологічно свідомої особистості*, яке має починатися в сім'ї.

У зв'язку з цим певний інтерес становить дослідження таких характеристик екологічної свідомості, як *готовність до захисту природи, екологічно дружнє споживання та екологічна чуйність*, проведене серед студентів Університету Османгазі в м. Ескішехір (Туреччина). Метою дослідження було виміряти кількісно ці три показники, а також встановити характер зв'язку між ними, місцем проживання респондента (тип населеного пункту, де він мешкає разом із родиною: велике місто, мале місто, село) та освітнім рівнем батьків (причому рівень освіти батька й матері аналізувався окремо). До уваги бралася і стаття респондента [8].

Метод дослідження – анкетне опитування. Анкета складалася з трьох частин, кожна з яких містила певну кількість пунктів – тверджень, що відповідали різним ступеням готовності захищати природу (таких тверджень було 20), екологічно дружнього споживання (таких тверджень було 7) та

екологічної чуйності (таких тверджень було 12). Респонденти оцінювали ступінь своєї згоди або незгоди з кожним твердженням за шкалою Лайкерта з п'ятьма градаціями. Причому варіанти відповідей формулювалися так: 1 бал – “жодним чином не можу обіцяти”; 2 бали – “не можу обіцяти”; 3 бали – “вагаюся з відповіддю”; 4 бали – “обіцяю”; 5 балів – “твердо обіцяю” (для тверджень, що стосувалися готовності захищати природу); 1 бал – “ніколи”; 2 бали – “рідко”; 3 бали – “час від часу”; 4 бали – “часто”; 5 балів – “завжди” (для тверджень, що стосувалися екологічно дружнього споживання); 1 бал – “зовсім не згоден”; 2 бали – “не згоден”; 3 бали – “вагаюся з відповіддю”; 4 бали – “згоден”; 5 балів – “цілком згоден” (для тверджень, що стосувалися екологічної чуйності)¹.

У дослідженні брало участь 500 випадково відібраних студентів (з них 49% становили респонденти жіночої статі, 51% – чоловічої). Попереднє тестування анкети з метою виявлення незрозумілих або некоректних тверджень та їх подальшого вилучення з анкети здійснювалося на випадковій вибірці в кількості 60 осіб.

Частину анкети, що містила твердження щодо готовності охороняти природу, та одержані результати подано в *таблиці 2*.

Як зазначають автори, на формування готовності захищати природу, екологічно дружнього споживання та екологічної чуйності помітний вплив справляє рівень освіти матері респондента (чим він вищий, тим більші значення всіх трьох показників) і тип поселення (у респондентів, які мешкають зі своєю родиною у містах, рівні готовності захищати природу, екологічно дружнього споживання та екологічної чуйності також вищі, ніж у жителів села). Освітній рівень батька не справляє помітного впливу на формування зазначених характеристик. Утім, це можна пояснити традиційним розподілом ролей матері і батька в турецькій родині (батько

¹ Приклади тверджень, що стосуються екологічно дружнього споживання (1, 2) та екологічної чуйності (3, 4): 1. Вибираю продукти тих фірм-виробників, що підтримують природоохоронні проекти. 2. Віддаю перевагу продуктам, які можна переробити і повторно використати / які виготовляються з відновної сировини. 3. Я побоююся, що забрудненість довкілля зробить Землю непридатною для життя. 4. Мене бентежить те, що промислові викиди стають причиною забруднення довкілля.

Таблиця 2

**Рівень готовності до природоохоронних дій серед студентів
Університету Османгазі (Ескішехір, Туреччина),
у балах за шкалою Лайкерта**

Твердження	Середні значення				
	Стать		Рівень освіти матері		
	Чоловіча	Жіноча	Початкова загальна	Повна середня	Вища
A1. Братиму участь у заходах із саджання дерев	3,56	3,31	3,38	3,29	3,60
A2. Розділятиму відходи із спожитих продуктів, перед тим, як викинути їх у сміття – для того, щоб уможливити їх повторну переробку	3,90	3,51	3,71	3,56	3,77
A3. Скаржитимуся на забруднювачів природи у відповідну організацію	3,36	3,14	3,27	3,08	3,38
A4. Застерегіатиму своє найближче оточення від споживання непотрібних речей	3,87	3,64	3,83	3,57	3,87
A5. Робитиму зауваження тим, хто завдає шкоди деревам і квітам у парках і садах	3,85	3,56	3,70	3,60	3,74
A6. Боротимуся з тими, хто загрожує навколишньому середовищу	3,70	3,41	3,54	3,45	3,62
A7. Не виявлятиму жорстокості та агресивності стосовно середовища, в якому мешкаю, і тих, хто в цьому середовищі перебуває	4,19	3,89	4,08	3,98	3,99
A8. Турбуючись про економічний добробут, не завдаватиму безпосередньої або опосередкованої шкоди довкіллю як на робочому місці, так і в особистому житті	3,96	3,72	3,81	3,75	3,92
A9. Робитиму все, що від мене залежить, щоб середовище, в якому я перебуваю, стало більш придатним для життя	3,96	3,86	4,01	3,84	3,89
A10. Братиму участь у заходах з прибирання довкілля	3,44	3,07	3,14	3,05	3,50
A11. Розуміючи, що ресурси Землі обмежені, виступатиму проти їх безвідповідального знищення	3,95	3,72	3,88	3,71	3,90
A12. Не споживатиму непотрібних речей, щоб вплив джерел забруднення був якомога меншим	3,91	3,68	3,83	3,68	3,85

Продовження таблиці 2

Твердження	Середні значення				
	Стать		Рівень освіти матері		
	Чоловіча	Жіноча	Початкова загальна	Повна середня	Вища
A13. Економно використовуватиму продукти, які виробляються з нафти, вугілля, природного газу, руди, оскільки ці ресурси земних надр поповнити неможливо	3,91	3,68	3,95	3,64	3,80
A14. Якщо я побачу кран, з якого крапає вода, то я його закрию або відремонтую	4,32	4,07	4,31	4,12	4,16
A15. Вимикатиму лампи, які горять тоді, коли це не потрібно	4,32	4,15	4,35	4,15	4,20
A.16. Коли робитиму якісь записи, то використовуватиму обидві сторони аркуша	4,28	3,96	4,15	4,04	4,11
A17. Попереджатиму забруднювачів природи	3,74	3,53	3,66	3,52	3,70
A18. Братиму активну участь у роботі таких природоохоронних організацій, як ТЕМА ²	3,33	2,94	2,97	2,94	3,41
A19. Працюватиму добровільно для природи і людства	3,57	3,06	3,23	3,11	3,49
A20. Дотримуватимуся всіх пунктів цієї угоди, щоб залишити наступним поколінням довкілля чистішим, ніж воно є	3,96	3,66	3,87	3,66	3,88

дбає про економічний добробут, тоді як мати – про психологічний клімат у сім'ї). Щодо гендерних відмінностей природозберігаючих установок слід зазначити, що респонденти жіночої статі порівняно з чоловіками демонструють вищий рівень екологічної чуйності, чоловіки ж виявляють більшу схильність до участі у політичних рухах і акціях, спрямованих на охорону природи.

² ТЕМА (Turkiye Erozyonla Mucadele, Agaclandirma ve Dogal Varliklari Koruma Vakfi) – Фонд боротьби з ерозією ґрунтів, саджання дерев та збереження природних багатств.

Підсумовуючи, варто ще раз підкреслити роль сім'ї у формуванні екологічно свідомої особистості. Адже що б ми не робили, ми завжди орієнтуємося на найближче оточення.

Література

1. *Васильева В. Н.* Современное экологическое сознание: пути и средства формирования / В. Н. Васильева, М. А. Торгунакова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2007. – Т. X. – № 3. – С. 132–142.

2. *Дерябо С. Д.* Экологическая педагогика и психология / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 477 с.

3. *Максименко О. О.* До питання про характеристики і класифікацію екологічної свідомості / О. О. Максименко // Коломінські читання: Матеріали Другого Міжнародного наукового форуму, присвяченого пам'яті доктора психологічних наук, професора Н. Л. Коломінського (Київ, 19 лютого 2009 р.) / редкол. : М. Ф. Головатий (голов. ред.), О. Л. Туриніна (відп. ред.). – К. : ДП “Вид. дім “Персонал”, 2009. – С. 18–29.

4. *Медведев В. И.* Экологическое сознание : учеб. пособ. / В. И. Медведев, А. А. Алдашева. – М. : Логос, 2001. – 375 с.

5. *Панов В. И.* О предмете психологии экологического сознания / В. И. Панов // Прикладная психология. – 2000. – № 6. – С. 1–15.

6. *Скребець В. О.* Екологічна психологія у віддалених наслідках екологічної катастрофи / Скребець В. О. – К. : Вид. дім “Слово”, 2004. – 440 с.

7. Що таке “екологічний слід”? Life for Life [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.isfukrainiansupport.com/articles/ua/greenlesson/2/1.html>

8. *Yilmaz V.* Universite ogrencilerinin cevre koruma vaatleri ve cevre dostu tuketim davranislarinin incelenmesi (Examining the University Students' Environmental Protection Commitments and Environment-Friendly Consumption Behaviors) / V. Yilmaz, T. Arslan // Anadolu Universitesi Sosyal Bilimler Dergisi (Anadolu University, Journal of Social Sceinces). — Cilt/Vol.: 11 – Sayə/No: 3 : 1–10 (2011). – P. 1–9.

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ В ІНТЕРНЕТІ – ІНТЕГРУЮЧИЙ ЧИ ДЕЗІНТЕГРУЮЧИЙ ЧИННИК СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА?

Мережа сьогодні є простором громадянської активності українців, простором, у якому вони реалізують свої політичні, громадські та соціальні запити. На основі емпіричних досліджень у статті відстежуються зміни соціально-громадянської активності в часовому вимірі та виявляються регіональні особливості такої активності. Результати дослідження засвідчують, що в суспільстві відбувається вагома політизація активності українських громадян в інформаційно-комунікаційному просторі Уанету, фіксується зростання потреби в отриманні різноманітної політичної новинної інформації онлайн, збільшується політично забарвлена неформальна комунікація. І такий специфічний процес політичного забарвлення Інтернет-активності, безсумнівно, впливає на інтеграційний потенціал суспільства, на настрої, емоційний стан та дієвий потенціал громадян.

Ключові слова: соціально-громадянська активність, Інтернет-користувачі, регіон, інтеграція, дезінтеграція.

Интернет сегодня является пространством гражданской активности украинцев, пространством, в котором они реализуют свои политические, общественные и социальные запросы. На основе эмпирических исследований в статье отслеживаются изменения социально-гражданской активности во временном измерении и выявляются региональные особенности такой активности. Результаты исследования свидетельствуют о том, что в обществе происходит значительная политизация активности украинских граждан в информационно-коммуникационном пространстве Уанета, фиксируется повышение потребности в получении разнообразной политической новостной информации онлайн, увеличивается политически окрашенная неформальная коммуникация. И такой специфический процесс политической окраски Интернет-активности несомненно влияет на интеграционный потенциал общества, на настроения, эмоциональное состояние и действенный потенциал граждан.

Ключевые слова: социально-гражданская активность, Интернет-пользователи, регион, интеграция, дезинтеграция.

Today the Internet has become a space for civic engagement of Ukrainians, that is the space where they can meet their social needs and political aspirations. Using the data of several empirical researches, the author tries to track changes in social and civic engagement over the course of time as well as to identify regional peculiarities of this kind of activity. The following conclusions have been drawn from this study: first, the activity of Ukrainian citizens in communicative space of the UAnet is becoming more and more politicised; second, the need to get various information covering politics and political news on-line is steadily growing; third, the scope of informal communication which has acquired a political colouration is also increasing. Such a specific process of politicisation of Internet activity cannot help but have an impact both on the society's integrative potential and on the citizens' moods, emotional states and their potential for social actions.

Keywords: *social and civic engagement, Internet users, region, integration, disintegration.*

Інтернет активно нарощує свій соціальний вплив на суспільство та стає тим соціальним середовищем, яке як барометр віддзеркалює соціально-політичну ситуацію в країні та детермінує інтеграційні процеси в українському суспільстві.

Сучасна ситуація актуалізує аналіз соціально-громадянської активності Інтернет-спільноти – її настроїв, уподобань, очікувань та ймовірних дій. Мережа сьогодні є простором громадянської активності українців, простором, у якому вони реалізують свої політичні, громадські та соціальні запити. І динаміка громадянської активності засвідчує, що дедалі більше громадян України обирають Інтернет як ефективний засіб реалізації таких запитів. Українські громадяни розглядають сьогодні Інтернет як новітній канал суспільного впливу на владу. Попри загальну доволі низьку оцінку різних можливостей впливу на владу, Інтернет як імовірний контрольний ресурс суспільства розглядається громадянами частіше, аніж такі ресурси впливу суспільства на владу, як міжнародні організації, політичні партії, суд та правоохоронні органи, громадські організації. Частіше, аніж Інтернет, розглядаються лише такі ресурси впливу суспільства, як ЗМІ та участь у виборах [див. докладніше 1].

Дослідження соціально-громадянської активності сьогодні є доволі сталою практикою соціальних досліджень. Тема

громадянської активності отримала відображення ще в працях Арістотеля, Платона, Н. Макіавелі, Ж.-Ж. Руссо. Вагомий внесок у теоретичне обґрунтування проблематики соціально-громадянської активності зроблений П. Бурдьє, М. Вебером, А. Гармашем, Р. Далем, Е. Дюркгеймом, А. де Токвілем. Важливими для розуміння феномену громадянської активності є теоретичні доробки Г. Алмонда, С. Верби, Е. Арато, Дж. Л. Коена, Д. С. Міля, Г. Ерме. Свій внесок у дослідження громадянської активності в українському суспільстві зроблено в роботах Є. Головахи, Г. Зеленько, М. Міщенко, В. Степаненко, О. Різника та ін. Проте фундаментальні дослідження соціально-громадянської активності в Інтернеті на сьогодні практично відсутні. Така активність є доволі новим соціальним феноменом та потребує ретельних досліджень з огляду на значущість та вагомий соціальний вплив у сучасному суспільстві. Серед нечисленних досліджень феномену соціальної активності в Інтернеті можна виділити роботу Шандора Вега. Досліджуючи політичну активність у мережі, він зазначає, що Інтернет є одним із ключових ресурсів для незалежних активістів та електронних активістів, “особливо, коли відбувається серйозне порушення прав людини, Інтернет відіграє важливу роль у викритті злодіянь зовнішньому світу” [2, р. 72–73]. Ш. Вег пропонує поділ онлайн активізму на три основні категорії: 1) поінформованість; 2) пропаганда, організація/мобілізація та 3) дія/реакція, проте пов’язує їх насамперед з можливостями реалізації суто політичної активності в мережі.

Ми маємо свій поділ онлайн активності, дотичний до запропонованого Ш. Вегом, проте більш універсальний. Він базується на наших попередніх дослідженнях активності в мережі та віддзеркалює різні якісні та змістовні рівні інтернет-активності. Наше багаторічне дослідження активності в мережі вказує на те, що Інтернет-простір набуває усіх ознак соціального простору та функціонує як соціальне середовище, в якому користувачі реалізують свої основні соціальні запити [3]. Таким чином аналіз особливостей соціально-громадянської активності ми здійснюємо за виділеними попередньо змістовними блоками (інформаційний (когнітивний), комунікаційний (емоційний), дієвий (поведінковий)), що дає змогу відтворити певну регіональну специфіку.

Метою роботи є відстеження зміни соціально-громадянської активності в часовому вимірі та виявлення регіональних особливостей такої активності. Соціально-громадянська активність виступає тим чинником, який сьогодні детермінує соціально-політичні процеси в суспільстві. Аналіз результатів дослідження допоможе досягнути, чи є сьогодні Інтернет-активність громадян інтегруючим або дезінтегруючим чинником сучасного українського суспільства та усвідомити ризики і загрози, які можуть мати існуючі особливості реалізації соціально-громадянської активності українців в Інтернеті.

Результати моніторингу Інституту соціології НАНУ засвідчують, що на сьогодні більшість українських громадян користуються Інтернетом. У 2015 р. 64,1% українців віком від 18 років зазначили, що вони є користувачами Інтернету.

Позитивна динаміка збільшення кількості користувачів Інтернету в Україні спостерігається попри будь-які соціальні, економічні, політичні кризові процеси в суспільстві. Причому стать, місце проживання, регіон, вік за результатами дослідження перестають бути тими чинниками, які зумовлюють соціально-демографічну “ексклюзивність” громадян, що користуються Інтернетом сьогодні. Звичайно, існують певні вікові відмінності, проте у 2015 р. уже більше половини респондентів (57,7%) віком від 55 років зазначають, що вони є інтернет-користувачами. У віковій групі до 25 років користувачів Інтернету – 90,1%, у віці від 25 до 35 років – 83,5%, у віці від 36 до 45 років – 78,4%, у віці від 46 до 55 років – 61,9%.

Враховуючи те, що одним з основних акцентів аналізу у нашій статті є вивчення особливостей громадянської активності в Інтернеті за регіональною ознакою, наведемо регіональну динаміку користування мережею (*рис.*).

Усі регіони країни демонструють позитивну динаміку нарощування Інтернет-користування. На сьогодні найменша кількість користувачів фіксується, як і у попередні роки, у Західному регіоні. Проте результати дослідження засвідчують, що більше половини мешканців цього регіону сьогодні вже користуються Інтернетом. Аналіз специфіки Східного регіону, який донедавна був одним із лідерів нарощування Інтернет-користування, висвітив певну унікальність даного регіону сьогодні, що, безсумнівно, пов’язано з тими подіями, які відбуваються на Донбасі. Так, виокремлення Донбасу (До-

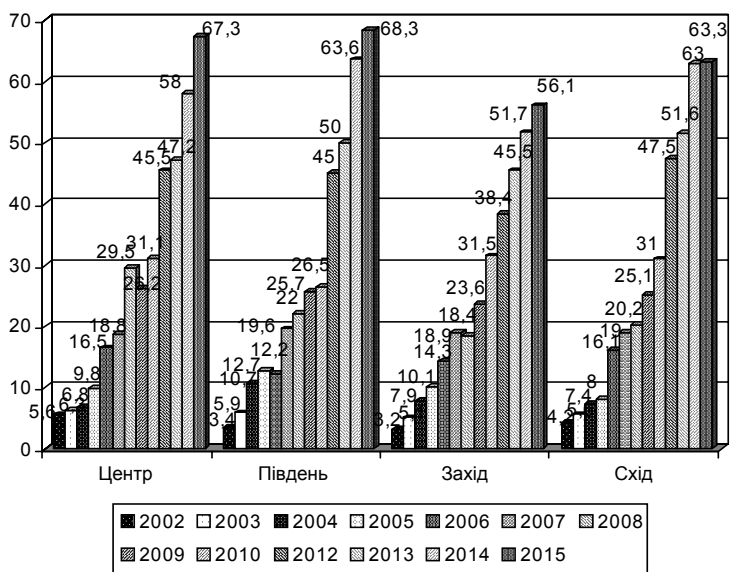

Рисунок. Користувачі Інтернету в різних регіонах (%)

нецької та Луганської областей) та решти областей (Дніпропетровська, Харківська), що традиційно входять до Східного регіону, засвідчило: користувачі Інтернету на Донбасі становлять на сьогодні 56% населення, демонструючи певний спад користування мережею, тоді як на решті територій Східного регіону це близько 67%, що демонструє доволі потужне збільшення користувачів. Уточнимо, що у 2014 р. Донбас мав 65,7% користувачів, а “Схід” (Харківська та Дніпропетровська області) – 60%.

Наголосимо, що в дослідженні було виділено більш дрібний регіональний розподіл респондентів для аналізу особливостей означеної Інтернет-активності користувачів у зоні АТО. Зокрема, Східний регіон було поділено на дві частини – “Схід” – Дніпропетровська та Харківська області увійшли до Східного регіону, на території яких не відбувається бойових дій; Донбас – Донецька та Луганська області, на території яких сьогодні порушено звичне соціальне, економічне та політичне функціонування. Крім того, в дослідженні

використано такий розподіл регіонального складу за областями: “Захід” – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська та Чернівецька області; “Центр” – Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська області; “Південь” – Запорізька, Миколаївська, Херсонська та Одеська області.

У таблиці наведено відповіді на запитання “Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?” представників різних регіонів країни (табл.).

Як загальну основну тенденцію реалізації суспільно-громадянської Інтернет-активності користувачів в мережі у 2015 р. можна означити зростання в суспільстві потреби в отриманні різноманітної політичної новинної інформації онлайн і збільшення політично забарвленої неформальної комунікації, обговорення політично-громадянської проблематики в мережі. Дослідження засвідчує, що відбулась вагома політизація активності українських громадян в інформаційно-комунікаційному просторі Уанету. І такий специфічний процес політичного забарвлення Інтернет-активності, безсумнівно, впливає на інтеграційний потенціал суспільства, на настрої, емоційний стан та дієвий потенціал громадян.

Політизація Інтернет-активності користувачів мережі характерна сьогодні для всіх регіонів країни. Найбільша політично-громадянська активність в Інтернеті сьогодні, як і у 2013 р., притаманна користувачам Західного регіону. І це незважаючи на те, що загальна кількість користувачів Інтернету у цьому регіоні продовжує залишатися найменшою серед усіх регіонів країни. Близько 85% користувачів Інтернету, які проживають у Західному регіоні, у той чи інший спосіб використовують мережу задля реалізації своєї політико-громадянської активності.

Східний регіон, за результатами дослідження 2013 р., проявляв найменшу соціально-громадянську активність у мережі. Так, серед мешканців сходу у 2013 р. 50,8% зазначали, що не роблять у мережі нічого з перелічених у запитанні альтернатив соціально-громадянській активності. Серед мешканців Донбасу таких було 45,5%. У 2015 р. кількість таких мешканців Східного регіону скоротилася в рази – 33,5% (“Схід”) та 20,6% (Донбас). Проте “Схід” і у 2015 р. продов-

Таблиця

**Особливості розподілу відповідей на запитання
“Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?”
серед користувачів Інтернету за регіональним розподілом
(2013, 2015, %)**

	Захід		Центр		Південь		Схід		Донбас		Загалом	
	2013	2015	2013	2015	2013	2015	2013	2015	2013	2015	2013	2015
Читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій	34,8	52,9	28,6	48,0	35,8	42,4	30,3	35,0	35,2	49,5	32,8	45,8
Відстежую новини суспільно-політичного життя	32,3	56,2	32	38,1	37,5	42,0	29,5	47,6	22	46,4	32,0	44,8
Читаю блоги, сторінки політиків, громадських діячів	14,6	17,1	9,7	17,6	20,8	17,7	15,9	14,1	2,1	10,3	12,0	16,3
Звертаюсь до офіційних установ, організацій для розв'язання особистих або громадських проблем	4,4	9,1	4,1	5,0	10,8	4,0	6,1	2,9	3,4	5,2	5,6	5,2
Звертаюсь до громадських, міжнародних організацій	1,9	5,2	1,5	4,1	7,5	2,0	0	1,0	0,7	4,1	2,1	3,4
Висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо	3,2	4,8	1,9	5,6	6,7	6,6	0,8	4,4	2,1	4,1	2,7	5,3
Залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань	9,5	9,0	4,8	9,7	10	8,6	1,5	8,7	2,8	12,4	5,6	9,5
Обговорюю на форумах, конференціях, у соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя	5,1	7,1	3,7	7,7	4,2	6,6	3,8	12,1	2,8	14,4	3,9	8,8
Підтримую соціальні заходи, ініційовані користувачами в мережі (як-то, допомога переселенцям, воїнам АТО, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо)	4,4	8,1	3,7	5,0	6,7	3,0	1,5	2,9	2,8	1,0	4,0	4,5
Сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи та дії	4,4	1,4	0,4	2,5	0,8	1,0	0,8	0,5	0,7	1,0	1,5	1,6
Інше (напишіть)	0,6	2,4	0	3,8	1,7	8,1	1,5	0	0	3,1	0,6	3,5
Нічого з переліченого не роблю	37,8	14,8	42,8	27,3	35	28,3	50,8	33,5	45,5	20,6	42,4	25,8

жує демонструвати найнижчу політико-громадянську активність у мережі.

Для розуміння того, чи є виявлені тенденції Інтернет-активності громадян інтегруючим або дезінтегруючим чинником розвитку українського суспільства сьогодні, які ризики та загрози можуть мати існуючі особливості реалізації соціально-громадянської активності українців в Інтернеті, розглянемо якісні регіональні особливості такої активності.

Аналіз особливостей політико-громадянської активності за виділеними змістовними блоками (інформаційний (когнітивний), комунікаційний (емоційний), дієвий (поведінковий)) дав змогу відтворити певну регіональну специфіку.

Інформаційний (когнітивний) блок включає такі позиції цільової активності користувачів в Інтернеті: читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій; відстежую новини суспільно-політичного життя; читаю блоги, сторінки політиків, громадських діячів. Усі регіони країни збільшили свою інформаційно-пізнавальну активність з суспільно-політичних питань у мережі. Найбільше серед усіх регіонів у 2015 р. підвищили свою активність щодо отримання в мережі інформації про суспільно-політичне життя “Захід”, “Центр” та Донбас. І в першу чергу це “відстеження новини суспільно-політичного життя” та “читання інформації на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій”. Найменшу інформаційно-пізнавальну активність з суспільно-політичної проблематики у 2015 р. продемонстрував “Південь”, хоча вона теж підвищилась порівняно з 2013 р., проте менше, аніж в інших регіонах країни.

Другий виділений змістовний блок соціально-громадянської активності – *комунікаційний (емоційний)* ввібрав позиції, що демонструють небайдуже ставлення людини до проблематики обговорення, емоційну значущість для неї питань обговорення, бажання виплеснути накопичені емоції (образи та переживання), а також знайти емоційну підтримку, однодумців та прихильників у певних питаннях політико-громадянського спрямування: висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо; залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань; обговорюю на форумах, конференціях, у соціальних мережах ак-

туальні питання соціально-політичного, громадського життя; підтримую соціальні заходи, ініційовані користувачами в мережі (як-то, допомога переселенцям, воїнам АТО, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо). Така активність, з одного боку, може бути деструктивною – емоційно виснажливою та агресивною, що призводить до дезінтегруючих процесів у суспільстві та сприяє роз'єднанню та відстороненню громадян одне від одного на ґрунті політико-громадянських питань. А з другого – може надавати емоційну розрядку, а також позитивне відчуття того, що є підтримка та одностайність в болючих для людини питаннях суспільно-політичного характеру, тим самим інтегруючи певні групи та спільноти за їх спільними, локальними інтересами. Проте така локальна групова інтеграція скоріше не об'єднує, а роз'єднує суспільство в цілому.

Регіональний аналіз по емоційно-комунікаційному блоку альтернатив соціально-громадянської активності виявив суттєві регіональні відмінності. Слід зазначити, що за результатами дослідження 2013 р. найбільшу емоційно-насичену активність при обговоренні політико-громадянських питань у мережі виявляли “Південь” та “Захід”. Тоді як Східний регіон демонстрував найменшу емоційно-забарвлену політико-громадянську активність в Інтернеті. У 2015 р. ситуація змінилась докорінно – відбулось значне нарощування емоційно-насиченої політико-громадянської Інтернет-активності в Східному регіоні. Так, серед представників Донбасу зазначали, що “залишають коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань” в Інтернеті у 2013 р. 2,8%, у 2015 р. – 12,4% (схід – 1,5% та 8,7% відповідно), що “обговорюють на форумах, конференціях, у соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя” у 2013 р. – 2,8%, у 2015 р. – 14,4% (схід – 3,8% та 12,1% відповідно). Відчутне (в три-чотири рази) зростання емоційно-насиченої політико-громадянської активності в мережі стало вагомою регіональною ознакою “Сходу” та Донбасу. Таким чином, Східний регіон наздогнав інші регіони за цими позиціями. Можна констатувати, що регіони демонструють політико-громадянську небайдужість до ситуації в країні. Така емоційно-забарвлена Інтернет-активність може сприяти як інтеграційним, так і дезінтеграційним процесам у суспільстві,

враховуючи вибухонебезпечність (часом неконтрольованість і деструктивність) емоційно-заангажованої поведінки та сприйняття подій, які відбуваються в суспільстві.

Третій змістовний блок політико-громадянської активності – *дієвий (поведінковий)* охоплює такі позиції цільового використання Інтернету: звертаюся до офіційних установ, організацій для розв’язання особистих або громадських проблем; звертаюся до громадських, міжнародних організацій; сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи та дії, демонструючи перехід на якісно-новий конструктивний рівень реалізації громадянської активності. Зауважимо, що процеси формування е-демократії, е-урядування тощо все ще в нашій країні на початковому етапі становлення, незважаючи на великі зусилля, яких докладає ІТ-спільнота, прогресивні активісти та урядники. Такий стан відтворюють і результати моніторингу, демонструючи мінімальну насиченість дієвої складової громадянської активності з усіх досліджуваних нами можливих проявах громадянської активності.

Проте громадська активність у рамках цього блоку також демонструє певні регіональні тенденції, які можуть мати вплив на інтеграційні процеси в суспільстві. Характерним є те, що така громадянська активність має різну спрямованість у різних регіонах країни. Так, “Захід”, центр та Донбас наростили дієву громадянську активність у 2015 р. порівняно з 2013 р. Причому “Захід” став лідером серед усіх регіонів за зверненнями до офіційних установ, організацій для розв’язання особистих або громадських проблем. Водночас “Південь” та “Схід”, які були лідерами в проявах дієвої громадянської активності у 2013 р., сьогодні суттєво її скоротили, зменшивши і кількість звернень до офіційних установ, організацій для розв’язання особистих або громадських проблем, і кількість звернень до громадських, міжнародних організацій. Для Донбасу та “Центру” характерним є збільшення звернень до громадських, міжнародних організацій через Інтернет, проте кількість звернень до офіційних установ, організацій для розв’язання особистих або громадських проблем порівняно з регіональними тенденціями 2013 р. дослідження у цих регіонах практично не змінилася. Суттєве нарощення (більш ніж удвічі) кількості користувачів, що через Інтернет звертаються до офіційних установ, організацій

для розв'язання особистих або громадських проблем спостерігається сьогодні в Західному регіоні.

Таким чином, сьогодні спостерігається певне відсторонення більшості регіонів країни від можливостей офіційної онлайн взаємодії з владними структурами та органами влади української держави. Виявлена тенденція може мати дезінтегруючий вплив на суспільство та демонструє недовіру до офіційних владних структур країни, нівелювання можливостей формальної комунікації та взаємодії з владою онлайн.

Підсумовуючи результати дослідження соціально-громадянської активності в Інтернеті, можна зробити такі висновки.

У 2015 р. порівняно з 2013-м відбулося значне збільшення кількості українських громадян, які використовують Інтернет задля реалізації своєї соціально-громадянської активності. Спостерігається вагома політизація активності українських громадян усіх регіонів в інформаційно-комунікаційному просторі Уанету. Такий процес політичного забарвлення Інтернет-активності впливає на інтеграційний потенціал суспільства, на настрої, емоційний стан та дієвий потенціал громадян. Східний регіон, який раніше був найменш політично-активним, наростив політико-громадянську небайдужість та Інтернет-активність. Західний регіон залишився лідером у соціально-громадянських виявах онлайн.

Виявлені в дослідженні тенденції можуть сприяти інтеграційним процесам на груповому, локальному рівні – об'єднання однодумців. Проте за певних обставин можуть стимулювати і дезінтеграційні процеси в країні в цілому.

Рекомендації

Виявлені в дослідженні зміни соціально-громадянської активності Інтернет-користувачів потребують ретельної уваги офіційних, владних структур задля сприяння інтеграційним процесам у країні.

Інтернет-активність як барометр віддзеркалює ті ризики, які існують сьогодні в суспільстві. Насамперед вони пов'язані зі значною політизацією Інтернет-активності користувачів усіх регіонів країни, яка має значне емоційне забарвлення. Така активність може сприяти консолідації певних груп та спільнот за їх спільними, локальними інтересами. Проте локальна групова інтеграція скоріше не об'єднує, а роз'єднує суспільство. Ситуація потребує пильної уваги та дієвої реакції

зادля нейтралізації конфліктного потенціалу суспільства, що сприяло б послабленню дезінтеграційних процесів. Це і модерація комунікацій в Інтернет-спільнотах – поширення постів, які нейтралізували б емоційно-насичену (часом агресивну та образливу) полярність висловлювань користувачів, і впровадження змістовно-об'єднуючих постів, які могли б бути прийнятні для представників полярного бачення політичної проблематики та сприяли б заспокоєнню суспільства та налагодженню конструктивного громадянського діалогу в мережі.

Великим ризиком для інтеграційного процесу в суспільстві може стати й виявлена в дослідженні тенденція певного відсторонення користувачів більшості регіонів країни від можливостей офіційної онлайн взаємодії з владними структурами та державними виконавчими органами України. Виявлений феномен може свідчити про недовіру значної частини громадян до офіційних владних структур, а також про те, що влада не знаходить прийнятної стилістики спілкування та взаємодії з представниками цих територіальних громад. Така ситуація не може сприяти зниженню напруженості в суспільстві та потребує ретельної уваги з боку виконавчих владних структур. Розроблення конкретних заходів підвищення ефективності взаємодії з громадськістю онлайн, створення дієвого інноваційного простору та подолання недовіри громадян також сприятиме інтегруючим процесам у суспільстві.

Література

1. *Бойко Н. Л.* Інтернет як ресурс впливу громадян на владу в сучасному українському суспільстві / Наталія Бойко // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – С. 375–381.

2. *Sandor Vegh.* Classifying Forms of Online Activism: The Case of Cyber Protests Against the World Bank / Vegh Sandor // *Cyber Activism: Online Activism in Theory and Practice.* Martha McCaughey and Michael D. Ayers (Eds.), New York, NY: Routledge, 2003. – P. 71–95.

3. *Бойко Н.* Українці в Інтернеті: інтереси та пріоритети використання мережі / Наталія Бойко // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – С. 356–363.

СОЦІОЛОГИ НА ВИБОРАХ 2014: УСПІХИ ТА ПРОВАЛИ

У статті аналізуються результати соціологічних передвиборчих опитувань та екзит-полів на президентських та парламентських виборах в Україні, показуються фактори успіхів та провалів соціологічних фірм у дослідженні та прогнозуванні цих виборів.

Ключові слова: президентські вибори, парламентські вибори, передвиборчі опитування, екзит-пол.

В статье анализируются результаты социологических предвыборных опросов и экзит-полов на президентских и парламентских выборах в Украине, показаны факторы успехов и провалов социологических фирм в исследовании и прогнозировании этих выборов.

Ключевые слова: президентские выборы, парламентские выборы, передвыборные опросы, экзит-пол.

The paper compares the data of pre-election polls with the exit poll results from the presidential and parliamentary elections held in Ukraine in 2014. The authors have brought into the foreground the factors determining success or failure for polling firms in study and forecasting elections (using the outcomes of the two recent ones).

Keywords: presidential elections, parliamentary elections, pre-election polls, exit poll.

Після Євромайдану 2013–2014 рр. та втечі президента В. Януковича у 2014 р. відбулось “перезавантаження” всіх вищих органів державної влади – дострокові вибори Президента України, до Верховної Ради України та формування нового коаліційного Уряду. Ці дострокові вибори проходили в надзвичайних умовах анексії Криму, суттєвого переформатування партійного поля, “війни” на Донбасі, що не могло не відбитись на їх результатах. Як же спрацювали соціологи в цих надзвичайних умовах щодо соціологічного забезпечення виборчих кампаній Президента України у травні 2014 р. та до Верховної Ради України у жовтні 2014 р.?

**Президентські вибори 2014:
чому не помилились соціологи**

Результати соціологічного забезпечення дострокових виборів Президента України вже було проаналізовано відразу після виборів у статті В. Паніотто в газеті “Дзеркало тижня” [1, с. 3].

Загалом можна погодитись з В. Паніотто, що “робота соціологів на таких екстремальних виборах, як нинішнього року, видається дуже переконливою. Хочеться сподіватися, що нинішня виборча кампанія підвищить довіру до соціологів” [1, с. 3].

Дійсно, не тільки “усі екзит-поли точно спрогнозували перемогу Порошенка в першому турі й точно вказали послідовність місць кандидатів на виборах” [1, с. 3], а й передвиборчі опитування та прогнози виявились доволі точними.

І хоча в статті В. Паніотто не зовсім точно вказано передвиборчі прогнозні розрахунки Фонду “Демократичні ініціативи” та Центру Разумкова щодо результатів президентських перегонів 2015 р., однак і уточнені дані КМІС, консорціуму трьох центрів (КМІС, “Соціс” та група “Рейтинг”) і Фонду “Демократичні ініціативи” (табл. 1) виявились доволі точними. І цілком порівнюваними за похибками екстраполяційних прогнозів з кращими соціологічними прогнозами виборів Президента України у 2004 та 2010 р. [2, с. 66–71], окрім прогнозу фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” [2, с. 65].

Не точними були тільки прогнози маркетингової фірми GFK (на основі телефонного опитування за невеликою вибіркою) та сумнівного центру “Соціополіс” (табл. 1). Ще точнішими виявились результати екзит-полів президентських виборів 2015 р. (табл. 2), адже середня похибка Національного екзит-полу (проводили КМІС, Центр Разумкова та Фонд “Демократичні ініціативи”), Телевізійного екзит-полу (проводила компанія TNS) та екзит-полу Савіка Шустера Студіо становила 0,5–0,9%. Вона виявилась дещо вищою, ніж на президентських виборах 2010 р., але кращою за три тури голосувань на виборах 2004 р. [2, с. 77–80].

Звичайно, з одного боку, цьому сприяла наявність безперечного лідера президентських перегонів (П. Порошенко), який переміг вже в першому турі голосування, чого не спостерігалось за всі роки незалежності (з грудня 1991 р.).

А з другого боку, вибори проводились в екстремальних умовах анексії Криму та початку бойових дій на Донбасі, де

Таблиця 1
Результати виборів Президента України 2014 р.,
результати передвиборчих опитувань соціологічних
центрів та їх похибка (%) (R₃₁)

Якщо Ви братимете участь у виборах. 31 березня 2002 р., то за яку партію (блок) голосуватимете?	Результати виборів		КМІС		КМІС, Соціс, "Рейтинг"		Фонд "Демо-кратичні ініціативи" та Центр Разумкова		GFK		Соціологіс	
			29.04–11.05.2014		3.05–13.05				6.05–8.05.2014		10.05–14.05	
	Результат	Похибка	Результат	Похибка	Результат	Похибка	Результат	Похибка	Результат	Похибка	Результат	Похибка
1. П. Порошенко	54,7	54,7	0,0		53,2–1,7		52,7	-2,0	47,8	-6,9	36,0	-18,7
2. Ю. Тимошенко	12,8	9,6	-3,2	10,1	-2,7	9,9	-2,9	10,4	-2,4	22,9	+10,1	
3. О. Ляшко	8,3	5,4	-2,9	6,3	-2,0	6,4	-1,9	7,6	-0,7	7,6	-0,7	
4. А. Гриценко	5,5	6,5	+1,0	6,2	+0,7	8,9	+3,4	6,6	+1,1	6,3	+0,8	
5. С. Тігіпко	5,2	6,7	+1,5	8,8	+3,6	8,2	+3,0	10,6	+5,4	12,2	+7,0	
6. М. Добкін	3,0	4,3	+1,3	4,9	+1,9	3,1	+0,1	4,6	+1,6	3,7	+0,7	
7. В. Рабинович	2,3	0,9	-1,4	0,2	+2,1	1,9	-0,4	0,6	+1,7	3,8	-1,5	
Середня похибка у розрізі 7-и кандидатів, що набрали більше 2,0%	-	-	1,61	-	2,10	-	1,96	-	4,33	-	5,64	

голосування було практично зірвано (виборці Донецької та Луганської областей становили менше 1% всіх, хто брав участь у голосуванні на президентських виборах 2015 р., тоді як на попередніх виборах 2004–2010 рр. – понад 15%). Спрогнозувати це до виборів було дуже важко (виборчу активність на Донбасі), а враховуючи специфічні виборчі преференції виборців Донецької та Луганської областей, це могло дуже суттєво позначитись на результатах і передвиборчих опитувань і екзит-полів. На щастя, цього не відбулось, як не відбулось суттєвої динаміки преференції щодо кандидатів у Президенти в останній тиждень перед виборами, що і забезпечило доволі високий рівень точності передвиборчих екстраполяційних прогнозів та екзит-пол. Але методологічні та методичні проблеми моніторингових передвиборчих опитувань нікуди не

Таблиця 2

**Результати екзит-полів виборів Президента України
у травні 2014 р. та їх похибка (%)**

<i>Кандидати у президенту</i>	Національний екзит-пол		Телевізійний екзит-пол		Савік Шустер Студіо	
	Фонд “ДІ”, КМІС + Центр Разумкова		TNS в Україні			
	Резуль- таг	Похибка	Резуль- таг	Похибка	Резуль- таг	Похибка
1. П. Порошенко	55,9	+1,2	57,3	+2,6	55,7	+1,0
2. Ю. Тимошенко	12,9	+0,1	12,4	-0,4	12,9	+0,1
3. О. Ляшко	8,0	-0,3	8,7	+0,4	8,8	+0,5
4. А. Гриценко	6,3	+0,8	6,0	+0,5	6,0	+0,5
5. С. Тігіпко	4,7	-0,5	4,4	-0,8	4,6	-0,6
6. М. Добкін	2,1	-0,9	2,4	-0,6	2,7	-0,3
Середня похибка у розрізі 7-и кандидатів, що набрали більше 3%	–	0,6	–	0,9	–	0,5

зникли (особливо проблеми врахування в прогнозах прихованих прихильників кандидатів і партій, динаміки передвиборчих переваг в умовах стрімких змін рейтингів). А неготовність більшості соціологічних фірм розв’язувати ці проблеми і зумовила фіаско цих фірм у дослідженнях і прогнозуванні парламентських виборів у жовтні 2014 р.

Вибори до Верховної Ради 2014 р.:

передвиборчий соціологічний провал та його причини

Незважаючи на успішне соціологічне забезпечення президентської кампанії на виборах 2014 р. в екстремальних умовах весни цього року, зовсім інша ситуація спостерігалась на дострокових парламентських виборах у жовтні 2014 р.

Звичайно, що вони теж проводились у надскладних умовах війни на Донбасі, але все ж у кращих умовах щодо того, в яких округах Донбасу вибори проводитимуться, а в яких ні, ніж під час весняних виборів Президента. Головною соціологічною проблемою було те, що більшості суб’єктів виборчого процесу, які претендували на перемогу на парламентсь-

ких виборах, не існувало за три місяці до дня голосування – а саме Політичної партії “Блок Петра Порошенка”, ПП “Народний фронт” на чолі з Прем’єр-міністром А. Яценюком та Партії “Опозиційний блок” з представників колишньої Партії регіонів, та неучасть у виборах двох переможців виборів 2012 р. – Партії регіонів та Політичної партії “Український демократичний альянс за реформи” (УДАР) Віталія Кличка. Сама ж виборча кампанія була дуже короткою (за термінами дострокових, а не чергових виборів), що ускладнювало виявлення тенденцій змін електоральної поведінки. До того ж, окрім моніторингового опитування Центру “Соціальний моніторинг” та Інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка (три опитування протягом 15 днів (з 7 по 22 жовтня 2015 р.), інших моніторингових публічних опитувань не було, а були тільки одно-дворазові опитування.

А рейтинги політичних партій під час кампанії вперше змінювався дуже стрімко, чого не спостерігалось під час попередніх виборчих кампаній до Верховної Ради [4]. Адже за один місяць виборчої кампанії рейтинг Партії “Блок Петра Порошенка” знизився на 9,1% (КМІС), 12,6% (“Соціальний моніторинг”) 8,3% (Інститут соціальної та політичної психології НАПН), Партії С.Тігіпка “Сильна Україна” на 2,4% (Інститут соціальної та політичної психології), Радикальної партії Олега Ляшка на 2,4% (Інститут соціальної та політичної психології НАПН). Водночас рейтинг Партії “Фронт змін” зріс на 6,8% (Інститут соціальної та політичної психології НАПН), 5,0% (КМІС), рейтинг об’єднання “Самопоміч” зріс на 5,9% (КМІС), 5,5% (Інститут соціальної та політичної психології), рейтинг партії “Опозиційний блок” зріс на 3,3% (Центр “Соціальний моніторинг”). Тобто основні тенденції змін рівня підтримки партій окремі соціологічні центри виявили, хоча й не повною мірою. Однак опитування КМІС “не помітили” зниження рейтингів Радикальної партії Ляшка та Партії Сергія Тігіпка “Сильна Україна”, опитування Центру “Соціальний моніторинг” не зафіксували падіння цих же партій та суттєвого зростання “Народного фронту”, але виявили неіснуюче зростання рейтингу “Батьківщини”. Опитування групи “Рейтинг” та соціологічної служби “Соціс” публікувались тільки один раз, а тому ніяких тенденцій і виявити не могли.

Таблиця 3

Передвиборчі опитування Фонду “Демократичні ініціативи” і КМІС та їх похибка на виборах до Верховної Ради України у жовтні 2014 р. (R_{31}) та їх похибка (%)

Політичні партії	Опитування 12.09. 2014– 21.09. 2014	Опитування 9.10. 2014– 18.10. 2014	Похибка
1. “Блок Петра Порошенка” (БПП)	39,5	30,4	+8,6
2. Радикальна партія Олега Ляшка	10,4	12,9	+5,5
3. “Народний фронт”	5,8	10,8	-11,3
4. “Самопоміч”	2,6	8,5	-2,5
5. ВО “Батьківщина”	7,8	7,5	+1,8
6. “Опозиційний блок”	–	5,9	-3,5
7. Партія Сергія Тігіпка “Сильна Україна”	5,2	5,6	+2,5
8. “Громадянська позиція” Анатолія Гриценка	6,9	4,8	+1,7
9. Комуністична партія України	4,5	4,1	+0,2
10. ВО “Свобода”	4,7	3,1	-1,6
Середня похибка по партіях, що здолали бар’єр	–	–	5,53
Середня похибка по 10-ти партіях, що набрали 2%	–	–	3,92

У результаті передвиборчі екстраполяційні прогнози (R_{31}) всіх соціологічних центрів виборів за партійними списками виявились повністю провальними – середня похибка прогнозу КМІС та Фонду “Демократичні ініціативи” становила 3,92% у розрізі 10 партій, що набрали понад 2%, середня похибка Центру “Соціальний моніторинг – 2,91%, а групи “Рейтинг” – взагалі 4,89%. Максимальна похибка ж прогнозів групи рейтинг становила 13,2% (Партія “Народний фронт”), КМІС – 11,3% (Партія “Народний фронт”), Центру “Соціальний моніторинг” – 8,2% (Партія “Народний фронт”), що значно гірше за прогнози виборів до Верховної Ради 2002–2007 рр. (середні похибки провідних соціологічних центрів на цих виборах становили 1,2–2,5%, а максимальні не перевищували 5,0% [3, с. 51], хоча по 7-ми партіях прогнозувати і складніше, ніж по 10-ти. Дещо гіршими були прогнози 2012 р.

Таблиця 4

**Передвиборчі опитування Центру “Соціальний моніторинг”
та Інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка (R₃₁)
і їх похибка (%)**

<i>Політичні партії</i>	<i>Опитування 30.09– 7.10.2014</i>	<i>Опитування 4–10.10. 2014</i>	<i>Опитування 17–22. 10. 2014</i>	<i>Похибка</i>
1. “Блок Петра Порошенка” (БПП)	39,8	35,1	27,2	+5,4
2. “Народний фронт”	10,4	9,1	13,9	-8,2
3. Радикальна партія Олега Ляшка	11,2	11,3	12,5	+5,1
4. ВО “Батьківщина”	5,9	6,6	8,2	+2,5
5. “Опозиційний блок”	4,9	6,5	8,2	-1,2
6. “Самопоміч”	4,4	5,5	7,2	-3,8
7. ВО “Свобода”	5,2	?	4,0	-0,7
8. Партія Сергія Тигіпка “Сильна Україна”	5,1	5,1	4,2	+1,1
9. “Громадянська позиція” Анатолія Гриценка	5,2	–	3,6	+0,5
10. Комуністична партія України	3,7	3,8	3,3	-0,6
Середня похибка по 6-ти партіях, що здолали бар’єр	–	–	–	4,36
Середня похибка по 10-ти партіях, що набрали 2%	–	–	–	2,91

(середня похибка яких була 2,5–3,3%) [3, с. 47–50], але і на цих виборах точність прогнозів (середня і максимальна похибка) була кращою.

Єдиний соціологічний центр, який дав прийнятний передвиборчий прогноз – це Інститут соціальної та політичної психології НАПН (середня похибка якого становила 2,1%) і який виявив всі основні тенденції зміни рейтингів партій у передвиборчий період.

Чим же було зумовлено фіаско передвиборчих опитувань соціологічних центрів та інститутів на виборах до Верховної Ради України 2014 р.?

Окрім тих же факторів, які призводили до провалу окремих соціологічних фірм у 2002–2012 рр. на парламентських

Таблиця 5

Результати передвиборчих досліджень (R₃₁) Інститут соціальної і політичної психології НАН України і соціальної групи “Рейтинг” та їх похибка (%)

Політичні партії	Інститут соціології політичної психології України НАПН			Соціологічна група “Рейтинг”	
	Опитування вересня 2014	Опитування 13–19 жовтня 2014	Похибка	Опитування 1–8 жовтня 2014	Похибка
1. “Блок Петра Порошенка” (БПП)	31,5	23,2	+1,4	33,5	+11,7
2. Радикальна партія Олега Ляшка	12,7	10,3	+2,9	12,8	+5,4
3. “Народний фронт”	8,1	14,9	-7,2	8,9	-13,2
4. Партія Сергія Тігіпка “Сильна Україна”	6,3	3,9	+0,8	7,8	+4,7
5. ВО “Батьківщина”	7,9	8,1	+2,4	6,9	+1,2
6. “Самопоміч”	3,0	8,5	-2,5	5,4	-5,6
7. “Опозиційний блок”	–	8,8	-0,6	5,1	-4,3
8. “Громадянська позиція” Анатолія Гриценка	6,6	4,4	+1,3	4,6	+1,5
9. Комуністична партія України	4,2	4,9	+1,0	4,5	+0,6
10. ВО “Свобода”	4,6	5,4	+0,7	4,0	-0,7
Середня похибка по 6-ти партіях, що здолали бар’єр	–	–	2,83	–	6,90
Середня похибка по 10-ти партіях, що набрали 2%	–	–	2,08	–	4,89

виборах і про які ми вже неодноразово писали [2, с. 76; 3, с. 54–57; 4, с. 81], а саме про особливості голосування на парламентських виборах невизначених респондентів, про нещирість виборців та прихованих прихильників окремих партій, про формули вимірювання рейтингів партій та кандидатів тощо, треба враховувати і інші методичні проблеми.

Основними причинами нових похибок на парламентських виборах 2014 р. в Україні були:

Таблиця 6

Результати Exit poll, результати голосування та похибка Exit poll на виборах до Верховної Ради 26 жовтня 2014 р. (%) (R₃₁)

Політичні партії	Остаточні результати								ICTV		Савік Шустер Студіо	
	Національний Exit poll КМІС + Центр Разумкова та Фонд "Ді"		Інститут соціальних досліджень ім. О. Уревича		Міжнародна соціологічна група "Рейтинг"		TNS в Україні		Опитування	Похибка		
	Опитування	Похибка	Опитування	Похибка	Опитування	Похибка	Опитування	Похибка				
1. "Народний фронт"	22,1	21,2	-0,9	19,5	-2,6	21,8	-0,3	21,8	-0,3	20,7	-1,4	
2. "Блок Петра Порошенка" (БПП)	21,8	23,1	+1,3	23,0	+1,2	22,2	+0,4	24,3	+2,5	23,2	+1,4	
3. "Самопоміч"	11,0	13,4	+2,4	11,7	+0,7	14,2	+3,2	12,5	+1,5	13,0	+2,0	
4. "Опозиційний блок"	9,4	7,6	-1,8	9,9	+0,5	7,8	-1,6	6,6	-2,8	8,0	-1,4	
5. Радикальна партія Олега Ляшка	7,4	6,4	-1,0	6,6	-0,8	6,4	-1,0	7,1	-0,3	6,8	-0,6	
6. ВО "Батьківщина"	5,7	5,5	-0,2	5,5	0,2	5,6	-0,1	6,0	+0,3	5,5	-0,2	
7. ВО "Свобода"	4,7	6,3	+1,6	5,8	+1,1	5,8	+1,1	6,0	+1,3	5,8	+1,1	
8. Комуністична партія України	3,9	2,8	-1,1	3,3	-0,6	2,9	-1,0	2,6	-1,3	2,9	-1,0	
9. Партія Сергія Тігіпка "Сильна Україна"	3,1	2,6	-0,6	3,0	-0,1	2,7	-0,4	2,4	-0,7	2,8	-0,3	
10. "Громадянська позиція" (Анатолія Грищенко)	3,1	3,5	+0,4	3,3	+0,2	3,2	+0,1	3,0	-0,1	3,1	0	
Середня похибка по 6-ти партіях, що здолали бар'єр	-	-	1,23	-	1,0	-	1,10	-	1,28	-	1,17	
Середня похибка по 10-ти партіях, що набрали 2%	-	-	1,10	-	0,80	-	0,92	-	1,11	-	0,94	

– невміння більшості соціологічних фірм враховувати особливості конкретних виборчих кампаній в умовах кардинальних політичних змін і змін у складі суб'єктів виборчих процесів та небажання використовувати трендові моделі прогнозування результатів виборів (які дуже необхідні в динамічних виборчих кампаніях);

– невміння розраховувати нові вибірки передвиборчих опитувань та розраховувати квоти опитувань в екстремальних умовах для регіону АТО;

– небажання вдосконалювати методіку вимірювання рейтингів та враховувати додаткові коефіцієнти щодо прихованих прихильників певних партій та кандидатів.

Меншою мірою ці проблеми відобразились на парламентських виборах на точності Exit poll, хоча похибка всіх соціологічних центрів в Exit poll і зросла порівняно з парламентськими виборами 2012 р. (незначно) та в 2–3 рази зросла порівняно з 2006–2007 рр. І вперше всі Exit poll не змогли виявити непроходження до Верховної Ради партії “Свобода” та лідерство “Фронту змін” за результатами голосування. Таких проблем на парламентських виборах у точності Exit poll ніколи не було. А отже, виникає потреба у вдосконаленні і методів Exit poll в Україні, які б враховували нову екстремальну ситуацію в країні. Інакше тенденцію 2012–2014 рр. щодо зниження точності передвиборчих прогнозів соціологів та Exit poll не зупинити.

Література

1. *Паніотто В.* Соціологія на екстремальних виборах / В. Паніотто // Дзеркало тижня. – 2014. – 6 черв.

2. *Вишняк О.* Дослідження та прогнозування виборів Президента України 2010 р.: проблеми та методичні висновки / О.Вишняк // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010.

3. *Вишняк О.* Соціологи на виборах 2012: старі проблеми в нових реаліях / О. Вишняк // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013.

4. *Вишняк О.* Соціологічні підсумки виборів Верховної Ради України: результати, проблеми, методичні висновки / О. Вишняк // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2007.

РИЗИКИ ДЛЯ ІНТЕГРАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

У статті розглядається поняття соціальної інтеграції, а також його співвідношення з близькими поняттями солідарності, консолідації, згуртованості. Проаналізовано ряд понять, що відображають бар'єри на шляху соціальної інтеграції: виклики, небезпеки, загрози, ризики. Розглянуто типологію ризиків і загроз. Ґрунтуючись на цих поняттях, проведено аналіз опосередкованих та безпосередніх загроз для інтеграції суспільства, що є наслідком подій на Донбасі.

Ключові слова: *суспільна інтеграція, солідарність, консолідація, небезпека, загроза, ризик.*

В статье рассматривается понятие социальной интеграции, а также его соотношение с близкими понятиями солидарности, консолидации, сплоченности. Проанализирован ряд понятий, отражающих барьеры на пути социальной интеграции: вызовы, опасности, угрозы, риски. Рассмотрена типология рисков и угроз. Основываясь на этих понятиях, проведен анализ косвенных и непосредственных угроз для интеграции общества, которые являются следствием событий на Донбассе.

Ключевые слова: *общественная интеграция, солидарность, консолидация, опасность, угроза, риск.*

The paper deals with the concept of social integration and shows how it is related to other similar concepts, such as solidarity, consolidation, cohesion and unity. The author has analysed a number of different concepts reflecting obstacles on the path to social integration: challenges, dangers, threats and risks. Special attention has been paid to the typology of risks and threats. These concepts have served as a basis for analysis of direct and indirect threats (as a consequence of dramatic events in Donbas) to the society's integration.

Keywords: *social integration, solidarity, consolidation, danger, threat, risk.*

Проблема інтеграції суспільства була актуальною в Україні в усі роки після проголошення її незалежності. У ній на

перше місце в різні роки висувалися різні аспекти – соціальний, етнічний, регіональний, релігійний та ін. Але проблема інтеграції суспільства особливо загострилася після подій на Майдані зими 2013 – весни 2014 рр. На порядок денний постало не просто питання про ступінь згуртованості суспільства, а про його крайню межу існування – здатність зберегтися і відтворити свою цілісність. Адже саме розбалансованість, ослабленість та деформація інтеграційних зв'язків між елементами соціуму в попередні десятиліття стали тими внутрішніми чинниками, що сприяли розгортанню трагічних подій на сході країни. Тому з метою подолання цих соціальних патологій і запобігання їх повторній руйнівній дії необхідно проаналізувати, які з чинників найбільше впливають на інтеграційні процеси в суспільстві. Таке завдання потребує стратегічного осмислення нинішніх проблем, тобто такого способу їх аналізу, коли б поточні проблеми не викривляли перспективу розвитку країни, а у центрі розгляду стояли довгострокові національні інтереси. Зважаючи на чисельність негативних факторів, здатних проявити себе як ризики і загрози, у даному дослідженні завдання було обмежено і увага була зосереджена на духовно-ціннісних, культурних а також на деяких інших явищах, що є, з одного боку, наслідком воєнних дій, а з другого – самі стають важливим чинником, що впливає на інтеграцію суспільства.

Ці чинники впливають на людей, заломлюються у їхній свідомості й набувають різноманітних форм свідомості – потреб, інтересів, установок, ціннісних орієнтацій, стереотипів, що формують їхню поведінку. Різні соціальні групи українського суспільства мають суттєві відмінності за цими показниками. Ці розбіжності у сфері суспільної свідомості продукують розбіжності у суспільній поведінці. У разі значних розбіжностей в потребах, цінностях, установках тощо суспільних груп проявляється механізм розбалансування суспільства, його дезінтеграції. Тому вельми важливо зафіксувати реальну картину цих розбіжностей між регіональними, поселенськими, освітніми, соціально-класовими, майновими, професійними, віковими, етнічними, мовними, релігійними та іншими соціальними групами, подати їх структуру. Досягти цієї мети можна за допомогою емпіричного соціологічного дослідження. Статті даного збірника спираються на

таке дослідження, що було проведено Інститутом соціології НАН України у червні-липні 2015 р.

Для подальшого аналізу з метою однозначного тлумачення викладеного змісту визначимося з категоріями і поняттями, якими оперуємо у дослідженні. Передусім розглянемо, як ми розуміємо інтеграцію. Поняття соціальної інтеграції в найзагальнішому вигляді відображає процеси зближення, з'єднання, об'єднання в одне ціле різних суспільних елементів, а також певний стан соціальної системи, досягнутий у результаті розгортання зазначених процесів. Насамперед інтеграція відображає такі соціальні процеси, які ведуть до встановлення стійких відносин між суспільними групами, класами, спільнотами, між усіма елементами соціуму, процеси, які спрямовані на зміцнення співпраці між ними, завдяки чому формується цілісна соціальна система. Глибинні процеси інтеграції проходять на рівні взаємодії соціальних груп, спільностей, інститутів, норм, цінностей, інтересів, формуючи соціальний порядок. На цьому рівні інтеграція підтримується і відтворюється механізмами соціальних інститутів: економічних, політичних, соціальних, культурних тощо. На цьому рівні інтеграція підтримується й відтворюється механізмами соціальних інститутів: економічних, політичних, культурних тощо. Внутрішня інтеграція соціальної системи проявляється також і як поширення, і як закріплення в різних групах соціуму загальних цілей, цінностей та інтересів, на основі яких зміцнюється, консолідується суспільство. Важливим аспектом об'єднання елементів суспільства в єдине ціле є усвідомлення всіма його членами своєї належності до даного цілого. Інтеграція – такий процес взаємодії і взаємозв'язку елементів системи, який забезпечує її рівновагу (еквілібріум). Головною метою інтеграції є створення соціальної рівноваги як базису стійкості й стабільності соціуму. Можливо саме тому поняття “інтеграція” розглядається багатьма дослідниками і як процес, і як стан. Так, К. Дейч, аналізуючи поняття політичної інтеграції, радить розрізняти інтеграцію в суспільстві і як процес, і як стан. Для того, щоб розрізняти ці прояви інтеграції в політичній сфері, на позначення феномену станом, на думку вченого, краще використовувати термін “політична спільнота” [1].

Рівновага в соціальних системах постійно змінюється. Однак існують певний верхній і нижній пороги, у межах яких

можна говорити про норму – тобто про рівноважний стан соціальної системи. Проте вся людська історія доводить, що суспільство в стабільному інтегративному стані може перебувати тільки певний час, оскільки в ньому одночасно відбуваються як інтеграційні, так і дезінтеграційні процеси. Втрата інтегративної стійкості може відбуватися в різних формах: від простих перебудов взаємозв'язків у суспільній системі через конфлікти до повного розпаду зв'язків між елементами, до стану дезінтеграції.

Крім того, що інтеграція відображає як соціальні процеси, так і стани, слід звернути ще увагу на те, що інтеграцією називають не тільки взаємозв'язки між елементами суспільства, а й процес входження особистості у суспільні групи, визнання і сприйняття індивідом норм і цінностей груп, а також прийняття членами групи індивіда у своє співтовариство як свого. Як вважав Т. Парсонс, рівновага соціальної системи підтримується паттернами ціннісних орієнтацій [2].

Такий двоїстий прояв феномена інтеграції підштовхнув дослідників до його розрізнення ще в одному аспекті. Британський дослідник Даніел Локвуд запропонував виділити два типи інтеграції в суспільстві – системну та соціальну інтеграції. Системна інтеграція – це процес взаємозв'язку між елементами суспільства як цілого, між соціальними спільнотами та соціальними інститутами. Упродовж тривалого часу ці відносини можуть бути сумісними, не викликаючи неприйняття, бути несуперечливими, безконфліктними. Соціальною інтеграцією Д. Локвуд назвав процеси зближення, взаємодії на основі загальної соціалізації і збігу цінностей, цілей та інтересів груп та індивідів [3].

Системна і соціальна інтеграція перетинаються, накладаються одна на одну, але водночас вони володіють певною автономією. Суспільство може мати високий ступінь інтегрованості інститутів у систему, але соціальна інтеграція при цьому може бути слабкою через соціальний конфлікт між суспільними класами. Можлива й інша ситуація, коли в суспільстві склалася сильна соціальна інтеграція, але системна інтеграція є слабкою [4, с. 154–155; 5, с. 312].

Розрізнення інтеграції на системну і соціальну прийняв і Е. Гідденс, дещо модифікувавши тлумачення цих понять порівняно з Д. Локвудом. По-перше, в обидва визначення він вводить поняття актора, а по-друге, поняття соціальної

інтеграції він наповнює ознакою “спільна присутність” і робить її однією з головних розділових ознак. Системну інтеграцію він визначав як “взаємодію між акторами або колективностями, що простягається в просторі і в часі, поза умовами спільної присутності”, а соціальну інтеграцію – як “взаємний обмін діяльністю між акторами в обставинах спільної присутності, яка розуміється як безперервність і роз’єднаність зіткнень” [6, с. 502]. Крім того, інтеграцію в суспільстві поділяють за сферами її прояву на: політичну, економічну, соціальну, культурну та ін.

Розглядаючи понятійний апарат, який ми використовуємо в даному дослідженні, треба привернути увагу до ще одного аспекта вживання згаданих термінів. Як в історії соціології, так і в сучасних соціологічних працях, терміни інтеграція, солідарність, консолідація у багатьох випадках вживалися як синоніми. Так, Е. Дюркгейм користувався терміном “солідарність”, М. Вебер – “інтеграція”, Т. Парсонс розглядав інтеграцію і солідарність як синоніми. Він писав, що суспільство повинно являти собою соціетальне співтовариство, яке має адекватний рівень інтеграції (або солідарності) і відмітний статус членства [7].

У сучасних дослідженнях ці терміни також вживаються як взаємозамінні. Наприклад, О. Кармадонов у статті “Солідарність, інтеграція, кон’юнкція” пише: “Тема соціальної солідарності надзвичайно активно обговорюється в сучасному зарубіжному суспільствознавстві, де дослідники керуються мотивами, пов’язаними з тривогою з приводу проблем з соціальною інтеграцією, і задаються питаннями про можливі напрями підвищення рівня соціальної консолідації і в “благополучних” країнах” [8]. Три поняття у цьому реченні вживаються як синоніми. Для читача є зрозумілим, що у тексті йдеться про проблему згуртування суспільства, єдності його груп і спільнот, про узгоджену взаємодію громадян і держави, про те, наскільки масово поділяються членами суспільства певні цінності, норми, цілі, говориться про лояльність громадян до існуючого права. Саме тому О. Кармадонов пропонує вживати як узагальнююче поняття для низки близьких понять – солідарності, інтеграції, консолідації, згоди, партнерства, соборності – поняття “кон’юнкція” [8, с. 4].

Проте, незважаючи на те, що названі поняття мають певний спільний змістовний знаменник, вони все ж мають власні смислові відтінки. Тому навряд чи доцільно відмовлятися

від них, оскільки вони передають певні аспекти єднання і дають змогу заглибитись у це складне і багатогранне явище. Це добре розуміє О. Кармадонов і характеризує їх так: “солідарність” більше стосується стану, тоді як “консолідація” та “інтеграція” – процесу. Терміни “згода”, “єдність” (не кажучи вже про “соборність”) – більш поетичні, ніж наукові” [8, с. 10]. Загалом погоджуючись з таким тлумаченням згаданих понять, зауважимо, що українська громадська думка і суспільствознавство мають давню традицію вживання поняття соборності як прагнення регіонів до єдності або перебування у такому стані. Воно вже набуло статусу наукового поняття.

Що стосується інших понять цього ряду, то звернемо увагу на поняття солідарності. Воно відображає процес єднання, згуртування у суспільстві за допомогою цінностей, норм та інтересів. Порівняно з поняттям “інтеграція” у понятті “солідарність” є більш вираженою морально-психологічна навантаженість. Солідарність – це поділ думок, позицій, прояв симпатій одних суспільних суб’єктів до інших, це взаємна підтримка членів певних груп, або відгук, співчуття, симпатії окремих особистостей до певних груп. Солідарність у певному сенсі є проявом ідентичності. Це поняття ми можемо операціоналізувати на емпіричному рівні, як почуття “ми”. На жаль, у нас не має змоги аналізувати тут специфіку інших згаданих понять, що розкривають процеси і стани суспільного єднання. Проте для подальшого аналізу буде достатньо, на нашу думку, пояснення, у якому сенсі вживаються близькі поняття інтеграції та солідарності.

Зважаючи на те, що наша мета – дослідити ризики і загрози, які виникають для українського суспільства у зв’язку з подіями на Донбасі, то попередньо розглянемо ще й тлумачення понять загроз, ризиків і близьких до них понять.

Передусім з’ясуємо, що таке виклики. Звичайно ж, у даному контексті йдеться про суспільні виклики. Поняття виклику означає усвідомлену суспільно-історичну чи велику суспільну проблему, яка потребує відповіді у даний час – осмисленої реакції суспільства, держави та її інститутів для її розв’язання. Як правило, категорія виклику вживається у процесі теоретичного аналізу на високому рівні узагальнення, при розгляді процесів і подій на соціальному або глобальному рівнях. Категорія виклику конкретизується у поняттях соціального запиту, соціального завдання, соціального замовлення [9].

Соціальний виклик потребує прийняття рішень для подолання проблем, які цей виклик активізує. Нездатність соціуму дати відповіді на виклик або спроба уникнути відповіді створюють суспільну небезпеку. Поняття небезпеки означає будь-які явища, процеси, події, цінності, які проявляються з певною часткою вірогідності і які здатні завдати шкоду, збиток, травму, руйнування, деформацію як на рівні суспільства в цілому, так і окремих його груп, особистостей. В основі небезпеки лежать суперечності.

Поняття небезпеки є дуже широким і включає в себе різноманітні форми можливих руйнівних або негативних фізичних, соціальних, економічних, політичних, культурних, духовних, моральних, психологічних, інформаційних та інших впливів і дій на соціальні суб'єкти, процеси і явища. Це можуть бути руйнування, придушення, знищення, травмування, деформації, підкорення, шкода, втрати, розбалансування, послаблення тощо. До поняття небезпеки примикає поняття загрози. Ці поняття накладаються на один обсяг суспільних явищ і відрізняються лише модусом свого існування. Загроза є таким станом обставин, які ще не стали реальним небезпечним процесом, проте потенційно вони вже є такими, вони можуть перетворитися на такий процес чи подію у майбутньому, а небезпека – це реальна ситуація, що склалася в суспільстві на даний час. Отже, загроза – це небезпека у стані переходу від можливості до дійсності. Формою загрози можуть бути заяви, демонстрації негативних намірів, прояви готовності завдати шкоду, витрати, руйнування, травми, образи одними соціальними суб'єктами інших. Важливо підкреслити, що загроз існує багато, але не всі вони реалізуються в небезпеці. Загрози відрізняються ступенем вірогідності свого настання. Одні загрози є маловірогідними, інші – середньої вірогідності, а є й такі, що мають стовідсоткову вірогідність. Крім того, загрози поділяють на формальні та реальні.

У цьому ж ряду – і поняття ризику. Під останнім розуміють можливість настання несприятливих наслідків для соціального суб'єкта у разі вибору ним певного рішення в ситуації невизначеності. У процесі вибору суб'єкт, спираючись на досягнутий ним рівень знань у певній галузі, індивідуальний, груповий і суспільний досвід, оцінює кількісну і якісну вірогідність досягнення результату та можливих втрат. Утім, дослідники звертають увагу на певну розмитість

цього поняття. “Якщо звернутися до вже усталених галузей вивчення ризику і задатися питанням, про що, власне, мова, тобто про поняття ризику, опинишся у тумані. Сама проблема виділення цього поняття ніде чітко не експлікована” [10]. Н. Луман звертає увагу на те, що сучасне поняття ризику тяжіє до раціонального зіставлення варіантів можливої шкоди у результаті прийняття рішення. Така логіка визначення поняття ризику відбиває процес переходу від невизначеності до визначеності у процесі прийняття рішення [10].

Залежно від сфери прояву ризику він може набувати форм фізичних і моральних травм, матеріальних і морально-психологічних втрат, відхилення від мети діяльності і навіть її повної невдачі. За рівнем потужності негативних наслідків, що слідує із прийнятого рішення, ризику поділяють на високі, середні та низькі [11].

Оскільки небезпеці, загрозам і ризикам піддані явища усіх соціальних сфер, то з метою їхнього упорядкування застосовують різні класифікації, розрізняючи їх за джерелом впливу (внутрішні і зовнішні), за масштабом (глобальні, соціетальні, регіональні, місцеві тощо), за сферами прояву (політичні, економічні, соціальні, демографічні, науково-технічні, екологічні, культурні, інформаційні тощо), за рівнем передбачуваності (очікувані, несподівані) та ін. Формальними є такі загрози, які не суперечать законам логіки і природи, суспільним закономірностям, а реальними – ті, що мають передумови і умови здійснення. Тим не менш, для прогнозування, соціального управління вельми важливо знати якомога більше потенційних і різних форм та ступенів загроз, щоб своєчасно передбачити заходи щодо нейтралізації або зменшення, послаблення їх негативних наслідків.

Глобалізація ущільнила всі соціальні процеси, суттєво ускладнила суспільне життя, взаємну залежність соціальних суб'єктів. У. Бек зазначає, що у нинішніх умовах, в умовах глобалізації, виживання стає особистим інтересом кожного [12]. Це об'єктивний виклик для кожного нашого сучасника. Для його подолання інтерес щодо виживання має бути усвідомленим кожною людиною, так само, як і усвідомленим те, що лише через солідарність суспільство може забезпечити собі майбутнє. “Співпрацюйте або зазнаєте краху!” [12].

Одним із наслідків соціальних тенденцій в умовах глобалізації є збільшення кількості можливих варіантів розвитку суспільства, що значно знижує точність прогнозів навіть на

середню і найближчу перспективу. Крім того, в ускладнених ланцюгах суспільних відносин є багато таких наслідків прийнятих рішень, що проявляються у відкладеному часі. До цього додається те, що ризики із однієї сфери та із різних сфер суспільного життя можуть накладатися один на одного, створюючи сукупний ризик. В умовах накладання соціальних процесів один на одного їхні результати є наслідком спільно діючих причин. Сукупні, багатошарові ризики суттєво ускладнюють можливість прогнозування їх наслідків.

Феномени ризиків і небезпек дуже близькі за своїми характеристиками. У теоретичній площині їх розрізняють за ознаками атрибуції. “В основі розрізнення ризику і небезпеки лежить процес атрибуції, тобто воно залежить від того, з ким і яким чином співвідносять можливий збиток” [10]. Якщо можливий збиток розглядають як наслідок власного рішення суб’єкта – то це ризик, а якщо збиток є наслідком причин, що знаходяться поза зоною контролю суб’єкта, якому він загрожує, то це небезпека. Тому розширення знань про суспільні процеси відкриває можливість у майбутньому перетворювати елементи небезпеки на елементи ризику.

Отже, ризики і небезпеки є формами реакції суспільних суб’єктів на виклики. Динаміка поведінки соціальних суб’єктів у цій ситуації має таку логіку. Суспільні суб’єкти фіксують такі зміни суспільних обставин, структура яких постає як виклики. Останні сприймаються суспільством як загроза. Для усунення загрози соціуму необхідно виробити варіант діяльної відповіді. Якщо горизонт прогнозування дій доволі великий, то виробляється стратегія дій. Стратегія містить певні рішення щодо подолання обставин, тобто таїть у собі ризики.

Проте ризики і загрози фіксуються і на рівні буденної свідомості. Вони не обов’язково сприймаються населенням саме у такій формі. Нерідко для того, щоб зрозуміти загрозу, слід провести глибокий аналіз, щоб за простими поверховими процесами побачити глибинні суспільні небезпеки і ризики.

Ми коротко розглянули категорії і поняття, за допомогою яких аналізуємо слабо передбачувані суспільні процеси, події і факти. Вони є засобом пізнання, інструментом, що формує наші уявлення про реальні і вірогідні явища в суспільстві. Ці наукові знаряддя не можна догматизувати, сприймати їх так, що вони є правильними на всі часи. Адже навколишній світ, а особливо суспільні процеси, є

дуже динамічними, такими, що постійно змінюються. Тому й інструменти аналізу суспільства та його сфер мають мінливий, конкретно-часовий характер. Представлені поняття дають змогу ставити соціальний діагноз у певний період існування соціуму, проявляти соціальну передбачливість, своєчасно уникати суспільних загроз, розробляти прогнози та формувати обґрунтовану стратегію подальшого розвитку українського суспільства.

Отже, розглядаючи ризики як вірогідність втрат, жертв не лише від масових фізичних руйнувань, а й як вірогідність втрат від деформації державних і громадських інститутів, послаблення і навіть зникнення механізмів, що забезпечують відтворення суспільного організму, розглянемо основні напрями ризиків, що виникають як результат воєнного конфлікту на Донбасі. Ризики розглядаються у площині безпосередніх загроз суспільній інтеграції, а також у віддаленій перспективі.

Українське суспільство належить до сучасних складних суспільств [13]. Останнє характеризується нелінійним розвитком, плинністю структур, недовготривалістю процесів, невизначеністю результатів, “раптом-подіями” [14, с. 144], соціальними вразливостями, що не обмежені у часі й просторі, наявністю відкладених небезпек тощо. Таке суспільство є суспільством ризиків (У. Бек). Серед іншого це означає і те, що великий регіональний конфлікт негативно впливає на функціонування всього суспільства як цілого, у всіх регіонах, а також проявляється в діяльності його інститутів. І, звичайно ж, конфлікт стає серйозним чинником, що ускладнює як безпосередній стан інтегрованості суспільства, так і подальше його поглиблення.

Ідеалом інтеграції є гармонійна взаємодія соціальних інститутів та повний збіг системи цінностей у членів суспільства. Однак така спільність може розглядатися тільки як ідеальний тип, особливо для України. Справа в тому, що наша країна є високогетерогенним суспільством. Глибокі лінії об’єктивних відмінностей проходять між соціальними, релігійними, мовними, культурними, етнічними і навіть внутрішньоетнічними групами.

До цих об’єктивних поділів суспільства додаються політичні, ідеологічні, економічні, соціальні, соціокультурні явища, що створюють додаткові лінії розломів суспільства. На всі ці несприятливі фактори для інтеграції суспільства

накладається ще те, що конфлікт на Донбасі відбувається на тлі розпочатих численних внутрішніх перетворень у всьому суспільстві, у всіх його сферах, у всіх його регіонах. Згадані перетворення їхні автори подають як важливі та невідворотні реформи. Однак ніхто не пояснює, чому жодна з численних реформ, що гучно проголошувалися кожним політичним режимом в останні чверть століття, так і не закінчилися позитивно. Остання владна команда заявляє про найбільш радикальні кроки у реформуванні суспільства. Втім, час ще покаже, що це за перетворення – глибинні й невідворотні з погляду історичного поступу суспільства реформи, чи маскувальні, камуфляжні симулякри, які ковзають по поверхні, які не зачіпають основ суспільного порядку, що склався, але галасливі та агресивні.

Зазначимо тільки основні напрями прояву дезінтеграційних ризиків і загроз в українському суспільстві, що прямо або опосередковано пов'язані з подіями на Донбасі.

Передусім звернемо увагу на таку особливість українського суспільства, як відсутність базового ціннісного консенсусу. Суспільство не може існувати, якщо воно не має основоположних духовних скреп, що є незаперечними для більшості його членів. Злагода щодо цих засад забезпечує органічну (а не механічну, штучну) цілісність соціуму. Подібні основоположні елементи суспільства називають базовим консенсусом. У соціологічному розумінні базовий консенсус – це “згода значущої більшості людей будь-якої спільноти щодо найбільш важливих аспектів її соціального порядку, яка виражена в діях” [15, с. 134].

Джовані Сарторі запропонував структуру базового суспільного консенсусу і виділив у ньому три рівні: перший – консенсус на рівні всього суспільства, або основний консенсус, його ще називають ціннісним; другий – на рівні політичного режиму, або процедурний консенсус; третій – консенсус на рівні політики [16]. Суспільний консенсус являє собою сукупність цінностей, норм, ідеалів, принципів, а також сумісних інтересів, яку поділяє більшість членів суспільства. Наявність консенсусу щодо базових цінностей створює умови для висування загальних цілей, наявність яких інтегрує суспільство, спрямовує на конкретні дії.

В українському суспільстві базовий консенсус, на жаль, є мінімальним. Він складається з дуже тендітного і тонкого прошарку вищих морально-правових абстракцій. Його ста-

новлять такі цінності, як свобода, незалежність, суверенітет, демократія, верховенство права, права людини тощо. Драматизм ситуації полягає у тому, що з багатьох базових питань існування і функціонування держави і суспільства у наших громадян немає згоди. Слабкість базового консенсусу українського суспільства проявляється з перших кроків конкретизації його цінностей. Чим конкретнішим є рівень проблеми, що існує у суспільстві, тим більше розбіжностей щодо її розуміння, ставлення або вирішення існує у громадян.

Наприклад, в останні двадцять п'ять – тридцять років суспільство розділене щодо того, на яку систему цінностей слід орієнтуватись – на соціалістичну чи ліберальну. З одного боку, за даними нашого моніторингу, 69% респондентів відмічали, що радянські цінності – соціальна рівність, колективізм, взаємодопомога тощо – сьогодні вже не діють (що діють, зазначили лише 20%). А з другого – існують серйозні розбіжності між співгромадянами і щодо ліберальної системи цінностей, яка склалася в Україні за роки незалежності (приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо). Її сприймають 32% громадян, а не сприймають 44%. Зрозуміло, що знайти консенсус з цього питання і тим самим вибудувати базис для інтеграції суспільства у цій площині поки що дуже важко.

Важкою для пошуку консенсусу з конкретних питань є соціокультурна сфера. Навіть у такому питанні, як прихильність до систем цінностей східнослов'янських країн і західноєвропейських, що було поставлено в узагальненому вигляді, поки що нелегко знайти спільний знаменник. Найбільш близькими цінності першої групи країн були для 40%, а другої групи – для 28% наших громадян. Навіть щодо такої гуманістичної цінності, як права людини право на життя у суспільстві немає консенсусу. Наприклад, у 2015 р. 39% опитаних висловились, що не слід було скасовувати смертну кару, а 37% – що варто.

Ці приклади свідчать про надскладність українського суспільства в ціннісних орієнтаціях населення.

Крім цінностей і норм, важливим чинником згуртування суспільства є соціально-психологічна самоідентифікація громадян. У цій площині українському суспільству доведеться долати ще досить довгу відстань на шляху інтеграції. Про це свідчать відповіді на запитання *“Кожний з нас належить до різних спільнот, про які може сказати “це – Ми”*.

Вкажіть, будь ласка, які з таких “Ми” найважливіші для Вас особисто?”. Вони показали, що сьогодні на соціетальному рівні ідентифікують себе як українських громадян трохи більше половини (52%) населення країни. Це практично стільки ж (53%), скільки і тих, хто ідентифікує себе зі своїми родичами.

Ще не склався суспільний консенсус щодо таких ключових питань існування країни, як устрій держави, статус і повноваження регіонів, порядок формування владних органів, тип виборчої системи тощо. В останні роки особливо актуалізувалося питання державного устрою країни. Якщо обговорювати цю проблему в контексті довгострокових тенденцій розвитку українського суспільства, то не слід забувати про загальносвітову тенденцію посилення ролі регіонів у державах і в суспільствах. Можна наводити численні приклади активізації регіонів за підвищення свого статусу у різних країнах в останні десятиріччя. Варіанти вимог і бачення свого майбутнього в них проявляються від відродження етнічних традицій до набуття державної самостійності – Шотландія, Квебек, Північ Італії, Каталонія, Курдистан тощо. Для кожної із країн ці питання є актуальними і болючими.

Загострилися ці питання і в нашій країні. Однією із головних причин, що призвели до трагічних подій на Донбасі, було питання про рівень самостійності регіону. Проблеми територіального устрою держави, прав і статусу регіонів, їхньої автономії, повноважень регіонів у вертикалі влади були і є актуальними не лише для населення сходу. Вони турбують всіх громадян країни. Проте в суспільстві немає єдиної думки з даних проблем. Причому не просто немає єдиної думки, а саме ці питання істотно розділяють основну масу населення. Переважна більшість громадян (84,4%) зорієнтована на зміцнення єдності регіонів і вважає, що Україна повинна бути унітарною державою – або без зміни статусу регіону, в якому вона проживає, або з розширенням повноважень. Але при цьому майже половина громадян вважає, що регіон, у якому вони проживають, повинен бути з більш широкими повноваженнями. Таких респондентів відносна більшість – 49%. Лише 6% дорослого населення хотіло б, щоб його регіон був автономним у складі федеративної країни; 3% населення воліє вийти зі складу держави; 7% не мають своєї думки з цього питання.

Розглянуті ціннісні розбіжності між громадянами є глибинними. В них відбиваються історичні, культурні, ментальні особливості жителів регіонів, що склалися століттями. Інтеграція суспільства у цій площині відбувається поступово і триває десятки, а то й сотні років. Як правило, на етапах стабільного розвитку суспільства ці розбіжності сприймаються як даність, як особливі прикмети. Проте ці відмінності періодично розпалюють штучно заради певних політичних цілей. Вони також актуалізуються у періоди великих суспільних конфліктів, як наразі на Донбасі. У такому разі вони виступають свого роду каталізаторами нових конфліктів. І зрозуміло, що в актуалізованому стані вони виступають серйозною перешкодою на шляху суспільної інтеграції.

Зовсім іншу природу мають розбіжності й конкуренція олігархічних груп. Саме розкол між олігархічними групами є одним із найбільш небезпечних чинників, що загрожує інтеграції українського суспільства. У новітній історії України склалося так, що олігархічні групи ведуть жорстку конкурентну боротьбу, яка в певні періоди набуває форми гарячих конфліктів, замаскованих під політичні, міжпартійні, ідеологічні, соціальні, соціокультурні та інші суспільні протистояння. Хоча, насправді, серед олігархів немає ціннісного розколу. Між ними існує глибокий розкол інтересів. Саме ці суперечності лежали в основі подій 2004–2005 і 2013–2014 рр. Суспільні збурення, зміна владних команд послаблювали державні інститути. У свою чергу, це давало можливість посилювати свою роль у державі одним олігархічним групам і відтіснити від влади інші, конкуруючі з ними групи. Саме тут коріниться таке ганебне явище, як зрощення великого українського бізнесу з владою. Для нашої країни точніше було б говорити про почергове захоплення влади олігархічними групами. Ті групи олігархів, що приходять до влади, намагаються сповна використати державні механізми для свого збагачення і одночасно послабити в економічному, фінансовому і політичному планах своїх суперників. Навіть створити механізм, що забезпечував би рівновіддаленість олігархічних груп від влади, у нашій країні не вдалося, не кажучи вже про створення в державі й суспільстві умов рівності всіх перед законом. Розкол і протистояння між олігархічними групами триває вже досить багато років. Це негативно впливає на як розвиток економіки, державних інститутів, соціальної сфери і громадянського суспіль-

ства, так і створює вкрай несприятливі умови для інтеграції суспільства.

Незважаючи на те, що практично всі засоби масової інформації належать олігархічним групам і кожен із них намагається формувати в суспільній свідомості вигідну для своєї групи картину світу, все ж чергові соціальні потрясіння допомагають значній частині пересічних громадян усвідомити сутність того, що відбувається у суспільстві, зрозуміти, які соціальні актори за ними стоять. Так, у відповідях на запитання про роль різних соціальних груп у житті українського суспільства доросле населення на перше місце поставило олігархів. 44% опитаних вважає, що значну роль у суспільстві відіграють саме олігархи. Причому серед вікових груп відповіді виглядають так: молодь – 40%, люди старшого віку – 41%, а найбільш досвідчена і активно діюча вікова когорта 30–55-річних – 47%, тобто майже половина.

Олігархи визнаються населенням і як група, що заважає проведенню реформ. На запитання “*Що заважає владі реалізовувати реформи?*” 58% респондентів відповіли “небажання олігархів відмовлятися від надприбутків”. Причому найбільше тих, хто так вважає, проживає на сході (66%), півдні (65%) та Донбасі (57%). На заході країни таких найменше – 51%.

Ще одним ускладнюючим моментом інтеграції українського суспільства є те, що у нас не існує глибокої і міцної традиції діалогу, витримки і здатності вислухати іншу сторону дискусії чи конфлікту. У нас ще панує радикалізм поглядів і цінність непримиренності. Хоча суспільна ситуація в широкому масштабі і з огляду на стратегію розвитку суспільства вимагають формування атмосфери толерантності, уміння слухати опонентів, здатності йти на поступки. У суспільстві має встановитись і стати панівною думка, що і більшість, і меншість, і різноманітні ідеологічні, політичні, релігійні групи опонентів об’єктивно знаходяться в одному “човні”, в одному суспільному просторі й приречені на пошук компромісу.

Процеси інтеграції суспільства є глибинними і довгостроковими соціальними процесами. Їх не можна прискорити штучно, вони не можуть бути здійснені організацією публічних кампаній. Серед політиків, експертів різних ЗМІ, а також серед деяких політологів існує думка, що події у Криму навесні 2014 р., а також на Донбасі 2014–2015 рр.

стали чинником згуртування, консолідації українського суспільства. Дійсно, моніторингові опитування Інституту соціології НАН України 2014–2015 рр. засвідчують, що в суспільстві помітно зріс страх перед зовнішньою агресією. Так, якщо у 2012 р. побоювалися нападу зовнішнього ворога на Україну 7%, то 2014 р. – уже 60% респондентів, а у 2015 р. – 52%. На цьому тлі зросла згуртованість суспільства, більше людей стали чітко визначатись зі своєю громадянською самоідентичністю. У 2012 р. пишались і дуже пишались тим, що вони є громадянами України, 43% опитаних, у 2014 р. таких вже було 61%, а у 2015 р. – 67%.

Тобто можна констатувати, що спостерігається тенденція зростання гордості громадян за належність до української держави. Це можна тлумачити і як зростання консолідованості громадян на соціальному рівні.

Але, на нашу думку, на цьому не слід ставити крапку і вважати, що ми перебуваємо на етапі поглиблення процесу інтеграції суспільства, або на завершенні його певної фази. До такого висновку підштовхує і та думка, що явища інтегрованості і змобілізованості суспільств чи певних груп є різні речі. Інтегрованість – це такий стан відносин між членами суспільства, групами та інститутами, який відтворюється протягом тривалого часу. Змобілізованість – це емоційне піднесення мас навколо якоїсь події, явища, яке згуртовує суспільство на обмежений період часу. Причому змобілізованість може бути позитивною (навколо подій, цінностей, що позитивно сприймаються людьми) і негативною (навколо процесів і явищ, які негативно сприймаються масою).

Ми вважаємо, що консолідація значної частини українського суспільства в останні місяці відбулася під впливом зовнішнього чинника – страху перед зовнішньою агресією. Ця згуртованість базується на емоційній складовій, і її поки що можна кваліфікувати як мобілізованість суспільства навколо загрози зовнішньої агресії, а не вважати цей стан інтегрованістю. Такі стани суспільної психології дуже рухливі. Розрахунок на тривале, усталене зростання інтегрованості суспільства на основі певного емоційного стану є помилковим. Вважати, що спалах моди на фарбування у державні кольори парканів, каналізаційних люків та бордюрів забезпечить інтеграцію суспільства – наївно. Емоційна консолідація минає доволі швидко. Вона може відіграти певну позитивну роль на якомусь етапі процесів інтеграції, може бути

доповненням, що сприяє розгортанню глибинних соціальних інтеграційних процесів. Але не більше. Інтеграція суспільства є значно складнішим процесом. Для її успішного розгортання необхідно створити усталені доцентрові суспільні процеси, які б відтворювалися тривалий час на міцній економічній, політичній, соціальній і соціокультурній основі. На сьогодні у нашому суспільстві про це говорити зарано.

До незгод, пов'язаних із подіями на Донбасі, соціальними страхами і побоюваннями, додаються труднощі повсякденного життя. З одного боку, населення перебуває у важких економічних умовах. В основній його масі протягом півтора року не впав, а обвалився життєвий рівень. Роздрібні ціни на товари, переважна більшість яких вироблена за кордоном і прив'язана до долара, зросли не менш ніж удвічі-утричі. Різко зросли тарифи на комунальні послуги, транспорт, електроенергію, газ. А зарплати залишаються на попередньому рівні. У цих умовах запас терпіння у населення вичерпується. Лише 7,5 % опитаних готові терпіти, скільки потрібно. Ще 34 % респондентів згодні потерпіти, але недовго. Проте більше половини – 51% – не готові терпіти, оскільки у них нестерпний рівень життя, або вони не вірять в успішність реформ. Отже, громадяни хочуть, чекають і прагнуть змін.

Але, з другого боку, громадяни вже переконалися, що радикальні дії, насильницьке повалення влади не дають не тільки позитивних результатів, а й, навпаки, призводять до погіршення умов життя. Тому майже половина (46%) населення вважає, що “потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій”, 34% поділяють думку, що “потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя”.

Це породжує вкрай напружений стан суспільної свідомості, витканий із суперечностей, нетерпимості, недовіри, агресивності. Водночас як у суспільній, так і в індивідуальній свідомості сусідять протилежні, взаємовиключні думки. Так, 45% тих, хто вважає, що потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій, одночасно висловились, що не готові більше терпіти, бо не вірять в успішність реформ, або їхній рівень життя вже нестерпний. У такому суперечливому і напруженому стані суспільство довго перебувати не може. Зрозуміло, що за таких обставин воно не здатне консолідуватися навколо конструктивних, творчих

ідей. Його усталена соціальна інтеграція відкладається на подальший час.

Однією із загроз, що безпосередньо породжені подіями на Донбасі, є масова вимушена міграція жителів Донбасу і Криму в усі регіони країни. Рятуючись від бойових дій, вони переміщувались у різні регіони країни. Як правило, у них нічого не було, крім особистих документів і, можливо, якихось цінних речей. Вони раптом опинились далеко не в кращих побутових умовах. Значна частина дорослого населення не може знайти на нових місцях роботи, засобів для гідного існування. Тимчасово переміщені особи, не маючи можливості повернутися у місця попереднього проживання, продовжуючи перебувати тривалий час у невизначеному соціальному становищі, з невизначеними перспективами на майбутнє, поступово перетворюються на нову, доволі велику маргінальну групу. Ці нові внутрішні міграційні процеси стають додатковим чинником, що ускладнює інтеграцію суспільства. Адже ще у час до цих несподіваних масових переміщень у суспільстві існували відмінності у цінностях між регіональними групами. Ці цінності на особистісному рівні сприймалися як узагальнені й віддалені (наприклад, жителі сходу говорили узагальнено абстрактно: “там на заході країни люди дивляться на ці речі зовсім по-іншому, ніж ми тут, на сході”). Тепер, коли півтора мільйона жителів Донбасу і Криму переселилися в інші регіони і мають статус внутрішньо переміщених осіб, проблема розбіжностей у цінностях перетворилася на гостру міжособистісну. Носії різних регіональних цінностей вступають у безпосередній міжособистісний контакт. На цьому ґрунті виникають непорозуміння, побутові конфлікти тощо. Далеко не всі громадяни здатні проявляти до них співчуття. Так, згодні допустити вимушених переселенців Донбасу як членів сім’ї тільки 21% опитаних. А стільки ж, тобто 21% респондентів, у жодній якості не згодні їх допускати.

Для формування толерантності між представниками різних регіональних груп необхідні особливі дії з боку держави і суспільства, спрямовані на адаптацію і інтеграцію маргіналів у суспільство у нових для них умовах.

Таким чином, аналіз засвідчує, що події 2014–2015 рр. на Донбасі, які безпосередньо породили низку ризиків і загроз для інтеграції українського суспільства, так і загострили ризики і загрози, що існували ще до початку цих подій.

Опосередковані ризики створюють насамперед проблеми для системної інтеграції суспільства, за термінологією Д. Локвуда. Вони загострили протиріччя між олігархічними групами, розбалансували та ослабили інститути державної влади, створили умови для існування незаконних угруповань.

Гальмується, і навіть у певних зрізах деградує, соціальна інтеграція суспільства з причини актуалізації в умовах воєнного конфлікту розбіжностей між регіональними групами, їх соціокультурними цінностями.

Для розв'язання цих проблем необхідна державна стратегія інтеграції суспільства, яка передбачала б основні напрями дій на тривалий час. Одним із головних векторів у цій роботі має бути законотворча робота, результатом якої повинна стати нова система законодавства, яка забезпечить зміцнення державних інститутів, створить умови для їх гармонійної взаємодії і своєчасного та безболісного розв'язання проблем, що виникають як між гілками влади, так і між окремими державними інституціями.

Безпосередні ризики і небезпека для інтеграції суспільства, які виникли внаслідок подій на Донбасі, вимагають негайної розробки програм і невідкладного впровадження їх у життя. Вони передусім стосуються таких категорій людей, які утворилися у цей час, як – сім'ї загиблих, поранені, учасники бойових дій, що повернулися, вимушено переміщені особи та деякі інші. Крім того, необхідні окремі програми, спрямовані на різке зниження агресивності у суспільстві, повсюдна робота по формуванню толерантності, готовності до діалогу між представниками різноманітних суспільних груп.

Література

1. *Deitch K. Political Community and the North Atlantic Area. International Organization in the Light of Historical Experience / Deitch K. – Princeton : Princ. univ. press, 1968. – 312 p.*
2. *Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / Т. Парсонс // Американская социологическая мысль. – М., 1996. – С. 494–526.*
3. *Lockwood D. Social Integration and System Integration / D. Lockwood // Explorations in Social Change. – London : Routledge & Kegan Paul, 1964. – P. 244–257.*
4. *Аберкромби Н. Социологический словарь / Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. – М., 2008.*

5. *Большой толковый социологический словарь / сост. Дэвид Джери, Джулия Джери. – М. : Вече, АСТ, 2001. – Т. 2.*
6. *Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации / Гидденс Э. – [2-е изд.] – М. : Академический Проект, 2005. – 502 с.*
7. *Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / Т. Парсонс // Американская социологическая мысль. – М., 1996. – С. 494–526.*
8. *Кармадонов О. А. Солидарность, интеграция, конъюнкция / О. А. Кармадонов // Социологические исследования. – 2015. – №2. – С. 4.*
9. *Шульга М. О. Методологічні проблеми дослідження кризового соціуму / М. О. Шульга // Вектори змін українського суспільства / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – С. 5–23.*
10. *Луман Н. Риск и опасность / Н. Луман // Отечественные записки. – 2013. – № 2 (53) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/oz/2013/2/>*
11. *Список категорий экологических и социальных рисков ЕБРР, пересмотренный в 2014 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ebrd.com/downloads/about/sustainability/ebrd-risk-russian.pdf>*
12. *Бек У. Не смерть, но выживание / У. Бек [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Ne-smert-no-vyzhivanie>*
13. *Кравченко С. А. Становящаяся сложная социальная реальность: проблемы новых уязвимостей / С. А. Кравченко // Социологические исследования. – 2013. – № 6. – С. 3–12.*
14. *Делёз Ж. Логика смысла / Делёз Ж. ; пер. с фр. М. Фуко. *Theatrum philosophicum*: Пер. с фр. – М. : Раритет, Екатеринбург : Деловая книга, 1998. – С. 144.*
15. *Современная западная социология. Словарь. – [2-е изд.]. – М. : ТОН. Остожье, 1998.*
16. *Сартори Д. Вертикальная демократия / Д. Сартори // Политические исследования. – 1993. – № 2. – С. 80–89.*